

116.464

TG4
34
**USTANAK
NARODA
JUGOSLAVIJE
1941**

MG.464

**USTANAK
NARODA
JUGOSLAVIJE
1941**

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA ČETRDESETOSMA

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA DVADESETPRVA

UREĐIVAČKI ODBOR

Petar BRAJOVIĆ, Milinko ĐUROVIĆ, Veljko KOVAČEVIĆ, Viktor KUČAN, Nikola LJUBIĆIĆ, Petar MATIĆ, Branko PEROVIĆ,
Franc POGLAJEN, Svetislav SAVKOVIĆ — odgovorni urednik

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941

INICIJATIVNI ODBOR

Predsednik
KOČA POPOVIĆ

Članovi

Vera ACEVA, Spasenija Cana BABOVIĆ, Marko BELINIĆ, Anka BERUS, Petar BRAJOVIĆ, Savo BRKOVIĆ, Krste CRVENKOVSKI, Uglješa DANILOVIĆ, Peko DAPČEVIĆ, Milinko ĐUROVIĆ, Vinko HAFNER, Fadil HODŽA, Vlado JANJIĆ, Đuro KLADARIN, Slavko KOMAR, Voja LEKOVIĆ, Cvjetin MIJATOVIĆ, Dragi MILENKOVIĆ, Kosta NAD, Gojko NIKOLIŠ, Slobodan PENEZIĆ, Petar RELIĆ, Ivan RUKAVINA, Velimir STOJNIĆ, Lidija ŠENTJURC, Pal ŠOTI, Borko TEMELKOVSKI, Janez VIPOTNIK

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA
INV. BR. 116-464

PIŠU UČESNICI

USTANAK
NARODA
JUGOSLAVIJE
1941

ZBORNIK

KNJIGA DRUGA

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«

BEOGRAD

1963

REDAKCIJA

Petar BRAJOVIĆ, Milinko ĐUROVIĆ, Drago GIZDIĆ,
Svetozar KOSTIĆ, Voja LEKOVIĆ, Joco MARJANOVIĆ,
Dragi MILENKOVIC, Pero MORAČA, Svetislav
SAVKOVIĆ, Kemal SEJFULA, Janez VIPOTNIK

Glavni urednik
MILINKO ĐUROVIĆ

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE
1941

DO ODLASKA IZ BEOGRADA

P osle kapitulacije kraljevine vratio sam se u Beograd. Raspořeđen sam na partijski rad kao član Mesnog komiteta KPJ u Beogradu.

Prvih dana posle okupacije vladalo je neko čudno, neobično zatišje. Nemci su taktizirali. Nisu preduzimali neke drastičnije mere protiv komunista. Činilo se kao da je i beogradska policija zaboravila na nas. Bilo je jasno o čemu se radilo. Partija je upozoravala na krajnju budnost. Udar i masovni napad na nas mogli su otpočeti svakoga časa.

To zatišje trajalo je do naših prvih akcija.

U međuvremenu je Partija vršila intenzivne pripreme, pregrupisavala snage. Spremala se za odlučujuću borbu na život i smrt. U gradu su stvarane manje vojne formacije i udarne grupe. Nabavljanje je oružje, sakupljan sanitetski materijal, simpatizeri i prijatelji davali su novčane priloge. Valja napomenuti da je odziv građana bio neobično velik. Bilo je čak i imućnih ljudi koji su nam davali: revolvere, municiju i znatna novčana sredstva. Odlukom Partije veliki broj kadrova iz beogradske organizacije upućen je u unutrašnjost za pripremanje ustanka.

Naše prve akcije delovale su kao signal za uzbunu.

Pokazalo se da je ponašanje okupatora i policije bilo sračunato da umanji našu budnost. To je bilo zatišje pred veliku buru što se prošumila kao već zakasneli odgovor na igru koju smo mi otvorili prvim akcijama. Gestapo i beogradska policija kidisali su svom snagom na komuniste.

Nisu nas iznenadili.

U borbu smo ulazili i dalje taktički, postepeno na sve širem planu, po već unapred utvrđenim metodama.

U prvom naletu pa je relativno mali broj drugova.

Već 18. juna izjutra naši aktivisti su napali i noževima izboli nemačkog oficira Juraja Kutnja. Kada je stigla policija, našla ga je onesvećenog. Izvršioci napada bili su već van domaćaja Abvera, Gestapoa i specijalne policije.

Sedmog jula zapucale su prve puške partizana u Beloj Crkvi. Iako je to bilo prilično daleko, njihov odjek stigao je još istog dana u Beogradu. Znalo se i ko je pucao i ko je pogoden.

Počeo je ustanak. Počeo je obračun.

»Svak će svoje da okaje grehe«, pravile su se šale. Spremanje za borbu se produžavalo.

Tih dana, van naše zemlje, besneo je rat.

Nemci su sa svih strana prebacivali snage na istočni front i nadirali svom silom. Jedinice Crvene armije povlačile su se sve dublje prema istoku. Nije nam to bilo jasno i veoma nas je zabrinjavalo.

»Novo vreme« i »Obnova« svakodnevno su objavljivali fantastične vesti sa istočnog fronta.

Radio-stanica je činila to isto.

Citajući novine i slušajući emisije dobijao se utisak da fašističke jedinice nastupaju trijumfalno, tako reći bez otpora.

Beogradska štampa i radio postali su već nesnosni trubeći o velikim nemačkim pobedama. Svaki dan su objavljivali o zauzimanju novih sela i gradova, o osvajanju širokih područja.

Komunisti iz Beograda, kao i ostali komunisti naše zemlje, nisu verovali nemačkim vestima.

Nismo hteli.

Bili smo svesni da u to ne smemo verovati.

Ne verovati — značilo je boriti se. Verovati — značilo bi položiti oružje, pomiriti se sa sudbinom.

BAKLJE NA ULICAMA

No, i pored toga što nismo verovali, nemačka hvalisanja su nas dražila. Dosadivala su nam, jer smo osećali da su takve vesti počele demoralijući da deluju na neke naše dalje simpatizere i prijatelje. Postalo je jasno da više nije dovoljno samo preporučivati građanima da ne čitaju takvu štampu. Okupatorska vlast je već zabranila svako slušanje radija, pošto se plašila da ljudi neće slušati nemačke »zondere«.

Iako se tiraž beogradskih listova smanjivao, nametala se potreba direktnе borbe protiv dezinformacija koje su sejali »Novo vreme« i »Obnova«.

Prvih dana jula Mesni komitet doneo je odluku da se pride organizovanom uništavanju beogradske okupatorske štampe. Sprovođenje tog zadatka preuzeo je Savez komunističke omladine Jugoslavije.

Počelo se sa pripremama.

Prvo se razgovaralo sa prodavcima novina. Veliki broj njih se odmah pridružio našoj akciji i prestao da rastura »Novo vreme« i »Obnovu«. Neki su i dalje prodavali, izgovaraajući se da to moraju da čine, da se nalaze na spiskovima, da ih pozivaju i prisiljavaju.

Već 12. jula skojevci su kod Karađorđevog parka presreli neke od njih, oteli im sve što su nosili i spalili.

Bilo je još nekoliko sličnih akcija, posle kojih je i onaj deo prodavaca koji je nastavio sa rasturanjem prestao da izvikuje naslove prvih strana koji su govorili o nemačkim pohodima, to što je nama najviše smetalo.

Skojevci su, svaki na svom terenu, pratili ima li još takvih prodavaca i koji su to što izvikuju naslove.

Ponovo se prešlo na razgovore i ubedivanja. Ako i to ne bi pomoglo, zapretilo bi se. Neki su od njih i premlaćivani.

Naše mere prema prodavcima nisu ostale bez uticaja. Oni su otada čutke raznosili novine i davali ih samo onima koji bi sami zatražili. Tiho se gubila jutarnja i večernja vika prodavaca novina po beogradskim ulicama.

Po kioscima su prodavci, mahom invalidi iz prošlih ratova, prodavali mirno i nesmetano.

Odsustvo galame inače glasnih i užurbanih uzvikivača i njihov sve manji broj na šalterima »Novog vremena« i »Obnove« morali su pasti u oči vlastima.

Gestapo i Nedićeva policija počeli su da preduzimaju mere.

Pozivali su ih, pretili im i prisiljavali ih. Uzalud. Najveći broj listova rasturao se preko prodavaca po kioscima.

Skojevci su organizovali direktni napad na njih.

Za svaki kiosk određena je grupa koja je imala zadatak da spali svaki broj »Novog vremena« i »Obnove«.

Napravljen je poseban plan akcije za svaku prodavnici.

Akcione grupe je sačinjavalo po pet-šest omladinaca i omladinki. Dvoje od njih prišli bi da kupe novine. Dok bi ih prodavac posluživao, oni bi zgrabili celu gomilu i bacili je pored kioska. Drugi koji bi stajao pored njih polio bi novine

benzinom i zapalio. Ostali su po uglovima susednih ulica čuvati stražu i pritali u pomoć, ukoliko bi se ukazala potreba.

Svi su bili naoružani revolverima.

Prva akcija je potpuno uspela. Tog nedeljnog prepodneva Beograd je ostao, tako reći, bez novina.

Naša akcija ne samo što je iznenadila, nego je prosto zbumila i gestapovce i beogradsku policiju. Po završetku zadatka omladinci su se razilazili kućama.

Niko nije pao. Kasnije smo organizovali još dve isto tako uspele akcije.

Policija je počela preduzimati mere. Već u trećoj akciji pali su nam neki omladinci. Uskoro smo posle akcije primećivali kako se agenti beogradske policije šunju pored prodavnica. Mi smo ih gotovo sve poznavali i znali smo zašto su tu. Uporedo s tim, a i ranije, vođen je čitav niz drugih grupnih akcija.

Na sve strane po Beogradu goreli su nemački kamioni, paljene garaže, ubijani agenti i nemački oficiri, vršena široka sabotaža u proizvodnji.

Dobijao se utisak da se čitav rodoljubivi Beograd digao u borbu. U toj kampanji, drugom polovinom jula, za nedelju dana upaljeno je na beogradskim ulicama 86 nemačkih kamiona.

Sećam se jednog popodneva: Grobljanskom ulicom prolazio je nemački kamion natovaren slamom. Pirkao je vетар. Neko od aktivista bacio je šibicu. Slama je buknula. Nemac je i dalje vozio. Ne znam zašto nije stao. Što je kamion brže jurio, to je vatrica više besnela. Kamion se pretvorio u pravu baklju. Prolaznici su zastajkivali i sa zadovoljstvom se smeškali. Najzad Nemac je stao. Izašao je iz kola, izvadio pištolj i počeo da puca: levo, desno. Kamion je i dalje goreo, zapaljene bale, pothvaćene reskim vetrom, padale su po kolovozu i trotoaru. Upalio se i asfalt. Počeo je da smrđi. Prolaznici su žurili osvrćući se s osećanjem gordosti.

SABOTAŽE I DIVERZIJE NA SVE STRANE

Tih su dana naši aktivisti pronašli glavni podzemni telefonski kabl koji je vezivao Beograd sa unutrašnjošću i presekli ga. Nastala je trka. Unutrašnjost je bila odsečena. Teško je bilo pronaći mesto gde je diverzija izvršena. Tek posle nekoliko dana pronađen je šaht na sektoru kod Crvenog krsta gde je izvršena akcija.

U Masarikovoj ulici br. 3 bila je velika garaža »Krajsler« u kojoj su Nemci opravljali svoje luksuzne automobile. Odluka

o uništavanju garaža u Beogradu zahvatila je i nju. U garaži nismo imali partijsku čeliju, ali je bilo skojevaca i simpatizera. Među skojevcima je najvredniji i najhrabriji bio Adolf Nekvasil, šegrt star 17 godina, rodom iz Daruvara. Jedan naš drug koji je dobio zadatak da organizuje akciju dao mu je zapaljive pilule. Adolf je uzeo da sve ostalo sam organizuje.

Dvadeset sedmog jula Adolf se sam zatvorio u garažu i postavio pilule na upaljivu materiju. Požar je buknuo i zahvatio garažu.

Adolf je i dalje ostajao unutra. Stigla je policija i počela da lupa u vrata. Mladić nije htio da otvari. Bojao se da ne ugase požar. Žandarmi i požarnici razvalili su vrata i upali u garažu. Adolf je bio sakriven. Kad je počelo gašenje, on se izvukao na ulicu, ali su ga agenti uhvatili. Odveli su ga u logor na Banjicu i 15. avgusta streljali.

Tih dana upaljeno je i skladište nafte i benzina koje se nalazilo na Tašmajdanu blizu crkve sv. Marka. Skladište je bilo prilično veliko. Tu je bilo na stotine naslaganih buradi punih nafte i benzina. Požar je za tren oka zahvatio skladište i ceo prostor. Gorela je i zemlja oko skladišta natopljena naftom i benzinom. Prvo su se upalila burad koja su ležala na zemlji. Pošto su bila zatvorena počela su da eksplodiraju. Nastao je pakleni vatromet. Srušila se cela gomila. Bilo je buradi koja su se izvijala do 20 metara uvis i tad bi se raspukla, a ogromne zavese plamena su padale prema zemlji, dok su se druge dizale u oblake.

Nemački vojnici koji su bili tu i služili kao osiguranje dohvatali su puškomitralice i rafalima tukli po buradima. Onda nismo mogli da shvatimo zašto su to radili. Tek kasnije nam je to postalo jasno. Tih dana došlo je do eksplozije u Smederevu. Detonacije su trajale blizu dva sata. Tutnjava je bila strašna. Tresao se Beograd. Ljudi zatečeni na ulicama zgledali su se čutke. Znali su šta je. Partizani.

Na putu za Pančevo izvršena je akcija na nemačkog oficira Kurta Valdmana. Naši aktivisti izrešetali su ga revolverskim zrnima, ali ga je njegova pratnja uspela da izvuče i u nesvesnom stanju odnese u Pančevo.

Sabotaže su vršene na sve strane. Privreda je na mahove bila paralisana. Vlada Ilić, koji je ranije bio napravio ugovor s Nemcima o isporuci velikih količina materijala za Hitlerovu armiju, otpočeo je sa proizvodnjom najboljih štofova. Radnici su brzo doznali za to i stupili u akciju. U odeljenje za apreturu su uneli neku kiselinu koja je strašno razarala tkanine. Nekoliko dana po izlasku iz apreture štofovi su se jednostavno raspadali. Nastala je gužva. Ekipe stručnjaka dovedenih iz

Nemačke nisu izlazile iz fabrike. Prepostavljali su da je sabotaža izvođena u odeljenju za farbanje. Nastala su hapšenja i ispitivanja. Tek kasnije, kada su već bile upropošćene hiljade i hiljade metara štofa, ustanovljeno je mesto sabotaže, ali nikoga nisu mogli otkriti i uhapsiti.

Osmog avgusta izbila je vatra čak i u kasarni Autokomande u Zvečanskoj ulici. Požar je bio tako strašan da je uništio celu zgradu uprkos intervenciji vatrogasaca i nemačkih vojnika. Tek što je oganj oko kasarne legao, istoga dana buknuo je novi. I to u nemačkoj školi »Apšvic« komande.

U Garašaninovoj ulici br. 47 nalazila se stolarska radio-nica »Globus« koja je proizvodila skupoceni nameštaj isključivo za okupatora. Skojevci Krsta Ćetković i Ivan Blažić podmetnuli su eksploziv i upalili radionicu koja je do temelja izgorela sa ogromnom količinom materijala i već proizvedenog nameštaja spremnog za transport u Nemačku. Već sutradan, 9. avgusta, Beograd je osvanuo izlepljen antifašističkim plakatima koje su pozivale narod na borbu protiv okupatora i njegovih slugu, nedićevaca.

Tih dana je stigla vest da su naši drugovi, zatvoreni u kazamatu Mitrovice, provalili robijašnicu i pobegli. Ta vest zaprepastila je beogradsku policiju. Šta se sve pričalo povodom ovog bekstva nije lako opisati. Ocenjivali su, i to nisu krili, da će komunisti robijaši, koji su pobegli iz Mitrovice, značiti nov podstrek za borbu i akciju, da su oni najopasniji i najbeskom-promisniji. U policiji je nastao lom. Sumnjalo se na sve i svakoga. Mi smo likovali. Tih dana sve nam je nekako išlo od ruke.

BILTEN

Kasnije, Centralni komitet i Vrhovni štab počeli su sa izdavanjem biltena. Bilten je štampan u Beogradu. Izlazio je redovno. Mi, komunisti, dobijali smo ga redovno. Pošto bismo pročitali, davali smo ga simpatizerima. U svakom broju bilten je donosio nove, ohrabrujuće vesti o akcijama partizana. Javljaо je o formiranju novih odreda, o napadu na nemačke kolone, o zaplenjivanju oružja i municije, o ustanku u Crnoj Gori, Bosni i Sloveniji, o borbama u Hrvatskoj, o stvaranju narodnooslobodilačkih odbora, o aktivnosti tih odbora i pomoći koju pružaju partizanskim odredima itd.

Bilten je javljaо o akcijama u Vojvodini. Partizani su na prostranim ravnicama Vojvodine palili i uništavali čitava područja pod zrelim žitom.

»Ništa ne sme pasti u ruke okupatora što bi mu olakšalo položaj«, javljaо je bilten.

Smrt fašizmu — sloboda narodu! To je bila parola koju smo prvi put pročitali u biltenu i kroz celu borbu je ponavljali, sve do pobedonosnog završetka narodnooslobodilačke borbe i revolucije.

U jednom broju biltena objavljena je vest o oslobođenju Krupnja i početku stvaranja slobodnih teritorija. U sledećem broju pisalo je da je na oslobođenoj teritoriji održano savetovanje partizanskih komandanata i političkih rukovodilaca.

VESTI IZ KRUPNJA

PK KPJ za Srbiju održavao je čvršće veze sa partizanskim odredima na svom području. Kurir za vezu sa Posavskim partizanskim odredom bila je drugarica Tadić. Prvih dana septembra kada se vratila sa poštom iz odreda, ona nam je sva uzbudena ispričala:

»Krajem avgusta i početkom septembra partizanski odred pripremao je napad na Krupanj. Ja sam stigla u štab 29. avgusta. Poštu sam predala Vladi Zečeviću. Rekao mi je da ostanem do sutra u podne. U podne mi je opet rekao da pričekam još tu noć, možda će imati šta da pričam kad se vratim u Beograd.«.

Ja sam ga zapitala da li se možda radi o napadu.

— Kakvom napadu? Mi svakog dana vršimo napade.

— Mislila sam o napadu na Krupanj.

— Čekaj, pa ćeš videti, drugarice! Može odista biti i nekih napada. Ali o njima se ne govori pre vremena.

»Uveče 1. septembra naređen je pokret prema Krupnju. Čete su polazile sa svih strana. Ja sam se takođe kretala sa jednom četom. Tokom noći Krupanj je bio opsednut. Pred zoru, negde oko 3 časa, otpočeo je napad. Razvila se oštra borba, koja je trajala sve do 4. septembra. U zoru tog dana Nemci su napustili varošicu, izvukli se i pokušali da pobegnu. Kad smo ulazili u grad, pucnji su dopirali sleva, s puta koji vodi prema Valjevu. U oslobođenoj varošici partizani su ostali oprezni, očekivao se i napad iz vazduha. Izdato je naređenje da se iz grada izvuče sve što bi moglo biti oštećeno bombardovanjem. Vojska je povučena. Zadržan je samo jedan vod za održavanje reda. Većina građana takođe je izbegla.

Tokom prepodneva dva puta su nailazili nemački avioni i zasipali Krupanj bombama. Mnoge su kuće porušene, mnoge oštećene. Izginuli su neki građani koji su ostali u gradu. Uveče su sakupljeni leševi i odneti u obližnju crkvu. Pored leševa izginulih građana doneta su tela i one četvorice partizana koji

su poginuli u borbi za Krupanj. U crkvi je bilo poređano 11 sanduka. Trebalo je održati pomen izginulim. Pored partizana bilo je još dosta naroda. Neke žene su kukale naglas.

Noć.

U crkvi, za oltarom, pojavio se partizan-sveštenik Vlada Zečević i počeo snažnim glasom koji je odjekivao kroz noć da čita »upokojenije«.

Sve je bilo neobično, neočekivano:

Jedanaest mrtvačkih sanduka. Počasna desetina partizana. Mukla, nalegla noć bez mesečine.

Ljudi koji šapuću. Žene koje jecaju. Crkva što odjekuje.

Partizan koji peva »upokojenije«.

Kada je završeno opelo, jedna žena, čijeg su muža toga dana ubili partizani kao nemačkog šofera, prišla je svešteniku i zamolila da i njega opoju.

Sveštenik — partizan je odgovorio:

— Ja opajam tela svojih drugova, boraca i čestitih građana. Tvoj muž je služio Nemcima i u borbi protiv nas poginuo, neka ga oni i opoju. Nosi ga njima.

Ja sam sve to slušala i gledala. Kako je sve u toj noći izgledalo daleko od svakodnevnog. Kako je sve bilo puno neme strave!

Zar je takva revolucija? — nastavljala sam da se pitam i tokom sutrašnjeg dana.

Pop mi je nekako neobično izgledao; pitala sam se da li može biti ovakav pop. Izgledao je čudno u crkvi: šajkača, koporan, pištolj, bombe, sve je to bilo na njemu, a pred njim otvoreno jevandelje. Čitao je. Pevao. Neobično je lepo pevao molitve. Glas mu je bio jak i prodroran.

Tako sam, drugovi, doživela tu jednu noć u revoluciji. I revoluciju u toj jednoj noći. Te noći 4. septembra u Krupnju su sahranili 11 partizana».

U Beogradu se odmah saznalo za sve i prepričavalo kako su partizani oslobodili Krupanj i kako su ga Nemci napustili i pobegli. Uskoro se čulo i za noćnu službu u crkvi i za sve ostalo.

Reakcija i četnički elementi tumačili su to kao svoju akciju, a Vladu Zečevića nazivali svojim čovekom.

Međutim, nije trebalo dugo čekati pa da ti isti elementi počnu prokljinjati Vladu Zečevića i nazivati ga najokorelijim zlikovcem i komunistom.

Akcije protiv saobraćajne mreže bile su svakodnevne. Bilten je nabrajao napade na železnice, navodio mesta gde su dizane u vazduh čitave kompozicije vagona punih okupator-ske vojske.

Posavski partizanski odred izvršio je napad na jedan parobrod koji je plovio Savom. Nemci i žandarmi koji su se nalazili na brodu odmah su likvidirani. Na brodu su se našli i neki trgovci koji su nabavljeni namirnice za Nemce. Njih je snašla ista sudbina.

Kad su prispeli u Beograd, putnici koji su bili na brodu nisu prestajali da pričaju kako su se partizani korektno i više nego korektno poneli prema njima i kako su samo tri trgovca, koja su ustala u zaštitu Nemaca, bila prinuđena da zajedno sa hitlerovcima napuste brod.

Uskoro zatim usledila je akcija Radivoja Jovanovića Bradonje koji je sa svojim odredom napao na železničku stanicu Lajkovac. O tim i drugim akcijama brujalo je onih dana po Beogradu.

Jedne večeri partizanski odredi zakucali su, tako reći, na vrata samog grada. Izvršili su akciju na železničku prugu ispod Avale, kod sela Beli Potok. Porušili su neke propuse i prekinuli saobraćaj. To su bili Kosmajci.

Beogradska reakcija bila je kao pokisla.

Jedini izvori iz kojih su se Beograđani tih dana mogli tačno obavestiti kako o prilikama u zemlji tako i o stanju na frontovima bili su komunisti. Ljudi su s njima vrlo rado stupali u kontakt i kad god im se ukazivala prilika razgovarali tražeći obaveštenja, nudeći usluge.

Ugled komunista naglo je rastao.

»Oni sve znaju!«

Njima se verovalo, vesti dobijene preko njih naširoko su prepričavane.

»Oni sve mogu!«.

Mi nismo bili svemogući ni sveznajući. Vesti sa istočnog fronta bile su teške. Spiker Radio-Beograda, promukao bariton, saopštavao je redovno vesti. Ređe se javljao i neki ženski alt.

Bariton je redovno zvučao nekako tužno, nevoljno. Dobijao se utisak da taj čovek trpi, da je nesrećan što mora i ove večeri da pročita izveštaj nemačke komande sa frontova.

Glas spikera poklapao se sa sadržinom vesti i upotpunjavao ono teško stanje koje je preživljavao Beograd. Mnogima, iako ga nisu poznavali, taj čovek nije bio antipatičan. Neki su

govorili da ga poznaju, ili da su čuli da je dobar čovek, a neki da je naš simpatizer. On je radio svoj posao, izgleda, bez volje, možda nesrećan što je prinuđen da se njime bavi. Hteli smo da ga lišimo tog posla. Spremala se akcija na radio-stanicu. Očekivali smo da njena postrojenja uskoro polete u vazduh. Međutim, do te akcije nije došlo. Osujetili su nas i sprečili.

Beogradska radio-stanica ostala nam je van domašaja. Neoštećena.

TREBALO JE OBJASNITI

Baš tih dana kad je pao Kijev i kad su Nemci besomučno grabili napred, jedan član našeg komiteta obratio se sekretaru:

— Molim te, druže, možeš li mi ti nešto više reći o tome da li se zna kakav je ovo davo s Nemcima da tako brzo napreduju i osvajaju ogromne teritorije Sovjetskog Saveza? Šta je s Crvenom armijom? Ima li i trunke istine u onome što pišu »Novo vreme« i »Obnova«?

Sećam se dobro, sekretar se zamislio i počeo da iznosi razloge koji su se njemu činili uverljivi i realni.

— Teškoće su velike! — rekao je. — Kominterna nije još u mogućnosti da se u ovim uslovima sastane. Treba ipak očekivati da će se uskoro sastati, pa kada ona prodiskutuje i izanalizira situaciju, preduzeće se svuda pravilne mere i to će ujedno biti i kraj rata.

Mi smo se pogledali i svi uglas gragnuli:

— Dobro, ali zašto se onda ta Kominterna već ne sastane jednom! Tri meseca kako traje rat protiv Sovjetskog Saveza.

Složili smo se, ipak, da sve zavisi od skorog sastanka Kominterne. Verovali smo u to. Poginuli bismo za to svoje uverenje.

KAKO SMO STICALI SARADNIKE

Bilo je potrebno da, pored brzih, letećih viđenja, izmena obaveštenja, instrukcija i prenošenja direktiva u prolazu, održavamo češće i sastanke Mesnog komiteta.

Uprkos velikom broju simpatizera i prijatelja koji su nam ustupali svoje stanove za sastanke, nije bilo lako organizovati redovne sastanke Komiteta. Bilo je ljudi koji su pristajali da nam daju svoje stanove, ali sa velikom zebnjom i strahom. Tako smo jednom prilikom zakazali sastanak na Voždovcu kod jednog simpatizera, stolarskog radnika. Ranije smo s njim utvrdili tačno vreme i obavestili drugove kojim redom treba da ulaze, neprimetno, u razmaku jedan po jedan.

Stigli smo prvo nas dvojica pred tu malu kuću od sobe i kuhinje, sa baštom i dvorištem. Dok smo prilazili, primetili smo našeg domaćina kako nervozno šeta ispred kuće. Kad smo stupili u dvorište, on nam se približio.

— Drugovi, ne može ništa danas, ne smem.

M smo bez reči prošli pored njega i ušli u kuću da se ne bismo zadržavali u dvorištu. Pravili smo se da nismo čuli ni razumeli ono što nam je rekao. Ušao je za nama i on. Bio je preneražen.

— Drugovi! Ja ne smem! Prekjuče je bila blokada, pobijeno je toliko ljudi. Bojam se. Može ko primetiti.

U sobici se nalazio omanji sto. S jedne strane klupa, s druge — dve stolice. Moj drug je seo na klupu. Izvadio je revolver, ostavio ga ispred sebe i rekao domaćinu.

— Uzmi tu stolicu i sedi!

Domaćin je izvršio naređenje. Tresao se kao u groznici. Moj drug mu je objasnio da mi danas moramo održati ovaj sastanak, i to ovde, i da ne smemo ljude zadržavati na ulici i objašnjavati im da se on, domaćin, uplašio, prepao i otkazao. Rekao je da će najbolje biti da oni, uprkos svemu, uđu neprijetno kako je dogovoreno. I da je to jedini način da se sve dobro svrši. Dalje je rekao domaćinu da ostane sve vreme tu s nama, a bude li pokušao da izade da više pucaće se.

Domaćin je posle ovog slegao ramenima.

— Pa dobro, šta bude s vama, neka bude i sa mnom.

Drugovi su počeli pristizati. Kad smo se svi skupili, utvrdili smo dnevni red i počeli sastanak.

Domaćin je sedeо i nemo gledao. Onda poče da se vrpolji dok najednom ne reče:

— Drugovi, ja nisam član Partije. Hoću to da vam kažem, da znate.

— Znamo mi — odgovori mu moj drug i pogleda ostale.

— Ti ne moraš da slušaš šta mi govorimo, sedi tu i budi miran kao što sam ti već rekao.

Posle dva sata sastanak je završen. Drugovi su po utvrdnom redu izlazili jedan po jedan.

Ostali smo opet nas trojica.

— Vidiš da se sve dobro svršilo.

— Znam, ali zamislite, drugovi, da se nešto dogodilo.

— U redu sad. Ti nisi ništa čuo ni video. A ako misliš da jesi, najbolje je da odmah sve zaboraviš. Nemoj da se prevariš pa da ma kome i ma kada o svemu tome išta kažeš, sve

dok traje ova borba, dok ne izvršimo revoluciju i ne osvojimo vlast. Znaj da bi to bila izdaja. Mi ti je ne bismo oprostili. Jesi li razumeo.

Domaćin je kroz plač ponavlja:

— Drugovi, pogrešio sam, izvinjavam se, vidim da sam pogrešio. Sada mi je jasno da se ovaj sastanak morao održati. Nemojte posumnjati. Ja i moja kuća stojimo vam na raspoloženju kad god vam bude potrebno. Neću žaliti ništa. Ni sebe, ni kuću, ni porodicu. A što se tiče one akcije oko paljenja garaže na Novom groblju koju ste odlučili da organizujete, eto, ja ћu primiti na sebe da to izvršim. Imam dva druga koji rade u garaži. Možemo je uništiti kad god to želite.

— Ti ne smeš ići u takvu akciju. Ne smeš da kompromituješ ni sebe ni ovaj stan. On je na pogodnom mestu. I zasad nam je potreban.

— Računajte, drugovi, slobodno na mene.

Pozdravili smo se i otišli.

Ipak, nekoliko dana kasnije, obratili smo se našem stolaru da bi nam organizovao izradu kundaka za puške. Prihvatio je zadatak bez pogovora. Već sutradan našli smo kočijaša koji je bio kandidat Partije. Dali smo mu pare da kupi pola metra drva, pa da ispod drva postavi 18 pušaka sa polomljenim kundacima.

Kasno po podne odvezena su drva s puškama i sve je istovareno u dvorištu stolareve radionice. Petnaest dana kasnije dao nam je puške sa novim kundacima.

Na železničkoj stanici u Beogradu u to vreme su se još nalazila čitava brda pešadijskog oružja bivše jugoslovenske vojske. Potpuno novim puškama Nemci su polomili samo kundake i spremili da ih kao staro gvožđe transportuju u Rajh. Skojevci su otkrili to skladište i organizovali »krađu« pušaka. U jednoj akciji učestvovao je i naš stolar. U trenutku kad je bilo sve utovareno i kad je trebalo da kola krenu pojavio se, na nesreću, jedan nemački vojnik i naredio da se kola poteraju u policiju.

Nije se imalo kud. Kočijaš je morao postupiti po naredenju. Pošli su prema izlazu teretne železničke stanice, preko puta Karađorđeve ulice. Na kapiji, kao uvek, gužva. Puno kola. Puno ljudi. Kočijaš je mirno vozio. Za kolima je išao stolar, a za njim Nemac sa uperenom puškom.

U gužvi, na samoj kapiji, stolar se munjevito okrenuo i snažno udario Nemca pesnicom u vilicu. Puška je tandrknula. Vojnik je pao kao pokošen, kočijaš je snažno poterao napred. Dvojica nemačkih vojnika koja su stajala pedesetak metara

ulevo, ispred magacina, pripucala su. Jedan je pogodio levog konja. Kola su stala. Stolar i kočijaš su jurnuli među prolaznike i izgubili se u masi. Posle tog incidenta više se nije moglo prići brdu pušaka na železničkoj stanici.

OČEKIVALI SMO VIŠE

Pored pušaka, tamo na stanici su ležale naslagane ogromne količine svih vrsta municije.

Partijska organizacija u Sava-mali odlučila je da tu municiju uništi. Primio se da taj zadatak izvrši Vladislav Nikolić. U to vreme je radio kao trošarinski službenik na stanici. Bio je jedini član Partije među trošarincima. U uniformi, kretao se svuda slobodno. Okupatorski vojnici nisu sumnjali u ljude sa uniformama. Vlada je ovu okolnost umeo da iskoristi. Nabavio je dva kilograma eksploziva. Zapakovao ga i stavio u tašnu. Pored eksploziva stavio je flašu benzina. Sve je to trebalo postaviti na najveću gomilu municije. Problem je bio kako upaliti fitilj postavljen na eksploziv. Nađeno je rešenje.

Jedan naš drug, inženjer, ne sećam mu se više imena, ali znam da je radio u fabriци šećera na Čukarici, pravio je neke kolačiće koji su se sami palili i izazivali požar kada bi se ostavili na vazduhu. Tu zapaljivu masu smo čuvali u epruvetama hermetički zatvorenim.

Vlada je tog jutra 24. jula otišao na službu sa »nahranjenom« tašnom. Dogovorili smo se da se vrati kući čim postavi tašnu.

Nas dvojica smo čekali u njegovom stanu u Crnogorskoj ulici br. 2. Čekali smo svakog časa da otpočne eksplozija. Očekivali smo da će detonacija biti slična onoj u Smederevu. Uporno smo čekali. Eksplozija je kasnila.

Stigao je Vlada.

— Šta se desilo? — upitali smo ga.

— Ne znam šta je — sve sam uradio šta je trebalo. Stavio sam tašnu na najveću gomilu i otišao. Ne znam zašto nije eksplodirala. Idem da vidim.

Vlada se izgubi. Mi smo ostali i dalje čekali. Prošlo je oko 20 minuta. Tišina. Najednom je zagrmelo. Očekivali smo da će se eksplozija nastaviti, raširiti po celoj stanici i zahvatiti svu municiju kao u Smederevu. Ali posle one prve eksplozije nastalo je neko lako puckaranje. Ono je trajalo izvesno vreme. Zatim tišina. Eksplozija više nije bilo.

Opet se pojavio Vlada.

— Šta je, ovo se nešto slabo čuje!

— Ne znam — reče očajno. Izgleda da sam rđavo postavio, umesto na artiljerijsku municiju, stavio sam je na puščanu. Ono puckaranje mora da je bilo od puščanih metaka. Zavelo me je što je to bila najveća gomila.

To se zbilo 24. jula.

Sa tom akcijom se više nije moglo pokušavati. Nemci su odmah blokirali ceo stanični prostor. Ni trošarinci nisu mogli prići bliže municiji.

I POSLEDNJA GARAŽA GORI

Na sve strane, po celom Beogradu, tekaо je proces neprekidnih akcija. Ubijeni su nemački oficiri i agenti, paljeni kamioni i druga vozila, kidane telefonske veze i instalacije, paljene garaže i druga slagališta ratnog materijala, rasturani antifašistički leci, pisane parole po zidovima kuća.

Akcije su bile uzele velikog maha, u njima su učestvovale hiljade naših aktivista. Nemci i beogradsku policiju činili su smešnim i nemoćnim naročito one mnogobrojne sitne akcije, tako reći na svakom koraku, koje su ponekad izvodili i beogradski mališani, deca osnovne škole, poneti primerom svoje starije braće.

Teško je sada naći odgovarajuće reči, izraziti ono neviđeno oduševljenje sa kojim je omladina išla u akcije. Svi su hteli da se bore, da doprinesu borbi. Bilo je akcija koje su izvođene bez našeg znanja.

Naši aktivisti bili su snabdeveni samo zapaljivim pilulama koje su davali omladincima, upućujući ih kako da ih upotrebe. Deca su ih ponekad dobijala, na ovaj ili onaj način, od skojevaca i vešto ih postavljala tamo gde je trebalo izazvati požar.

Najčešće su paljeni kamioni. Stavljadi su pilule na gume nemačkih vozila parkiranih u dugim kolonama po beogradskim ulicama. Tek što bi ih u prolazu postavili, one bi se užarile i zarile u gume. Deca bi brzo zamakla za ugao prve ulice i ozarena gledala kako bi planuo kamion. Grupe nemačkih vojnika pokušavale su da izguraju kamione iz kolone kako se požar ne bi preneo i na ostala vozila.

Naše akcije su naizmenično tekle gotovo svaki dan.

Borba se sve više razgorevala. Akcija na garaže bila je pri kraju. Izgorele su gotovo sve i u njima ko zna koliko stotina nemačkih automobila i drugog materijala.

Hitlerovci su otad mogli samo delimično i sporo da vrše popravke svojih vozila, i to jedino zahvaljujući pokretnim garažama koje su vukli sa sobom.

Ostala je jedna još nelikvidirana garaža. Vodili smo je u evidenciji. To je bila garaža »Ford« u Grobljanskoj ulici. Doneta je odluka da se i ona uništi.

Gradski komitet je insistirao da se uništi ta garaža jer je bila prepuna vozila. Zadatak je dobila partijska organizacija koja je delovala na području Novog groblja.

Našao sam sekretara te organizacije Diklića, metalkog radnika, i upoznao ga sa direktivom koju je radosno primio obećavši da će je odmah ostvariti.

Vreme je teklo, prolazio je dan za danom, a garaža je radila. Ponovo sam se sastao sa Diklićem. On mi je rekao da su Nemci preduzeli sve mere i utrostručili obezbeđenje, jer im je stalo da sačuvaju bar tu garažu. Razgovarao je, kaže, sa drugovima koji rade тамо, они су му rekli да је контрола Немaca таква да је зasad teško išta preduzeti.

Produžili smo rok. Ponovo smo se našli. Rekao mi je da su u međuvremenu nekoliko puta pokušavali, da su ti pokušaji ostali neotkriveni, ali i bez rezultata.

Gradski komitet je odlučio da na licu mesta izvidi situaciju. Rečeno mi je da Pokrajinski komitet traži neodložno uništenje ове garaže. Ponovo sam se našao sa Diklićem.

Dogovorili smo se da predveče odemo u garažu. Тамо ће nas čekati dva druga i с njima ћemo zajedno pogledati i видети шта се sve може учинити.

Још се nije bilo smrklo kad smo стigli. Dva друга с којима је bio уговорен састанак завршавала су opravku неког немачког возила за које је ређено да мора бити osposobljено до sutra. Jedan од њих је саћекао пред гараžом и брзо увео unutra. Nemci те ноћи нису долазили у гараžu. Verovali су у ефикасност свог полицијског časa. Danju су контролисали ко ту долази и шта се све ради у гараži. Гараža је била krcata vozilima. Bilo ih je preko stotine. Prošli smo kraj њих и изашли у дну на врата која су водила лево у dvorište. Тамо је, поред zgrade, ležala, postavljena на два betonsка praga, velika vagonska cisterna puna benzina. Svuda okolo, u prečniku od dvadesetak metara, bio je rasut сitan, zamašćen, goli pesak, natopljen naftom i benzinom. Tu је све intenzivno mirisalo на naftu. Okolo су се хаотично dizala brda gvožđurije i другог материјала.

Ova гараžа је чинила velike usluge Nemcima, zato је morala biti uništena.

Vratili smo se u halu i prodiskutovali о detaljima akcije. Učinilo nam сe да ће бити najsigurnije ако се usmerimo према cisterni s benzinom. Cisterna se mogla otvarati. То је било dovoljno да napravimo plan.

Rešenje je bilo vrlo jednostavno i odmah smo se svi složili: uzeti kanap od dva do tri metra, jedan kraj će se gurnuti i zamočiti u cisternu, a drugi postaviti u pesak, zatim treba zapaliti svećicu i zabosti u pesak. Kada svećica dogori do masnog peska, sve će planuti i požar će se preko kanapa preneti u cisternu. Da bi stvar bila sigurnija, dogovorili smo se da se sveća stavi pod neku šuplju konzervu kako se ne bi sa strane primetio plamen.

Smatrali smo da je time sve bitno predviđeno i da se u toku narednih dana može preći na izvršenje akcije.

Pozdravili smo se i otišli. Drugovi su nas na rastanku uveravali da će uskoro garažu pretvoriti u krematorijum. Pošto je blizu groblje! Smejali su se. Usput, vraćajući se, razgovarali smo Diklić i ja o tome kako ovi mladići deluju nekako uverljivo i složili smo se da nam garaža neće izmaći.

Ovo su skojevci — govorio je Diklić — i šteta je što se odmah nismo na njih orijentisali. Imamo tu i nekih članova Partije, ali ja sam prvo govorio s jednim starijim drugom, a on je, eto, petljao, nije smeо da se poveri ljudima, a sam nije mogao da učini šta je trebalo. Da je rekao ovoj dvojici, oni bi garažu, kakvi su, zapalili i usred dana. Treba obavestiti Mesni komitet da će akcija biti brzo izvedena i da će zadatak ovih dana biti izvršen — završio je Diklić.

Rastali smo se. Ja sam morao te večeri da se vidim sa Mršom. Našao sam ga i ispričao mu odakle dolazim.

— Dobro je, ukoliko nisi sve upropastio — dodao je on ozbiljno. — Zar nisi mogao pretpostaviti da gestapovci paze na garažu.

— Mislim da će sve biti u redu!

— To ćemo još videti. Ako je išta primećeno, noćas će pohvatati onu dvojicu skojevaca. Ali — produži on — šta da sad saopštим Pokrajinskom komitetu? Oni se već žale na našu sporost.

— Mislim da se može sa sigurnošću očekivati akcija narednih tri-četiri dana, razume se, ukoliko se noćas ništa ne desi skojevcima.

On se morao videti sa Canom, pa ode prema Kalenića pijaci. Vraćao sam se sam i razmišljao, je li moguće ono što Mrša kaže? Ako bi ih pohvatali, siguran sam da bi ih streljali. Nisam mogao da se oslobođim te misli. Da li smo večeras upropastili celu akciju?

Još ranije sam dobio, zadatak da sutradan prisustvujem partijskom sastanku jedne čelije u Kosmajskoj ulici.

Proveo sam noć misleći na garažu i skojevce.

Izjutra sam pravo otišao kod jednog trgovca na Savi, čini mi se da se zvao Dželebdžić. Bio mi je ranije obećao neki veći prilog. Zadržao sam se duže u razgovoru s njim. U zasebnoj sobi pored dućana zajedno smo doručkovali. Zatim mi je dao 65 hiljada dinara i obećao da će još sakupiti od nekih trgovaca.

Tokom dana se ništa značajno nije desilo. Predveče sam otišao na sastanak u Kosmajsku ulicu, a posle »kući«, nedaleko od savskog mosta u Crnogorskoj ulici.

Drugarica, naš simpatizer, kod koje sam stanovaо, odlazila je rano na pijacu da bi što kupila. Najčešće se vraćala bez ičega. Pijace su bile potpuno prazne. Ništa se nije moglo kupiti. Niti su seljaci dolazili u grad, niti se prodavalо po piljarnicama.

Svakodnevno su kolone građana, mahom žene i deca, odlazile sa korpama i džakovima u sela da bi što kupili za hranu. Seljaci nisu hteli da prodaju za novac.

Znalo se da nemačke pare ne vrede ništa, da su običan papir koji oni po volji štampaju. Govorilo se kako Nemci u kamionima nose mašine i na ulicama štampaju pare.

I tog jutra, tek što je s praznom kotaricom ušla u našu sobu, žena je počela da priča šta je čula na pijaci. Govorila je da ceo Beograd priča kako je noćas upaljena neka garaža kod Novog groblja, da su izgorele hiljade nemačkih kamiona, vagoni nafte i benzina, da su Nemci blokirali čitav kraj i počinili strašne zločine; pričaju, veli ona, da su bacali decu sa trećeg sprata kroz prozore i niz stepenice.

To je bilo 16. jula. Te noći Nemci su napravili prvu totalnu blokadu čitavog jednog kraja, upadali u stanove, detaljno pretraživali, odvodili »sumnjive« i vršili masovnu odmazdu, ovog puta ne samo nad Jevrejima i taocima, nego nad celokupnim stanovništvom.

Oko podne, ni Diklić ni ja nismo mogli izdržati, a da u prolazu Grobljanskom ulicom ne pogledamo kako izgleda garaža. Tamo gde je juče bila garaža, štrčali su samo opaljeni zidovi i veliki broj olupina nemačkih vozila. Cisterna je zjapila rascepljena i razneta eksplozijom.

Posle ove akcije Nemci su pomerili početak policijskog časa od 8 na 7.

Bio je jul. Sunce je još uveliko grejalo, a beogradske ulice bile su već prazne, bez ljudi.

Moglo se videti kako nemački vojnici u grupicama po tri-četiri idu ulicom i pucaju iz šmajsera. Retko se tih dana mogao videti usamljeni nemački vojnik ili oficir. Naši aktivisti su uporno vrebali takve i redovno ih likvidirali.

Članovi Partije su bili manje-više naoružani, nosili su pištolje da bi u slučaju hapšenja na ulici ili ma gde mogli da se brane.

Sećam se jednog popodneva na Terazijama. Ispred kafane Atina išla su naša dva druga. Jedan je nosio pištolj u džepu od pantalona. Držeći prst na okidaču verovatno ga je nehotice povukao. Pištolj je iznenada opadio. Zrno je udarilo u asfalt, odbilo se, zvrknulo i nekuda nestalo. Njegov drug, snašavši se odmah, počeo je da viče i pokazuje rukom na prozore drugog sprata iznad kafane. Odmah su se stvorila dva žandarma. Jedan je utrčao u zgradu. Drugi je rasterivao ljudе, mada nikom od prolaznika nije padalo ni na kraj pameti da se tu zadržava. Dvojica aktivista su nestala među prolaznicima. Jedan je spretno zaklanjao rupu i izgoretinu na pantalonama.

Naše akcije su naizmenično tekle, gotovo svaki dan. Nemačke odmazde, streljanja pojedinaca i čitavih grupa, nisu nas zastrašivale. Obrnuto, izazivale su otpor i gnev. Borba se sve više razgarala.

Gestapo i beogradska policija odlučili su da organizuju koncentracioni logor. Smestili su ga na Banjicu. Računali su da će masovnim interniranjima spričiti dalje akcije. Hiljade naših ljudi uskoro su odvedene u taj logor. Mnogi su mučeni. Mnogi streljani.

Za prvog upravnika logora postavljen je zloglasni agent beogradske policije Vujković. Tek što je preuzeo novu dužnost, jedna grupa naših aktivista sačekala ga je na ulici kod Topovskih šupa i teško ranila u glavu.

Razgovarali smo sa drugovima koji su učestvovali u napadu na Vujkovića i pitali kako im je umakao i kako ga nisu dotukli. Mladić koji je pucao rekao nam je da je sigurno mogao tog gada dokusuriti, ali se bojao da ne pogodi nekog od one dvojice koja su se nalazila pored njega. »Nikakva šteta! To su njegovi pomoćnici. Gadovi i izdajnici kao i on!« Mladiću su zaigrale vilične kosti.

— Bilo mi je žao, mislio sam obični ljudi; nisam znao.

Bili smo još u ponečem naivni i sentimentalni.

Na Karaburmi je živila jedna Nemica koja je od prvih dan okupacije bila u službi Gestapoa. Potkazivala je naše drugeve i drugarice koji su radili u fabriци Vlade Ilića. Nemci su ih hvatali i odvodili u logor. Rejonski komitet doneo je odluku da se ta žena likvidira. Zadatak je preuzeo jedan srednjoškolac, čijeg imena ne mogu da se setim. Nosio je naočare. Nao-

ružali smo ga pištoljem dobijenim od jednog veletrgovca sa Save koji se, čini mi se, zvao Zdravković. Omladinac je sačekao tu ženu na pijaci. Bila je nedelja i puno sveta. Bilo je, dabome, gestapovaca i domaćih agenata. Ugledavši potkazičicu, prišao joj je mirno i svu je izrešetao. Zatim se okrenuo i probio kroz masu koja se sklanjala praveći mu prolaz. Policija je bila nemoćna.

IZBAVLJENJE DRUGA MARKA

U akcijama izvođenim u Beogradu uzimali su neposredno učešća i naši najviši rukovodioci, najodgovorniji ljudi Partije i pokreta. Tako je došlo i do hapšenja druga Marka (Aleksandra Rankovića).

Na sve nas je kao grom iz vedra neba delovala činjenica da se policija dočepala druga Marka.

Rečeno nam je da o ovome ne treba nigde van komiteta govoriti, jer bi tako Nemci mogli možda dozнати koga su uhvatili.

Beogradski komunisti koji su to znali preživljavali su hapšenje druga Marka kao najveći udar. Kad bismo se negde sastali, samo bismo se nemo pogledali kao da se svako čutke pitao zna li i njegov drug za ono, za ono o čemu nismo govorili jer nije trebalo da se govori, ali o čemu nismo prestajali da mislimo s gorčinom i bolom.

Kakva su naša osećanja bila tada, ne mogu ni pokušati da opišem. Znam da je to bio najteži trenutak za nas komuniste koji smo tu stvar znali, i to ne samo tada nego kroz celu narodnooslobodilačku borbu.

Srećam se susreta s Canom Babović. Čim mi se približila, zapitala me je:

— Jesi li čuo? — Okrenula je glavu na drugu stranu da sakrije oči pune suza.

Pokrajinski komitet za Srbiju doneo je odluku da se drug Marko mora spasti po svaku cenu. Sam Pokrajinski komitet je neposredno organizovao otmicu druga Marka. Cana je organizovala pripremu.

U to vreme bio sam sekretar rejonskog komiteta za Karaburmu. Pitali su me kakvim oružjem raspolažemo. Odgovorio sam da imamo, pored onih koje mi nosimo, još nekoliko pištolja i dve puške. Te dve puške nalazile su se kod partijske ćelije Pančevački rit. Rezervne pištolje smo čuvali na obali Dunava, kod Vilinih voda, gde je sada fabrika »Duga«. Tu je postojala neka radionici za preradu kože, čiji je vlasnik bio jedan naš

član. Zvali smo ga Lala. Video sam ga u petoj ofanzivi, mislim da je živ. Nosilac je »Spomenice«.

Ustupili smo dva pištolja drugovima koji su izvodili akciju. U osiguranju akcije učestvovao je jedan član našeg komiteta. Bio je građevinski radnik.

Akcija je dobro organizovana i sve se srećno svršilo.

Drug Marko je oslobođen.

Tek što je spasen iz zatvorskog odeljenja bolnice, dok se još nalazio u prvom skloništu, drug Marko je uputio pismo Pokrajinskom komitetu u kome je tražio da se jednom od odreda u Srbiji hitno pošalje 45 hiljada dinara po kuriru koji treba da prenese i direktive koje su stajale u pismu. Sećam se, to mi je pismo pokazala Cana: »Naš Leka«! Bila je srećna.

Posle otmice druge Marka postalo je jasno i Gestapou i beogradskoj policiji da smo ih nadmudrili i da su ispustili iz ruku veoma značajnu ličnost. Ali, bilo je kasno.

U akciji za oslobođenje druge Marka poginuo je jedan žandarm. Videći da je omrznut od naroda, Nedić je uz pomoć Nemaca htio da iskoristi ovaj slučaj i da od nemačkog sluge napravi narodnog mučenika. Objavljen je dan nacionalne žalosti za izgubljenim žandarmom. Naređeno je isticanje crnih zastava, zatvaranje dućana.

Narod je od svega ovoga napravio novu pošalicu.

I AGENTI SE KOLEBAJU

Petu kolonu je, i pored mera koje je preduzimala, obuzela neizvesnost. Uprkos nemačkim uspesima i pobedama, priče o partizanima, koje su se neodoljivo širile, uterivale su im strah u kosti.

Više su pričali o partizanima oni nego mi.

Nemci su počeli otvoreno da prigovaraju Nediću da je nemoćan, neefikasan. Istovremeno su pribegavali novim i novim merama zastrašivanja. Počeli su da vrše blokade svake noći.

Obično su vršili blokadu oko dva sata po ponoći. Dok su agenti beogradske policije strašno lupajući upadali u stanove, dotle su nemački vojnici pucali, jurili kolima opustelim ulicama i dizali jezivu noćnu larmu.

Tih dana Beograd je bio pun ilegalaca. Dešavalo se da nekog zateće policijski čas daleko od stana. Tada se žurio najbližem poznaniku, no kako je tokom noći moglo doći do blokade, trebalo je snabdeti se policijskim prijavama. Kako smo dolazili do prijava?

Tih dana se otpočeo kolebati i jedan broj policijskih agenata. Neki su nam čak i činili usluge. Jedan od njih je uspeo da nam doneše ceo »štos« od nekoliko stotina policijskih prijava snabdevenih pečatima Centralne prijavnice. Svaki od nas je imao jednu u džepu i popunjavao je prema mestu gde bi se to veće zatekao. Jednog dana redveče prolazio sam Dečanskom ulicom. Na uglu Nušićeve stajao je policijski agent Torbica. Išao sam drugom stranom ulice i primetio sam ga tek kad sam mu se približio. Neočekivano, skinuo je šešir.

— Dobro veče, gospodine.

Čvrsto sam stegao pištolj u džepu i zastao. Prilazio mi je. Gotov sam, pomislio sam. Moramo se obračunati, sevnu mi kroz glavu, jer sam znao da je Torbica pre rata bio zadužen da prati rad i aktivnost sindikata. Svima nam je tada dozlogrdio. Mrzeli smo ga kao skota.

Međutim, još mi se nije sasvim ni približio, a već je otpočeo:

— Gospodine, pretpostavljam da se i ja nalazim na listi onih koje vi želite da likvidirate. Ja sam htio da vam kažem i da vas zamolim da obavestite vaše drugove da ja neću više da ostanem u policiji. Meni je jasno da se ne radi više o borbi protiv komunista. Reč je o uništenju Srba. Ja sam Srbin iz Like, pa ne bih htio više da učestvujem u ovom stradanju moga naroda. Molim vas recite to vašim drugovima, a možete još dok sam ovde računati na mene, ukoliko vam budu potrebne neke usluge. Ja ču, inače, otpustovati kući.

Gledao sam ga zaprepašćeno. Rekao sam mu da ništa ne brine. On mi je pružio ruku. Rukovali smo se i razišli. Razmišljao sam: došli su dani kada i oni traže zaštitu od nas. Posle rata su mi rekli da je Torbica otisao u partizane i da je poginuo. To nisam mogao proveriti.

Slučaj Torbice nije bio usamljen. Bilo je i drugih agenata i žandarma koji su nam se počeli pridruživati i činiti razne usluge. Tako je član našeg rejonskog komiteta za Karaburmu Mitra Mitrović uspela da pridobije jednog žandarma koji joj je i omogućio bekstvo iz zatvora.

BLOKADE I LEGITIMACIJE

Nemci su sve više usavršavali sistem zastrašivanja. Neko vreme bili su uobičajili da u popodnevним časovima, kad narod izlazi na ulicu, puste čitave rojeve aviona koji su izvodili akrobacije nad gradom. »Štuke« su jezivo zavijale obrušavajući se direktno prema ulicama. Građani su ostajali nemili.

Nemci su blokiranje pojedinih rejonata usvojili kao svoj stalni metod.

Za slučaj blokiranja moga stana napravio sam novu legitimaciju na ime Sime Taslaka iz Foče, činovnika Ministarstva za ishranu.

Tako je jedne noći, nekako ubrzo posle akcije na nemačke oficire kod Vukovog spomenika, blokada zahvatila i naš stan u Crnogorskoj broj 2. Tamo smo se nalazili Vladislav i ja. Oko dva časa posle ponoći agenti su žestoko zalupali i probudili nas.

Rasanivši se u tren, ustao sam i otvorio vrata. Upala su trojica. »Legitimacije«, razdrazio se jedan. Pokazali smo im legitimacije. Dok su gledali legitimacije, na ulici su odjeknuli pucnji. Najzad me jedan zapita: »Jeste li vi bili kod nas?« »Ne razumem, gde kod vas?« »U policiji!« »Nisam, nikad nisam bio u policiji«. Ispreturnali su stvari, prelistali neke knjige i otišli. »Ala smo im podvalili!«, smejavao se Vlada.

Iz susedne kuće izvukli su dvojicu, strpali u kola i odvukli sa sobom. Nismo znali ko su ti ljudi. Znali smo da nisu bili komunisti sa našeg terena. Posle smo utvrdili da su to bila dva Jevrejina iz Novog Sada.

Sutradan su o električne stubove na Terazijama obesili pet naših drugova.

»PERIVOJ«

Kad je Gestapo usvojio blokiranje i detaljne pretrese kuća kao sistem, uslovi za opstanak ilegalaca bili su znatno otežani. Trebalo je sačuvati kadrove za kojima su intenzivno tragali i Gestapo i beogradska policija, a istovremeno obezbediti kontinuiran rad Partije u ustanku kojim je rukovodila. Spisak drugova za kojima je policija tragala po Beogradu bio je vrlo velik.

Tih dana pao je u ruke policije Ratko Mitrović Šilja, slabo se držao i taj se spisak zнатно proširio. Šilja je provalio i mene. Drugovi su mi preporučili da nađem neki stan na periferiji, blizu seoskog atara, kako bih se noću u slučaju blokade mogao lakše izvući.

Razume se, zbog potrebe ilegalnog boravka u Beogradu, nisam mogao uzeti stan na svoje ime. Pokušao sam da to rešim preko Vladislava Nikolića kod koga sam do tada stanovao.

Vlada je našao jednu kućicu na krajnjoj periferiji Beograda prema Mokrom Lugu. Ne znam kako se ta ulica zvala. Kuća je bila mala: dva stančića od sobe i kuhinje. Malo dvorište. Napred bunar. Odmah iza kuće počinjale su njive kuku-

ruza. Kućicu smo prozvali »Perivoj«. Prvo smo se uselili Vlada i ja. Zatim je došao Miloš Matijević Mrša sa svojom drugaricom.

Stan je zaista bio na pogodnom mestu, baš kakav smo žeeli. Drugovi iz Pokrajinskog komiteta rekli su nam da ga treba dobro čuvati: neka za njega zna što manji broj ljudi.

I pored tog upozorenja, lista stanara se proširivala. Bilo je tu mnogo susreta, mnogo kratkih sastanaka.

Prilike su zahtevale da se taj stan široko koristi ne samo za sastanke i viđenja, nego i za prenoćište. Činilo nam se jedno vreme da svi putevi vode u »Perivoj«. Koji put bi zanoćilo i predanilo po sedam, osam pa i devet drugova.

Jedne se večeri tako okupilo u »Perivoju« puno nas. Cana i Vukica uzele su da spreme večeru. Sećam se, pravile su palačinke. Smejali smo se i jeli. Mrša se šalio. »Trebali smo pozvati i Vujkovića na večeru«.

U »Perivoj« su dolazili na prenoćište ili svraćali drugovi: Marko, Cana, Ivan Milutinović i još puno drugih.

Budući da su u »Perivoj« dolazili i rukovodeći drugovi, Mesni komitet je doneo odluku da se stan što manje i što obazrivije koristi. Napravljena je lista ko može dolaziti u »Perivoj« koji je prestao da bude svratište. Vlada i ja smo ostali i dalje da stanujemo u njemu. Tako je to i ostalo do polovine septembra. Ja sam osmog septembra otputovao u Sandžak.

Uskoro zatim, možda samo desetak dana kasnije, jedna blokada zahvatila je i »Perivoj«. Upad policije u »Perivoj« usledio je posle hapšenja Luke Šunke. Luka se slabo držao pred policijom. »Perivoj« je provaljen. U stanu su bili Mrša i Vladislav, Mršina drugarica i Mile Radosavljević, član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Srbiju. Nastala je pucnjava. Mile je iskočio kroz prozor i umakao u noć. Nemci su za njim pucali i sedam puta ga pogodili u kaput. Iako je kaput bio izreštan, jednu ozbiljniju povredu dobio je ispod ramena na levoj ruci. Tu sam mu ranu video kasnije kada je došao u Užice. Ostale drugove gestapovci su pohvatali i posle strahovitih mučenja u Glavnjači ubili.

»Perivoj« je tako prestao da bude naša baza. O njemu je »Novo vreme« posle naširoko pisalo.

PSIHOLOŠKI RAT

Nemačke jedinice prolazile su svakog dana beogradskim ulicama ričući jednu istu i svakom dosadnu pesmu. Kao pomahnitali, tukli su cokulama o beogradske ulice. Mislili su da nas time uveravaju u svoju disciplinovanu snagu i nepobedinost.

Ogroman broj kuća oštećenih bombardovanjem bio je sklon padu. Nemci su bili prinuđeni da te kuće miniraju da se ne bi same srušile. Ove poslove su bile prinuđene da rade kolone Jevreja, koje su Nemci sprovodili ulicama na rad i s rada. Tako je po ceo dan pucalo. Beogradskim ulicama su odjekivale detonacije.

Često je naša pucnjava na Nemce ili agente beogradske policije ostala zaglušena snažnim eksplozijama mina. Opšta atmosfera zbog svega toga bila je neverovtano mučna i napeto teška.

»Nešto se važno mora desiti 18. avgusta« — uporno su ponavljali engleski radio i cela engleska štampa. »Slom nemackog Rajha. Hitler mora propasti, zapamtite 18. avgust«. Hiljade puta ponovljeno tvrđenje da se nešto mora desiti tog dana ostavilo je traga. Mnogi građani su poverovali. Počelo se javno govoriti da se nešto mora desiti 18. avgusta. Te priče su bile neprijatne gestapovcima, pa dabome i nedicevskoj policiji. Svako ko bi se zadržavao na ulici i ma o čemu razgovarao bio je progonjen.

To nije bilo dovoljno.

Hitlerovci su prešli u kontranapad na planu »psihološkog ratovanja«. Nasuprot Englezima istakli su svoju parolu »Viktoria«.

Uskoro je cela zemlja bila prekrivena parolama V — Viktoria. U nadleštvinama, na plakatama, pored Hitlerovih slika, svuda je isticana parola V.

Na dan 18. avgusta Nemci su snažno bombardovali London i poveli žestoku ofanzivu na svim frontovima.

Tako je u nadmoćnim napadima Nemaca prošao 18. avgust. Drugo se ništa značajno nije desilo. Kod onih koji su verovali u čuda nastupila je izvesna malaksalost. Poklonici londonske izbegličke vlade ostali su bez aduta, gotovo praznih šaka.

Preostala im je još jedino parola: »Čekati! Nemce ne treba za sada napadati«.

HAJKA NA LJUDE

Cetnici su počeli otvoreno da se protive partizanskim akcijama i da ih ometaju gde god su to mogli.

Nemci i Nedićeva policija nastavili su sa svojim čudovišnim represalijama, ubijali su i palili na sve strane. Kao odmazdu za akcije Posavskog partizanskog odreda, spalili su selo Skelu i poubijali veliki broj građana. Preko štampe i ra-

dija stalno su ponavljali da će za svakog ubijenog Nemca ubiti 100 Srba. Činili su to. Ubijali. »Teško je Srbin biti!« Nastala je uzrečica koja se nije završavala tom konstatacijom. Dodavalо se obavezno: »Ali i lepo!«.

Sećam se kako je Beograd bio revoltiran toga dana kada su naši drugovi bili obešeni o električne stubove na Terazijama.

Mrki, prolazili su ljudi. Demonstrirali su čutanjem. Njihovi pogledi pokazivali su koliko preziru Nemce. Vozio sam se tramvajem od Terazija, Aleksandrovom ulicom prema Lipovom ladu. Niko u tramvaju ni reč nije progovorio. Konduktor bi čutke zastajao pored putnika i bez reči, mukom tražio pare za karte.

Dva žandarma stajala su napred pored kočničara. Konduktor je i pred nas stao i pogledom, kao po sporazumu, tražio novac za karte. Jedan žandarm se razdera: »Jesi li mutav? Što ne išteš pare za karte?« Konduktor dugim začuđenim pogledom pređe preko žandarma i okrenu glavu na drugu stranu. »Tražim, tražim, gospodine. Evo gospoda priprema novac«. Svi smo prezirivo pogledali žandarme. Na susednoj stanici oni su napustili tramvaj. Naše gnevne poglede koji su se ubadali u njih nisu mogli da podnesu. Tramvaj je krenuo.

— Žgadija prljava, ne mogu više da ih vidim! — gnevno je protestovala jedna starija žena.

Svi smo se okrenuli prema njoj. Sreli su se pogledi ljudi koji se nisu poznavali, no koji su bili jedinstveni u mržnji i nadi.

Ogromna većina Beograđana podržavala je komuniste i radovala se njihovim podvizima.

Nemcima, Nediću i njegovoј policiji bilo je jasno da uticaj komunista raste iz dana u dan. Čim su toga postali svesni, započeli su političku akciju, ne napuštajući da muče, streljaju i terorišu.

Njihova zamisao bila je da skupe što veći broj potpisa najuglednijih ljudi: političara, društvenih i javnih radnika, književnika, naučnika i umetnika, da sa njihovim potpisima izdaju proklamaciju u kojoj bi osudili pokret otpora, akciju komunista.

Počela je hajka na ljudi. Tekao je proces sakupljanja potpisa. Kako Nediću, tako i Nemcima bilo je mnogo stalo do potpisa Koste Pećanca. Izgleda i njemu do njihove blagonačlonošti. Tek, odmah je pristao da potpiše antikomunistički apel. Samim tim je postao i njihova zastava u toj akciji. Bio je ne mali broj i drugih »viđenih« ljudi koji su glatko davali

potpise. O njima neću da govorim. Hoću o onima koji su odbili da potpišu ovaj papir.

Nema sumnje da su ljudi koji su onda, u onim uslovima i pod onakvim pritiskom, odbili da učestvuju u toj akciji i da se potpišu bili od velike moralne čvrstine i vrednosti.

Ministar prosvete u Nedićevoj vladi bio je Jonić. On je organizovao tu akciju, njome rukovodio, neposredno razgovarao s pojedincima primoravajući ih svim sredstvima da je podrže.

Pritisak koji je vršen na Isidoru Sekulić bio je karakterističan. Pošto je odbila da se odazove na prvi opšti poziv, Jonić joj je uputio posebno pismo, pa kada je i to odbila, pozvao je kod sebe u kabinet i počeo da je uverava kako je srpstvo u opasnosti, kako je narod neobavešten i zaveden, kako danas treba više nego ikada pomoći narodu, da to i ona treba da uradi kao dobra Srpskinja...

Isidora Sekulić je sve to odlučno odbila i ostala pri svome.

Najzad je Jonić, otpuštajući Isidoru, rekao neka dobro razmisli, pa će je on za koji dan opet pozvati.

U nedelju pre podne zazvonio je telefon u Isidorinom stanu. Podigla je slušalicu.

— Ovde ministar prosvete Jonić, molim gospođu Sekulić.

— Gospođa Sekulić nije kod kuće! — odgovorila je Isidora.

— Ah, vi ste to, gospođo! Kako to niste kod kuće kad vam prepoznajem glas?

— Gospodine Joniću, urazumite se, ja za vas nisam kod kuće! — odgovorila je Isidora i spustila slušalicu.

Jonić je određenog dana pozvao sve one koji su dotle odbijali da potpišu. Poslužitelj ministarstva raznosio je pozive po kućama i davao ih uzimajući potvrdu o prijemu.

Određenog dana, uz »najuglednije« ljude koji su već dali svoj potpis za apel, našli su se u Jonićevom kabinetu i oni tvrdoglavci koji to nisu hteli da učine.

Žao mi je što će se ogrešiti o sve one koji nisu dali svoje potpise, jer ne raspolažem njihovim imenima, ali zna se da se tamo kod Jonića nije toga dana nalazio, pored Isidore Sekulić, ni književnik Ivo Andrić. Profesor Beogradskog univerziteta Miloš Đurić bio je došao. Prisutne su prozivali. Ulazili su kod ministra. On je tražio potpise. To je bio ritual.

Pre nego što će biti prozvan da dođe ministru jedan mužičar, zabrinut za Đurićevu sudbinu u slučaju da ostane kod svoga i ne potpiše apel, nagovarao ga je da se ne šali glavom, gde može šut sa rogatim itd.

— Na taj vaš detinjasti i tvrdoglav način neće se izići na kraj sa velikom nemačkom silom.

Profesor Đurić je uporno odbijao. Prozvan, muzičar je ušao i potpisao, pa kada je izišao, ponovo se obratio Đuriću.

— Kolega, ja vas ponovo molim, nemojte srljati u propast, oni vam neloyalnost neće oprostiti. Ta upornost može da vas stane života. Urazumite se, ugledajte se na mene. Ja sam potpisao.

Profesor Miloš Đurić hladno je odmerio svog sabesednika i rekao:

— Gospodine, vi ste potpisali, u redu. Lako je vama potpisivati, vi ste celog života učili decu da sviraju u diple, a ja sam ih učio moralu i društvenoj etici. Zato ja neću i ne mogu da potpišem. Molim vas, da me razumete.

Početkom septembra pojavila se nemačko-nedićevska proklamacija sa potpisima mnogih, ali bez imena i prezimena Isidore Sekulić, Ive Andrića, Miloša Đurića i mnogih drugih. Apel je pretio, osuđivao i anatemisao narodnooslobodilački pokret, kao najveću opasnost za srpstvo.

No, ni ta proklamacija, kao ni mnoge druge, nije imala nikakvog dejstva na pokret i ljude privržene slobodi.

Tražili su i od patrijarha srpske pravoslavne crkve Gavrila Dožića da i on potpiše apel. Tih dana, kada su tražili da potpiše apel, patrijarh se nalazio kao zatočenik u manastiru Rakovici. Nemci su mu obećavali da će ga oslobobiti ako potpiše.

Na poziv da potpiše proklamaciju patrijarh je odgovorio:

— Sužnji ne potpisuju.

To je bio dovoljan razlog da ga kao zatočenika ostave dve godine u manastiru Rakovici.

Kada se pokret razvio i kada su partizanski odredi krstareći po Srbiji dolazili do periferije Beograda, Nemcima se učinilo nesigurnim mesto u Rakovici, pa su patrijarha premeštali u manastir Vojlovicu kod Pančeva. Sredinom 1944. godine kada je i to mesto bilo ugroženo, oni su ga internirali u Nemačku, u koncentracioni logor Dahau, gde je ostao sve do kraja rata i propasti Nemačke.

ODLAZIM U SANDŽAK

U to vreme dobio sam zadatak od Pokrajinskog komiteta za Srbiju da obiđem užički Okružni komitet Partije u vezi sa nekim problemima koji su se tamo javili.

Snabdeven legitimacijom činovnika Ministarstva za ishranu, otisao sam na železničku stanicu. Na stanici su mi rekli da

vozovi ne rade i da već nedelju dana nije došao nijedan voz iz Užica. Šest dana uzastopce dolazio sam na stanicu i dobijao isti odgovor.

Sedmog dana stigao je konačno voz iz Užica. Znači, pomislim, večeras se može putovati. Tek što sam kupio kartu, pogled mi je pao na peron kojim je nailazio moj drug Moša Bošković. Pokazao sam mu se i dao znak da bez zadržavanja izđe na ulicu, što je on i učinio. Zašli smo u onu, obično praznu uličicu iza uredske zgrade. Prišao sam Moši i zgrabio ga. Ljubili smo se. Nismo se videli od maja meseca. Moša je ostao u Sandžaku, a mene su pozvali drugovi u Beograd.

— Šta je? Zašto si došao? Kako si došao?

— Došao sam pešice iz Radoinje do blizu Beograda. U Ugrinovcima sam tek mogao sesti u vagon. Sve su pruge potrgane širom Srbije, takoreći nema više vozova. I ono malo što ima nesigurno je. Ljudi izbegavaju da putuju železnicom, jer često leti u vazduh iako nema krila ...

— Zašto si došao?

— Došao sam za vezu. — Usput mi je pričao šta je sve čuo i video idući peške iz Sandžaka do Beograda

— Srbija je cela u vatri borbe. U Sandžaku je takođe počela borba. Bilo je lepih akcija. Narod je spreman da se bije. Jedan broj ljudi prešao je u Srbiju i stupio u partizanske odrede. Oblasni komitet za Sandžak nema nikakvu vezu. Zato smo se i dogovorili da ja dođem ovamo kako bih se povezao sa Centralnim komitetom.

Pričao mi je dalje da su na prve njihove akcije ustaše odgovorile strašnim represalijama. Pohapšena je masa ljudi, popaljena mnoga sela. Pod tim represalijama veliki broj ljudi koji je pošao u borbu i učestvovao u akcijama vratio se kući. I drugi se vraćaju. Sa Pokrajinskim komitetom za Crnu Goru celo leto takoreći nema nikakve veze.

— Oblasni komitet za Sandžak organizovao je 22. juna savetovanje na kome su učestvovali i neki drugovi iz našeg sreza. Savetovanju je prisustvovao i jedan član Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru.

Ceo dan se zasedalo i diskutovalo. Analizirajući opštu svetsku situaciju, najviše se diskutovalo o mogućnosti napada Nemačke na Sovjetski Savez. Ocena Oblasnog komiteta bila je da Hitler neće smeti da napadne SSSR.

Međutim, pred sam završetak savetovanja došla je jedna žena koju je poslala naša organizacija iz Prijepolja ijavila da su prošle noći Nemci napali Sovjetski Savez.

Tada je odlučeno da se pristupi organizovanju oružanog ustanka. Tako su počele akcije. Rekao sam ti kako su se razvijale i kakvo je stanje sada. Nama je potrebna hitna pomoć.

Čini mi se da je najpotrebnije stvoriti partijsko rukovodstvo za to područje, jer toga nema.

Ono rukovodstvo što ga mi tamo nazivamo Oblasni komitet nije, u stvari, oblasni komitet. Pokrajinski komitet za Crnu Goru jednom odlukom je proglašio rukovodstvo bjelopoljske organizacije za Oblasni komitet KPJ za Sandžak, ali taj se Oblasni komitet van Bijelog Polja i uže okoline ne oseća.

Osim onog savetovanja, druge aktivnosti sa njihove strane mi nismo kod nas osetili.

Eto, zbog čega sam došao. Ne znam da li će se moći ovde povezati sa rukovodstvom. To nekako moram rešiti. Inače, nemam kud da se vraćam. Tamo me drugovi jedva čekaju.«

Iste večeri povezao sam u »Perivoju« Mošu sa Ivanom Milutinovićem.

Moša je referisao. Ivan se ljutio. »Zašto nije ostvarena čvršća veza sa Pokrajinskim komitetom za Crnu Goru? Ni mi ovde već dugo nemamo vezu sa Crnom Gorom.«

Najzad se Ivan obratio meni: »Gde ste se vas dvojica našli? Odakle se vi poznajete?« Kada smo mu objasnili da smo odrasli zajedno i da smo iz istog sela, Ivan reče: »Nismo znali da si ti iz Sandžaka. Mi baš ovih dana tražimo nekoga koga bismo poslali tamo.«

»Sutra u 9 sati da se opet vidimo ovde, pa da se vas obojica pripremite da idete tamo. Tamo treba stvarati pokret. To je područje koje može biti veoma značajno za razvitak borbe.«.

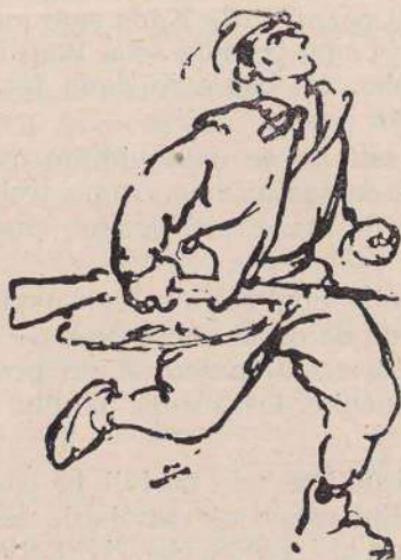
Sutradan smo se opet sastali. Ivan nam je davao detaljna uputstva. Videli smo da dosta dobro poznaje teren. On je naročito pridavao veliki značaj našem stavu prema muslimanima. Govorio je o mogućim teškoćama ukoliko bismo nepravilno postupali.

»Na tim područjima gde postoji ta nacionalna mešavina više su nego povoljni uslovi za razvijanje četničkog i ustaškog pokreta, zato morate biti veoma obazrivi i stvarati politički vrlo široku platformu pokreta.«.

Naglasio nam da moramo shvatiti kao posebno važnu stvar da stalno držimo čvrstu vezu sa Centralnim komitetom, da redovno šaljemo izveštaje o razvitku pokreta i o akcijama, da prenesemo njegovu poruku Pokrajinskom komitetu za Crnu

Goru i da kažemo da Centralni komitet traži što hitnije uspostavljanje čvrste veze, da Pokrajinski komitet odmah pošalje detaljan izveštaj o stanju i prilikama u Crnoj Gori. Dao nam je 10 hiljada dinara i rekao da odmah otpotujemo, koliko još sutra, kako bismo što pre bili tamo. Na rastanku je meni rekao: »Pazite čuvajte ljude, mnogo smo kadrova izgubili u prvim borbama, a bez kadrova se ne može organizovati i uspešno voditi borba. Mi te šaljemo kao delegata Vrhovnog štaba. Zadaci su zamašni, odgovornost velika. Ti ćeš jedno vreme tamo živeti ilegalno. Kada bude dovoljno ojačao pokret, videćeš, prestaće potreba za ilegalstvom, ali moraš shvatiti da mi tebe šaljemo da pomogneš organizaciju ustanka, a ne da pogineš. Zato moraš shvatiti da sve zadatke koji ti se postavljuju moraš izvršiti i pametno uraditi. Ne smeš poginuti. Ovlašćen sam da ti kažem da će te Partija mrtvog isključiti iz svog članstva ako pogineš. A to je najveća kazna za jednog komunistu, ti to znaš«.

Vojko LEKOVIĆ

ŽUPOPIVSKI PARTIZANSKI BATALJON U USTANKU 1941.

OKUPACIJA ŽUPE PIVE

Pred ustanak 1941. godine na teritoriji Pive nije bilo partiske organizacije, ali su ljudi znali za Partiju, cijenili su je i u ustanku se odazvali njenom pozivu¹.

Poslije kapitulacije bivše vojske u Pivi za izvjesno vrijeme nije bilo okupatorskih trupa. Mogli su se vidjeti samo bivši vojnici koji su se vraćali iz raznih jedinica »sa fronta«. Nosili su puške, a poneki i ponešto stvari do kojih je mogao doći u razbijenim magacinima prilikom napuštanja svoje ratne jedinice. I mnogi seljaci su nabavili puške, bilo da su ih našli ili kupili za hranu ili novac.

Bivša vlast po selima je još uvijek funkcionsala. Žandarmi, finansi i opštinari ostali su na svojim mjestima i čekali novog gospodara.

Kad su krajem aprila Italijani okupirali Pivu i uspostavili svoju vlast, ostavili su na svojim mjestima one koji su dotada

¹ Prije drugog svetskog rata u župi Pivi (Pivska župa) su bile tri opštine: Stabna, Goransko i Miljkovac (a ponekad je cijela teritorija obrazovala samo jednu opštinu sa sjedištem na Goransku). Sve tri opštine prostirale su se između Vojnika, lijeve obale Komarnice i Pive, Maglića, Lebršnika i Golije. Bile su administrativno vezane za sresko mjesto Šavnik, a više su gravitirale sjedištima graničnih srezova: Nikšiću, Gacku i Foči. Od jula 1941. godine do januara 1942. župa Piva je činila vojnoadministrativnu cjelinu. U vojnem pogledu imala je jedan partizanski bataljon od 6 četa, a u administrativnom jednu opštinu. Bataljon je bio neposredno potčinjen Durmitorskom narodnooslobodilačkom odredu, a opštinski narodnooslobodilački odbor Sreskom narodnooslobodilačkom odboru. Ona je i u partijsko-političkom smislu činila jednu cjelinu, jer je Opštinski komitet KPJ bio posredno vezan za Mjesni, odnosno Sreski komitet Partije preko RK KPJ za Pivu. Sa teritorije župe Pive u toku NOR-a poginulo je oko 200 boraca, a bilo je preko 1000 žrtava fašizma.

čuvali red i poredak za bivši režim. Radi kontrole teritorije utaborili su se na Goranskem i u Breznama. U prvo vrijeme činili su se bezazleni, čak i dobronamjerni. Odmah su obnarođovali da u Šavniku daju po 8 kg žita na člana onih porodica koje ga nemaju, a takvih nije bilo malo. Popis su vršili u opštini preko kmetova. Prvi utisci seljaka, posebno onih koji su bili gladni, nijesu bili loši. Treba hljeba. Stari činovnici su se razmahali kao da se nije ništa dogodilo. Oni koji su otišli u rat vratili su se. Malo je ko ostao na bojnom polju. Stari ljudi su se pitali kakav li je to rat. Govorili su da to neće tako dugo ostati, došla je tuđa vojska, zašto se naša vojska nije tukla kao u prvim ratovima, prodali su nas za pare itd.

U takvoj situaciji stupili su u akciju komunisti i drugi napredni ljudi. Od KPJ dobili su direktivu za rad. Mjesni komiteti šavničkog i nikšićkog sreza počeli su da ispoljavaju svoj uticaj na stanovništvo Pive i da pomažu komuniste koji su se poslije sloma bivše vojske vratili u svoja rodna mjesta, te se borbeno raspoloženje brzo širilo. Počinju se držati razni omladinski i drugi sastanci. Na njima se razjašnjava situacija i ukazuje na sramnu kapitulaciju bivše jugoslovenske vojske i vlasti. Skreće se pažnja na zbrinjavanje izbjeglica koje su ostale bez hljeba. Ukazuje se na borbu protiv špijuna, govori se o sakupljanju oružja itd. Sve to narod shvata i vrlo rado prima.

Od komunista prvi je na ovu teritoriju došao Veljko Mićanović², student druge godine na Pravnom fakultetu. Poslije povratka u Pivu Veljko se povezao sa Radojem Dakićem

² Njegova borbenost i revolucionarnost poznata je i iz gimnazije u Pljevljima i drugim mjestima. Potiče iz vrlo siromašne porodice sa Goranska. Njegov otac Božo služio je kod Muja Sočice, a njegova mala skromna majka Miluška podizala je i odgajala Veljka i Olgu.

Nalazeći se neposredno uz domaćinstvo koje je imalo svega u izobilju, Veljko je kao dijete gledao raskoš drugih i siromaštinu svoga oca upoređivao sa bogatstvom onih kod kojih je njegov otac služio. Nije to ostalo bez odraza na njega. Zbog toga je još u mladim danima stupio na pozornicu revolucionarnog pokreta, u borbu za radnička prava, zbog čega je kao organizacioni sekretar Sreskog komiteta u ilegalstvu 1942. godine i svoj život položio. Ubili su ga domaći četnici usred Pive. Opkoljen u pećini, nije se htio predati. Izdali su i njega i Milana Mićanovića, predratnog člana KPJ, seljaka rođenog na Goransku koji je prije rata živio na Kosmetu. Milan je prvi na vratima pećine pao od četničkih kuršuma, o Veljko nije sačekao da ga rane, ubiju i možda živa uhvate, već je na očigled svih skočio iz pećine niz strme litice prema r. Pivi i sebi oduzeo život. Tako je ostavio oca i majku bez jedinog sina, a Partiju bez člana koji je njene direktive i zadatke izvršavao mладалаčki i bez kolebanja.

Brkom³, a preko Brka sa Mjesnim komitetom, u koji su i Veljka kooptirali. Odmah je pristupio izvršenju postavljenih zadataka i pripremama naroda za otpor protiv okupatora. Sa starim članovima Partije Gojkom Durutovićem i Milanom Mićanovićem stvara prvu partijsku celiju, a na prvom sastanku Mjesnog (kasnije Sreskog) komiteta kome je Veljko prisustvovao imenovan je za sekretara RK KPJ za Pivu. Bilo je mnogo zadataka. Trebalo je prikupljati, evidentirati i čuvati oružje i formirati gerilske grupe. Tako su krajem maja na teritoriji župe Pive formirane četiri takve grupe, koje su imale i po 30 boraca. Jednom grupom rukovodio je Živko Jovović⁴. Grupom u Goransku rukovodio je Lale Bakrač⁵, veoma čvrst omladinac koji je zbog svoje aktivnosti među prvima postao član KPJ u župi Pivi. Druga dva rukovodioca grupe Obren Vukosavljević iz Seljana i Radoje Tadić iz Smriječna — završili su tragično.

U drugoj polovini maja Mjesni komitet u Šavniku je donio odluku da se formira Opštinski komitet za župu Pivu i imenovao Rejonski komitet, koji su sačinjavali Veljko Mićanović, Radivoje Dakić,⁶ Pero Žarković⁷ i Radoje Tadić (poslije prijema u Partiju). Osim toga, Mjesni komitet je postavio zadatak da se prime u Partiju Jagoš Đurković, Lale Bakrač, Radoje i Tadija Tadić⁸. U novoformirani Opštinski komitet SKOJ-a ušli su Radoje Tadić, sekretar, Blagoje Tadić⁹, Solumija Blagojević¹⁰, Ratko Lješević¹¹ i Milorad Tasović¹², a u Opštinski komitet: Veljko Mićanović, Gojko Durutović i Radoje Tadić. Neposredno poslije toga u Partiju je primljeno još nekoliko aktivnijih drugova, tako da su formirane tri partijske celije; i to: u Breznama

³ Rođen u Crnoj Gori (Piva). Kao siromašno dijete otišao je na izučavanje zanata u Beograd. Svojim revolucionarnim radom istakao se i vrlo rano postao član KPJ i rukovodilac. Rukovodio je partijskom organizacijom u Beogradu, a po dolasku u Crnu Goru odmah postaje član Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru. Poslije rata odlazi na liječenje u Moskvu, gdje je i umro.

⁴ Seljak iz Bajova Polja, strijeljan u Nikšiću od strane Italijana i četnika (uhvaćen prilikom bjekstva iz zatvora). Iako nije bio član Partije, imao je odlično držanje u nikšićkom zatvoru i na strijeljanju, kao pravi revolucionar.

⁵ Rođen na Goransku. Strijeljan na Žabljaku od strane četnika.

⁶ Radnik iz Beograda, rodom iz Crne Gore.

⁷ Student iz Beograda, rodom iz Nedajne.

⁸ Pravnik iz Smriječna, došao iz Subotice.

⁹ Student iz Smriječna, došao iz Beograda.

¹⁰ Seljanka iz Bukovca.

¹¹ Đak iz Brljeva, strijeljan od strane četnika.

¹² Đak iz Miloševića — Plužine.

(Gojko Durutović, Jagoš Đurković, Mihajlo Bajagić¹³ i Obren Blagojević¹⁴), na Goransku (Veljko Mićanović, Lale Bakrač i Milan Mićanović) i u Smriječnu (Radoje, Tadija i Blagoje Tadić).

ORUŽANE BORBE PIVLJANA

U maju i junu su vršene intenzivne pripreme za oružanu borbu. Naročita pažnja je poklanjana prikupljanju oružja, formiranju skojevske organizacije i pripremi najboljih ljudi za prijem u Partiju. Radi toga sam 6. juna, u dogovoru sa Veljkom, otišao u Avtovac kod svoga druga Velije Pašića, stolarskog radnika, koji je prije rata preko nekog poznanika iz vojnog magacina izvukao jedan puškomitraljez sa municijom i zakopao ga do zgodne prilike. Pošto smo u Avtovcu zajedno radili dogovorili smo se o borbi protiv bivše vlasti, misleći da tako komunisti treba da rade. Tamo je bio i obučar Rašid Pašić, za koga mi je Velija pričao da je komunista. Sve je trebalo raditi u strogoj konspiraciji. Da bih došao do puškomitraljeza trebalo je prethodno uhvatiti vezu sa Velijom i vidjeti da li i oni prikupljaju oružje i šta rade.

Kad sam došao u Lipnik, do kuće seljaka Obrena i Milorada Bjelogrlića, kazali su mi da su ustaše u Avtovcu. Odvraćali su me da ne idem tamo, jer će me ustaše ubiti. Ne shvatajući opasnost koja mi prijeti, nijesam ih poslušao, samo sam pušku ostavio i produžio prema Čengića kuli u Avtovcu. Kad sam se na putu preko Gatačkog polja srio sa dva konjanika nije mi bilo ni malo priyatno. Po slovu »U« na njihovim kapama video sam da su ustaše. Odmah se sjetih i onoga što mi rekoše pri prolazu kroz Lipnik. Vjerovatno su bili sa ustaške stanice u Jaseniku. Tek kad sam prešao most na raskrsnici puta koji vodi od Mulja prema Avtovcu srio sam se sa Velijom. Poznao me, iako se nijesmo vidjeli već nekoliko godina, jer sam ja radio u Đakovici, a on u Avtovcu. Začuđen, odmah me je upitao zašto sam došao. Kad sam mu odgovorio, reče mi da su puškomitraljez i municija spremni, ali da treba što prije da se udaljim iz Avtovca. Na rastanku me je upozorio da prijeti opasnost Lipniku i Samoboru i da su neki već poubijani. Povezujući to sa onim što su mi u Lipniku kazali nije mi bilo svejedno, ali se nijesam htio odmah vratiti. Kad sam ušao u radnju trgovca Muma Hasanbegovića, njegov sluga i nekoliko žena su me začuđeno gledali. Vjerovatno su i ove žene došle da vide šta ima novog u Avtovcu. Sigurno su i one čule za pri-

¹³ Učitelj iz Brezana.

¹⁴ Pravnik iz Bukovca.

preme i izvršenje pokolja. Na ulici nije bilo ljudi — vjerovatno su neki otišli da vrše pokolj, a drugi su očajavali kod svojih kuća.

Ubrzo sam izašao iz radnje i pošao nazad prema Lipniku. Kad sam došao tamo gde sam ostavio pušku, rekao sam im šta sam čuo. Izgleda da su oni to isto saznali i od nekog drugog. Ustaše su tih dana naredili Lipničanima da predaju oružje koje su donijeli iz bivše vojske. Kolebali su se šta da učine, ali, kad su saznali šta im se spremi, odlučili su da ga ne predaju već da sačekaju da vide šta će biti. Dogovorili smo se da postave stražu ispred sela, a ja sam produžio u Ravno u katun Pješčice (teritorija Pive), gdje sam krajem dana našao nekoliko poznatih Pješčića. Rekao sam im šta se sve spremi, te su na moj predlog postavili stražu na brdo Kovioc ispred Grgurske bare. Razgovarali smo i o prikupljanju pušaka i njihovo nabavci. Bio sam umoran. Večerao sam u kolibi Obrena Plješčića (seljaka iz Ravnog) i legao da se odmorim. Kad sam pred zoru, 7. juna 1941. godine, pošao sa nekoliko Pješčića prema straži na Koviocu, na putu niz Grgursku baru sretosmo jednog seljaka iz Lipnika koji je evakuisao djecu prema Pivi. Reče mi da je borba počela, a i mi smo čuli pučnjavu. Znali smo o čemu se radi. Zato sam ga uputio da sa Glasovite što prije ispali nekoliko metaka iz puške i zove bilo koga iz Lisine da kaže seljacima da odmah idu u pomoć na Ravno.

Čim se čuo pucanj na granici Pive i Hercegovine, narod je sa svih strana hitao prema mjestu gde se vodila borba. Sa Koviocu su se čuli urlici, borci su jurili prema Pastini. Brzo sam izbio na Grebnice i video kako ustaše bježe prema Jaseniku i Avtovcu. Dva su mrtva ležala u Pastini. Glavni napad je usmjeren prema Jaseniku — ustaškoj stanici. Napad je bio munjevit, stanica je brzo zauzeta. Ustaše su se povukle prema Avtovcu, ostavljajući još jednog mrtvog.

U ustaškoj stanici bile su izvršene pripreme za dalja hvatanja i ubijanja nevinih ljudi. Spremili su konopce i lance za vezivanje, motke i maljeve za ubijanje. No, nije bilo kako su mislili. Otpor nasilju je dat i prva pobjeda je odnesena. Bilo je tu i slavlja i straha, mnogi su se ponosili na podvige, a neki seljaci su se plašili šta se uradilo.

Pomoć pristiže. Alarm je preko cijele Pive munjevitom brzinom prošao glasom čovjeka i puške. 7. juna uveče našlo se na Ravnom 250—300 Pivljana, sa onima koji su u toku dana vodili borbu. Bilo ih je sa i bez pušaka. Komandu nad njima još нико nije imao. Došli su i neki žandarmi koji su bili u službi Italijana, a bilo je i penzionera. Kasnije sam saznao da su i Italijani sa Goranska došli do Jezeraca. Na Ravnom je nastala

diskusija šta dalje raditi — neki penzioneri i žandarmi bili su protiv daljih napada i zgražali su se što je tog dana učinjeno.

Poslije izvjesnog vremena i raspravljanja jedan dio se vratio kućama, a drugi je prihvatio predlog da se ide dalje u napad. Mnogi iz pograničnih sela Gacka već su bili na položaju prema Avtovcu, od Jasenika do Kazanaca, sa glavninom prema Čengića kuli i Avtovcu. Mi, koji smo bili za dalje akcije, spustili smo se do Gatačkog polja, ali smo se vratili prema Pivi kad su Božo Bjelogrlić (trgovac) i Milan Slijepčević¹⁵, oba iz Avtovca donijeli spisak zatvorenika u Avtovcu i molbu da se odustane od borbe, jer bi svi ovi zatvorenici bili poubijani ako bi i jedan metak bio ispaljen.

U takvoj situaciji stigla je grupa ljudi iz okoline Jugovića — Nevesinja da traži pomoć i oružje, jer im je prijetila opasnost od ustaša iz Borča. S njima se nalazio i Vule Skoko¹⁶, stariji čovjek, krupan i odvažan poput starih junaka. Nas 50 iz Pive i nekolicina iz sela oko Avtovca pošli smo prema Brajićevićima, s ciljem da se neprimjetno provučemo između s. Bahori i Gračanice. Kad smo stigli u Brajićeviće preduzeli smo mjere da naredne noći prikupljeni narod i stoku iz perifernih sela koja su bila ugrožena od Borča evakuišemo preko Gračanice u pravcu Pive. Pošto je to uspješno izvršeno uputili smo se prema Pivi.

Negdje oko 25. juna prinosili su se glasovi da treba ići u napad na Avtovac i Gacko. Prethodne dvije uspješne akcije, zatim saznanje o zločinstvima ustaša u Koritima (u jamu su bacili oko dvije stotine maljem ubijenih ljudi), napad Njemačke na Sovjetski Savez, prikupljanje oružja, formiranje udarnih grupa, slobodarske tradicije i mržnja prema okupatoru — sve je to doprinijelo da se okupi masa ljudi za dalje akcije. Tako je 27. juna uveče iz Pive krenulo oko 250—300 boraca. Oni su 28. juna noću, zajedno sa Gačanima, Goljanima, Banjanima i Korićanima sa uspjehom izvršili napad na Avtovac. Iako nije bilo jedinstvene komande, zločinstva ustaša u Hercegovini prethodnih dana ogorčila su mase i podstakle ih na borbu, tako da su ustanici bili jedinstveni i idejno spremni za obračun sa njima.

U ovom napadu na Avtovac poginuli su Pivljani: Jakov Adžić, seljak iz Lisine, Milovan Blečić iz Seljana, Vojin i Gavrilo Doder, seljaci iz Ravnog, dok je, prema raspoloživim podacima ubijeno 14 i ranjeno oko 50 ustaških i italijanskih vojnika i oboren jedan avion. Pošto su Italijani poslije ovog

¹⁵ Bivši djelovođa opštine Avtovac.

¹⁶ Seljak iz Jugovića, poginuo kao komesar čete na Borču 1942 godine.

napada brzo intervenisali jednom motorizovanom kolonom, morali smo se povući. Kolika je panika uhvatila ustaše vidi se i iz njihovog izvještaja o ovim borbama koji su poslali Oružničkoj pukovniji u Sarajevu, u komе se žale kako je na njih napalo 1500 ustanika, kako su se nalazili u vrlo teškoj situaciji itd. Počeli su i Gacko da evakuišu i nije trebalo mnogo pa da i ono bude likvidirano.

USTANAK U ŽUPI PIVI

Dok su se vodile borbe u Hercegovini, članovi Partije na teritoriji župe Pive su povezivali one koji su u tom vremenu došli iz drugih mjesta i najaktivnije ljude sa terena. Po selima se drže konferencije, formiraju skojevske grupe i prikuplja oružje.

Na zboru Pivljana i Gačana 18. jula na Ravnom¹⁷, ljudi naklonjeni bivšem režimu, kao što su bili Marko i Milorad Popović i njima slični, pokušali su da raspiruju mržnju Srba prema muslimanima i da izazovu bratoubilačku borbu. Pošto su osjetili ustanak u Srbiji i Crnoj Gori i borbeno raspoloženje naroda, oni su na neki način htjeli da privuku pažnju na sebe i da se stave na čelo naroda. Međutim, komunisti iz župe Pive i simpatizeri Partije prozreli su ovu namjeru i preduzeli mјere da se spriječi raspirivanje bratoubilačkog rata, ali da se u isto vrijeme i ne otupljuje oštrica ustanka. Zato su na zboru u ime Partije govorili Veljko Mićanović i Obren Blagojević. Pošto su seljaci pozdravili stav Partije, na zajedničkom skupu je upućen proglaš muslimana sa zahtjevom da se prekine bratoubilačka borba i da se vodi borba protiv okupatora i ustaša koji su pobili toliko nevinog naroda.

Toga dana je stigla direktiva za dizanje ustanka. Pošto je dan bio na izmaku, komunisti i ostali koji su se vratili sa Ravnog u Smrječno morali su brzo da rade. Gojko i Obren su sa drugovima iz Brezana odmah pošli preko Ledenice, kako bi je prešli za vidjela, a ostali su se razišli po svojim selima da obavještavaju narod da ide na određena zborna mjesta, odakle je po planu trebalo krenuti u napad na Italijane u Goranskom.

Na zbornom mjestu Presjeka okupilo se 100—150 ljudi sa puškama i bez pušaka. Obren Vukosavljević je dobio zadatak da okupi Seljane i Sinčane (oko 50 boraca) i udari na Goransko od Ošljika, dok su Veljko i Milun Gagović¹⁸ otišli da sa Plužnjanim i drugima preko Okrajnika napadnu žandarmerijsku

¹⁷ Po mišljenju nekih drugova zbor je održan 12. jula.

¹⁸ Pravnik iz Bezua.

stanicu. Tamo je bio i Vukosav Topalović¹⁹, oficir bivše vojske iz Plužina.

Najjača grupa sa Presjeke, koju su sačinjavali seljaci iz Smrječna, Stolca, Zabrdja, Kovača i drugih sela prema Hercegovini, napala je preko Zavadišta italijansku kasarnu i brzo likvidirala njenu posadu. Italijani su pokušali da odstupe prema Nikšiću, ali su ih na Ošljaku dočekali Seljani, Sinčani i drugi i razoružali 31 karabinijera, bivšeg žandarma i finansa. Tu je zaplijenjeno: jedan mitraljez »fijat«, 2 puškomitraljeza, 40 pušaka, bombi, pištolja, municije i dr. Sjutradan ujutro (19. jula) Goransko je bilo slobodno. Ovoga dana je i na Breznama razoružano 6 karabinijera, a 8 žandarma se predalo i priključilo ustanicima, dok je ranjen samo jedan naš drug. Nastalo je opšte veselje, a Petar Dobrilović, trgovac iz Goranska kada je video da ga niko nije napao — iznio je vreću cigareta, pakliće duvana i bure rakije i podijelio ustanicima.

Toga dana je na Izvijetnjaku održan sastanak članova Partije i istaknutijih ustanika kome su pod rukovodstvom Veljka Mićanovića, pored ostalih, prisustvovali Radoje i Tadija Tadić, Obren Vukosavljević, Vukosav Topalović i Janko Tadić. Poslije kratke diskusije postavljeni su sledeći zadaci:

- da se uhvati veza sa Pivskom planinom, Golijom, Šavnikom i Nikšićem i da se ispita tamošnja situacija;
- da se čuva pljen i da se nađu pouzdani drugovi kojima će se predati mitraljez i puškomitraljez;
- da se pregleda i spali arhiva u opštini i žandarmerijskoj stanici;
- da se po selima formiraju straže i pojača budnost prema Hercegovini i Bosni;
- da se popiše oružje i ljudstvo po selima;
- da se formiraju narodni odbori i pomognu izbjeglice;
- da se zakaže zbor na Goranskom, na kome će se objasniti politička situacija i izabrati Vukosav Topalović za komandanta bataljona, a nikako Mitar Pejović²⁰, pošto je radio u obaveštajnoj službi u Beogradu;
- da se u radnji trgovca Dobrilovića normiraju cijene po kojima će se roba ubuduće prodavati;
- da se od Muja Sočice uzme radio-aparat, itd.

Pošto su zauzete pošta i opština, Tadiji Tadiću je povjerenio da preuzme vlast u opštini i uništi arhivu. Istog dana je

¹⁹ Poginuo na Sutjesci.

²⁰ Oficir bivše vojske iz Beograda, ubijen kao četnički komandant bataljona.

određena komisija koja je normirala cijene svih artikala u radnji Petra Dobrilovića. Spisak artikala istaknut je na vidnom mjestu. Seljaci su to pozdravili. Zatim su Veljko i Radoje bez teškoća dobili radio-aparat od Muja Sočice.

ZBOR NA GORANSKOM I PRVA KOMANDA PARTIZANSKOG BATALJONA

Na zboru, koji je 2. avgusta 1941. godine održan na Goranskom, pod rukovodstvom komunista, prisustvovalo je oko 500 Pivljana iz župe Pive, zatim Radoje Dakić Brko, Obrad Cicmil²¹ i Radivoje Dakić sa Pivske planine i još nekoliko drugova iz Hercegovine. Poslije govora Veljka Mićanovića, Obrada Cicmila, Obrena Blagojevića i Đura Vukotića (senator iz Beograda), uzeo je riječ Danilo Radojčić (poslanik iz Stabana). On se u početku svog govora pozvao na kralja i vladu, ali je odmah bio učutkan i zamalo što nije još gore prošao. Zatim je na zboru odlučeno da se Župopivski bataljon formira na plemenskom teritorijalnom principu, kako je to rađeno u vrijeme stare Crne Gore. Pored Vukosava Topalovića, koji je izabran za komandanta bataljona, u štab su ušli: Janko Tadić kao zamjenik komandanta, Obren Blagojević kao komesar i Veljko Mićanović kao zamjenik komesara (lice za vezu sa narodom). Bataljon je imao šest partizanskih četa: *Brezansku*, pod komandom Pera Radojevića (iz Brezana), Mihajla Bajagića, Luke Jovovića (seljaka iz Bajova Polja) i Vasilija Pejovića²²; *Goraždansku*, pod komandom Milutina Mićanovića (učitelja iz Goranska) Lala Bakrača, Obrena Vukosavljevića i Mija Adžića (seljaka iz Sinca); *Muratovačku* pod komandom Radoja Tadića, Janka Cicmila²³, Jovana Jovovića i Raka Radoičića²⁴; *Glasovitsku*, pod komandom Vukašina Šumića²⁵, Radosava Bajagića (studenta iz Zukve) i Nikole Pejovića²⁶, »*Mutapa Lazara*«, pod komandom Blagoja Adžića (seljaka iz Plužina), Milorada Tasovca, Žarka Lješevića (seljaka iz Budnja) i Radivoja Kandića²⁷ i *Mratinjska četa* pod komandom Miletete Čalasana²⁸, Mihajla Mandića (seljaka iz Mratinja) i Ratka Lješevića. I čete su podi-

²¹ Profesor iz Pišča, došao iz Makedonije.

²² Dak iz Miljkovca, poginuo u NOB.

²³ Poginuo u NOB.

²⁴ Iz s. Kovački, poginuo poslije rata.

²⁵ Pravnik iz Jasena, umro poslije rata.

²⁶ Seljak iz Oraha, poginuo u četnicima.

²⁷ Oficir bivše vojske, poginuo u NOR-u.

²⁸ Podoficir bivše vojske iz Mratinja.

jeljene na vodove na teritorijalnom principu. U komande četa u to vrijeme su ušli najodaniji i najugledniji ljudi sa dotične teritorije (od kojih su samo neki kasnije otišli u izdaju).

Bataljon je imao oko 800 boraca, 1 mitraljez, 2 puško-mitraljeza i oko 500 pušaka. Iz njegovog sastava formirana su i odlazila van Pive i po dva bataljona, jačine 200—300 ljudi. On je u osnovi imao svu vlast na teritoriji župe Pive. Iako su se njegovi borci nalazili u formacijskom sastavu četa, vodova i desetina, ipak se njegovo ljudstvo nikad nije u cjelini našlo na jednom zbornom mjestu. Naprotiv, na određenom zbornom mjestu se prikupljalo onoliko boraca koliko bi se odredilo za izvršenje predstojećeg zadatka ili koliko se dobrovoljno javi za neku akciju. Zbog toga su se privremeno formirale jedinice sa drugim nazivima, kao na primjer: bataljon »Bajo Pivljanin«, »Pivski bataljon«, samostalne čete itd., najčešće kombinovano iz Župe i Pivske planine. Po izvršenom zadatku borci su se u određenom vremenu vraćali u matični bataljon, a na njegovo mjesto su odlazili drugi i sl. Iz matičnog bataljona vršena je popuna i drugih jedinica u sastavu Durmitorskog ili Nikšićkog NOPO koje su dejstvovale van teritorije Pive.

Ovakvo formacijsko stanje potpuno je odgovaralo za ono vrijeme. Sve što se nalazilo na slobodnoj teritoriji bilo je pod upravom komande bataljona i odbora. Stoka, žito, odjeća i obuća seljaka služili su za izdržavanje bataljona i drugih jedinica i bolnica. Zbog toga su i borci morali raditi sa ostalim ukućanima. A čim bi im bio uručen poziv, ostavljali bi rad: uzimali puške u ruke i išli u borbu. Naši magacini su se nalazili u kućama seljaka, a seljaci su bez ikakve nadoknade dobrovoljno ili po razrezu davali za vojsku ono što je bilo nužno. U stvari, tu je bila u punom smislu sprovedena opšta mobilizacija. Djeca su čuvala ovce, a žene i djevojke su plele čarape i džempere i tkale platno i sukno za odijelo. Sa teritorije čete, odnosno bataljona, niko se nije smio udaljiti bez propisne dozvole, jer se redovno moralo znati ko je na licu a ko odsutan.

Vojna nastava se izvodila samo sa onima koji nijesu služili vojsku, naročito u rukovanju puškom, dok su članovi KPJ i izgradeniji drugovi redovno obavještavali ljudstvo o situaciji. Najviše je govoreno o pravilnosti naše borbe, o tome kakvo će društveno uređenje biti poslije rata, kako napreduje Crvena armija, kakav je cilj Hitlera i fašista itd. Onima koje nijesmo mogli ubijediti oduzimali smo prehrambena sredstva, a onima koji bi se otvoreno suprotstavljeni sudio je narodni sud.

Prema jednoj direktivi koja je dobijena krajem jula formirana je jedna kombinovana četa pod komandom Veljka Mićanovića i Janka Tadića, sa zadatkom da uspostavi vezu sa

Branko Šotra: KOLONA (linorez)

Gornjim Poljem, a eventualno da zajedno sa drugim jedinicama napadne na Nikšić, ili da pripremi odbranu Pive ukoliko bi Italijani krenuli prema Javorku. A da ne bi prodrli ovim pravcem trebalo je razrušiti put preko Javorka, na čemu je Brezanska četa već radila. Međutim, kombinovana četa nije otišla u Gornje Polje, pošto je Veljko Mićanović, koji je prethodnog dana išao u Šavnik, po povratku na Brezna preporučio da se još sačeka i da se i dalje zaprečava put preko Javorka. Do zadržavanja u Breznama došlo je zbog prodora Italijana od Nikšića prema Šavniku. Sjutradan nas je jedan kurir iz Šavnika obavijestio da Italijani već prodiru u Šavnik i saopštio nam da se vratimo u sela i sačekamo dok se vidi da li će Italijani krenuti od Nikšića prema župi Pivi. I dok se četa vraćala prema Goransku tri italijanska aviona su skoro čitav sat bombardovala Goransko. Tom prilikom su poginuli Petar Dobrilović i još jedan drug, a trojica su ranjena.

Poslije prodora Italijana od Nikšića i Pljevalja u Šavnik i Žabljak i bombardovanja Goranska, očekivao se njihov pohod i na župu Pivu. Ali pošto do toga nije došlo, ovdje se ranije no u drugim mjestima popravilo nepovoljno stanje koje su izazvali italijanski uspjesi. Tako smo ubrzo organizaciono sredili čete i izabrali i aktivirali narodnooslobodilačke odbore.

Narednih dana seoski odbornici su za predsjednika opštinskog narodnog odbora u župi Pivi izabrali Bećka Jovovića²⁹, a za sekretara Gojka Durutovića.

Izboru komande teritorijalnog bataljona i opštinskog narodnooslobodilačkog odbora prethodio je aktivan rad komunista po selima, u kojima su birani komandiri vodova, četa i odbornici. Moral naroda bio je na visini. Mnogi su se isticali aktivnošću i nepokolebljivošću. U partijsku organizaciju su primljeni novi drugovi (Rade Tadić, Radoš Radojević, Solumija Blagojević, Jovan Jovović), a širila se i skojevska organizacija. Opštinski komitet SKOJ-a bio je veoma aktivan. Omladina se sastajala i radila u svakom selu. Ona je bila nosilac poleta i rada na širokom frontu. Međutim, organizaciono se nije dobro radilo. Za prijem u SKOJ bio je vrlo oštar kriterij, a za prijem u Partiju još oštřiji. Iako su postojali realni uslovi da se u Partiju i SKOJ primi veći broj aktivnih i narodnooslobodilačkoj borbi privrženih ljudi, ipak to nije iskorisćeno. Tada su formirane i stalne partizanske straže (od po 15 do 30 ljudi sa komandirom i komesarom) na Ravnom, u Mratinju i na Breznama, sa zadatkom da izviđaju u pravcu Gacka, Foče i Nikšića i da obezbeđuju normalan rad. Ove straže su bile organi komande bataljona.

²⁹ Poginuo na Sutjesci 1943.

Naši ljudi na teritoriji Gacka, kojima je svakodnevno prijetila opasnost od ustaša, tražili su pomoć. Tamo su se tih dana pojavili i neki četnički elementi, pljačkaši, kao što su Simo Eraković, Pop Jaramaz, narednik Lalić i dr. Zato je trebalo voditi borbu i protiv njih.

Krajem avgusta na teritoriju Gacka je stigao i Nikšićki gerilski odred, jačine oko 100 boraca a koliko mi je poznato na teritoriji Hercegovine su se nalazili drugovi Krsto Popivoda i Veljko Zeković. Za objedinjavanje napada na ustaško uporište Gacko — formiran je zajednički štab, u koji su ušli Radojica Rončević³⁰, za komandanta, a od Pivljana Tadija Tadić. Pored Nikšićkog gerilskog odreda, koji je obrazovao jednu četu, formirane su još tri čete — jedna gatačka (jačine oko 70 boraca) i dvije čete Župopivljana (prva oko 90, a druga oko 150 boraca).

Dok su Nikšićki odred i Prva pivska četa prodrli u neprijateljsku odbranu do samog grada, dotle su desnokrilna i Ijevokrilna četa ostale zato što njihovi komandiri nijesu izvršili postavljene zadatke. Tom prilikom je iz Prve čete poginuo Luka Cicmil, a teško ranjeni Janko Tadić, komandir Prve pivske čete, i Mitar Govedarica. Iako napad nije uspio, zbog sabotaže oficira bivše vojske Rončevića, Bajagića i Lojovića, ipak se dolazak Nikšićkog gerilskog odreda, u kome je bilo dosta članova KPJ, pozitivno odrazio na stanovništvo ove teritorije.

Kad je krajem septembra jedna italijanska kolona, jačine jednog bataljona, bez otpora prodrla u župu Pivu mnogi drugovi su se povukli u planine. U to vrijeme su neki izdajnici pronijeli glas da se i mi, koji smo se sklonili, prijavimo Italijanima i da im predamo oružje, jer su vjerovatno računali da će Italijani duže ostati u župi Pivi. Oni su i aktivno propagirali da treba predati puške zato što Italijani u tom slučaju, tobože, neće vršiti nikakve represalije. Međutim, ta propaganda je ostala bez uspjeha. Italijani su stigli do Goranska i sjutradan se vratili u Nikšić, jer im se u župi Pivi nije ostajalo. Štaviše, njihov dolazak nam je pomogao da otkrijemo neke petokolonaše. Poslije povlačenja Italijana, komanda našeg bataljona, Narodnooslobodilački odbor i partijska i omladinska organizacija su imali pune ruke posla. Vršeno je sređivanje četa, prikupljanje hrane, držane su konferencije, raskrinkavani su petokolonaši, učvršćivana je vojna i politička vlast i objašnjavana situacija tako da su se mase još više vezale za Partiju

³⁰ Oficir bivše vojske iz Nikšića, kasnije pobegao sa četnicima kao četnički komandant.

i pokret. Sem toga, u to vrijeme su na Ravnom, u Breznama i Mratinju formirane partizanske straže sa komandirom i komesarom na čelu.

PRIPREME ZA POHOD NA PLJEVLJA

U partijskom radu se ni ovoga puta nije dovoljno iskoristila diferencijacija. Odvažni i aktivni mladi ljudi nijesu prihvaćeni, jer je bilo sektaštva. U Partiju je primljen manji broj ljudi no što je trebalo. Na sreskom partijskom savetovanju, koje je tih dana održano, odlučeno je da se izabere Sreski narodnooslobodilački odbor. Pravo glasa su imali svi muškarci i žene počev od 18 godina, izuzev onih koji su naklonjeni okupatoru.

Do ovog vremena direktive i zadatke je postavljalo nekoliko foruma — Mjesno odnosno Sresko partijsko rukovodstvo u Šavniku (direktno), Okružni komitet Nikšić i Komanda partizanskog odreda iz Gornjeg Polja. Ovo je bilo uslovljeno gravitacijom župe Pive prema Nikšiću i tadašnjim organizacionim stanjem. Sjedište Okružnog komiteta bilo je u Gornjem Polju, a sjedište sreskog rukovodstva za srez Šavnik u okolini Žabljaka. Na taj način su se ukrštale ocjene i zadaci. Zato partijsko i vojno rukovodstvo u župi Pivi nije moglo temeljito izvršavati sve zadatke koji su mu postavljeni, a često je i sputavano u radu, zbog dupliranja zadataka.

Akcija za prijavljivanje dobrovoljaca za pohod na Pljevlja odlično je uspjela, jer je odziv bio vanredan. Poslije povlačenja Italijana u Nikšić, narod je vojnu i civilnu vlast sve više prihvatao i pomagao a moral je naglo rastao. I skojevska organizacija je proširena skoro na sva sela.

Tada su se u partijskim čelijama nalazili:

— u Brezanskoj: Jagoš Đurković, Mihajlo Bajagić, Radoš Radojević, Pero Radojević, Luka Đurković, Luka Jovović i Solumija Blagojević (sekretar čelije i sekretar SKOJ-a);

— u Goranskoj: Lale Bakrač, Veljko A. Mićanović, Milan Mićanović (sekretar) i Milorad Marković³¹;

— u čeliji pri komandi bataljona: Veljko Mićanović, Obren Blagojević, Gojko Durutović, Milorad Tasovac, Radosav Bajagić i Janko Tadić;

— u čeliji Tadića: Radoje Tadić, Tadija Tadić, Blagoje Tadić (sekretar) Rade Tadić³², Obren Tadić³³, Jovan Jovović,

³¹ Poginuo u NOR.

³² Strijeljan u G. Polju.

³³ Strijeljan od Nijemaca.

Milorad Jovović, Janko Cicmil i Jovica Jovović. Mjesni komitet su sačinjavali: sekretar Gojko Durutović, članovi: Radoje Tadić, Solumija Blagojević, Milan Mićanović i Lale Bakrač; članovi komiteta SKOJ-a bili su: Solumija Blagojević, Blagoje Tadić i Ratko Lješović, a u Rejonskom komitetu Veljko Mićanović i Obren Blagojević iz župe Pive (pored drugova iz Pivske planine).

Na Pljevlja je otišao veći broj komunista. Iz župe Pive su formirane dvije čete koje su krenule prema Pivskoj planini, gdje su iz Planinopivskog bataljona takođe čekale dvije čete. Od ovih 260 odličnih boraca formiran je bataljon »Bajo Pivljanin« od tri čete i prištapskih dijelova. Bataljon je u s. Crna Gora položio zajedničku zakletvu i produžio prema Žabljaku, a odatle sa ostalim crnogorskim bataljonima za Pljevlja. Komandant bataljona bio je Vukosav Topalović, komesar Veljko Mićanović, zamjenik komandanta Mitar Kecojević i zamjenik komesara Radivoje Dakić.

Četa iz Župopivskog partizanskog bataljona »Lima Barjaktara«, pod komandom Ljuba Blagojevića i Mihajla Bajagića, napala je i likvidirala italijansku posadu u Bučju. Tom prilikom je poginulo 6 i zarobljeno 25 Italijana. U borbi su se naročito istakli komandiri vodova čete iz Župopivskog bataljona. Od njih trojice dvojica su teško ranjeni (Petar Osmaić iz Miloševića ubrzo je podlegao ranama, a Vasilije Pejović, kao teški ranjenik, prenešen je u bolnicu na Žabljak).

Poslije akcije na Pljevlja Vukosav Topalović je postavljen za načelnika štaba ili operativnog oficira u štabu Durmitorskog odreda na Žabljaku, tako da su u štabu Župopivskog bataljona ostali Janko Tadić i Obren Blagojević.

AKCIJA U BOSNI

Krajem novembra 1941. godine Italijani su predali Foču četnicima, jer su zbog napada narodnooslobodilačke vojske na Pljevlja težili da preko Čajniča privuku jače snage i da pomoći četnika osiguraju svoju pozadinu. Pošto je obavijesten o ovoj situaciji, komandant Planinopivskog partizanskog bataljona, Obrad Cicmil je sa jednom grupom boraca odmah krenuo prema Drini i na Šćepan-Polju formirao bazu na mjesto ranije partizanske straže. Kako je u to vrijeme veliki broj boraca bio angažovan u borbi kod Pljevalja, on je tražio da neko iz komande Župopivskog partizanskog bataljona takođe dođe na Šćepan-Polje kako bismo se dogovorili i koordinirali snage za dejstvo prema Foči. Komandant Župopivskog bataljona Janko Tadić se odazvao tom pozivu, spustio se sa jednom grupom na

Bastase i povezao se sa komandom Planinopivskog bataljona. Tu je sastavljen zajednički plan, po kome je Obrad sa 20 boraca krenuo ka Foči, gdje su četnici — prema postojećim vijestima — bili voljni da pregovaraju o saradnji sa partizanima, dok je Janko Tadić sa borcima Planinopivskog bataljona: Amzom Mostićem, Petrom Delićem, Radomirom Popovićem, Božom Žarkovićem i Jovanom Muminom krenuo prema Čurevu radi organizovanja vlasti i vojnih jedinica. Pošto smo najprije na Kosmanu, na konferenciji u kući veoma energičnog i poletnog seljaka Mua Veja, ličnog Amzinog prijatelja, formirali narodnooslobodilački odbor, otišli smo u Čurevo, na Igoču, i u kući Kovačevića održali širu konferenciju, na kojoj je trebalo formirati partizansku jedinicu i odbor. Odziv je bio vanredno dobar. Mlađi ljudi su došli sa puškama, a mnogi su prišli petokrake, tako da smo bili posve zadovoljni. Tada se javio i komandant nekog četničkog bataljona Miloš Vladičić iz Popova Mosta, tražeći da idemo kod njega radi dogovora o zajedničkoj akciji. (On je ranije bio žandarm u Pivi i lično je neke od nas poznavao.) I dok sam držao konferenciju sa muslimanima na Igoču i govorio im o ciljevima NOB, o zajedničkim interesima muslimanskog i srpskog življa, o sprečavanju bratoubilačke borbe, o formiranju jedinica i odbora, Petar Delić, član Partije, otišao je sa Amzom, Božom, Muminom i Popovićem da stupi u kontakt sa Vladičićem i da tamo pripreme zbor. Pored toga, naređeno je jednom vodu iz Mratinjske čete Župopivskog bataljona da dođe kod Popova Mosta, dok nas je jedan brezanski vođ obezbeđivao sa pravca Foče.

Obaviješteni o ovakvoj situaciji, ustaše iz Borča su pretvodne noći prikriveno izišle u Čurevo, postavile zasjede i opkolili Čurevo. I kada je Delićeva grupa naišla na zasjedu bila je iznenađena i uhvaćena, dok su ostale ustaše izvršile napad na Igoč, gdje se držala konferencija. Pošto je napad bio neočekivan, puškomitraljeska i mitraljeska vatra sa više strana unijela je pometnju među muslimanima koji su u absolutnoj većini bili na konferenciji. Iz kuće je sve brzo izašlo i krenulo u pravcu Čureva, odakle je sipala ustaška vatra. Vidjelo se da su i oni iznenađeni. Svak je pojurio svojoj kući, jer je svakog interesovala porodica. Pošao sam sa njima, ali sam se zadržao u čurevskim stranama, dok je Muo ostao u kući Kovačevića. Zatim sam, praćen kuršumima, krenuo ka najbližoj šumi prema Vučevu. Kad sam sišao na Sutjesku, čekao sam pored puta da neko naiđe da me obavijesti, jer još uvijek nijesam znao o čemu se radi. I tek kad mi je jedna muslimanka (koja je ubrzo naišla) kazala da su Borčani uhvatili one ljude što su isli prema Po-

povu Mostu, krenuo sam u pravcu Bastasa, jer mi je situacija bila jasna. Nadao sam se da će tamo naći Obrada kako bismo se dogovorili o preduzimanju mjera za njihovo oslobođenje. Pošto ga nijesam našao (jer je otisao u Foču na pregovore sa četnicima) dogovorio sam se sa drugovima koji su se nalazili u bazi da u pravcu Popova Mosta pošaljemo tri hodže da izvide šta je sa zarobljenim drugovima. Malo smo im i priprijetili ako ne obave zadatak. Oni su otisli i vratili se neobavljen posla, jer su — kako kažu — ustaše i njih napale. Zbog toga smo poslali kurire u Mratinje sa zadatkom da se na ovu teritoriju odmah pošalje što više boraca partizanske čete, kako bismo protivnapadom oslobodili zarobljene drugove. Pošto je Obrad još uvijek bio u Foči, krenuo sam prema Čurevu da bih ispitao situaciju. Tamo ispod Igoča trebalo je da dođu Mratinjci.

U međuvremenu su počeli da pristižu i borci iz bataljona »Bajo Pivljanin«, koji su učestvovali u napadu na Pljevlja. Od njih smo saznali da napad na Pljevlja nije uspio i da je bilo mnogo poginulih. U pravcu Popova Mosta zavladala je panika kod pravoslavnog življa, tako da je masa naroda počela da se evakuiše prema Šćepan-Polju i Zlatnom boru. No, bez obzira na tu nepovoljnu situaciju trebalo je sa prikupljenim snagama krenuti u akciju na ustaše. Kad smo došli do Sutjeske nizvodno od Igoča ugledasmo Boža Žarkovića. Nije ga bilo lako prepoznati. Imao je neko drugo, staro i poderano odijelo, više uvijeno oko njega no obučeno, a osim toga bio je sav izubijan i crn od uboja. Ispričao nam je šta se sa njim odigralo, kako je vezanih ruku skočio niz strminu i pobjegao sa strijelista, kako je Mumin pobjegao prije strijeljanja, šta su od njih ustaše radile dok su ih sprovodile i kako je lično video da su Amza, Petar i Popović strijeljani. Pošto smo ocijenili da napad nas 20 drugova na ustaše u toj situaciji ne bi imao uspjeha, odlučili smo da ostanemo na Sutjesci da bismo mogli odbiti napad ustaša. A kad se i Obrad ubrzo vratio na Bastase, trebalo je da se povučemo na bezbjednije mjesto — na Šćepan-Polje.

Neuspjeh kod Pljevalja je vrlo negativno djelovao. Stavljaju se zamjerke zašto je vršen napad i zašto je došlo do Amzine pogibije i ostalih drugova. Pronose se i glasovi o daljim napadima ustaša. Sve je to nametalo potrebu da se obezbijedi slobodna teritorija i učvrsti stanje u bataljonima. Hitno su me pozvali u komandu Župopivskog bataljona, gdje je bilo okupljeno ljudstvo koje je trebalo da ide u Hercegovinu. A kad sam stigao u komandi bataljona sam zatekao i ostale drugove sa Pljevalja, izuzev Vukosava, koji je ostavljen u odredu.

Situacija se i u Hercegovini pogoršala. I tamo su dospjele nepovoljne vijesti o događajima kod Pljevalja. Neprijatelji narodnooslobodilačkog pokreta su digli glavu, prijete sa ustašama iz Borča i sa četnicima iz Foče.

U takvoj situaciji formiran je jedan prilično malobrojan bataljon, koji je drugom polovinom decembra 1941. godine posao u Hercegovinu, sa zadatkom da drži položaje prema Borču, da bi zaštitio sela Izgore, Čemerno i Vrbu od napada Borčana. Zato smo jednu četu — sa Radojem Tadićem, Lukom Nenezićem i Rankom Mihićem, članovima komiteta KPJ za Gacko — poslali u Bodežišta, dok su druge dvije čete, pod komandom Minje Bajagića³⁴ i Dreke Tijanića, bile na položaju prema Izgorima, Čemernu i Vrbi. I dok smo tako držali položaj prema Borču, u Hercegovinu je iz Bosne došao major bivše jugoslovenske vojske Boško Todorović sa jednom grupom četnika i pozadi nas neometano, ili bolje reći zaštićeno, prešao u Vrbu. Nije se određeno znalo kakav stav da zauzmem prema njima, jer su govorili da su voljni da vode zajedničku borbu i da su sa Arsom Jovanovićem o tome pregovarali. Na konferenciji, koju su držali 4. januara 1942. godine u Vrbi raspravljali su o stvaranju jače četničke organizacije i ispoljavali »volju« za saradnju sa partizanima. Toga dana se naša 1. četa nalazila na teritoriji Gornjih i Donjih Bodežišta, a 2. i 3. četa prema Borču i Bahorima. Za taj isti dan su Marko Subotić i Božo Grković zakazali sastanak sa uglednim Ijudima — muslimanima iz Bahora, kome je prisustvovao i komandant Župopivskog bataljona, sa ciljem da se prekine bratoubilačka borba, da se formira narodnooslobodilačka vlast i da oni koji neće da stupe u partizanske jedinice predaju oružje. Međutim, pošto se među prisutne muslimane ubacio i jedan ustaša, koji je uspio da odvrati muslimane da nam priđu, naša dobra namjera je propala.

Poslije ovog neuspjeha vratili smo se u Vrbu, gdje je major Todorović držao četničku konferenciju. Za to vrijeme su dvije čete Župopivskog bataljona ostale na položaju Vrba — Čemerno — Izgori.

Istog dana ustaše su iz Borča napale 1. četu Pivskog bataljona kod Bodežišta. Pošto su raspolagale neuporedivo jačom snagom, a uz to iskoristili noć i maglu za prilaz selima, ustaše su potisnule ovu četu i druge jedinice prema Jugovićima i Brajićevićima. Tada je pогинуло oko 10 naših boraca, među kojima Luka Nenezić i Ranko Mihić, članovi Sreskog komiteta KPJ za Gacko, a iz Bodežišta 56, od kojih 12 boraca. Iz 1. čete Pivskog

³⁴ Strijeljan od četnika.

bataljona teže su ranjeni Danilo Mićanović i Đurko Tadić³⁵ i još nekoliko boraca i seljaka, a selo Bodežište je do temelja spaljeno.

Zbog udaljenosti s. Vrbe od mjesta borbe morali smo prvo likvidirati ustaše u s. Bahorima i Mrđenovićima (gdje su držale položaje, ne ispoljavajući tih dana neku aktivnost), da bismo mogli pružiti pomoć 1. četi i ostalim našim snagama u odbrani pomenutih sela. Zato smo prikupili 2. i 3. četu sa položaja prema Borču, tj. iz Izgora i Čemerna. Međutim, četnici nijesu htjeli da uzmu učešća u odbrani Tarin-Dola i Bodežišta, kako su to obećavali, već su iz Vrbe prešli u Dražljevo i nastavili konferenciju. Pošto se noću 4/5. januara 1942. prikupio u Dražljevu, Župopivski bataljon (bez 1. čete) probio se kroz Bahore i Mrđenoviće do Brajićevića i tu se povezao sa nekim dijelovima 1. čete. Poslije odlaska bataljona četnici su iskoristili paniku muslimana, popalili sela, a neki su sa opljačkanim stvarima otišli kućama. Zatim su noću sa prvim dijelovima Pivskog bataljona poslali Vidaka Kovačevića sa tri četnika u s. Brajićeviće, pronoseći vijest kako je to vojska Vidaka Kovačevića. Seljaci su, poslije događaja u Bodežištima, bili srećni zbog našeg dolaska. Iste noći neki seljaci iz Obješenika i Jugovića su došli da mole komandu bataljona da pošalje nešto snaga prema Borču da bi ih zaštitile od ustaša. A kad je bataljon na njihovu molbu izjutra krenuo, seljaci iz Brajićevića su takođe počeli da mole da im se ostavi bar jedna četa, jer su se uvjerili da to nije četnička vojska, tim prije što se Vidak Kovačević u međuvremenu negdje sakrio.

Sjutradan, (5. januara) u Brajićeviće je došao i major Todorović sa svojom grupom četnika. Iako smo ih tada gledali s prezrom i mržnjom, ipak ih nijesmo dirali, jer za to nije bilo nikakve direktive. Štaviše, oni su se hvalili kako još imaju čitavu diviziju kojom će napasti muslimansko selo Ravni. Pošto su to u povjerenju kazali nekim seljacima, ovi su saopštili muslimanima u Ravnima (jer su sa njima bili u dobrom odnosima) i preporučili im da bježe u Gacko, što su oni i uradili.

Izjutra 6. januara, četnički elementi su upali u prazno selo, gdje su po nešto opljačkali, a zatim su se počeli vraćati. Da bi se spriječilo pljačkanje i paljenje sela naređeno je da dvije čete Pivskog bataljona blokiraju selo i da sav materijal prikupe i podijele popaljenim selima od ustaša, u prvom redu Bodežištima, kojima je prethodnog dana sve izgorjelo. Toga

³⁵ Poginuo u NOR-u kao komandir voda u Sedmoj crnogorskoj brigadi.

dana su ovamo došli Dukica Grahovac³⁶ i Savo Medan, komandan i komesar Nevesinjskog bataljona »Prva nevesinjska puška«. Pošto ih je komanda Pivskog bataljona upoznala sa situacijom i obavijestila da će bataljon posjeti položaj prema Borču, oni su se složili sa tom odlukom.

Četnici ni dalje nijesu mirovali. Razaslali su kurire po selima sa zadatkom da saopšte narodu kako su Crnogorci došli da pljačkaju i da zato na Božić ujutru, 7. januara 1942. godine, treba biti na Ravnima, kako im se ne bi dozvolilo da odnesu plijen. Pošto su u to povjerivali, 7. januara došlo je na Ravno blizu 300 ljudi, žena i djece, koje je bilo teško uvjeriti u namjere partizanskog bataljona. Pošto je red ipak uspostavljen, izabrani su odbornici, a prikupljeni materijal i hrana su podijeljeni narodu.

Istog dana su Italijani i ustaše, sa dijelom muslimana koji su odbegli iz Ravna u Gacko, krenuli u pravcu našeg obezbjedenja na položaju prema Gacku. U takvoj situaciji odlučeno je da jedna naša ojačana četa pođe prema Gacku ususret neprijateljskoj koloni koja se kretala u pravcu Nadinića, sa zadatkom da je sa sjevera napadne u bok u momentu kad prvi dijelovi neprijateljskih snaga i Pivskog bataljona dođu u dodir.

Napad je uspio zahvaljujući iznenadenju, jer neprijatelj nije očekivao da se partizanska vojska može i smije spustiti na cestu između Gacka i Fojnice. Pošto se nije mogao razviti za borbu, neprijatelj je u paniciom bjekstvu satjeran u Gacko, a četnički major Todorović je prebjegao Italijanima u Fojnicu. Time je bila potpuno skinuta maska sa njegovog četničkog lica. Osim toga, preko Ilike Manojlovića seljaka iz Obješenika uhvatili smo četničku poštu u tom selu i ušli u kanal četničke veze sa Bosnom. Pošto su ovi materijali poslati u Okružni komitet Nikšića, odnosno u Glavni štab za Crnu Goru, ubrzo iza toga je na ovaj teren upućena jedna nikšićka četa sa Novakom Đukanovićem i komesarom Bajom Nikolićem, tako da su se u prvoj polovini januara na toj teritoriji i položajima prema Borču, Nevesinju, Fojnici i Gacku nalazile jedinice Pivskog bataljona Durmitorskog odreda, četa Nikšićkog odreda, Nevesinjski bataljon i gatačke jedinice.

Janko TADIĆ

³⁶ Teško ranjen prilikom napada na Mjednik 14. aprila 1942. i poslije desetak dana umro u Centralnoj bolnici u Izgorima.

DOLENJSKA 1941.

Kada je 6. aprila 1941. došlo do agresije fašističkih zemalja na Jugoslaviju, članovi Partije — po direktivi Vojne komisije CK KPS — u tim danima opšte pomenje organizovali su masovni odlazak dobrovoljaca u vojsku. Hiljade nenaoružanih dobrovoljaca okupljale su se u Novom Mestu, gde je trebalo da dobiju vojnu opremu. Oni su se povezali s partijskom organizacijom koja je organizovala demonstracije pred sudom, zahtevajući puštanje na slobodu uhapšenih komunista. Iz Novog Mesta dobrovoljci su upućeni delom prema Karlovcu, a delom prema Zagrebu. Naglo raspadanje jedinica jugoslovenske vojske, kapitulantska izdaja višeg oficirskog kadra i proglašenje Pavelićeve NDH naterali su ih na povratak. Kraljevska vojska je ostavljala za sobom ogromne količine oružja i vojnog materijala i pune magacine namirnica.

U danima kapitulacije u Novom Mestu su komunisti, simpatizeri i omladina organizovano odnosili u šume oružje koje je odbacivala jugoslovenska vojska. U Žabljoj Vasi, pored Novog Mesta, nalazili su se veliki magazini municije i bombi. Komunisti su kraj njih organizovali stražarenje u smenama i organizovano odnosili i prikrivali taj materijal. Na železničkoj stanici u Novom Mestu bilo je više kompozicija natovarenih namirnicama, a vojska je ostavljala i dosta zaprežne stoke.

Kapitulacija je došla veoma brzo i uskoro su kroz Dolensku prolazile okupacione trupe. No, komunisti se s tim nisu pomirili. Nakon primljene direktive o organizovanju priprema za ustank, partijski forumi i organizacije pristupili su izvršenju zadatka. U svim partijskim komitetima su formirani specijalni vojni komiteti, koji su na svojim područjima rukovodili pripremama za ustank. Organizovali su i borbene grupe. Delovali su vrlo konspirativno.

Odmah posle okupacije bilo je pojava političke neobaveštenosti, uglavnom u selima u kojima Partija nije imala jačih pozicija. Ljudi su nasedali nekim nazovi komunistima koji su odavno izgubili svaki kontakt s Partijom i sada tvrdili da je hitlerovski nacional-socijalizam neka vrsta socijalizma. Tako je došlo do manifestacija za hitlerizam u nekim selima Dolenjske. Bilo bi pogrešno misliti da su one u suštini ispoljile političku podršku Hitleru, već ih treba oceniti kao nejasnu i neoblikovanu težnju za poboljšanjem teškog socijalnog položaja. Kada je tim ljudima pokazan put kojim će izaći iz teških socijalnih prilika, za vrlo kratko vreme pridobijeni su za NOB.

Sasvim je drukčija situacija u vreme kapitulacije bila na području Kočevja. U ovom kraju je preko deset godina, uglavnom iz Graca, sistematski sprovođena hitlerovska propaganda, koja je pretvarala Kočevare¹ u vojnički organizovanu petu kolonu. Kada se jugoslovenska kraljevska vojska raspala, Kočevari su se osetili pobednicima, i na svome području i u okolini pripremali su masovno istrebljenje Slovenaca. Njihova naoružana odjeljenja su na svoju ruku preuzimala vlast. Ali, kada je umesto nemačke, područje Kočevja zaposela italijanska vojska, nisu mogli da vrše planirane zločine, iako je njihov teror nad antifašističkim Slovencima rastao. Oni su bili prepreka za or-

¹ Kočevari su bili nemački naseljenici, kolonizirani pre nekih 600 godina na području Kočevja. Još za vreme stare Jugoslavije ovi su nacionalnu manjinu, propagandom i materijalnom pomoći, Nemci pretvorili u organizovanu petu kolonu, koja je već tada terorisala Slovence na tom teritoriju. Pred aprilske rat i u toku njegovog kratkog trajanja ova manjina je, po direktivama hitlerovaca, još više pojačala svoju petokolonašku, subverzivnu aktivnost. Nakon kapitulacije odmah je preuzimala vlast na tom teritoriju, čekajući dolazak nemačkih okupacionih jedinica. Pošto je čitava Kočevska priključena italijanskoj okupacionoj zoni, prema nemačkim direktivama fašisti su pripremali iseljenje Kočevara s tog teritorija. Na Kočevare koji su se kolebali izvršen je jak pritisak, tako da su se za iseljavanje odlučili svi, izuzev nekoliko porodica.

Hitlerovska Nemačka je za Kočevare pripremila važan zadatak. Pošto je Hitler 1941. u Mariboru priključio čitav predeo severno od Save (Štajerska) nemačkom Rajhu, htela je stvoriti i čvrst granični pojas naseljen Nemcima. Razumljivo je da je ta uloga najbolje odgovarala Kočevarima. Zbog toga su Nemci u jesen 1941. počeli sa sistematskim iseljavanjem Slovenaca južno od Save u Dolenjskoj, između italijanske i nemačke okupacione zone. Slovenci iseljeni sa tog teritorija ostavili su svu imovinu. Nju su preuzeли Kočevari. Pored nemačkih posada taj teritorij čuvali su i vojnički organizovani i naoružani Kočevari. Imovinu Kočevara na teritoriju Kočevske (pored kuća, najviše stoke i poljoprivrednih artikala) preuzela je, prema ugovoru sa Nemačkom, italijanska organizacija »Emona«, s namerom da tu kolonizuje porodice iz Italije. Italijani zbog pojave partizana nisu uspeli da ovaj plan ostvare, a i materijalna dobra su vrlo malo iskoristili. Te zalihe su uglavnom poslužile partizanima za ishranu u zimu 1941/42.

ganizovanje Osvobodilne fronte na ovom području. Posle kapitulacije jugoslovenske vojske zbog njihovog terora su se Slovenci komunisti i antifašisti morali povući u ilegalnost. Bilo je otežano i prikupljanje oružja, jer su ga Kočevari već pokupili.

NOVO MESTO

Kada je 27. aprila 1941. u Ljubljani formiran Antifašistički front slovenačkog naroda, koji se posle nemačkog napada na Sovjetski Savez pretvorio u Osvobodilnu frontu slovenačkog naroda, njegovi članovi su dobili zadatku da, nastavljajući prikupljanje oružja i municije i formiranje prvih borbenih grupa, što više prošire mrežu OF po gradovima i selima. To je bio veliki zadatku partijске organizacije.

Posle puštanja na slobodu Vinka Kristana, sekretara Okružnog komiteta Noyo Mesto, 10. aprila 1941. i posle njegovog odlaska na politički rad u Ljubljani, u Novom Mestu je polovinom aprila poslove sekretara Okružnog komiteta preuzeo Dušan Jereb. Partijska organizacija ne samo da je sačuvala ranije brojno stanje, već je postala jača s obzirom da se veći broj meštana — članova Partije vratio svojim kućama iz raznih krajeva okupirane domovine. Prema direktivama CK Okružni komitet je već krajem aprila 1941. rukovodio organizovanjem borbenih grupa, u koje su partijci i skojevci povezali širok krug simpatizera. Te grupe su nastavile da prikupljaju oružje i municiju, vršile su vojne vežbe, rasturale ilegalnu literaturu i intenzivnim političkim radom širile ideje OF.

Uslovi rada na početku okupacije omogućili su vrlo brz razvoj OF i svestranu aktivnost u organizovanju masa i pripremanju ustanka. Svoje čvršće organizacione oblike u okrugu Noyo Mesto OF je dobila osnivanjem Okružnog odbora OF, u junu 1941.

Posle partijske konferencije od 1. i 2. juna u Ljubljani, formiran je od članova Okružnog komiteta Vojni komitet od tri člana i njihovih zamenika. I cela partijska organizacija organizovala se u trojke i prilagodila ratnim potrebama. Specijalna pažnja je posvećena organizovanju rezervnih rukovodstava, koja bi u slučaju potrebe preuzela rukovođenje.

Kada je Okružni komitet 22. juna doznao za napad Nemačke na Sovjetski Savez, odmah se sastao i zaključio da treba formirati manje vojničke grupe koje će vršiti diverzije (rušiti telefonske stubove, presecati telefonske veze i slično). Takođe je rešio da se poznati komunisti povuku u ilegalnost. S ovim direktivama su odmah posle sednice upoznati sekretari čelija u

Novom Mestu i okolini, a udaljenijim partijskim organizacijama kuriri su odneli poštu još istog dana. Komunisti u Novom Mestu i drugim krajevima Dolenjske prekinuli su na više mesta vojne i poštanske telefonske linije.

Pred kraj juna, ili početkom jula, u Novo Mesto je došao Miha Marinko i preneo odluku CK da treba preći na oružani ustank. Sednica Okružnog komiteta je održana iznad mlina u Srebrniču. Na njoj se pokazalo da neki članovi nisu dovoljno čvrsti u odluci da slede direktive Partije i da počnu sa oružanim borbom. Zato je isključen veći broj članova Okružnog komiteta. Ta sednica ima poseban značaj, jer predstavlja odlučan obračun sa kolebanjem i oportunizmom nekih vodećih članova u trenutku kada je trebalo jedinstveno i sa punom odgovornošću stati na čelo oružane borbe. Ovo čišćenje je bilo potrebno da bi partijsko rukovodstvo i Partija mogli potpuno preuzeti tu svoju istorijsku dužnost. Do kolebanja je u prvo vreme došlo i u redovima pristalica OF, ali to nije uticalo na razvoj oslobođilačkog pokreta, jer je Partija odmah intenzivnim političkim radom uspela da ubedi ljudе da treba podići ustank protiv okupatora. Početne sabotažne i propagandne akcije su sve više podizale samopouzdanje stanovništva.

Šire savetovanje komunista je održano 20. jula u šumi iznad ciglane u Prečni. Na njemu se diskutovalo o formirajućim rejonskim i seoskim odbora OF, o njihovom radu, a pre svega o mobilizaciji boraca za partizanske jedinice. Krajem jula u Novom Mestu je održan sastanak Okružnog odbora OF s predstavnicima svih rejonских odbora okruga Novo Mesto, na kome je Okružni odbor proširen novim članovima i na kome su donete odluke o daljem širenju organizacije na selu. Kada je dr Franc Hočevar oktobra meseca otišao u Belu krajину, sekretar Okružnog odbora OF je postao Dušan Jereb, a 2. decembra 1942. tu dužnost je preuzeo Viktor Avbelj Rudi.

Okružni odbor OF, sa Okružnim komitetom KP, staraо se u toku leta 1941. o okupljanju svih poštenih i nacionalno svesnih ljudi, bilo iz katoličkog ili nacionalnog tabora, u redove OF. Značajno je bilo pridobijanje članstva sokolskog društva, čija se omladina, s jednim delom starijeg članstva, odmah uključila u OF, dok su se načelnik društva i njegov zamenik brinuli o uključivanju u OF seoskih sokolskih četa.

Sa razvojem OF rasla je i jačala partijska organizacija u Dolenjskoj. U članstvo i za kandidate KPS primljeni su najpožrtvovaniji aktivisti OF, a revolucionarni omladinci u SKOJ. Formiranjem novih celija partijska organizacija se sve više širila.

Primanjem novih članova među železničarima u Novom Mestu nastale su četiri nove čelije. Tako ih je bilo ukupno pet: dve na samoj stanici, jedna u sekciji za održavanje pruge i dve u ložionici. Njihov zadatak je bio da povežu sve železničare Novog Mesta, da šire propagandni materijal, da prikupljaju vojnu opremu i obaveštavaju sve terenske političke i vojne forme o kretanju okupatora. Organizovali su kurirsku službu za prevoz materijala i pošte između Lubljane i Novog Mesta. Prebacivali su mnoge ilegalce koji su dolazili iz pojedinih okupiranih područja u partizanske jedinice. Ovaj kanal je dobro funkcionisao već od jeseni 1941. Istovremeno su obavljali razne sabotažne akcije, u prvom redu na lokomotivama, koje su one-sposobljavali za vožnju.

U organizaciji KP i OF ženama su bili namenjeni specijalni zadaci. Odmah posle sastanka Okružnog komiteta, početkom jula 1941. žene su organizovane u specijalne kružoke. Oni su imali cilj da ih u prvom redu politički mobilišu, i zatim angažuju da pruže pomoć sve većoj partizanskoj vojsci. Svaka od pet članica prvog kružoka kasnije je postala jezgro novog kružoka. Organizovane su bile ili po nekadašnjoj političkoj pri-padnosti (na primer sokolice), ili po strukama (na primer trgo-vačke pomoćnice), ili po komšijskim prijateljskim vezama. Kružoka je bilo ne samo u gradu, već i u selima i naseljima. Žene su prikupljale novac, pripremale i prikupljale odela, hranu, sanitetski materijal, a istovremeno širile ilegalnu literaturu i obavljale druge poslove. Formiran je i specijalni kružok za prvu pomoć. Sanitetski materijal je davala bolnica za muškarce u Kandiji. I u bolnici za žene je bila vrlo aktivna grupa lekara. U radu su se posebno isticale članice kružoka trgovačkih pomoćnica, od kojih su neke posle prijema u Partiju preuzele odgovorne zadatke. Grupe skojevki su uspešno radile u Šmihelu, Kandiji i u Drski. One su sa članicama ženske organizacije, zaduženim za ove poslove, rasturale ilegalnu literaturu i radile po liniji obaveštajne službe.

Tehnika, koja je počela da radi još pre rata, dobila je u Novom Mestu i okolini i u razvoju oslobođilačkog pokreta posebno odgovorno mesto. Širila je ilegalnu literaturu, koju je sama umnožavala, i na području Bele krajine. Nju je jedan član tehnike redovno odnosio u Črnomelj. Ilegalnu literaturu koju su dobijali iz Ljubljane drugovi su umnožavali u sopstvenoj štampariji, koja je izvesno vreme bila smeštena u prostorijama hotela »Metropol«. Početni tiraž je bio oko 200 primeraka, a kasnije je porastao na hiljadu primeraka. Štampani su i leci za potrebe pojedinih rejonskih komiteta i odbora OF, kao i propagandni listići sa parolama i revolucionarnim zna-

cima za pojedine akcije, a vršene su pripreme i za izdavanje prvih partizanskih pesama.

Kako se širila organizacija OF, tako je rastao i tiraž partizanske štampe i rasprostirala se mreža kurirske službe za rasturanje. Najveći obim je dostigla onda kada je iz Novog Mesta snabdevala teren do Stične i Mirenske doline — sve uz prugu, zatim naselja na putu Stična — Žužemberk — Dvor — Soteska — Straža — Toplice sa Dobrničem i Ajdovcem, Belu krajinu i donji deo doline Krke sa Krškim i Brežicama. Stična i Bela krajina su se uskoro osamostalile: prva je preuzeila gornji deo doline Krke i sela uz prugu do varošice Trebnje, a Bela krajina je snabdevala svoje područje. U rasturanju materijala tehnički je pomagala železnička organizacija, dok je za donji deo doline Krke preuzimao pošiljke šofer autobuske poštanske veze.

Do kraja novembra 1941. sekretar Okružnog komiteta je bio Dušan Jereb. Tada je on određen za rad u Ljubljani, a u Novo Mesto je 2. decembra, po nalogu CK KPS, došao Viktor Avbelj Rudi i preuzeo mesto sekretara Okružnog komiteta KP i Okružnog odbora OF. Njegov dolazak je u to vreme predstavljao jaku pomoć CK i daljem razvoju partijske organizacije u okrugu Novo Mesto. Bogata iskustva iz revolucionarnog rada, koja je on unosio u rad Partije u Dolenjskoj, znatno su doprinela većoj političkoj sposobnosti partijskih organizacija i bržem razvoju oslobođilačkog pokreta. Njegovim dolaskom dobila je partijska organizacija čvršće organizacione forme i brzo brojno porasla. Partijske čelije imale su organizacione kandidatske grupe i aktive SKOJ-a. Bilo je dosta skojevaca, ali još nisu bili povezani posebnom organizacijom u okviru okruga, niti je postojao okružni komitet SKOJ-a. Dotle se rad skojevaca odvijao u okviru rada sa omladinom pojedinih osnovnih partijskih organizacija.

Broj članova Partije se stalno menjao. Prelaženje na oružanu borbu stavljalo je pred članove Partije potpuno nove probleme i specifične odgovornosti. Zato su u ovom procesu otpali pojedini članovi koji nisu bili kadri da obavljaju nove teške zadatke. Istovremeno, u radu se afirmisao veći broj novih drugova, koji su dokazali da su vredni da postanu članovi Partije. U toku leta 1941, posle odluke o početku oružane borbe, isključeno je više članova sa dužim partijskim stažom. To pitanje se postavilo još oštije u toku zime 1941/1942. Direktive Partije su bile da treba mobilisati za partizane što veći broj ljudi, bez odlaganja i bez obzira na zimu, da se svaki član Partije mora boriti na terenu ili u jedinici gde god ga Partija odredi. Okružni komitet ih je dosledno sprovodio naročito krajem 1941, što je prouzrokovalo dalje otpadanje nekih članova Partije. Tako se

broj članova znatno smanjio baš u trenutku kada je partijska organizacija imala zadatku da usred zime formira partizanske jedinice. Ali ova odlučnost je omogućila vrlo brzo uključivanje velikog broja novih članova u Partiju. U toku januara i februara 1942. znatno je povećan broj članova Partije. Primljeni su ljudi koji su bili spremni da izvrše sve zadatke na terenu i da odu u partizanske redove. S tim se nastavilo i u toku idućih meseci, te je krajem maja 1942. u okrugu Novo Mesto bilo već 129 članova, a isto toliko i kandidata Partije. Treba istaći da u ovaj broj nisu uračunati članovi koji su već otišli u partizanske jedinice. Potpuno je organizovana i skojevska organizacija sa svojim posebnim Sreskim i Okružnim komitetom. Partijska organizacija je tada imala osim okružnog još i sedam podokružnih komiteta i to: u Trebnju, Mokronagu, Smarjeti, Škocjanu, Šentjerneju, Mirnoj Peči i Toplicama. Podokružni komiteti su imali svoje rejonske komitete.

Cela ova organizacija se odlikovala izvanrednom disciplinom i spremnošću da se izvrše zadaci Partije.

Potpuno jasno gledanje Partije na oružanu borbu pomoglo je uspešnom otklanjanju kolebanja, neodlučnosti i politike čekanja u organizacijama OF. Organizacija je krajem 1941. svuda postojala sa formiranim odborima: terenskim, seoskim i rejonskim. Terenski odbori su bili uglavnom organizovani u pojedinim preduzećima, ustanovama i zavodima. Osim okružnog odbora OF, tada je već bilo više rejonskih odbora: u Novom Mestu, Toplicama, Žežemberku, Trebnju, Mirni, Mokronagu i Šentjerneju. Odbori su najvećim delom formirani tako da su se pored komunista (i kandidata ili simpatizera) u njima nalazili sokoli, a gde je to bilo moguće i predstavnici hrišćanskih socijalista. U svakom slučaju važna je činjenica da je krajem 1941. godine organizacija OF bila dobro formirana, da je imala sve svoje određene organe i da je na terenu praktično obuhvatala skoro svaki kraj okruga Novo Mesto. Težište celokupne aktivnosti, i pored saradnje predstavnika drugih grupa u oslobođilačkoj borbi, ipak je bilo na komunistima, a u nekim organizacijama, gde još nije bilo organizovanih članova Partije, na kandidatima, odnosno simpatizerima. Jednom reči, na ljudima koji su bili u najužem kontaktu s Partijom.

Po odluci Okružnog komiteta sa sastanka iznad mlina u Srebrniču, novomeštanski komunisti su počeli da organizuju prvi partizanski logor. U logor je preneto oružje koje su komunisti i skojevci odneli iz vojnih magacina u Žabjoj Vasi prilikom kapitulacije stare vojske. Odlučeno je da svaki poznati aktivista, koji više ne može da radi na terenu, ode u partizansku jedinicu. Prvi je otišao Jože Slak iz Dobrniča jer mu je

pretilo hapšenje. Kada je krajem jula, zbog izdaje, u Krškom razbijena partizanska jedinica, iz nje su partijskom vezom došli u Novo Mesto, a odatle u partizanski logor Jože Pacek i Milka Kerin. Došao je i bivši član topličkog komiteta Maks Henigman, a od črnomljeske partizanske grupe Janko Stariha, učenik gimnazije u Novom Mestu. Radnik i predratni komunista Jože Bartol oduzeo je oružje jednom italijanskom vojniku 3. avgusta 1941. na Kamenskom hribu, nakon čega se javio u logor. Ova prva grupa je odmah počela s manjim sabotažnim akcijama na telefonskim, telegrafskim i železničkim vezama. Grupa se iz logora iznad razrušenog zamka Luknje uskoro preselila u novi logor u blizini sela Brezova Reber. Njoj se krajem jula pridružio i ljubljanski student Jože Sašek Devi.

Pred kraj septembra se pokazalo da treba povećati aktivnost u ovoj partizanskoj jedinici. Zato je u nju upućen član Okružnog komiteta odgovoran za vojnu organizaciju. Jedinica je stalno patrolirala na području Ajdovca, Dobrniča, Dvora, Soteske, Straže, Prečne itd., vršila sabotažne akcije i više puta dolazila u sukob sa italijanskim patrolama. To su bile početne akcije koje još nisu pogadale živu snagu okupatora, ali čjenica da su se grupe partizana pojavitivale na glavnim putevima u dolini, jačala je samouverenje i borbenost stanovništva. Za partizansku grupu na Brezovoi Rebri ove akcije su predstavljale prekretnicu u načinu aktivnosti.

Kada je pred kraj oktobra pao dubok sneg, pa jedinica više nije mogla ostati u logoru, prešla je u selo Brezova Reber, koje se nalazilo u blizini. Partizani su se smestili u kući predsednika opštine. Seljaci su obavešteni da bez dozvole ne smeju napustiti selo. Seoski odbor se brinuo za hranu. Partizani su svakog jutra imali zbor, na kome se podizala zastava uz pevanje Internationale. Održavali su i političke časove sa seljacima. Disciplina i svest seljaka je bila takva da ni u susednom selu Ajdovcu nisu čak ni pristalice OF znale za smeštaj partizana u selu Brezova Reber. Odatle je novomeška grupa, koja je pre odlaska formirana u Novomešku četu, otišla na pohod prema Bučki.

U prvoj polovini septembra 1941. Glavni štab je poslao borca Mokrške čete Milana Majcena i nekadašnjeg španskog borca Jožu Nose Špana sa sedam drugova u Mirensku dolinu sa zadatkom da se povežu sa partijskom i frontovskom organizacijom, da mobilišu borce u jedinicu i da počnu sa akcijama. Pre toga, 7. avgusta 1941, Majcen je pobegao iz zatvora u Šemeterskoj kasarni u Ljubljani. Grupa je ostala zajedno, obavljajući akcije, do polovine oktobra. Tada se podelila: Milan Majcen je sa pet drugova otišao prema Šentjanžu da prikupi nove borce.

U zaseoku Murnce, kod Tržiča, njega i Janeza Mevžlju su 28. oktobra 1941. napale nemačke ogranične straže. Borba je trajala dan i noć i završena je tek kada je stigla četa rezervnog policijskog bataljona i kada su obojica poginula. Ostali borci grupe otišli su na odredište dolenskih partizanskih jedinica za napad na Bučku.

GROSUPLJE

Mreža OF je počela da se raspreda u celom okrugu Grosuplje još u toku maja i juna 1941. U leto 1941. u grosupljanski okrug su ubrajana tri područja: grosupljansko s rejonima Šmarje, Polica, Grosuplje, Šenturje, Kačna i Žalna; stičko s rejonima Višnja Gora, Stična, Šent Vid kod Stične, Temenica, Krka i Zagradec; velikolaško s rejonima Velike Lašče, Rob i Turjak.

U vreme postavljanja temelja OF i njenih organizacija, koje su se brzo razgranale po celoj Sloveniji, bilo je značajno da je skoro svaki njen novi pristalica odmah postao i njen organizator. Specijalnu zaslugu u tome ima Ljubljana, koja nije bila samo sedište rukovodstva oslobodilačke borbe, već i nepresušni izvor aktivista i boraca, vojne opreme, raznovrsnog propagandnog materijala i publikacija. Uticaj i pomoć Ljubljane obližnjim okruzima, među njima i grosupljanskim, svuda su se osećali u početnim fazama oslobodilačkog pokreta.

Na prve sastanke simpatizerske čelije KP i prvog političkog aktiva OF u Grosuplju dolazio je iz Ljubljane instruktor CK Dolfe Jakhel. U prvoj polovini juna 1941. on je poslan za stalno u grosupljansko područje sa glavnim zadatkom da što pre organizuje okružni komitet KP Grosuplje. Komitet je formiran poslednjih dana juna i njegovi prvi članovi su bili: sekretar — Dolfe Jakhel, Ivan Kovač, mašinista u fabrici, Radko Polič, student prava, Janko Rode, zidarski pomoćnik i Ludvik Starič, sedlar. Septembra je njegov član postala i Anica Vodiškar Špela iz Hrastnika, koja je poslana u područje Grosuplja da radi po omladinskoj liniji.

Sa razvojem OF trebalo je misliti i na osnivanje okružnog odbora OF, u koji bi ušli najpoznatiji politički radnici okruga. Stičani su se odlučili za osamostaljenje. Četrnaestog septembra 1941. održan je sastanak organizatora OF sa područja Stične i Krke, kome je prisustvovao predstavnik Izvršnog odbora OF Josip Rus. Na tom sastanku je izabran Okružni odbor OF Stične u koji su ušli: Mirko Pušlar, učitelj iz Hudega — kao predsednik, Vili Šval, pravnik iz Ivančne Gorice — kao blagajnik, i članovi Jože Kovačić, radnik iz Stične, Franc Poljanec, seljak iz Krke,

Jože Kosec, krojač iz Ivančne Gorice, Edo Turnher, učitelj iz Višnje Gore i Franc Zupančič, radnik iz Pristavlje Vasi kod Šent Vida.

Kada je osamostaljeno stičko područje OF, koje je po partijskoj liniji i dalje ostalo u sklopu komiteta u Grosuplju, Okružni odbor Grosuplje, koji je formiran posle 14 dana, preuzeo je područje Grosuplja i Velikih Lašča. Samo dva meseca kasnije Velike Lašče su priključene okrugu Kočevje.

Sastanak za osnivanje okružnog odbora OF Grosuplje održan je 28. septembra 1941. u Račni. Delegati Izvršnog odbora OF iz Ljubljane bili su Josip Rus i dr Aleš Bebler. U Okružni odbor izabrani su: za predsednika Stane Valentincič, veterinar iz Grosuplja, za blagajnika dr Franjo Podkoritnik, lekar iz Grosuplja, za vojnog referenta Dolfe Jakhel, za omladinskog referenta Ivan Kovač, za agitprop Radko Polič i za članove: Janez Zakajšek, stolar iz Šenturja i France Čuk, školski upravitelj iz Kopanja.

Prva partizanska jedinica na području Grosuplje — Stična bila je Stiška četa. Prvi partizani ove čete: komandir Miro Perc, politkomesar Srečo Zganjar i partizan Ciril, došli su iz Ljubljane 17. avgusta 1941. Neposredno iza njih iz Ljubljane su došli i partizani: Martin, Florja, Franc i Loize. S drugovima Frankom Berdajsom i Milanom Mahnetom iz Pungerta, koji su kao temeniški politički radnici OF obavljali za četu kurirske, obaveštajne i intendantske poslove, Stiška četa je uoči svoje prve značajne akcije imala devet ljudi. Ta akcija je izvedena noću 1/2. septembra 1941. Četa je postavila zasedu na železničkoj pruzi između Radohove Vasi i Šent Lovrenca, iznad sela Brega, i napala italijansku patrolu. Poginuli su vođa patrole, potporučnik, i jedan vojnik. Ova akcija predstavila prvi uspešni partizanski napad na okupatorovu živu silu u ljubljanskoi pokrajini, a sa uspešnim napadom Belokraniske čete, četiri dana kasnije kod Griblja, označava početak oružanog ustanka u ovom delu Slovenije.² Posle ove akcije Stiška četa je bivakovala u šumi iznad sela Mišnjeg Dola, skoro uz samu italijansko-nemačku graničnu liniju. Pokušala je da ostane na ovom izloženom području, jer je imala zadatak da održava veze sa Štajerskom i da stavi na raspolaganje svoj logor štajerskim partizanskim jedinicama u slučaju eventualnih pomeranja na italijansko okupa-

² Komandant 11. armijskog korpusa, general Mario Roboti (Mario Robotti), baš pod utiskom ovih akcija i prvih pogibija italijanskih vojnika, izdejstvovao je naredbu Visokog komesarijata za ljubljansku pokrajinu o uvodenju vanrednog vojnog suda i smrtnе kazne, sa datumom od 11. septembra 1941.

ciono područje. Četu su, međutim, na ovom mestu uskoro iznenađili italijanski pogranični stražari i razbili je. Svi borci, osim komandira Perca i partizana Lojza, prešli su na nemačko okupaciono područje i zakopali oružje kod zaseoka Pusti Malin; u Litiji su seli na voz i odvezli se u Ljubljantu. Komandir Miro Perc je tražio mesto za novi logor, koji bi bio manje izložen, a odakle bi četa ipak mogla da obavlja svoje zadatke. Izabrao je šumu na Kremenjeku, ispod zaseoka Srebotnice. Uskoro se stiška grupa ponovo okupila na Češnjicama iznad Sostra. Pridružila joj se i grupa novajlija, među kojima i kasniji poznati intendant Druge grupe odreda i Glavnog štaba Jože Draksler Povh.

Početkom oktobra Stiška četa je dobila naređenje da na desnoj obali Save, između Kresnica i Poganika, osigura prelaz Moravške čete. Na određenom mestu i u određeno vreme Stiška četa je čekala dve noći. Kada nije bilo dogovorenih znakova za prelaz Moravške čete, otišla je nazad na Kremenjek. Uz put se kod Poganiškog tunela sukobila sa nemačkom patrolom, jednog Nemca ubila, a drugog ranila. Po povratku u logor ponovo se osnažila novim borcima, među kojima su bili partizani Brkonja i Johan iz Trbovlja, a koji dan kasnije stigao je i Jože Kovačič, politički radnik iz Stične. Uskoro je četa otišla u akciju na Polževe, nadajući se da će тамо naći na italijanske oficire. Našla je samo turiste, među kojima je bilo čak i Beograđana, i priredila im partizanski miting. Kasnije se povezala sa Novomeskrom četom, koja je u to vreme bila u selu Brezova Reber. Nastavila je da propagandno politički radi u selima oko Kremenjeka. Pred kraj oktobra trebalo je da ode na Trebelno, a zatim do odredišta dolenjskih partizanskih jedinica iznad Šmarjete, da bi učestvovala u napadu na Bučku. Međutim, zbog dubokog snega nije došla do predviđenog odredišta i vratila se u logor ispod Srebotnice. Poslednjih dana novembra italijanski hroničari divizije »Isonco« (»Isonzo«) i 11. korpusa su zabeležili primere »banditizma«, tvrdeći da se češće pojavljuju. To su bili napadi na železničke objekte (27. novembra kod Brega i 30. novembra u blizini železničke stanice Stična). Kod Stične je eksplozija mine pokidala šine, a iste noći je izvršen napad na stražarnicu kod tunela Peščenik u blizini Višnje Gore.

Posle 10. decembra u logoru na Kremenjeku je postalo mnogo življe. Dušan Kveder Tomaž je doveo sa Molnika Molničku četu, a Franc Rozman Stane sa dolenjske strane Mokronošku četu. Od ove tri jedinice — stiške, mokronoške i molničke — 15. decembra 1941. je formiran na Kremenjeku 2. štajerski bataljon.

Grosupljanska četa je formirana u vreme kada je Glavni štab slovenačkih partizanskih jedinica pripremao koncentraciju većeg dela dolenjskih partizanskih jedinica u Posavju.

26. oktobra 1941. Radko Polič je dobio pismo od Toneta Tomšića, u kome grosupljanskom Okružnom komitetu saopštava, po prilici, sledeće: »Nemci pripremaju preseljavanje celokupnog slovenačkog stanovništva sa pograničnog područja Posavja i Kozjanskog. Mi nameravamo da se ovome suprotstavimo svim raspoloživim snagama. Izvršite odmah mobilizaciju u vašem okrugu; ustanovite novu partizansku jedinicu ili se pridružite Stiškoj četi. Povežite se sa Operativnim štabom u Novom Mestu, od koga ćete dobiti detaljnija uputstva. To je trenutno vaš glavni zadatak i za njegovo izvršenje odmah angažujte sav partijski i frontovski kadar.«³

Okružni komitet je još iste večeri na sastanku odlučio da formira Grosupljansku četu. Njeno jezgro su sačinjavali drugovi iz fabrike: komandir Janko Rode i politkomesar Ivan Kovač. Radko Polič je dobio zadatak da idućeg dana ode u Novo Mesto i da se poveže sa štabom. Povezao se sa komandantom Operativnog štaba Alešom Beblerom Primožem, koji mu je u glavnim crtama prikazao zamisao operacija i zadatke novoformirane Grosupljanske čete. Trebalo je da četa odmah ode na svoje odredište iznad Šmarjete i okupi sve novajlige iz okruga Grosuplja i Stične. Stiška četa bi uz put mobilisala borce u selima oko Žužemberka, Dobrniča i Čateža. Pripreme za mobilizaciju Grosupljanske čete su tekle u najlepšem redu sve do 29. oktobra po podne. Prema utvrđenom planu trebalo je da se partizani iz fabrike i grosupljanskih rejona okupe noću između 29. i 30. oktobra u Zagraškoj šumi. Odatle bi 30. oktobra pošli preko Illove gore u pravcu Krke, gde bi im se pridružile grupe sa područja Stične i Velikih Lašča. Četa bi imala oko 40 ljudi. Bilo je predviđeno da se do 31. oktobra opremi i sredi na Krki, a da onda pođe na svoje odredište. Kojim putem i kuda, trebalo je da javi Radko Polič posle sastanka u Operativnom štabu i dolaska iz Novog Mesta. Međutim, 29. oktobra Italijani su uhapsili Radka Poliča i Dolfa Jakhela. Istog dana na stanici su uhapsili i Janka Rodea, koji je morao da preda kuriru za Stičnu pismo, nekoliko karti specijalki i još neke sitnice za četu. Sve su to našli kod njega. Italijani su svu trojicu zatvorili u ćeliju, odašte su oni noću pobegli kroz prozor. Idućeg dana su došli na zborni mesto u Zagrašku šumu. Tridesetog oktobra je počeo da pada snég i četiri dana nije prestajao. Grosupljanska četa je tako ostala u Zagraškoj, odnosno Plešivskoj šumi. Ceo mobili-

³ Citat prema sećanju Radka Poliča.

zacioni plan — odlazak na Trebelno i učešće čete u operaciji u Zasavju — pokvario je duboki sneg.

Prva tri dana posle formiranja u Grosupljanskoj četi je bilo 8 partizana. Nekoliko dana kasnije došla su još trojica. Tako je brojno stanje čete poraslo na 11 ljudi. Sedmog novembra je Grosupljanska četa bivakovala u šumi Ragljavki iznad Znojila. Odavde je pošla na prvu akciju. Morala je izvršiti smrtne kazne nad trojicom izdajnika u Grosuplju, Šmarju i Lipjenima. Zadatak je uspešno obavila samo patrola, koja je upućena u grosupljansku fabriku i tu 10. novembra uveče ubila jednog italijanskog konfidenta, vratara u fabrici.

Od Okružnog komiteta Grosuplje posle 29. oktobra ostala je na terenu jedino Anica Vodiškar Špela, dok su ostala četiri člana otišla u partizane. Špela je imala zadatku da u Velikim Laščama utvrdi šta je bilo sa tamošnjom grupom koja je trebalo da se pridruži Grosupljanskoj četi. Toj grupi je bila određena javka u školi sela Korinja. Špela je 16. novembra posetila četu i saopštila da je grupa seljaka odustala od svoje namere, ali da u Šmarju i Škofljici ima nekoliko mladića koji bi želeli otići u partizane. Na sastanku partijske čelije je odlučeno da četa ostane u Korinju još nekoliko dana i da sačeka najavljenu grupu novajlija iz Šmarja i Škofljice, a zatim da pređe Krku i da se spoji sa Stiškom četom na Kremenjeku. Italijani su preko izdajnika Rakajeca iz Krke brzo za to saznali. Idućeg dana uveče četa je imala sastanak sa seljacima u Velikom Korinju. Dotrčao je kurir iz Krke i obavestio da su po mraku stigli Italijani iz Stične i Zagradeca na Krki i da će ih Rakajec u toku noći dovesti u Korinje. Četa se povukla iz Korinja.

Partizani su 22. novembra hteli u Podbukovju likvidirati izdajnika Rakajeca, ali je on u poslednjem trenutku izmakao zaslženoj kazni. Vest o ovoj akciji razbesnela je generala Robotija, pa je odmah energično intervenisao i naredio diviziji »Granatieri« da očisti zonu Kočevja, Korinja i Krke. Zadatak je poveren četi 11. mitraljeskog bataljona iz Velikih Lašča, s kojom će sadejstvovati grenadiri iz Ribnice i »crne košulje« iz Grosuplja. Ova grupa je sa lokalnim karabinijerima i drugim jedinicama četiri dana čistila prostor između Dobrog polja, Illove gore i Krke i razbila Grosupljansku četu u njenom logoru ispod Mačkovog vrha. Razbijena četa se ponovo sastala na Plešivici, odakle je otišla u šenturski rejon. Ovde je ostala ceo decembar, dobila nove partizane i vrlo aktivno politički radila u okolnim selima. Kasnije se preselila u lovačku kuću na Debelom hribu, gde je dobila naređenje da se odmah priključi 2. štajerskom bataljonu, koji je pripremao napad na Litiju. Ovaj napad se izjalovio; Štajerski bataljon se vratio na Kremenjek,

a Grosupljanska četa je pripremala akciju na Perovo. Trećeg januara 1942. jedno odeljenje čete je pripremilo zasedu patroli italijanskih pograničnih stražara, koji su svakog dana na mazgama prenosili razne stvari iz Grosuplja na Policu. Akcija nije uspela. Posle neuspele akcije na Perovo, Grosupljanska četa je otišla na Plešivicu, a zatim preko Čušperka u selo Vodice, gde se 6. januara pridružila 2. štajerskom bataljonu. On je pošao s Kremenjeka s ciljem da na putu za zimovalište u Pogledu napadne na italijansko uporište na Turjaku. Ovaj napad nije imao uspeha. Komandira Dolfa Jakhela ručna bomba je ranila u nogu i on je dva dana kasnije umro od trovanja krvi, a politički komesar Ivan Kovač Vanja je poginuo.

Stiška i Grosupljanska četa su krajem 1941. i početkom 1942. godine ušle u sastav 2. štajerskog bataljona.

KOČEVSKO-RIBNIČKO PODRUČJE

Okružni odbor OF za kočevsko područje formiran je na sastanku u gostionici »Arko« u Ribnici. Njemu su prisustvovali u ime Izvršnog odbora OF dr Aleš Bebler i Jože Rus. Odbor su sačinjavali: Jože Šeško, predsednik, i članovi Ivan Selšek, član KP ribničke čelije, kao vojni referent, Pizulin, načelnik »Sokola« u Kočevju, predstavnik sokolske organizacije, i Henrik Kužnik, hrišćanski socijalista iz Kočevja. U početku je literatura dolazila iz Ljubljane, a u toku leta 1941. Okružni komitet je organizovao sopstvenu tehniku, kojom je rukovodio Jože Rankl. Umnožavanje letaka i »Slovenskog poročevaleca«, kao i kolportažu, imala je u rukama omladina. Tehnika je umnožavala letke i na nemačkom za Kočevare.

Okružni komitet je organizovao posebnu tehniku u Ribnici, koja je radila u Knolovoj kući. Štampala je »Slovenski poročevalec« u hiljadu primeraka za Ribničku dolinu, Sodražicu, Loški Potok i Velike Lašče, a izvesno vreme i za Kočevje. Osim toga štampala je i drugi propagandni materijal, umnožavala letke na italijanskom za italijansku vojsku. Velike Lašče su se u toku leta 1941. odvojile od kočevskog područja i pridružile grosupljanskom.

U Kočevju i obližnjim selima bilo je na početku okupacije šest čelija, koje su se u proleće i leto 1941. pojačale novoprimaljenim članovima. Neki članovi su došli i sa drugih strana, tako da je u Kočevju bilo oko 40 članova KP. Brojnija je bila skojevska organizacija.

Partijski kadar je počeo organizovati u gradu i okolini OF, koja je za relativno kratko vreme (do početka maja) obu-

hvatila skoro sve ljude. Sve funkcije u OF su imali najpre komunisti, a kasnije su neke od njih prepuštene najaktivnijim članovima OF.

Noću 17/18. maja 1941. ispaljeni su prvi hici na italijanske okupatore u blizini rudnika Kočevje.

Naročito je bio aktivan skojevski aktiv, koji je na sastanku od 10. maja dobio zadatku da organizuje petorke OF. U toku jula je održan ponovni sastanak, na kome su skojevci referisali o obavljenom poslu i dobili zadatke da šire literaturu i prikupljaju oružje.

U letu 1941. godine Partija je organizovala demonstracije žena iz okoline Kočevja, jer porodice nisu dobijale namirnice na bonove. Akcija je uspela. Kada su u septembru Italijani počeli da pripremaju upisivanje radnika i službenika u Dopolavoro,⁴ aktivisti OF su sproveli protivakciju, tako da su se samo retki pojedinci upisali. Sličan neuspeh su Italijani doživeli sa pokušajem da slovenačku omladinu organizuju u Đil (Gill).⁵ Zbog toga su krajem 1941. zatvorili kočevsku gimnaziju.

Komunisti iz Kočevja i Črnog Potoka su u maju formirali terenski odbor OF u Mozelju, koji je imao seoske odbore i poverenike u svim selima, sve do Starog Trga, Spodnjeg Loga, Skrilja, Stalcarja i Kočevske Reke. Na ovom području je postojala i skojevska grupa koja je povezivala omladinu sa OF. Ona je početkom jula 1941. održala sastanak na kome je bilo odlučeno da omladina mora i dalje prikupljati oružje i širiti literaturu.

Terenski odbor OF Banja Loka sa sedištem u Novim Selima činile su 1941. godine tri grupe najaktivnijih pripadnika OF: banjaloska, kostelska i slavkolaška. One su imale svoje poverenike u svim selima na svojim područjima.

Prilikom preseljavanja Kočevara više aktivista je stupilo u službu italijanskog preduzeća »Emona«, koje je preuzimalo imanja iseljenih Kočevara. Na taj način su se lakše kretali po terenu. Tako su mogli da gospodare namirnicama i stokom iseljenih Kočevara, pa su ih pre Italijana prebacili na oslobođenu teritoriju s proleća 1942. Samo iz Mozelja prebacili su 45 grla stoke. Italijani su uspeli da odvedu stoku jedino iz Črnog Potoka.

Posle 22. jula — na poziv Partije — počele su da se nižu razne akcije na kočevskom području. Često su se ispisivale parole i rasturali leci, a sabotažne grupe u rudniku kvarile su

⁴ Italijanska fašistička dobrovoljna radna služba.

⁵ Italijanska fašistička omladinska organizacija.

električne instalacije i kočile proizvodnju. Sabotaže su se redjale i na železničkim uređajima i vozilima. Omladinci su u julu kod Livolda odneli mnogo telefonske žice, a u avgustu uništili gume na italijanskim automobilima parkiranim u dvorištu dačkog doma u Kočevju.

Uskoro posle osnivanja OF formiran je i odbor OF u Ribnici, a kasnije su komunisti osnovali odbore OF i u Gorenjoj Vasi, Hrovači, Dolenjim Lazama, Bukovici, Danama, Jurjevici, Goričoj Vasi, Nemškoj Vasi, Dolenjoj Vasi, Velikim Poljanama i Rakitnici. U nekim drugim selima su postojali poverenici OF.

U Sodražici je 1941. godine osnovana prva partijska organizacija. Član Partije, student Zajc iz sela Žimarice, organizovao je omladinu pre nego što je otisao u partizane početkom avgusta 1941. Jula 1941. je formiran aktiv od 10 skojevaca, kojim je rukovodio Lovro Klajndinst. Inicijativom Jože Šeška formirana je u avgustu prva partijska čelija čiji su članovi bili: Ivan Fajdiga, sekretar, Alojz Šega i Zdravko Oberstar. Organizovani su odbori OF u Sodražici, Žimaricama, Gori, Vincama, Zamostecu i Lipovščici. Komunisti, skojevci i članovi OF su obavljali razne akcije sabotažnog i propagandnog karaktera.

U Loškom Potoku su omladinci iz Travnika i Šegove Vasi već krajem aprila 1941. skidali sa puta italijanske zastave, cepali fašističke letke i Musolinijeve slike. Zbog ovih akcija je došlo do sudskog procesa u Reci.

Na ribničkom području je vrlo uspešno sprovedena akcija prikupljanja oružja. Komunisti i skojevci su odmah posle okupacije krili oružje, koje su zatim kolima odvozili u šume Male i Velike gore. Iz tih skladišta su se kasnije dobro naoružale prve partizanske grupe ne samo na području Ribnice već i u susednom Kočevju i Notranjskoj.

Trinaestog maja 1941. došlo je do oružanog sukoba između antifašista i okupatora. Italijanski karabinieri su u Maloj gori iznad Ribnice opkolili kuću u kojoj su se nalazila trojica antifašista, ilegalci organizacije Tigr. Bili su provaljeni. U borbi je poginuo Danilo Zelen, Ferdo Kravanja je teško ranjen, ali je kasnije pobegao iz ljubljanske bolnice i pridružio se partizanima, a učitelj Tone Majnik iz Ribnice je zarobljen. Njemu je poslo za rukom da vezan pobegne i da se kasnije pridruži partizanima. Među Italijanima je bilo nekoliko ranjenih. Ovo je bio jedan od prvih oružanih sukoba u Sloveniji.

Prvi komunisti iz Ribnice, po nalogu Partije, otišli su 13. jula 1941. na Travnu goru, gde je formirana Ribnička četa pod komandom Filipa Tekavca Gašpera. U početku je imala osam ljudi, ali je krajem septembra porasla na 21 borca. Četa je

sprovjela više akcija: 12. avgusta je pucala u Žlebiču na voz, 13. avgusta je u saradnji sa komunistima iz Velikih Lašća minirala potporni železnički zid kod Ortneka i srušila ga, 1. septembra je bacila bombu na voz kod Ortneka, 22. septembra je u Jelovici kod Sodražice likvidirala italijanskog konfidenta, 25. septembra je kod Dolenje Vasi napala italijansku patrolu, ubila jednog vojnika i povukla se, a 19. oktobra je minirala prugu između Ortneka i Velikih Lašća. Sa komunistima iz Ribnice u avgustu je iskopala ispod Boncara sakriveno oružje organizacije Tigr i prenela ga u skrovište na Travnoj gori. Minirala je stubove električnog dalekovoda u Slemenima i Jurjevici. Sa komunistima iz Sodražice u septembru je izvršila napad na karaninjere u Sodražici.

Polovinom oktobra na Travnoj gori je pao sneg u visini oko jednog metra. U isto vreme 22. oktobra Italijani su započeli prvu ofanzivu u Notranjskoj. 25. oktobra je poginuo prvi partizan Ribničke čete prilikom sukoba s njima između Travne gore i Jelenovog žleba. Pošto su italijanska smučarska odeljenja stalno pratila četu, ona se morala podeliti u više grupe, koje su se zatim smestile u sigurnijim kućama, dok su neki borci otišli u Ljubljano. Zato četa nije otišla sa ostalim dolenskim jedinicama na Bučku. Početkom 1942. godine jezgro čete je otišlo na Kočevski Rog.

Za vreme italijanske ofanzive i posle napada na Lož, Krimski bataljon na čelu sa Ljubom Šercerom povlačio se preko Velike gore. Komuništici iz Travnika i Loškog Potoka postarali su se za hranu i pokazali borcima put prema Debelom vrhu. Kada je bataljon razbijen, komuništici iz Ribnice i Sodražice prihvatali su pojedine borce i obezbedili im sigurna skloništa kod nekih građana, a zatim prevoz vozom u Ljubljano. Komuništici iz Sodražice, pored ostalih, primili su i Staneta Semiča Dakija, a ribnički komuništici Ljubu Šercera.

Septembra 1941. italijanske okupacione vlasti vršile su pritisak na učitelje osnovnih škola u Ribnici i Sodražici i na nastavničko osoblje građanske škole u Ribnici za upisivanje omladine u Đil. Međutim, učitelji su se oduprli ovoj akciji i Italijani nisu uspeli da sproveđu svoju zamisao. Većina učitelja je tada sarađivala sa OF. Posledica je bila isključenje nekih đaka iz građanske škole i maltretiranje učitelja sve do njihovog otbuštanja iz službe u idućoj školskoj godini.

Kao protivakciju pokretu OF, potpukovnik bivše kraljevske vojske Dežman pokušao je da organizuje četnički pokret u Ribnici. Odmah posle kapitulacije Dežman je počeo da okuplja pripadnike kraljevske vojske, bivše aktivne oficire i podoficire. Akcija mu nije pošla za rukom, jer su je komuništici onemogu-

ćili. U septembru je bilo novih pokušaja za organizovanje četnika iz redova ribničkih nacionalista. Četnici su pokušali da privuku u svoje redove članove OF, pa čak i partizane, sazivajući u tom cilju sastanke. Tim sastancima su prisustvovala, pored dvojice četnika koji su govorili srpskohrvatski, i četiri meštanina, bivše pristalice JNS. U toku 1941. godine četništvo se nije osećalo, ali je ponovo došlo do izražaja u vidu plave garde, koja će doživeti svoj kraj prilikom kapitulacije Italije. Slično je bilo i sa belom gardom, koja 1941. godine još nije postojala, mada je u toku jeseni i zime iste godine ribnički dekan u tom cilju organizovao nekoliko sastanaka sa pojedincima, za koje je smatrao da će biti sposobni da vode belu gardu.

U Velikim Laščama partijska organizacija je formirana 21. juna 1941. U njoj je bilo pet članova: Gačnik, Hočevar, Centa, Pikovnik i Gruden. Nekoliko meseci kasnije iz SKOJ-a su primljeni u Partiju Jože Zevnik i Ančka Hočevar. U čeliju su uključeni i štajerski begunci Vlado Grbec i Mirko Dev. Posle reorganizacije okruga, kada su Velike Lašče avgusta 1941. ušle u sastav grosupljanskog okruga, u njih su dolazili Dolfe Jakhel, sekretar Okružnog komiteta i član CK KPS, Tone Tomšič, organizacioni sekretar CK KPS i Ida Sabo Kovač, član PK SKOJ-a.

Velikolaška skojevska grupa, formirana decembra 1940, organizovala je sa ribničkom skojevskom grupom 19. aprila 1941. zbor omladine na Starom Gradu kod Ortneka. Ovom zboru je prisustvovalo deset omladinaca i omladinki iz Velikih Lašča. Maja 1941. SKOJ je u svoje redove primio devet članova. Obuhvatilo je sela Opalkovo, Stope, Dvorsku Vas, Rašicu. Juna meseca aktiv SKOJ-a u Velikim Laščama se podelio u dve grupe da bi lakše radio. Organizovao je omladinske sastanke u okolnim selima i upoznavao omladinu s ciljevima OF i zadacima omladine u borbi protiv okupatora. U julu je održano u Stopama šire omladinsko savetovanje, kome su prisustvovali predstavnici omladine sa celog područja Velikih Lašča. Na njemu se diskutovalo o uključivanju sve poštene omladine u oslobodilački pokret, o propagandnom radu, prikupljanju oružja i ratne opreme itd.

Odbor OF u Velikim Laščama je formiran krajem juna 1941. Pre toga, 22. juna, šest aktivista OF iz Velikih Lašča učestvovalo je na sastanku na Starom Gradu kod Ortneka, kome su prisustvovali i Miha Marinko, Jože Šeško, Dolfe Jakhel i Jože Rus. Uskoro su formirani i seoski odbori OF u Dvorskoj Vasi, Opalkovu, Karlovici, Robu, Rašici i Slemenima. Uspostavljeni su kontakti sa Dobropoljem i Velikim Lipljenima. Anti-fašistički savez žena počeo je da radi jula 1941.

Organizacije su bile čvrsto povezane sa Ribničkom četom na Travnoj gori, sa Šercerovom grupom na Mokrcu, sa Grosupljanskim četom i Štajerskim bataljonom, kojima su dostavljale hrani, oružje, opremu itd.

U toku 1941. godine na ovom području je izvršeno više akcija. Naoružani antifašisti su već 29. aprila 1941. ispalili prve hice na italijanske okupatore u blizini Rašice. Dobro su organizovali rasturanje propagandnog materijala, prikupljanje oružja, opreme, hrane, sanitetskog materijala i novca. Prestao je rad u ciglani u Stopama, odakle su Italijani uzimali ciglu za podizanje bunkera. U Mačkovcu je uništen veći broj gomila čumura, te je onemogućen njegov izvoz u Italiju. Jula 1941. srušena su dva električna stuba u Laščama. Likvidirana su i dva člana jedne razbojničke bande, koja je pljačkala gostionice i trgovine pod imenom partizana. Avgusta 1941. je minirana pruga između Žlebiča i Ortneka. Novembra 1941. je likvidiran jedan izdajnik koji je bio kriv za smrt većeg broja partizana. Pred kraj godine su izvršene poslednje pripreme za odlazak drugova u partizane, ali je on sprečen teškoćama u kojima su se našle partizanske jedinice na Travnoj gori i Mokrcu zbog rane zime i neočekivanih masovnih hapšenja Laščana posle napada Grosupljanske čete na karabinijersku stanicu na Turjaku 7. januara 1942.

POSAVJE

U Posavju, koje je demarkacionom linijom između nemackog i italijanskog okupacionog područja priključeno Donjoj Štajerskoj, kulturbundovci su imali jake pozicije u Brežicama, Krškom i Senovu. Tako su Nemci već prvih dana okupacije počeli s terorom i hapšenjem meštana. Sekretar Sreskog komiteta KP Maks Stermecki kao najpoznatiji komunista, morao je privremeno doći u Ljubljano, dok su članovi Partije, povezani sa Pokrajinskim komitetom za Štajersku, počeli prikupljati oružje, formirati sabotažne grupe, širili ilegalnu literaturu i u dolini Save organizovati otpor.

Komunisti iz Krškog i okoline 28. jula 1941. su se povukli u ilegalnost, da bi formirali prvu partizansku jedinicu u Posavju. Bilo ih je 11. Zbog izdajstva, 10 članova krške partizanske grupe uhapsila je nemačka policija već 29. jula. Posle saslušanja i mučenja u toku cele noći, Nemci su ih streljali u Dobravi kod Brežica 30. jula 1941. To je bila prva slovenačka naoružana partizanska grupa koja je skoro sva zarobljena i kasnije streljana. Spasao se jedino Bizjak, koji je posle sa Pacekom, Milkom Kerin iz Velikog Podloga i Zidarićem, skojevcem iz

Senova, otišao najpre na Gorjance, a krajem avgusta se kod Brezove Rebri pridružio partizanskoj grupi iz Novog Mesta.

Tek 28. oktobra 1941, uoči akcija dolenjskih partizanskih četa i Stanetovog bataljona u pojasu za iseljavanje, formirana je Brežička partizanska četa, čiji je komandir bio Dušan Kveder, a komesar Rudi Janhuba. Kako ovoj četi nije pošlo za rukom da se spoji sa Stanetovim bataljonom, prešla je u novembru u područje Sotle, gde je u Gorjanama kod Podsrede 29. novembra 1941. pretrpela velike gubitke.

BELA KRAJINA

U Beloj krajini su počeli da organizuju OF uglavnom članovi Okružnog komiteta i partijskih čelija u Črnomelju, Metliki, Semiču, Gradacu i okolnim selima. Oni su se u radu mogli osloniti na veći broj opoziciono i revolucionarno orijentisanih ljudi, koje je formiralo vreme političkih borbi, naročito poslednja decenija uoči rata. Tako su stvorena prva organizaciona jezgra na području Metlika — Suhor, Gradac, Adlešiči, Črnomelj — Vinica i Semič. Po uputstvu CK KPS, organizacija OF u Beloj krajini je poverena članu CK Tonetu Šuštersiču, dugogodišnjem političkom radniku u ovom kraju. Okružni odbor OF za Belu krajinu, formiran u Črnomelju, sačinjavali su: Tone Šuštersič, Milan Vrtačnik, Jože Kos, Branko Pantić i Jože Železnik. U Metliki je inicijator osnivanja mesnog odbora OF bio član OK Jože Slanc, koji je uskoro okupio 22 pristalice, najvećim delom iz redova mlađih sokola. Na organizovanju OF na području Metlike naročito su oduševljeno radili Anica Ivec, prva žena član KP u Beloj krajini, Jože Sašek i Anton Kramarič, kasnije član AVNOJ-a, kao i čitav niz aktivista iz sela ispod Gorjanaca. Nov polet u tom radu osetio se posle osnivanja rejonskog odbora OF, koji je počeo da radi oktobra 1941, kada je u Metliku došao Jože Borštnar. Na području Gradaca OF su organizovali poznati članovi partijskih čelija Jaka Butala, Niko Jakovčić i drugi, a u Črnomelju su članovi OK brzo uspostavili vezu sa nastavničkim kadrom građanske škole, kao i sa zanatskom i đačkom omladinom. U Vinici je u avgustu osnovana organizacija za područje Vinice, Sinjeg Vrha i Poljanske doline. Među glavnim organizatorima su bili Franc Špehar, Jože i Jurij Fortun, Janez Vitkovič i neki drugovi iz gornje i donje Poljanske doline. U Semiču i okolini radili su braća Brunskole, Žan Skrinjar iz Črešnjeveca, Niko Žunič iz Krupe, Karl Brunskole iz Kota, Jože Plut iz Gorenjca i drugi. Zahvaljujući intenzivnom radu ovih i mnogih drugih drugova, kojih je bilo sve više, rasla je i mreža terenskih odbora OF. Borba protiv hitlerovske

propagande, koja je prvih meseci okupacije bila vrlo jaka u Beloj krajini, i priprema naroda za oružani otpor bili su glavni zadaci aktivista Partije i OF. Plod njihovog rada su prve oružane partizanske grupe.

Belokrangska partizanska četa je stvorena od pojedinih partizanskih grupa, koje su se formirale u toku leta 1941. naročito u okolini Črnomelja, Metlike i Semiča. Odmah posle 22. juna 1941. otišli su u ilegalnost najpoznatiji članovi Partije: iz Črnomelja član OK Milan Šimec, iz Semiča član OK Jože Mihelčič, a iz Metlike njegov brat dr Lojze Mihelčič. Oni su formirali prve grupe koje su se brinule za prikupljanje oružja, uvežbavale se u rukovanju njim, a uskoro su počele i prve saboračne akcije. Te pripreme za ustank, kojima je rukovodio OK KPS za Belu krajinu, veoma aktivno je pomagao i podržavao Okružni vojni komitet u Novom Mestu. Usko povezan sa OK za Belu krajinu, Vojni komitet je u nekoliko mahova dao naoružanje za belokrangske partizanske jedinice. Vežu između ova dva komiteta održavao je đak Janko Stariha.

Kada je 16. jula 1941. Tone Šušteršič (Tine Železnik) preneo u Belu krajinu naređenje Glavnog štaba slovenačkih partizanskih jedinica za početak ustanka, počele su se stvarati male, poluilegalne grupe, čiji su članovi preko dana mirno obavljali svoje poslove, a noću odlazili u akcije: sekli telefonske žice, telegrafske vodove itd. Do kraja jula 1941. ove grupe u Beloj krajini su izvršile sledeće akcije: napale železnički most, vojničku patrolu, više puta rasturale letke, ispisivale parole, naročito često na području Črnomelja. Semička grupa, koju je vodio Jože Mihelčič, pokušala je noću između 31. jula i 1. avgusta da ošteti prugu ispod Semiča, i tako izbací iz šina vojnički voz. Mada akcija nije sasvim uspela, zbog nedostatka potrebnog alata, mnoga hapšenja koja su usledila pronela su glas o njoj po celoj Beloj krajini. Pruga je 8. avgusta ponovo oštećena u blizini Semiča, a idućeg dana kod Primosteka, gde su eksplodirale dve mine. Ova poslednja akcija je delo metličke partizanske grupe, koju je vodio Ivan Kopinič, radnik na pruzi iz Rožnici kod Metlike. Gradačku grupu vodio je Jaka Butala, krojač iz Gradaca.

Sve ove akcije su, međutim, bile samo uvod u prvu veću akciju, u kojoj je trebalo da učestvuju sve belokrangske partizanske grupe. Posle akcije one bi otišle u logor, koji je na Miklarjima izabrao Tone Šušteršič. U planu je bio napad na italijanski vojni voz koji je svake noći prolazio kroz Belu krajinu. Izvršen je noću 11/12. avgusta. Četom je komandovao Lojze Fabjan, a komesar je bio Milan Šimec. Semička grupa je bila određena za napad kod sela Rožnog Dola, a črnomeljska kod

železničkog podvožnjaka u blizini Vranovića, dok je metlička trebalo da izbaci voz iz šina kod Dobravica, u slučaju da krene prema Metliki. U akciji je, u stvari, učestvovala samo črnomeljska grupa, koja je napala voz i italijansku patrolu u blizini podvožnjaka. Posle napada ova grupa je otišla u logor.

Vezu između logora i aktivista sa terena, drugovima iz Poljanske doline i okoline Crnomelja, održavao je uglavnom sam Lojze Šabjan. Prva akcija, izvršena iz ovog logora, bila je prodor u skladište eksploziva rudnika Kanižarica, odakle su 24./25. avgusta borci odneli 270 kg eksploziva. Metlička grupa je 1. septembra u blizini Metlike minirala prugu, a grupa iz Miklarja je 6. septembra izvršila napad na italijansku finansijsku stražu, koja je iz Crnomelja vozila životne namirnice za pogranično uporište u Gribljama. U ovom napadu su ubijena 2 italijanska vojnika, 2 su teško ranjena, a 1 lakše. Partizanska trojka nije imala gubitaka, ali nije uspela ni da zapleni vojni materijal i hranu, jer su napadnuti brzo dobili pomoć. Ovaj napad je široko odjeknuo po Beloj krajini, a u okupatoru izazvao strah. Sledila su mnoga hapšenja civilnog stanovništva. Komanda italijanskog korpusa je podređenim jedinicama izdala najstroža uputstva da mogu u svim slučajevima odmah upotrebiti oružje. Tada je u Ljubljani formiran i preki vojni sud da bi sudio zarobljenim partizanima.

Nedelju dana posle napada u Gribljama došla je u logor ispod Debelog vrha kod Tanče Gore — gde je bila preseljena črnomeljska grupa — grupa boraca iz Metlike i najbliže okoline. Polovinom septembra partizanska patrola iz ovog logora likvidirala je hitlerovskog agitatora i denuncijanta, gostioničara (Šuteja) iz Brezovice kod Nemške Loke.

Semička grupa je 17. septembra, noću, prodrla u nezaštićenu zgradu mašinskog odeljenja pumpe za vodu, kraj železničke stanice u Rožnom Dolu, s ciljem da je minira. Međutim, eksploziv iz skladišta u Kanižarici nije eksplodirao.

Noću 3./4. oktobra dva borca gradačke grupe napala su karabinijersku patrolu u neposrednoj blizini stanice u Gradacu i jednog karabinijera ubili. Deset dana posle toga, noću 13. oktobra, semička partizanska grupa je napala kočevsko selo Blatnik na putu Semič — Črmošnjice, gde je baš tada boravila nemačka komisija za preseljavanje Kočevara na Krško polje. Tom prilikom zapaljene su četiri privredne zgrade. Nekoliko dana posle toga, 17. oktobra, patrola črnomeljske grupe je ubila konfidenta (Miheliča) iz Sodavca kod Starog Trga na Kupi.

Dvadeset osmog oktobra oslobođilački pokret u Beloj krajini, naročito na području Vinice i Starog Trga, pogodio je težak udarac. Tog dana su italijanski vojnici ubili Franca Špe-

hara iz Gorice kod Sinjeg vrha, omiljenog seljaka, koji je u toku čitave decenije bio jedan od najviđenijih naprednih političkih radnika u Beloj krajini. S njim je poginuo i Mihael Mukavec. Obojica su bili aktivisti OF.

Krajem oktobra grupa iz logora ispod Debelog vrha pripremala je nov napad na železnički vijadukt kod Otovca, s ciljem da ga potpuno sruši. U međuvremenu je došlo naređenje Glavnog štaba da se spoje sve belokranske grupe i odu na odredište dolenjskih partizanskih jedinica iznad Šmarjete. Glavni štab je pripremao napad na nemačko uporište Bučku radi sprečavanja iseljavanja slovenačkog stanovništva iz Posavja.

Osim boraca koji su odlazili u partizanski logor i u jedinicama počinjali oružanu borbu protiv okupatora, i drugi borci su bili pripremljeni i sposobljeni za borbu, ali trenutno, iz bilo kojih razloga, nisu mogli otići u partizane, već su organizovani kao seoski zaštitnici. Seoski zaštitnici su bili delimično naoružani. Oni su aktivno učestvovali u raznim akcijama za pomoć partizanskoj borbi, a inače legalno živeli kod svojih kuća. Oktobra 1941. razvila se dalje specijalna formacija Narodne zaštite. Jedinice Narodne zaštite su često vršile zajedničke akcije sa partizanskim jedinicama. Tako su i za napad na Bučku mobilisani članovi Narodne zaštite iz Novog Mesta, iz doline Krke i Mirenske doline. Posle napada većina njih se vratila na svoj teren. Narodna zaštita se usavršavala i u organizacionom pogledu: 1942. godine je postavljen okružni komandant, a zatim i rejonski komandanti. Kad se govori o Narodnoj zaštiti, treba pomenuti i određene tendencije sa kojima se Partija morala odlučno uhvatiti u koštač. U zimskim mesecima 1941/1942. počelo je, pod uticajem izvesnih oportunističkih elemenata, u pojedinih krajevima preovladavati shvatanje, da osnovni oblik borbe mora postati zaštita, a ne partizanska jedinica, a njen osnovni zadatak je čekati i pripremati se za kraj rata. Partija je odlučno reagovala i politički razobličila takve tendencije. Članovi Narodne zaštite su stalno odlazili u partizane. Ona je bila aktivno povezana sa njihovom borbom i neposredno je sarađivala u rušenju pruga i puteva, u prevoženju materijala itd. Nekoliko prijalica linije čekanja i pripremanja za kraj rata isključeno je iz OF; oni su uskoro prešli na pozicije četnika, a neki u procesu zaoštravanja borbe i na pozicije bele garde, pa čak i »crne ruke«.

*

Nemci su u svojim imperijalističkim planovima još pre napada na Jugoslaviju predvideli preseljavanje Slovenaca. Ovu svoju nameru su počeli sprovoditi odmah posle okupacije. Plan je detaljno izrađen 4. juna u prostorijama nemačkog predstav-

ništva u Zagrebu. Radi sigurnosti doveli su u područje iseljavanja osim raspoloživih redovnih snaga i tri policijska bataljona.

Dvadesetog oktobra šef civilne uprave za Donju Štajersku dr Sigfrid Iberajter (Siegfried Überreiter) izdao je naređenje o iseljavanju Slovenaca iz pograničnog pojasa, koji je obuhvatao teritoriju sreza Brežice južno od Save, sa opštinama: Boštanj, Bučka, Reka, Leskovec, Krško (južno od Save), Cerkle, Čatež, Brežice, Kapela, Bizejlsko, Artiče, Sv. Petar i Globoko, osim nekih poreskih opština kod Laškog i Kozjeg. Iz sreza Trbovlje trebalo je da se isele opštine Radeče, Šent Janž, Šent Jurij ispod Kuma, Dole i Polšnik. Ova naredba je izdata na osnovu Hitlerove odredbe. Na tako ispraznjenu teritoriju trebalo je da se nasele Kočevari iz 600 godina stare nemačke naseobine u srezu Kočevje, koja je prilikom kapitulacije pripala Italiji. Da bi se sprečilo preseljavanje, Glavni štab je odlučio da podigne narod na opšti ustank i prikupi 1. štajerski bataljon sa severne, a dolenjske čete s južne strane pojasa za preseljavanje. Rukovodstvo OF, koje je preuzeo istorijsku odgovornost vođenja slovenačkog naroda, povodom planova okupatora da taj narod postepeno fizički uništi, odlučilo je da se svim raspoloživim snagama bori protiv njih. Zato je Glavni štab slovenačkih partizanskih jedinica organizovao prvu jedinstvenu akciju partizanskih grupacija u Štajerskoj i Dolenjskoj. Izdao je naređenje da se za ovu akciju mobilise i Narodna zaštita. Ova akcija predstavlja po svom značaju prvu jedinstvenu akciju partizanskih grupa koje su prerastale u vojne partizanske jedinice.

Po nalogu Glavnog štaba trebalo je da se Novomeška, Belokranjska i Borovnička četa koncentrišu u blizini sektora preseljavanja. Od njih bi se zatim formirao Dolenjski bataljon, kome bi se pridružili ustanici iz ovih krajeva.

Glavni štab je nameravao da koncentracijom partizanskih snaga podigne na ustanak stanovništvo koje su Nemci hteli da isele i tako spreči iseljavanje. Veća četa partizana pod rukovodstvom članova Glavnog štaba Mihe Marinka i Aleša Beblera izvršila je napad na Bučku, u kojoj su se nalazili okupatorska posada i zatvori. Partizani su prešli preko Vinjeg vrha i Škočjana, došli do Bučke i napali posadu. Uporište nije osvojeno jer nismo imali iskustva, a posadi je brzo stigla pomoći sa obližnjih nemačkih uporišta. Okupator je imao nešto žrtava, dok je od partizana poginuo Jože Sašek Davi. Dvojica su ranjena. Na ovaj napad Nemci su odmah reagovali i sa Italijanima pretražili ceo teren. Partizanska grupa se povukla na italijansku okupacionu teritoriju. Kada je kod Telča htela da se vrati na pojas predviđen za iseljavanje, konstatovala je da su Nemci i

Italijani velikim snagama zatvorili granicu. Krenula je okolnim putem iznad Šent Ruperta i prešla granicu. Nemci i Italijani su sve vreme pratili partizane. Oni su, međutim, pod rukovodstvom Mihe Marinka spretno manevrisali na prostoru Moravče — Litija — Kum — Šent Rupert. Na Moravičkoj gori su ih napali Italijani. U borbi je poginuo Maks Henigman. Zatim su krenuli u šume iznad Šent Ruperta, gde im se pridružilo nekoliko partizana iz Rašičke čete.

Krajem 1941. godine u celoj Dolenjskoj su bila dva značajnija logora: na Kremenjeku, gde je logorovala Stiška četa, i na Molniku, gde je polovinom decembra 1941. formiran 2. štajerski bataljon. Već u decembru Vojni komitet u Novom Mestu pripremao je odlazak novih boraca. Početkom januara 1942. prve grupe su odlazile u logore na Frati i u okolne šume, kao i na Rog, gde su se partizani najpre okupljali na Jelenici, a kasnije na Toploj rebri i na Gorjancima. Početkom februara 1942. dolaskom novih grupa, glavni logor je prenet na Toplu reber, gde su došli i preživeli borci Belokranjske čete sa nekoliko novih drugova. Tu su 3. februara 1942. formirane dve čete koje su činile jezgro Petog ili Dolenjskog bataljona. Kada je početkom marta došla treća grupa boraca, na Toploj rebri je i formalno osnovan Dolenjski bataljon, kome je Okružni komitet u Novom Mestu postavio za komandanta člana Okružnog komiteta Žana Morea, a za komesara Dušana Pirjeveca Ahaca. Bataljon je tada imao 172 borca. Oni su se politički i vojnički intenzivno pripremali za teže zadatke koji su ih očekivali. Krajem zime celo područje Dolenjske je bilo politički i organizaciono pripremljeno za opšti oružani ustank. Kada su partizani prešli na Rdečem kamnu u ofanzivu — napad na Žužemberk — počeo je neverovatno brz razvoj partizanskih jedinica. U vrlo kratkom vremenu prešlo se na opšti ustank. Cela Dolenjska je očišćena od okupatorskih snaga, osim pruge Ljubljana — Karlovac i Ljubljana — Kočevje.

Niko ŠILIH

USTANAK U BIRČU — BIRČANSKI PARTIZANSKI ODRED

PRIPREME ZA USTANAK

Pripreme za ustanak u Birču¹ otpočele su odmah poslije aprilskog sloma stare Jugoslavije. Pripremama je rukovodio Oblasni komitet KPJ za tuzlansku oblast preko dva člana KPJ u selu Šekovićima, koji su se oslanjali na znatan broj pouzdanih i najborbenijih seljaka — simpatizera Partije, čiji je broj neprestano rastao, tako da se do ustanka popeo na preko 20. Od njih će se docnije formirati prve partijske ćelije i oni će istovremeno biti glavno kadrovsko jezgro za partizanske jedinice.

U toku priprema formirane su vojne desetine kao prvi oblik vojne organizacije, ojačavane partijske organizacije, prikupljano oružje, municija i druga vojna oprema, (pravljen je tačan popis oružja na koje se može računati za početak oružanih akcija) itd.

Formiranje desetina otpočelo je još u junu i do 5. avgusta (pred ustanak) formirano je ukupno 8 desetina koje su nosile nazine prema selima gdje su formirane: Šekovićka, Brajinačka, Strmička, Betanjska, Pobedarska, Stuparska, Sprečanska i Dubnička. Postojale su i pojedine grupe ustanika koje nisu bile formirane u desetine uslijed slabe veze partijskog rukovodstva sa njima. To su bile Planinska (kod Han-Pijeska) i Papračka grupa, kao i omladinska grupa u Vlasenici.

Način formiranja desetina bio je ovakav: najprije bi poimenično pozvali ljude na sastanak nedaleko od sela gdje se formirala desetina (obično u neki šumarak). Na sastanak su pozvani samo najborbeniji za koje se sigurno znalo da su raspoloženi za borbu. Poslije izlaganja situacije u kojoj se našla naša zemlja poslije aprilskog sloma i ukazivanja na jedini

¹ Birač je kraj koji se nalazi u tuzlanskom srezu i obuhvata skoro cio bivši vlasenički srez sem južnog, izrazito planinskog dijela, Han-Pijeska.

put kojim mora ići ko želi da se oslobodi — put borbe, pristupilo bi se formiranju vojne desetine toga sela. Odmah je biran desetar, a zatim bi se popisalo oružje, municija i ostala ratna oprema kojom se raspolaže u selu.

Borci tih desetina nalazili su se do početka ustanka kod svojih kuća, stalno spremni da se pozivu odazovu. Za to vrijeme sa njima su na raznim skrovitim mjestima održavani redovni sastanci na kojima je objašnjavana najnovija situacija, prenošene partijske direktive i ljudi su pripremani za oružanu borbu protiv okupatora i ustaša.

Brojno stanje pojedinih desetina iznosilo je 20 do 30 ljudi, od kojih je samo 6 do 8 bilo naoružano puškama.

Ukupno brojno stanje ljudi, uoči ustanka, organizovanih u desetine i spremnih za borbu, iznosilo je oko 60 boraca naoružanih puškama i oko 200 nenaoružanih.

Situacija u to vrijeme u birčanskom kraju, kao i u ostalim dijelovima tzv. NDH, bila je nepodnošljiva. Ustaše su na sve strane hapsile i ubijale. Tako su u julu na svirep način poklale preko 80 ljudi u nekim jarugama kod Rašića gaja (5 km od Vlasenice prema Šekovićima). O tome se svuda okolo s jezom i stravom pričalo. U narodu je vladao strah i ogorčenje. Trebalo je strah razbiti, a ogorčenje pretvoriti u organizovanu snagu, sposobnu za borbu. I to su neumorno činili komunisti tih dana uoči ustanka. Raspoloženje za borbu je raslo. Neprijatelj nije mogao ništa saznati o pripremama, jer se u ustaničkim redovima nije mogao naći nijedan izdajnik. Ali, ustaše su ipak sluštale da se u narodu nešto sprema. Počeo je prvi put da ih hvata strah. Tako je ustaški logornik u Vlasenici, negdje pred sam početak ustanka, kad su njegove slutnje postajale sve veće, pozvao jednog uglednog starca, Srbina iz ove varošice, i nagovarao ga da ode u Šekoviće s njegovom porukom »da se tamo ne igraju vatrom, a država će od sada da zavede bolji red«. Starac mu je odgovorio: »A što će ja dolje ići i govoriti im! Ako podučimo, srešće ih oni poklani iz Rašića gaja i oni će im kazati«.

Polovinom jula formiran je pri Oblasnom komitetu KPJ u Tuzli Oblasni vojni štab.² Odmah potom formirani su i sreski vojni štabovi za Majevicu, Ozren i Birač.³

Krajem jula prebacio se Oblasni štab iz Tuzle na teren Birča, u Šekoviće, i odatle je rukovođeno akcijama na cijelom području oblasti.

² Članovi štaba bili su: komandant Ivan Marković Irac, politički komesar Cvjetin Mijatović Majo, zamjenik komandanta Pašaga Mandžić Murat.

³ Sastav Birčanskog štaba bio je: komandir Miloš Zekić, politički komesar Brano Savić, zamjenik komandira Drago Melezović.

Oblasni štab je izabrao Šekoviće za svoje sjedište iz više razloga: odatle su se najbolje mogle održavati veze sa svim područjima istočne Bosne (Majevicom, Ozrenom, Romanijom); Šekovići su blizu Drine, granice sa Srbijom, u tadašnjem graničnom pojasu NDH, tamo gdje okupator nije mogao da uspostavi potpunu kontrolu nad granicom, što je omogućavalo dobru vezu ustaničkog pokreta u Srbiji i istočnoj Bosni; u vojno-geografskom pogledu Šekovići i Birač su značajni jer su bili u neposrednoj blizini vrlo osjetljivih tačaka za okupatora: važne komunikacijske veze Bosne i Srbije (put Sarajevo — Vlasenica — Zvornik — Beograd) i vrlo značajnog privrednog centra — industrijskorudnog bazena Tuzle; i najzad, Šekovići i Birač okruženi su planinama Konjuhom, Javorom, Javornikom i dr. na koje su se jedinice u slučaju potrebe mogle osloniti.

POČETAK USTANKA I TOK BORBI

Vrijeme od dolaska Oblasnog štaba u Šekoviće pa do početka prve oružane akcije iskorišćeno je za poslednje pripreme i provjeravanje spremnosti desetina za borbu. U prvom redu provjerene su desetine koje su se nalazile na području Sreskog štaba za Birač. Razrađen je plan napada na okolne žandarmerijske kasarne. Međutim, 5. avgust nije bio određen za početak ustanka. U stvari, situacija u Šekovićima ubrzala je donošenje odluke da se počne borba. Naime, ustaše su 3. avgusta počele da hapse viđenije ljudi po šekovićkim zaseocima. Ranije su hapsili po drugim birčanskim selima, a tada su počeli i u Šekovićima. Tom prilikom pohapsili su oko 15 uglednih seljaka i sproveli ih u šekovićku kasarnu. Pretpostavljalо se da će ih 4. avgusta sprovesti za Vlasenicu i tamo likvidirati. Radi toga je najbližim desetinama (Šekovićkoj, Brajinačkoj i Strmičkoj) na-ređeno da se istog dana — u nedelju naveče (3/4. avgusta) prikupe u jednom potoku, udaljenom oko 5 kilometara od šekovićke kasarne, a u neposrednoj blizini ceste Šekovići — Vlasenica, i da tu postave zasjedu. Odlučeno je da se po svaku cijenu oslobođe pohapšeni seljaci. Desetine su bile u zasjedi čitavu noć 3/4. avgusta i sjutradan, ali ustaše nisu krenule iz Šekovića.

Pošto su se ustaše sa pohapšenim seljacima zadržale u Šekovićima, rukovodstvo je 4. avgusta odlučilo da prikupljene ustaničke desetine napadnu i zauzmu šekovićku kasarnu, oslobođe pohapštene ljudi, a poslije toga da otpočne široka akcija zauzimanja svih susjednih žandarmerijskih stanica i, na kraju, da ustaničke snage napadnu i oslobođe i samo sresko mjesto — Vlasenicu.

Poslije ove odluke pristupilo se detaljnoj razradi plana napada na kasarnu. Na sastanku su bili svi članovi Oblasnog štaba i Sreskog štaba za Birač. U šekovićkoj kasarni bilo je 6 ustaša i 3 žandarma, od toga dvojica su bila na službenom putu, tako da ih je na okupu bilo 7. Ustanici su imali 12 boraca naoružanih puškama i oko 40 nenaoružanih. Bilo je više prijedloga o načinu zauzimanja kasarne. Jedni su predlagali da se kasarna zauzme i ustaše razoružaju lukavstvom: da grupa hrabrih boraca, prerušena u seljake, s pištoljima u džepovima, iznenada upadne u kasarnu i tako bez pucnja likvidira ustaše. To je bilo ostvarljivo. Ali većina prisutnih je bila za to da se izvrši napad, da se puške oglase i da to čuju sva okolna sela.

Konačno je usvojen ovakav plan: prići što bliže kasarni i napasti je sa dvije strane, a u cilju obezbeđenja postaviti dvije zasjede bliže i jednu dalje. Bespuškari su podijeljeni podjednako na grupe i zasjede. Početak napada utvrđen je u 3 sata ujutru.

Poslije izrađenog plana ustanici su u koloni pošli cestom prema Šekovićima. Usput je razoružan jedan lugar, čija je kuća bila pored puta i njegova puška data je jednom borcu, a kod Bjelašnice je porušen most (prva akcija rušenja). Uzbuđenje je sve više raslo što smo se primicali bliže kasarni.

Napad je počeo tačno u zakazano vrijeme. Najprije je bacena bomba na kasarnu, kao znak za početak, a odmah poslije toga otvoren je plotun iz pušaka. Tresak bombe i pucnjava odjekivali su dolinom Drinjače.

Poslije prvih plotuna kao po komandi prekinula se paljba. Zovnuli smo ustaše na predaju, ali komandir stanice je to energetično odbio i odmah potom oni su odgovorili pucnjavom iz kasarne. Obostrana pucnjava je trajala skoro pet časova. I na još nekoliko ponovljenih poziva da se predaju, opkoljene ustaše odgovorile su paljbom.

Trebalo je izvršiti juriš, ali je zgrada kasarne bila od tvrdog materijala a prostor oko nje brisan. Ipak, morali smo izvršiti juriš, jer borba se odužila, a mi smo skoro utrošili municiju.

Zamisao za juriš bila je da se u jednom skoku priđe do kasarne, vrata polju gasom i zapale — pošto su drvena, valjda će izgorjeti — a da istovremeno jedan bombaš priskoči do podrumskog prozora i ubaci bombu, jer se većina ustaša sklonila u podrum. Poslije toga da svi jednovremeno skočimo na juriš.

Trojici boraca koji su se dobровoljno javili za izvršenje ovog zadatka dali smo detaljna uputstva. Oni su zaista izvršili skok onako kako je dogovoreno. Mi smo ih štitili vatrom držeći na nišan prozore kasarne. Gledali smo kako su vrata planula i

čuli kako je odjeknula bomba u podrumu. Ali je plamen na vratima trajao dok je bilo gasa, a onda je počeo da se gasi. Znači, vrata neće izgorjeti.

Već je bilo osam sati ujutro, kad smo svim borcima naredili da se pripreme za juriš. I poslije nekoliko minuta zagrmjelo je sa svih strana »ura«. Vrata su prsla kao da su bila od papira. Naša bujica uletjela je u kasarnu. Ali, unutra nije bilo nijednog ustaše. Nije bilo ni zatvorenika.

Poslije nekoliko minuta javio se iz grupe boraca jedan od onih uhapšenih seljaka. Ispričao je da su svi zatvorenici jutros, čim je borba otpočela, uspjeli da pobegnu. A ustaše su prije nekoliko minuta, kad je bomba bačena u podrum, takođe umakle. No, ubrzo su bile pohvatane. Od njih 7, koliko ih je branilo kasarnu, svi su bili uhvaćeni sem jednog koji je zorom bio na straži i pobjegao odmah u početku borbe.

Poslije ovoga održan je zbor s narodom, koji se u velikom broju slegao na ovaj radni dan i na neuobičajen način — na pucanj ustaničkih pušaka. Na zboru je govorio komesar Oblasnog štaba Cvijetin Mijatović Majo. On je tada prvi put otvorenog govorio u ime Partije. Rekao je da je naša Partija na čelu ove borbe i govorio o ciljevima borbe. Narod je to s oduševljenjem prihvatio.

Poslije zbara izabran je Narodni sud koji je odmah sudio pohvatanim ustašama i žandarmima.

U toj borbi mi smo imali dva mrtva i jednog lakše ranjenog. To su bile prve ustaničke žrtve. Od plijena u kasarni je nađeno 18 pušaka i nekoliko sanduka municije.

Pristupilo se vojnom organizovanju ove još nesređene ustaničke vojske. Desetine koje su učestvovali u napadu nisu bile dovoljne da prime brojne ustanike, te je formiran veći broj novih desetina. Za desetare smo određivali one borce koji su se u tom prvom napadu istakli.

Najveći dio ovih snaga odmah je upućivan prema Vlasci, a manji za obezbeđenje drugih pravaca (Papraća, Spreča, Stupari). Istovremeno su na sve strane iz Šekovića pošli kuriri s porukom da se narod diže na ustanak. Ali, njih je već bila pretekla vijest o zauzimanju šekovičke kasarne i narod se svuda listom dizao na ustanak.

Tako je 5. avgust — prvi dan ustanka — protekao u živim pokretima i grupisanju ustaničkih snaga.

Uveče 5. avgusta Oblasni i Sreski štab održali su sastanak na kome je pretresana situacija na prvi dan ustanka i razrađen detaljan plan daljih akcija. Planom je predviđeno sljedeće:

— glavnina snaga da produži nastupanje prema Vlasenici i da je zauzme. U nastupanju čvršće povezati sve snage, naročito lijevo krilo preko sela Cikota i sela Milića. Milićani da prethodno zauzmu žandarmerijsku stanicu u selu Milići (Johovac). Obavijestiti ustaničke snage sa planine Javor (Planinštak) da zauzmu Han-Pjesak i da preko Ploče napadnu Vlasenicu s juga, kao i da uspostave vezu s romanjskim partizanima;

— snage prema selu Papraći i Spreči da zauzmu žandarmerijsku stanicu u Papraći i da nastupaju prema drumu Zvornik — Tuzla. Prema Majevici da pošalju patrolu i pokušaju da uspostave vezu sa majevičkim partizanima;

— snage prema selu Stupari da krenu u napad na komunikaciju Tuzla — Kladanj, zaruše put i prekinu saobraćaj. Preko Konjuha da se uputi kurirska veza ozrenskim partizanima.

Borba za Vlasenicu trajala je od 6. do 10. avgusta i razvijala se ovako:

6. avgusta glavna grupa ustaničke vojske koja je pokrenuta od Šekovića nastupala je drumom i kosama oko druma prema Vlasenici i doprla na 5 kilometara do varoši.

7. avgusta ustanici su iz sela Milići, posle zauzimanja žandarmerijske stanice i opštine, uputili glavne snage prema Vlasenici, povezujući se sa Šekovićkom grupom, a dijelom snaga zatvarali su pravac od Zvornika.

8. avgusta obruč oko Vlasenice bio je zatvoren sa svih strana, sem sa pravca Han-Pjesak.

9. avgusta ustanici sa planine zauzeli su bez borbe Han-Pjesak pošto je preplašena domobraska posada (jedna četa) pobegla u Oovo. Glavni dio snaga krenuo je u napad na Vlasenicu, a dio snaga zatvarao je pravac od Sarajeva. Na čelu planinštaka nalazio se Aćim Babić, bogat seljak iz Kusače, koji je sebe prozvao »vojvodom«, a ljudi kojima komanduje — četnicima. Neki od njih nosili su četničke kokarde. Svetozar Kosić — simpatizer pokreta i Partije — takođe se nalazio u Plinarskoj grupi i imao je priličan politički uticaj.

Noću 9/10. avgusta uspostavljene su veze sa svim grupama i izrađen je plan napada na Vlasenicu. U planu je naznačeno koja će grupa kojim pravcem napadati. Čas napada zakazan je za 10. avgust u podne. Borbe je koordinirao Cvijetin Mijatović koji je izradio i plan napada.

10. avgusta u podne otpočeo je opšti napad na Vlasenicu. Čitavo popodne vođene su jake borbe. Vlasenicu je branio 4. bataljon (bez jedne čete) Vojne krajine i domaće ustaše, poja-

čane naoružanim civilima. Ukupna jačina neprijatelja bila je preko 500 vojnika sa 2 teška mitraljeza i 6 puškomitraljeza.

Ustaničke snage, formirane u tri osnovne grupe: Šekovićku, Milićku i Planinsku, brojale su ukupno oko 800 boraca sa 150 pušaka i jednim puškomitraljezom. Napadale su pravcima: Šekovička grupa (Šekovljani, dio Brajinčana, Tupanarci, Cikoćani i Grabovičani), jačine 400 boraca sa 80 pušaka — drugom selo Šekovići — Vlasenica; Milićka grupa (Milićani, Zalukovčani i Dervenčani), jačine 200 boraca sa 30 pušaka i 1 puškomitraljezom — drugom selo Milići — Vlasenica; Planinska grupa, jačine 200 boraca sa 40 pušaka — drugom Han Pijesak — Vlasenica.

Oko 19 časova Šekovička grupa probila se u Vlasenicu i zauzela zgradu sreskog načelstva i sjeverni dio grada. Oko 20 časova prodri su i dijelovi Milićke grupe i zauzeli istočni dio grada (do bolnice). Pola sata kasnije zauzeta je cijela varoš sem dvije kasarne koje su bile na pravcu Planinske grupe koja nije uopšte napadala, već se zadržala ispred grada.

Dijelovi Šekovičke grupe pod komandom Cvijetina Mijatovića formirali su grupu bombaša koja je, predvođena Dragom Melezovićem, na juriš zauzela kasarne. Tako je, oko 21 čas, cijela varoš bila oslobođena. Dijelovi razbijenog neprijatelja izvukli su se u pravcu Zvornika.

Jedna domobranska četa, upućena od Tuzle kao pomoć opsjednutoj Vlasenici, prispjela je dockan (pri kraju borbe), te je bila odbačena od dijelova na obezbjeđenju koji su je na ivici varoši dočekali u zasjedi.⁴

U borbama kod Vlasenice neprijatelj je imao oko 50 mrtvih, 30 ranjenih (koji su zatečeni u vlaseničkoj bolnici) i 150 zaroobljenih. Zaplijenjeno je 5 puškomitraljeza, oko 400 pušaka, 30 sanduka puščane municije i mnogo druge ratne opreme. U borbi je poginuo i komandant domobranskog bataljona.

⁴ Ova četa se 11. avgusta oprezno povlačila cio dan, istim pravcem nazad odakle je bila pošla i 12. avgusta izjutra izbila je kod sela Muzulja u dolini Drinjače. Odatile je namjeravala da se preko Paprače povuče na Caparde, tj. na drum Tuzla—Zvornik. Grupa ustanika iz sela Brajinaca i Paprače, koja je odmah poslije oslobođenja Šekovića posjela položaje na Borogovo radi zatvaranja papračkog pravca, postavila je zasjedu ovoj domobranskoj četi. Zasjedu je organizovao komandant Oblasnog vojnog štaba, Ivan Marković Irac, koji je tog jutra stigao na Borogovo. Zasjeda je bila jaka svega 17 pušaka, ali je domobranska četa bila dočekana iznenadnom bliskom vatrom i potpuno razbijena. Ubijeno je oko 20 domobrana, zarobljeno 22 (među njima 2 oficira i 4 podoficira), a zaplijenjeno 2 teška mitraljeza, 2 puškomitraljeza, oko 40 pušaka i nekoliko sanduka puščane municije. Razbijeni ostaci domobranske čete izvukli su se u malim grupama i pojedinačno u pravcu druma Tuzla — Zvornik. Bio je ranjen samo jedan ustanik.

Ustanički gubici za oslobođenje Vlasenice bili su 8 mrtvih i 10 ranjenih.

Odmah poslije oslobođenja Vlasenice došlo je do nesporazuma sa četničkim komandantom Aćimom Babićem koji je u oslobođenoj varoši počeo da uspostavlja četničku komandu. Politički komesar Oblasnog štaba Cvijetin Mijatović pokušao je, prema partijskim direktivama za okupljanje i pokretanje svih rodoljuba u borbi protiv okupatora, da se postigne sporazum i sa Babićem, kako bi se očuvalo jedinstvo ustaničkih snaga. Pokušaji su nekoliko puta ponovljeni sa namjerom da se bar riješe momentana goruća pitanja kao što je pitanje vlasti u oslobođenim mjestima, pitanje raspodjele plijena i ostala pitanja koja su neposredno uticala na dalje izvođenje akcije. Međutim, »vojvoda« je odgovarao kako je on za »sporazuman rad i slogu« i obećavao kako će narediti svojima da tako postupaju, a u stvari je izdavao suprotna naređenja.

Oblasno rukovodstvo ocijenilo je da taj sukob ne treba dalje zaoštrevati kako bi se izbjeglo cijepanje ustaničkih snaga bar po osnovnom pitanju — pitanju zajedničke borbe protiv okupatora.

Poslije oslobođenja Vlasenice stvorena je veća slobodna teritorija i izvršeno pregrupisavanje snaga, tj. snage od Vlasenice upućene su prema Kladnju i Zvorniku i na tim pravcima grupisala se glavnina ustanika, jer se pripremao napad na ta mjesta. Usput je zauzeto još nekoliko jačih neprijateljskih uporišta (Nova Kasaba, Drinjača, Papraća) i tako je slobodna teritorija obuhvatala sada cio vlasenički srez i znatne dijelove zvorničkog, kladanjskog i srebreničkog sreza. Prema selu Stupari (drum Tuzla — Kladanj) i prema Spreči (drum Tuzla — Zvornik) zadržane su manje snage koje su docnije pojačavane kad bi se vršio napad na tim pravcima.

Na granicama slobodne teritorije ubrzo su se ustalili položaji koji su dobili nazive »kladanjski front«, »zvornički front«, a frontovi su opet dijeljeni na sektore (Kladanjski, Stuparski, Zvornički i Sprečanski).

Najpreči zadatak bio je da se organizacijski učvrste ustaničke snage. U tom cilju pristupilo se formiranju Birčanskog partizanskog odreda. Odred je formiran u vremenu između 15. i 20. avgusta. U stvari, bila je to prva reorganizacija još nesredene ustaničke vojske, a konačnu fizionomiju odred će dobiti mjesec dana docnije prilikom druge reorganizacije (15. do 20. septembra).

Prilikom prve reorganizacije formirano je više manjih odreda. U stvari, dotadašnje »grupe« koje su se oformile kroz nastupanje ustaničke vojske preimenovane su u »odrede« i iz-

vršeno postavljanje komandira, političkih komesara i njihovih zamjenika. Odredi su dobili nazive po selima: Šekovički, Brajički, Tupanarski, Stuparski, Cikotski, Grabovički i Sprečanski. Jačina odreda odgovarala je jačini čete, ali naziv četa tada još nije upotrebljavan. Ukupna jačina svih odreda iznosila je oko 600 boraca, koji su raspolagali sa 450 pušaka, 2 teška mitraljeza i 4 puškomitraljeza. Odredima je rukovodio Sreski vojni štab za Birač.

Težište borbe, nakon oslobođenja Vlasenice, prenijeto je na »kladanjski front«, sa ciljem zauzimanja Kladnja. No prije nego što bi se otpočelo sa napadom na Kladanj neophodno je bilo osloboditi selo Stupare.

U Stuparima se nalazila neprijateljska posada od jedne domobranske čete sa nešto domaćih ustaša, ukupno oko 200, naoružanih sa oko 150 pušaka, jednim teškim mitraljezom i 2 do 3 puškomitraljeza.

Partizanske snage: Stuparski odred, ojačan dijelovima Šekovičkog odreda, ukupno oko 150 boraca sa 60 pušaka i jednim puškomitraljezom.

Plan napada bio je: u toku popodneva 15. avgusta proći sjeverno od sela Matijevići (preko brda Kusac i Lončić) i prikupiti se u šumi sjeverno od sela. Odatle izvršiti napad na selo Stupare u tri kolone: desna kolona pravcem južno od sela Matijevića sa zadatkom da izbije na drum od Tuzle i odatle izvrši napad na Stupare; srednja kolona pravcem brdo Požarna sa zadatkom da napada frontalno; lijeva kolona pravcem od sela Noćajevića sa zadatkom da izbije na drum od Kladnja, odakle da izvrši napad na Stupare. Težište napada predviđeno je na pravcu srednje kolone, radi čega je ona bila i najjača. S njim su pošli politički komesar Oblasnog i komandir Sreskog štaba.

Napad je otpočeo 15. avgusta u 17 časova. Razvila se borba oko brda Požarna i na ostalim dijelovima položaja ispred sela Stupara. Borba je trajala do u noć. Ustaničke jedinice su uspjеле da ovladaju prvim neprijateljskim položajima. Poslije pada mraka kolone su se zadržale na dostignutim linijama gde su uspostavile tješnji kontakt. Producenje napada naređeno je za sutra ujutro u 6 časova — kad je napad i produžen. Borba je trajala do 11 časova. Otpor neprijatelja je konačno slomljen. Posada je razbijena, a dijelom uništena. Neprijateljski gubici bili su: 20 mrtvih, veći broj ranjenih i 14 zarobljenih. Zaplijenjeno: 1 teški mitraljez, 40 pušaka, 10 sanduka puščane municije, veći broj vojne odjeće i druge opreme. Ustanički gubici bili su 4 mrtva i 3 ranjena.

16. avgusta uveče povučene su snage iz sela Stupara pošto su prethodno zapalile zgradu u kojoj je bila smještena ustaška

opština i tabor. Mjesto je napušteno zbog nepodesne odbrane. Selo Stupari je poslije toga bilo neposjednuto dva dana i tek ga je 18. avgusta pred veće zaposjela jedna domobraska četa koja je stigla iz Tuzle.

Naše snage od Stupara prebačene su u selo Pepići radi sudjelovanja u napadu na Kladanj. Kod Stupara je ostavljena jedna desetina da uznemirava neprijatelja i da drži zasjede na drumu Tuzla — Kladanj.

Na Kladanj su izvršena ukupno četiri napada.

Prvi napad izvršen je 24. avgusta. Partizanske snage brojale su oko 250 boraca sa 180 pušaka i 2 puškomitraljeza. Bilo je predviđeno da učestvuje i dio četnika Aćima Babića (50—60 boraca), ali su u poslednjem trenutku otkazali.

U Kladnju se nalazila posada, sastavljena od domaćih ustaša pod komandom kladanjskog trgovca Avdage Hasića, i nešto žandarma — ukupne jačine oko 300 ljudi naoružanih puškama, sa 2 teška mitraljeza i 3 do 4 puškomitraljeza.

Planom je predviđeno da se napadne tri kolonama i to: desna — Stuparski odred pravcem Buševu — selo Plahović; srednja — Šekovički odred pravcem selo Vitalj — kasarna u Kladnju; lijeva — dijelovi Tupanarskog i Grabovičkog odreda pravcem uz rijeku Drinjaču. Jačina desne i lijeve kolone bila je po 60 pušaka, a srednje oko 130. Četnički dijelovi trebalo je da napadnu sa linije selo Kovačići — selo Vučinići.

Po podne 23. avgusta izvršen je pokret i do mraka su kolone izbile na liniju selo Vitalj — brdo Buševu. 24. avgusta ujutro (nešto docnije od zakazanog vremena) otpočeo je napad sa svih strana, sem sa pravca kojim je trebalo da napadnu četnici. Borba se razvila odmah poslije polaska sa linije selo Vitalj — Buševu. Neprijatelj je u početku bio zbuњen i povukao se na ivicu varoši. Oko podne srednja kolona zauzela je kasarnu i djelimično prodrla do centra grada. Desna kolona zauzela je sjeverozapadni, a lijeva sjeveroistočni dio varoši. Pošto napad nije vršen sa istočne i južne strane, odakle je trebalo da napadnu četnici, neprijatelj je to iskoristio i grupisao se na sjevernoj strani varoši, tj. na pravcu napada partizana i najprije odbacio srednju i lijevu kolonu, a zatim i desnu. Oko 14 časova partizani su bili potpuno odbačeni od Kladnja. Naši gubici bili su 4 mrtva i 3 ranjena, a neprijateljski 7 mrtvih i nepoznat broj ranjenih.

Poslije prvog, neuspjelog napada na Kladanj, ustaničke snage su se povukle na ranije položaje (s. Trnovo — s. Pepići), gdje su se pripremale za ponovne napade koji su izvedeni: drugi 29—30. avgusta, treći 5. septembra i četvrti 14. septembra. Svi

ovi napadi takođe su se završili neuspješno kao i prvi. Glavni razlog neuspjeha bila je četnička sabotaža. Pored toga, kod drugog, trećeg i četvrtog napada nije se uspjelo zbog sve uspješnije odbrane kladanjskih ustaša, jer su bili ohrabreni uspjelim odbijanjem prvog našeg napada, a uz to su poslije svakog odbijenog napada dobijali pojačanje iz Tuzle. Još jedan od razloga što se nije uspjelo bilo je i šablonsko izvođenje napada od strane ustanika, jer su se sva četiri napada skoro bukvalno izvodila po istom planu.

REORGANIZACIJA ŠTABOVA I JEDINICA. DEJSTVA IZMEĐU ZVORNIKA, TUZLE I KLADNJA

Između 15. i 20. septembra rasformiran je, prema dobijenim partijskim direktivama; Oblasni vojni štab, kao i sreski vojni štabovi, a formirani su štabovi partizanskih odreda za Majevicu, Ozren i Birač. Dosadašnji komandant Oblasnog vojnog štaba Ivan Marković Irac određen je za komandanta Majevičkog odreda, politički komesar Cvjetin Mijatović Majo za političkog komesara Birčanskog odreda, a zamjenik komandanta Pašaga Mandžić Murat za političkog komesara Ozrenskog odreda.

Na osnovu toga prišlo se formiranju Birčanskog partizanskog odreda. U štab su ušli: komandant Mihailo Milosavljević Španac, politički komesar Cvjetin Mijatović Majo, zamjenik komandanta Miloš Zekić, zamjenik komesara Brano Savić.

Od dotadašnjih malih odreda formirane su čete. One su u početku bile direktno pod komandom štaba odreda. Docnije se pristupilo formiranju bataljona. Najprije je formiran Šekovički bataljon (početkom novembra), zatim Sprečanski (koncem novembra), pa Stuparski (u decembru). Konačan izgled odreda bio je ovakav: štab odreda, tri bataljona i dvije samostalne čete (Cikotska i Udarna). Jačina odreda takođe se stalno mijenjala usled priliva novih boraca, gubitaka i djelimičnog prelaza u četnike, tako da je varirala između 500 do 700 boraca.

U drugoj polovini septembra težište borbi prenijeto je na »zvornički front«. Iako četničkim rukovodiocima nije bio cilj da vode borbu protiv okupatora, ipak su morali da popuštaju seljacima koje su bili okupili u svoje redove, a koji su tražili da se bore protiv okupatora i ustaša u saradnji s partizanima. Tako je bilo stvoreno stanje bar prividne saradnje sa partizanskim rukovodstvom. Zbog toga su četnički rukovodioci bili prisiljeni da dijelom snaga učestvuju u akcijama i na »zvorničkom frontu«.

Prema zajednički izrađenom planu trebalo je da četnici napadnu Zvornik, a partizani uporišta duž druma Tuzla —

Zvornik (sela Caparde, Memiće, Kalesiju i zaselak Jelovo Brdo). Napad je zakazan za 22. septembar u 6 časova ujutro.

Neprijateljska odbrana u Zvorniku bila je jačine do 2 bataljona (jedan domobranci i jedan ustaško-legionarski). Bili su još i dijelovi njemačkog (»Landesschützen«) bataljona. Ukupno oko 900 vojnika.

Jačina četničkih snaga u napadu na Zvornik bila je 400 do 500 naoružanih četnika.

Neprijateljske snage u uporištima duž druma Tuzla — Zvornik brojale su oko 400 domobrana i oko 200 ustaških milicionera. Bilo je i nešto Nijemaca (kod sela Capardi). Na njih su napadale partizanske snage od ukupno oko 250 naoružanih boraca. U napadu su učestvovale sledeće jedinice: Brajinačka, Sprečanska i Cikotska četa i vod Šekovićke čete (takođe je učestvovala i jedna Ozrenска desetina koja je tih dana došla u Šekoviće u pratnji Pašage Mandžića).

U zakazano vrijeme otpočeo je jednovremeni napad na Zvornik i uporišta duž druma Tuzla — Zvornik.

Partizanske snage su napadale u dva pravca. Desno sa linije selo Podborogovo — Rudnik napadale su na sela Caparde i Memiće Sprečanska (bez jednog voda) i Cikotska četa i vod Brajinačke čete, pod komandom Teše Petrovića. Lijevo je napadala Brajinačka četa (bez jednog voda), vod Šekovićke i vod Sprečanske čete pod komandom Žarka Mitrovića, s pravca selo Rakino Brdo na ustaško uporište Jelovo Brdo i dalje prema Kalesiji.

Borba je naročito bila jaka kod sela Capardi gdje je bilo i nešto Nijemaca. Oko 10 časova naše jedinice razbile su neprijatelja kod sela Capardi, Bulatovci, Memići i ovladale drumom na tom pravcu. Istovremeno su jedinice, koje su napadale lijevo, razbile ustaško-milicionersku grupu kod Jelovog Brda, zauzele ga i ovladale linijom selo Vukovina — Vis, odakle su kontrolisale vatrom drum kod sela Kalesija. U borbama kod Jelovog Brda učestvovali su i Pašaga Mandžić Murat i Hasan Brkić Aco sa Ozrenskom desetinom.

Neprijateljski gubici bili su oko 20 mrtvih i više ranjenih. Zaplijenjeno je: 1 puškomitrailjez »šarac«, oko 30 pušaka, nekoliko sanduka municije i drugog materijala. Naši gubici bili su samo dvojica ranjenih.

Četničke snage koje su napadale Zvornik uspjele su oko 14 časova da se dijelom probiju u sam grad. Poslije početnih uspjeha one su se rasule po zauzetom dijelu grada i dale se u pljačku. Pred veče ih je neprijatelj, iskoristivši takvo rasulo kod četnika, iznenadnim protivnapadom izbacio iz grada. Uz

osjetne gubitke oni su se povukli sve do linije planina Velja glava — rijeka Drinjača, tj. do polaznih položaja.

Sjutradan, 23. septembra neprijatelj je, dobivši znatna pojačanja iz Bijeljine, izvršio jak protivnapad prema planini Velja glava — rijeka Drinjača, a istovremeno je izvršio napad i od pravca Tuzle.

Iznenadjeni četnici u neredu su napustili položaje na Veljoj glavi odstupajući prema selima Glodi i Kamenica. Neprijatelj nije nastupao dalje sa Velje glave, a poslije se bez borbe povukao na svoje ranije položaje kod druma sela Snagovo — brdo Kosovača.

Partizanske snage vodile su oštре borbe duž druma Tuzla — Zvornik i bile odbačene od druma do linije selo Rakino Brdo — selo Osmaci. Neprijatelj je pokušao dalje da nastupa, ali je bio odbijen, a naše snage su svojim desnim krilom sa Kule u selu Osmaci držale i dalje drum pod mitraljeskom vatrom. I u ovoj borbi neprijatelj je imao oko 10 mrtvih i više ranjenih, dok su naši gubici bili 1 mrtav i 2 ranjena.

Poslije ovih borbi nastupilo je malo zatišje oko Zvornika i prema Spreći. Ustaško-domobranske snage su se spremale da jednom jačom akcijom odbace naše snage od druma Tuzla — Zvornik. To su i pokušale početkom oktobra, kada je došlo do vrlo žestokih borbi u rejonu s. Capardi — brdo Rudnik, koje su vođene od 6. do 12. oktobra.

Neprijatelj je počeo da napada 6. oktobra sa linije selo Snagovo — Capardi. U svom nadiranju postigao je u početku djelimičan uspjeh i zauzeo selo Osmaci i dio brda Rudnik. 7. oktobra prikupile su se partizanske snage (Sprečanska, Brajinačka i Cikotska četa) i oko 15 časova izvršile protivnapad. U snažnom naletu one su razbile neprijatelja i protjerale ga prema drumu. Razvila se žestoka borba kod sela Capardi i Snagova. U borbi je neprijatelj potpuno razbijen i protjeran prema Zvorniku. Gonjenje je prekinuto padom mraka. 8. oktobra u zoru partizanske jedinice produžile su da energično gone neprijatelja. Gonjenju su se pridružile i četničke snage sa linije Petrovića gaj — Velja glava, tako da je neprijatelj protjeran do samog Zvornika. Iz gonjenja nije izvršen napad na Zvornik, jer su jedinice na spoljnim prilazima gradu dočekane jakom vatrom, pa su se povukle.

9. oktobra neprijatelj ponovo vrši ispad iz Zvornika prema selu Capardi. Ovog puta bio je potpomognut i jednom kolonom od Tuzle, takođe prema ovom selu. Tako su se do pada mraka sakupile u rejonu Capardi — Snagovo neprijateljske snage u jačini jednog puka. Sjutradan 10. oktobra prije podne neprija-

telj je počeo da nastupa prema našim položajima (brdo Rudnik — selo Osmaci), podržavan jakom vatrom. Dijelom snaga napao je i četničke položaje kod Velje glave, ali je glavni udar usmjerio na brdo Rudnik. Razvila se žestoka borba koja je trajala čitav dan. Neprijateljeve napade podržavalo je nekoliko aviona. Do mraka on je uspio da ovlada samo dijelom položaja na brdu Rudnik (kod groblja). Desnim krilom zauzeo je selo Osmake, a lijevim dio četničkih položaja na Veljoj glavi.

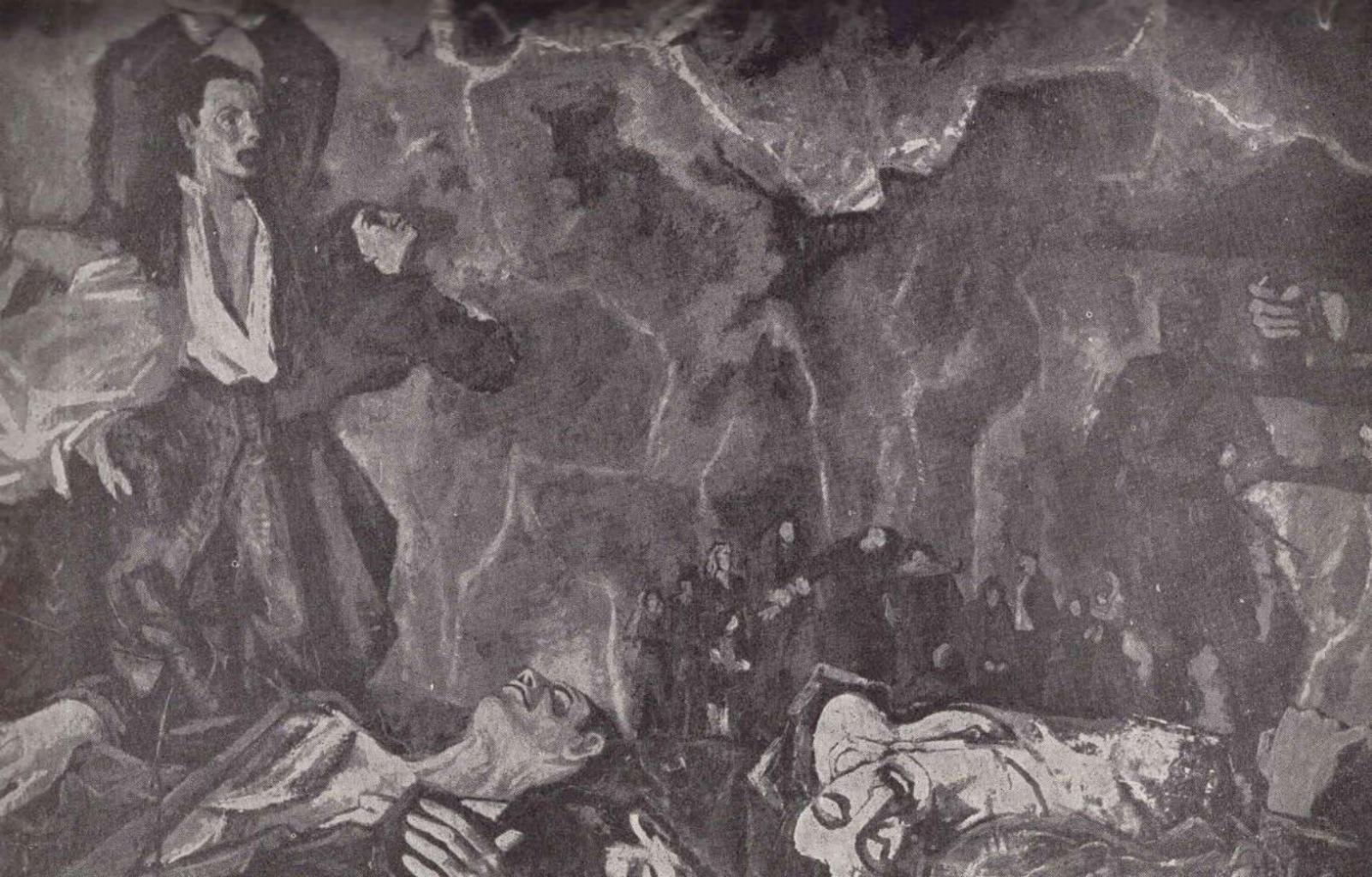
Noću 10/11. oktobra partizanske jedinice su se sredile i pojačale Šekovićkom četom koja je prebačena sa »kladanjskog fronta«, pa su u zoru 11. oktobra krenule u snažan protivnapad. Glavni udar bio je upravljen prema neprijateljevim položajima na Rudniku.

Ustaničke snage bile su raspoređene ovako: Brajinačka četa napadala je preko sela Metkovca prema groblju na Rudniku. Dijelom snaga vršila je demonstrativan napad na selo Osmaci. Šekovićka četa napadala je preko sela Majdan na glavne neprijateljeve položaje južno od groblja na Rudniku. Sprečanska i Cikotska četa napadale su sa linije Malo Borovo — selo Zidonje na južni dio Rudnika.

Borba se razvila odmah poslije polaska ustaničkih snaga sa polaznih položaja. Ona je bila veoma jaka, jer je neprijatelj očekivao protivnapad i dočekao je ustanike snažnom organizovanom vatrom. Naročito se razvila žestoka borba na pravcima Šekovićke i Brajinačke čete. Partizanske čete su uporno nastupale i osvajale stopu po stopu položaja. Oko 14 časova glavni položaji na Rudniku bili su preoteti od neprijatelja. Poslije podne borbe su nastavljene sjeverno od Rudnika i dalje prema selu Capardi. Uprkos podrške od strane artiljerije i nekoliko aviona, pred veče je svaki neprijateljev otpor bio slomljen, a njegove snage odbačene do samog druma. Istovremeno, neprijateljeve jedinice napustile su i selo Osmaci, kao i dio četničkih položaja na Veljoj glavi.

Borbe kod Rudnika spadaju među najuspjelije borbe Birčanskog partizanskog odreda. U njima je neprijatelj imao oko 70 mrtvih i veći broj ranjenih, a zaplijenjeno je: 1 protivtenkovski top, 2 puškomitrailjeza (»šarci«), oko 70 pušaka, 8 sanduka puščane municije i veća količina razne vojničke opreme. Partizanski gubici su bili 2 mrtva i 7 ranjenih.

12. oktobra neprijatelj je odustao od daljih napada i počeo da se utvrđuje neposredno duž druma Tuzla — Zvornik. Na taj način ustalili su se položaji i na sprečansko-zvorničkom pravcu. Do jačih borbi nije dolazilo duže vrijeme, sem što je neprijatelj povremeno težio da ispravi svoje položaje kod s. Osmaci.

Aleksandar Prijić: MOŠTANICA (ulje)

Krajem oktobra oživjele su borbe na »stuparskom sektoru«. Sa Ozrena je došla jedna partizanska četa (oko 100 boraca) zajedno sa političkim komesarom Ozrenskog partizanskog odreda, Pašagom Mandžićem. Četa je trebalo da učestvuje u napadu na Kladanj, pa pošto se od ovog napada odustalo — jer je četnička komanda otkazala učešće u zadnji čas — pripremljena je koordinirana akcija dijelova Birčanskog odreda i Ozren-ske čete na neprijateljsko uporište u selu Stupari.

Situacija kod Stupara bila je ovakva: u selu i na okolnim položajima nalazila se glavnina jednog domobranskog bataljona i veći broj naoružane ustaške milicije iz okolnih sela, ukupno oko 400 pušaka, 2 teška mitraljeza i nekoliko puškomitraljeza. Neprijatelj je držao položaje na liniji: selo Stupari — brdo Požarna (2 km sjeverno) — brdo Lončić i Kusac (kose sjeverno od s. Matijevići) — selo Brgule. Prema Konjuhu, odakle su došli Ozrenči, nije bilo neprijateljskih položaja. Međutim, neprijatelj je iz sela Stupara odvojio dio snaga i dočekao Ozrence kod sela Lupoglava i duž druma — Stupari — Tuzla u namjeri da spriječi spajanje ove čete sa jedinicama Birčanskog odreda. Ozrenska četa je 28. i 29. oktobra vodila borbe i razbila brojno jače neprijateljske snage, ovladavši drumom kod sela Klašnice gdje je porušila most preko rijeke Gostilje i uspostavila vezu sa jedinicama Birčanskog odreda. Prilikom tih borbi porušen je i tuzlanski vodovod nedaleko od Stupara.

Napad na Stupare i okolne položaje određen je za 30. oktobar u 6 časova. Plan je bio ovakav: Ozrenska četa dobila je zadatak da čvrsto drži zaposjednuti dio druma i da spriječi eventualnu intervenciju od Tuzle. Tupanarska četa postavlja se glavninom u zasjedu prema Kladnju na drumu kod sela Rastića, a manjim dijelom vrši demonstrativan napad prema selu Stuparima. Šekovićka i Stuparska četa izvršiće napad na glavni domobrani položaj kod sela Brgule, brdo Kusac i Lončić (Ozrenči će manjim dijelom potpomoći napad s leđa od pravca sela Crijevići). Poslije likvidacije ovih neprijateljskih položaja sve snage produžuju sa napadom na Stupare.

U zakazano vrijeme otpočeo je napad prema planu. Domobranačka četa, ojačana ustaškom milicijom, pružila je snažan otpor iznad sela Brgula i na brdu Kusac. Poslije tročasovne borbe Šekovićka četa, potpomognuta ostalim snagama, zauzela je na juriš brdo Kusac. Domobranačka četa potpuno je razbijena i ostavila je na bojištu 11 mrtvih, među kojima i komandira čete. Razbijeni ostaci čete izvukli su se prema selu Stuparima. Partizanske jedinice produžile su sa napadom na ostale položaje oko sela. Neprijatelj je davao otpor čitav dan. Pred veče je po-kušao da se probije ka Tuzli, ali je dočekan na brdu Lončić (1

km sjeverno od s. Matijevići) i potpuno razbijen. Uz jake gubitke razbijeni bataljon se u grupicama izvukao prema selu Živinicama, a partizani su zauzeli Stupare.

Neprijatelj je u ovim borbama imao ukupno preko 30 mrtvih i veći broj ranjenih. Zaplijenjeno je: 2 teška mitraljeza, oko 30 pušaka, 5 sanduka puščane municije i mnogo druge vojničke opreme.

Partizanski gubici bili su: 1 mrtav i 3 ranjena. Poginuo je husinski rudar Pejo Marković. On je bio teško ranjen, pa je na nosilima umro na padinama Konjuha. Među ranjenima bio je i komesar Ozrenskog odreda, Pašaga Mandžić.

31. oktobra bilo je zatišje, a 1. novembra neprijatelj je jakim snagama poduzeo protivnapad prema Stuparima od pravca Tuzle. Istovremeno su neprijateljski dijelovi izvršili napad i od Kladnja. Poslije kraće borbe partizanske snage su odstupile od Stupara i od druma. Ozrenska četa je, poslije jačeg okršaja s neprijateljem kod sela Lupoglava, odstupila preko Konjuha za Ozren, a čete Birčanskog odreda povučene su na svoje ranije položaje.

Neprijatelj je — ohrabren odstupanjem partizanskih jedinica — pokušao da prodre dublje na teritoriju Birčanskog odreda i dijelom snaga izbio je na brdo Džebarska gradina. Istog dana pred veče Šekovića i Stuparska četa protivnapadom su odbacile neprijatelja prema Stuparima, nanijevši mu gubitke od 6 mrtvih i više ranjenih.

To su bile posljednje jače borbe Birčanskog partizanskog odreda u 1941. godini. U toku novembra i decembra, uslijed potpune pasivizacije četničkih snaga, i Birčanski odred je morao da se ograniči na odbranu teritorije i izvodio je manje diverzije na komunikacijama Tuzla — Zvornik i Tuzla — Kladanj vršeći prepade i zasjede i kidajući TT linije.

STVARANJE NARODNE VLASTI I PARTIJSKE ORGANIZACIJE

Odmah poslije zauzimanja šekovičke kasarne uspostavljena je naša komanda mjesta u selu Šekovići. Ona se u početku starala oko snabdijevanja vojske, održavanja reda u pozadini, prihvatanja zarobljenika itd. Njeni poslovi su se iz dana u dan proširivali. Druge vlasti u pozadini nije bilo. Zbog toga se još prvih dana osjetila potreba za organima narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji.

Prvi narodnooslobodilački odbor izabran je početkom septembra. To je bio NOO za bivšu opštinu Šekovići. Otada, pa kroz cijeli period NOB, u Šekovićima je neprekidno postojala na-

rodna vlast. Ni za vrijeme najvećih neprijateljskih ofanziva na ovu teritoriju ona nije prestajala da radi.

Tokom septembra izabrani su i seoski odbori po selima: Šekovići, Brajinci, Tupanari, Sučani, Pobedarje itd. U oktobru je izabran narodnooslobodilački odbor u Spreči (za bivšu opština Papraća i Vacetina). U oktobru je uspostavljena narodna vlast i u bivšoj stuparskoj opštini (kladanjski srez).

Tako je u prvim mjesecima ustanka postavljena široka mreža NOO-a koja će docnije sve više jačati. Odbori će biti od neocjenjive koristi za temeljit razvitak narodnooslobodilačkog pokreta, jer gdje god je posijana klica narodne vlasti, tu će partizani imati oslonac i podršku.

Uporedo s razvijanjem borbe stvarala se i razvijala partijska organizacija. Najbolji borci su odabirani za prijem u Partiju. 28. septembra politički komesar odreda (kao partijski rukovodilac) primio je prve borce Šekovićke čete u Partiju. To je bilo na Velikom brdu kod sela Kaštijelj. Nešto docnije, u oktobru, primljeni su u Partiju pojedini borci iz Brajinačke, Sprečanske i Tupanarske čete. Novoprimaljeni su u početku bili pojedinačno vezani za partijskog rukovodioca odreda, dok nisu docnije formirane četne partijske čelije.

Početkom oktobra formirana je prva partijska čelija i na terenu. Tada je oformljen i Mjesni komitet KPJ u Šekovićima. U zgradi osnovne škole bio je Partijski dom u kome je otvorena i čitaonica. Tu je bila i partijska tehnika. Redovno su izdavane radio-vijesti. Borci sa položaja, prolazeći kroz Šekoviće, navrćali su u Partijski dom. Povremeno, uveče, davane su kulturne priredbe kojima je prisustvovalo po nekoliko stotina boraca sa položaja i mještana.

U Vlasenici je takođe formirana partijska čelija i stvoren prvi skojevski aktiv. Partijska organizacija u Vlasenici bila je vrlo aktivna. Ona je organizovala rasturanje partijske štampe, vođenje usmene propagande, prikupljanje obaveštajnih podataka, prihvatanje prolaznika kroz Vlasenicu; brinula se za ranjene partizane koji su se liječili u bolnici itd.

Skojevska organizacija počela se stvarati u novembru i decembru. Prvi aktivni formirani su u selima Mrkajići, Šupljaka, Vidakovići (Vrela) i Betanj.

Partijska organizacija u odredu i na terenu neumorno je politički djelovala, borila se protiv razorne propagande četničkog rukovodstva, protiv njihove izdaje i rovarenja; objašnjavala liniju naše borbe i ukazivala na perspektivu da se u borbi istraje do kraja.

rodna vlast. Ni za vrijeme najvećih neprijateljskih ofanziva na ovu teritoriju ona nije prestajala da radi.

Tokom septembra izabrani su i seoski odbori po selima: Šekovići, Brajinci, Tupanari, Sučani, Pobedarje itd. U oktobru je izabran narodnooslobodilački odbor u Spreći (za bivšu opštinu Paprača i Vacetina). U oktobru je uspostavljena narodna vlast i u bivšoj stuparskoj opštini (kladanjski srez).

Tako je u prvim mjesecima ustanka postavljena široka mreža NOO-a koja će docnije sve više jačati. Odbori će biti od neocjenjive koristi za temeljit razvitak narodnooslobodilačkog pokreta, jer gdje god je posijana klica narodne vlasti, tu će partizani imati oslonac i podršku.

Uporedo s razvijanjem borbe stvarala se i razvijala partijska organizacija. Najbolji borci su odabirani za prijem u Partiju. 28. septembra politički komesar odreda (kao partijski rukovodilac) primio je prve borce Šekovičke čete u Partiju. To je bilo na Velikom brdu kod sela Kaštijelj. Nešto docnije, u oktobru, primljeni su u Partiju pojedini borci iz Brajinačke, Sprečanske i Tupanarske čete. Novoprimaljeni su u početku bili pojedinačno vezani za partijskog rukovodioca odreda, dok nisu docnije formirane četne partijske celije.

Početkom oktobra formirana je prva partijska celija i na terenu. Tada je oformljen i Mjesni komitet KPJ u Šekovićima. U zgradbi osnovne škole bio je Partijski dom u kome je otvorena i čitaonica. Tu je bila i partijska tehnika. Redovno su izdavane radio-vijesti. Borci sa položaja, prolazeći kroz Šekoviće, navrćali su u Partijski dom. Povremeno, uveče, davane su kulturne priredbe kojima je prisustvovalo po nekoliko stotina boraca sa položaja i mještana.

U Vlasenici je takođe formirana partijska celija i stvoren prvi skojevski aktiv. Partijska organizacija u Vlasenici bila je vrlo aktivna. Ona je organizovala rasturanje partijske štampe, vođenje usmene propagande, prikupljanje obavještajnih podataka, prihvatanje prolaznika kroz Vlasenicu; brinula se za ranjene partizane koji su se liječili u bolnici itd.

Skojevska organizacija počela se stvarati u novembru i decembru. Prvi aktivni formirani su u selima Mrkajići, Šupljaka, Vidakovići (Vrela) i Betanj.

Partijska organizacija u odredu i na terenu neumorno je politički djelovala, borila se protiv razorne propagande četničkog rukovodstva, protiv njihove izdaje i rovarenja; objašnjavala liniju naše borbe i ukazivala na perspektivu da se u borbi istraže do kraja.

Najčvršća veza bila je sa Romanijskim partizanskim odredom. Prvi kuriri otišli su za Romaniju odmah po zauzimanju šekovićke kasarne. Oni su odnijeli vijest o ustanku u Šekovićima. Nekoliko dana iza toga otpočeo je ustank i na Romaniji. Stvoren je Romanijski partizanski odred sa legendarnim Slavišom Vajnerom Čičom na čelu. Vijesti sa Romanije podsticale su birčanske ustanike, jer je »Čičin odred« brzo rastao i dostigao brojno stanje od preko 2000 boraca. Kurirske veze između Birčanskog i Romanijskog odreda bile su redovne. U štabovima su izmijenjeni stalni kuriri jednog i drugog odreda.

Sa Ozrenskim partizanskim odredom veza je takođe postojala, iako slabija — uslijed velike udaljenosti i drugih prepreka. Prvi kuriri otišli su na Ozren 15. avgusta zajedno sa Pašagom Mandžićem koji je išao sa zadatkom da na Ozrenu ubrza ustank. Kuriri su se vratili krajem avgusta i donijeli vijest da je i tamo buknuo opšti narodni ustank i da je Ozrenski odred brojno narastao na preko 1000 boraca. Oko 20. septembra došao je u Šekoviće Pašaga Mandžić u pratnji jedne ozrenske desetine (u kojoj je bilo nekoliko husinskih rudara) i detaljno nas upoznao sa razvojem ustanka na Ozrenu. Pričao je o svakodnevnim akcijama i rušenju pruge Doboј — Sarajevo i Doboј — Tuzla. Tamo se četnici nisu mogli uvriježiti za prvo vrijeme. Ozrenska desetina zadržala se u Šekovićima desetak dana i učestvovala u nekoliko akcija zajedno sa jedinicama Birčanskog odreda.

Sa Majevičkim partizanskim odredom postojala je stalna veza, iako je kuririma bilo veoma teško da se probijaju kroz ustaški raspoložena sela duž druma Tuzla — Zvornik. Ustanak na Majevici takođe je počeo nekoliko dana iza ustanka u Šekovićima i masovno se razvijao. Ali, tamo su oficiri Draže Mihailovića, koji su se prebacili iz Srbije preko Drine, kao i u Birču i okolini, destruktivno djelovali i uspjeli da odvoje dio politički manje svjesnih ustaničkih snaga. Majevički partizanski odred u početku je brojao oko 350 boraca. Oko 20. septembra na Majevicu se prebacio Ivan Marković Irac, koji je preuzeo komandu nad odredom i otada je, pod rukovodstvom ovog prekaljenog revolucionara, odred stalno jačao i izvodio brojne akcije. Pod konac godine odred je imao oko 500 boraca.

Sa partizanima u Srbiji takođe je postojala veza. Još početkom septembra došli su od Krupnja iz Podrinjskog partizanskog odreda trojica kurira i donijeli na poklon puškomitrailjez svojim bosanskim drugovima. Docnije su dolazili i drugi

kuriri, a i kuriri Birčanskog odreda slati su u Srbiju. Krajem septembra pošao je Cvijetin Mijatović u oslobođeno Užice do štaba Užičkog partizanskog odreda, kao i do Vrhovnog štaba. Iz užičke fabrike dobio je veću količinu pušaka. To oružje davan je borcima koji su bili još nenaoružani. Docnije je još u nekoliko mahova dobijano oružje i municija iz Užica, a jedan dio tog oružja otpreman je preko Birča i za Majevički odred.

Početkom oktobra smjestio se u selu Milićima Glavni štab partizanskih odreda za Bosnu i Hercegovinu.

Gledano u celini Birčanski partizanski odred bio je povezan dobrim vezama sa susjednim partizanskim odredima, kao i sa ustanicima u Srbiji, a od Glavnog štaba,⁶ koji je bio u neposrednoj blizini, dobijao je stalnu pomoć. Na taj način je štab odreda mogao lakše da se snalazi i da pravilnije rukovodi borbom. Blizina Glavnog štaba mnogo je doprinijela da se odred uspješno suprotstavi četničkoj izdaji, rovarenju i lažnoj propagandi koja je bila najjača na ovom prostoru istočne Bosne.

SITUACIJA KRAJEM 1941. GODINE

Krajem 1941. u istočnoj Bosni je postojala prostrana slobodna teritorija koju je držalo šest partizanskih odreda, i to: Romanjski, Kalinovački, »Zvijezda«, Birčanski, Majevički i Ozrenski. Ukupna jačina svih odreda iznosila je oko 6000 boraca. Pored partizanskih snaga u istočnoj Bosni postojale su i znatne četničke snage čija je jačina iznosila oko 4000 ljudi. Sa ovim snagama mogle su se izvoditi krupnije vojne akcije da nije bilo izdaje četničkog rukovodstva.

Najkompaktniji dio slobodne teritorije nalazio se na prostoriji omeđenoj linijom: Višegrad — Zvornik — Tuzla — Klanjan — Sarajevo — Višegrad. Na tom dijelu nije bilo njednog neprijateljevog uporišta. Ali pozadina te teritorije bila je nesređena uslijed razularenosti i samovolje četničkih grupa koje su pljačkale, palile i ubijale po muslimanskim naseljima. Četnička propaganda radila je svim silama na razbijanju narodnooslobodilačkog pokreta. Novembar i decembar prošli su u beskompromisnoj borbi i intenzivnom političkom radu protiv razorne djelatnosti četničkog rukovodstva i njegove direktne saradnje sa okupatorom koju su prikrivali pred četničkom massom parolama o »spasavanju srpstva« i sl. No, pod konac godine četnički oficiri otpočinju sa otvorenim napadima na partizanske snage i rukovodstvo NOP-a. Zbog svega toga u partizanskim

⁶ U Glavnom štabu bili su tada: Svetozar Vukmanović-Tempo, Rodoljub Čolaković i Slobodan Princip Seljo.

odredima istočne Bosne nastalo je izvjesno kolebanje i odavanje nesvjesnih boraca. Razorni četnički rad osjetio se i u Birčanskom odredu iz čijeg sastava se takođe odvojio jedan dio boraca i stavio pod četničku komandu. Aktivnost protiv neprijatelja bila je skoro potpuno zamrla, a dezerteri su samovoljno napuštali položaje.

U takvoj situaciji dolazi na Romaniju drug Tito sa Vrhovnim štabom i Prvom proleterskom brigadom. To je značilo prekretnicu u razvitku oslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni. Vrhovni štab je poduzeo mjere radi razbijanja četničke propagande. Jedinice Prve proleterske brigade zaposjele su napuštene položaje, a preuzimanjem oštrih mjera spriječena je dalja pljačka naroda i ubijanje muslimanskog stanovništva koje su vršili četnici. U pozadini fronta zaveden je red, na položajima se osjetila sigurnost, jer je u redove partizanskih odreda vraćen borbeni duh. Akcije protiv neprijatelja su ponovo oživjele. Tako je istočna Bosna postala nova baza oružanog ustanka u Jugoslaviji.

REZULTATI I ZAKLJUČAK

Rezultati borbi Birčanskog partizanskog odreda od početka ustanka do kraja 1941:

Neprijatelj je imao oko 330 ubijenih, 215 zarobljenih, oko 400 ranjenih — ukupno je izbačeno iz stroja preko 900 neprijateljevih vojnika, podoficira i oficira. Zaplijenjeno je oko 750 pušaka, 11 puškomitraljeza, 7 teških mitraljeza, 1 protivtenkovski top i oko 70 sanduka puščane municije.

Ustanički gubici su bili 33 mrtva i 49 ranjenih.

Birčanski odred je krajem 1941. imao 2 bataljona sa po 3 čete, kao i 2 samostalne čete, a uslijed djelimičnog osipanja i prelaza u četnike, nešto smanjeno brojno stanje (oko 500 boraca sa 3 teška mitraljeza, 5 puškomitraljeza i 450 pušaka).

Jedan od najznačajnijih rezultata u prvoj godini ustanka je stvaranje solidnog i prekaljenog kadra od domaćih ljudi iz Birča. Iznikli su mladi komandiri i politički komesarji — seljaci.

Komandiri su naučili da uspješno rukovode stotinama boraca. Mada još nisu dobro znali da se snađu u složenijim situacijama, oni su umjeli dobro da postave zasjedu, da izvrše prepad, da čvrsto povedu jedinicu na juriš itd.

Politički komesari su bili jedva pismeni ljudi. Ali su njihove riječi bile djela. Oni su se plameno borili protiv okupatora i četničke izdaje, neumorno su bdjeli i vodili brigu nad svakim borcem da bi ga sačuvali da ne poklekne ili da ne ode na put izdaje.

Na taj način i u odredu i na terenu Birča stvoreni su solidni uslovi za dalje vođenje borbe. Unutarnja monolitnost i čvrstina odreda omogućile su mu da u proljeće 1942. godine izdrži onu veliku krizu koju su preživljavali svi partizanski odredi u istočnoj Bosni, a koju mnogi nisu mogli da prebrode. U stvari, Birčanski odred će u toj krizi ostati jedini sačuvan partizanski odred u istočnoj Bosni. On će i docnije, kroz slijedeće godine narodnooslobodilačkog rata — sve do oslobođenja — ostati kompaktan i biti izvor popune mnogih naših jedinica, posebno Šeste proleterske istočnobosanske brigade, a sam će formirati 19. birčansku brigadu. Njegova slobodna baza (Šekovići) biće za okupatora neosvojiva. U toj bazi mnoge naše bolnice imaće sigurno skrovište, a brojne partizanske brigade za vrijeme svojih prolazaka i predaha moći će se sigurno odmoriti i pripremiti za nove akcije.

Miloš ZEKIĆ

PRIPREME ZA USTANAK

Mučna i teška situacija zatekla se u Lici aprila 1941. možda kao ni u jednom kraju Jugoslavije nakon kapitulacije. Talijana je bilo skoro više nego Ličana. Mnogi mačekovci preko noći su postali gore ustaše nego stari zagriženi frankovci. Ustaše su organizovale pogrome nad srpskim življem i Hrvatima anti-fašistima. Članovi Partije u većini su bili poznati i ustaše su se najprije okomili na njih. Većina članova je pohapšena, dosta ih je stradalo, a među njima i nekoliko članova Okružnog komiteta (među njima i Jovo Rajčević). Prvi udarac partijskim organizacijama bio je težak.

No, ipak, uz pomoć članova CK KPH koji su došli na naš teren, Okružni komitet za Liku i partijske organizacije su se ubrzo oporavili i započeli aktivno raditi u narodu, a naročito intenzivno među srpskim življem.

Dok je neprijatelj još okupirao zemlju, mnogi ljudi, vraćajući se kući pješke, zaobilazili su živje saobraćajnice, ceste i puteve, kako bi izbjegli zarobljavanje. Tako je u Liku stiglo dosta komunista i simpatizera, radnika, koji su donijeli oružje. To je bilo dragocjeno za prve dane ustanka. Nevolja je u tome što novodošli drugovi nisu imali veza sa organizacijama. Isto tako organizacije nisu znale koji su među njima članovi Partije. Takvo stanje je kratko trajalo i veze su ubrzo uspostavljene, pa se intenzivno pristupilo pripremanju ustanka.

Masovna zvjerstva nad Srbima, ubijanja i klanja antifašista, bacanje živih ljudi u jame, puni gospički zatvori, logor smrti na Jadovnom — to je slika Like pred ustanak. Sve je to utjecalo na daleko brže sazrijevanje svijesti, da je jedini izlaz iz takvog teškog stanja — ustanak.

Malobrojni članovi Okružnog komiteta, kao i svi ostali članovi Partije, morali su da djelaju danonoćno. Zahvaljujući

velikom ugledu i uloženom naporu na razjašnjavanju situacije i partijske političke linije, narod je bez rezerve prihvatio KPJ kao rukovodeću snagu i odazvao se proglašu od 4. jula 1941.

PLANOVI I RAD OK KPH

Ustaše su opljačkale sve radio-aparate. Njihova propaganda je bila veoma bučna — drugi se glas i nije mogao čuti. A Okružni komitet je od sve tehnike posjedovao samo geštetner¹ i baterijski radio i tako je hvatao vijesti, koje su oskudnim sredstvima pisane i rasturane najviše preko kurira. Narod je i usmeno obavještavan o događajima u zemlji i svijetu. Stvarane su i relejne stanice, pa su i na taj način stizale oskudne vijesti.

Tehnika je bila smještena u Divoselu, pod stogovima sijena braće Steve i Denija Vujnovića. Njihov otac i čitava porodica radili su za narodnooslobodilački pokret. Pod stogovima gdje se nalazila tehnika radili su Jakov Blažević i Mile Počuća. Tu sam i ja proveo nekoliko dana pred ustanak. Tu su izrađeni i detalji plana za ustanak u Lici, ispred nosa do zuba naoružanih ustaša, koji su tuda nadmeno prolazili.

Planom smo predviđjeli ljudе na koje se u ustanku možemo osloniti, zatim formiranje više, manjih, gerilskih grupa, snabdjevenih suhom hranom za bar nedjelju dana; prvo bitan zadatak bio im je da sačekuju i likvidiraju ustaše (kao odmazdu za teror koji su sprovodili). U ovoj fazi nismo mogli planirati dizanje cijelog naroda na ustanak zbog talijanske okupacije i mogućnosti da narod bude uništen od veoma jakih okupacionih snaga. Sada je bila osnovna borba protiv ustaških koljačkih formacija i spasavanje naroda. Predviđali smo i drugove koji su trebali da prenose direktive i održavaju veze s pojedinim krajevima Like i ustaničkim rejonima. Za sve krajeve, u općinama, pa i selima predviđali smo stvaranje inicijativnih odbora za pripremu ustanka.

Sve se velikom brzinom kretalo prema ustanku. Nicali su inicijativni odbori, narod je u zbjegovima hrabren; sve su to bile porođajne teškoće i embrioni nove vlasti, a jezgro i udarna snaga postali su gerilski odredi, koji su se naglo stvarali.

Pred ustaškim terorom većina srpskog življa nije išla u gradove. Izbjegavali su se susreti sa ustašama, po noći se povlačilo na spavanje što dalje od svojih kuća da ih ne bi ustaše iznenadile i izvršile pokolj. Kako sam već rekao u početku su ustaše na razne načine pobile dosta ljudi. Sad je to trebalo spriječiti i ukazati ljudima kako da ne padnu u šake ustaša-

¹ Danas se nalazi u muzeju NOB u Gospicu.

koljača. Dalje, narod se u zbjegovima pripremao na otpor. Formirani inicijativni odbori imali su zadatak da rade na formiranju gerilskih odreda, da odaberu ljude za komandno osoblje. Birani su bili oni što su imali bar nešto vojničkog znanja i dobrovoljno se sami javljali ustaničkim odredima.

Narod u zbjegovima žvio je u posebnim teškoćama. Živežne namirnice i odjeća, što se moglo ponijeti, nošeni su po noći iz sela u šumu. No, u teškoćama i nevolji porasla je i svijest, međusobno povjerenje, trpeljivost i kolektivni život. Svi su se ispomagali samo da ne bude gladi. Razlike među ljudima svedene su na najmanju mjeru.

Nije slučajno što je Okružni komitet KPH za Liku bio isto onako popularan kao i štab ustanika, iako to niko nigdje nije isticao. Punu pomoć dobijao je od sekretara CK KPH, Rade Končara, a naročito Marka Oreškovića, člana CK, koji su istovremeno mnogo pomagali i partijskim rukovodstvima na terenu.

Na osnovu primljenih direktiva i analize stanja u Lici, OK je već u junu 1941. donio odluku da se prikuplja oružje i suha hrana, jer su se predviđale još veće teškoće. O tome sam razgovarao sa Stanišom Opsenicom u njegovu bunkeru u kući — da svojim ljudima prenese kao direktivu OK za Liku da prikupljaju oružje i suhu hranu — pršutu, slaninu, sir itd. Naročito se vodilo računa da se radi povezivanja i konspiracije, kuriri obezbijede sa svim potrepštinama, pa i suhom hranom, a da u težem slučaju budu osigurani za po nekoliko dana.

Na osnovu ovoga, Staniša Opsenica je ne samo izvezao hranu iz svoje kuće i kuća svoje braće, nego je kupio jedna kola žita, pršute, rakije i soli u Gospiću i sve natovario u dvorištu Jurice Frkovića — ustaškog velikog župana. Sve je prevezeno izravno na Ljubovo u šumu Palež. To je bilo sudobnosno za odred na Ljubovu, njegovo održanje i podvige koje je činio.

POČETAK USTANKA

Početak ustanka obilježen je i prvim vojničkim pobjedama. Stvarano je povjerenje u svoju tek rođenu vojsku, koja je značila spas za narod Like.

U to vrijeme sekretar Okružnog komiteta Jakov Blažević nalazio se sa tehnikom u Divoselu. S njim je bio Mile Počuča. Ja sam 2. avgusta sa sjeverne strane prešao rijeku Liku i zabilazeći Gospić stigao u zoru u kuću braće Steve i Denija Vučnovića. Tamo već nikog nije bilo. Narod se masovno povlačio prema Velebitu. Naišao je i Joco Trešnjić, prepoznao me, jer me je video prije nekoliko dana baš nakon što smo završili izradu plana za ustanak. Tada smo predveče kraj stogova sijena

još razgovarali, gledali u Velebit i šalili se kako će tamo nama biti »lijepo«.

Joco se rukovao sa mnom i odmah mi reče da će me odvesti Jakovu i Mili. Nosio sam im pismo od Pavičića, podnarednika u domobranima, i jednog njegovog druga, koji je i ranije održavao vezu sa nama, a kasnije došao u partizane (u pismu je tražio da mu se da direktiva kako da organizuje puč, ili nešto slično, u gospičkom garnizonu; OK je zaključio da tako nešto u sadašnjim uslovima nema izgleda na uspjeh). Za razgovor smo imali malo vremena. Drugovi su donijeli odluku da preuzmem rukovodstvo u gornjem kraju Like i da tamo potražim Nedeljka Žakulu, člana OK. Računali smo da se on nalazi oko Udbine, a u stvari već je bio u Srbiji.

Istu večer napadnute su ustaše u školi u Divoselu. U Buniću je likvidirana ustaška posada, a više Bunića Staniša Opsenica je ubio čuvenog razbojnika — ustaškog žandarma Bevandu. Trajale su borbe sa ustašama na Ljubovu i Širokoj Kuli. Ustaše je zahvatila panika i bježanje, pa su u toj panici gonili civilno stanovništvo u centre gdje su bili jaki talijanski garnizoni. Tako su nagrnuli i u Gospic̄ da se zaštite u gradu. A ustanici nisu imali dovoljno snage da bi se u isto vrijeme obračunali i sa talijanskim okupatorima.

U to vrijeme ustanici su držali većinu sela u svojim rukama. Gospic̄ i ostala uporišta Talijani su ograđivali žicom i nastojali da spasu ustaše. U isto vrijeme Talijani se brzo i uspješno povezuju sa četnicima i zbližavaju ih sa ustašama, kako bi se zajednički borili protiv partizana.

DOLAZAK NA LJUBOVO

Na Ljubovu je postojao gerilski odred. Kad sam tamo došao, ocijenio sam da je prvi zadatak u odredu: organizaciono ga učvrstiti, izabrati komandno osoblje, uvesti disciplinu i stvoriti partijsku organizaciju. Za komandanta je izabran Staniša Opsenica, ja za komesara, za operativca Stevo Opsenica. Stevo Opsenica, Lukica Vukmir i još neki, kandidirani su za Partiju i tako je odmah stvorena i organizacija i otpočeo je politički rad. Odred se brzo širio i naoružavao.

Prve bombe napravljene su od durkavuza² pronađenog u izgorjelim seljačkim kolima, koji je u logor donio Bogdan Rakić. Kad sam to ugledao, sinula mi je ideja da bi se cijev mogla napuniti eksplozivom i poslužiti kao bomba. Bogdan se inače bavio popravkom kapislara i odmah je prihvatio moju ideju.

² Durkavuzom se u Lici naziva šuplji čelični valjak, konusnog oblika, koji se nalazi u sredini točka seljačkih kola i kroz koji prolazi osovina na kojoj leže točkovi.

Staniša Opsenica imao je dinamita i korde, a Bogdan kapisle od lovačkih pušaka. Bogdan se dade na posao i za dva dana je probna bomba bila gotova. Staniša je dobro zagledao ovu bombu, nasmejao se i rekao: »Oprobaćemo je na ustašama«.

Nije prošlo ni dva dana kad nađe pošta iz Gospića za Bunić, u pratnji tri žandarma i ustaša. Kod kuća Rakića, na međi na Ljubovu, pošta je zaplijenjena i pratnja zarobljena. Stari žandarm Valentin ispričao je da za njima idu troja kola trgovca-ustaše Lukice Javora iz Podlapca, koju prate domobrani, žandarmi i ustaše u jačini od oko jedne čete.

Sada se Staniši pružila prilika da isproba »durkavuz«. Postavio je zasjedu kod Rakića, tik uz cestu, iza zidina izgorjele štale. Kad su kola s pratnjom zašla u zasjedu, Staniša je bacio na kola »durkavuz« bombu. Detonacija je bila silna — jača nego iz topa. Par konja je pobijeno, a nekoliko žandarma je teže ranjeno. Razvila se borba, pa su se žandarmi i pratnja povukli u pravcu Široke Kule.

»Durkavuz« se proslavio među partizanima. Nastala je trka za njim da bi se pravile nove bombe. Na neprijateljskoj strani pronijela se vijest kako ustanici imaju topove i kako se ne može preko »gvozdenog Ljubova«. Tajnu oružja i veličinu snaga brižno smo čuvali.

Ova akcija izvedena je oko polovice avgusta. Tada smo zaplijenili od žandarma 3 karabina, 4 kragujevačke bombe, 4 pištolja i municiju. Drugi dan, u zaselku Rastići, Hrvati su nam dali 3 puške. Naredne nedjelje u šumi Kozjanu, sačekan je jedan ustaša i likvidiran; zaplijenjena su kola, konji i karabin. Na Podlapcu je zaplijenjeno oko desetak pušaka. Istih dana u Kuljskoj stazi oduzete su dvije puške od ustaških kurira koji su krenuli iz Podlapca za Široku Kulu.

Sve ovo oružje bilo je raznog porijekla: od mauzerki i manliherki, do dugačkih francuskih pušaka. Borci su htjeli da imaju mauzerke, pa je oko toga nastao spor. Zbog toga sam se dogovorio sa Stanišom i Stevom Opsenicom da oružje dajemo u najsigurnije ruke. Pošto su se pojavili četnički orientirani ljudi (policajac Serdar Jovica iz Široke Kule, Iso Stanić iz Svračkova Sela), to je bio razlog da se pokrene pitanje vojne discipline i davanje oružja u ruke onih koje odredi komandir čete.³

³ Koncem avgusta 1941., u okviru Odreda formirali smo četu kao operativnu jedinicu, s vodovima. Za komandira čete izabran je Stevo Opsenica. Osim četa, u Odredu smo imali straže i naoružane grupe, koje su dejstvovalе na području općine Bunić i dijela podlapačke općine. Ljubovo je Hrvatima iz Perušića bila baza za izlazak u partizane, pa je odigrao veoma važnu ulogu u razvijanju bratstva i jedinstva u Lici (kao i Divoselo).

U to vrijeme počinjemo s pravim vojničkim životom. Formira se ekonomat, kuhinja, isturena je straža prema neprijateljskim položajima. U jutro se obavlja redovna prozivka, a zatim počinje vojna obuka za mlađice koji nisu služili vojsku. Obukom je rukovodio komandir, Stevo Opsenica. Odred na Ljubovu, koji je u jesen 1941. izvršio mnoge akcije, postao je vrlo popularan, a imao je i veliku ulogu u razvijanju bratstva i jedinstva. To je bilo veoma značajno nakon narušenog povjerenja između Srba i Hrvata i onih zločina koje su ustaše vršili nad nedužnim narodom.

Navest će samo jedan primjer. Kad je Staniša Opsenica u jesen 1941. došao sa svojim odredom u hrvatska sela oko Perušića nastalo je komešanje. Ustaški elementi razbježali su se uplašeni, a narod, naročito omladina, dočekivali su partizane. Pjevale su se partizanske pjesme, održavala prela, a djevojke su od komandanta tražile da ove kršne momke opet dovede.

Prvi dani ustanka krunisani su uspjehom i to je dalo podstreka za nove akcije. U prilog tome išlo je niz činjenica. Ustaše se razgalamile kako »više nema Srba u Lici«, kako su »komunisti gotovi«, kako »ostaju čisti Hrvati i Hrvatska« ... Međutim, događaji su pokazali suprotno. Komunisti su ukazivali na ono što su ustaše počinile pod zaštitom talijanskih fašista, a slično njima i četnici pod okriljem istog gospodara. U razobličavanju njihove propagande partijske organizacije Like na čelu sa Okružnim komitetom odigrale su presudnu ulogu.

ČETNICI NA DJELU

Kada je izbio ustanak četničke vođe sklonile su se u Dalmaciju, u selo Žegar. Dok je narod krvario one su kovale planove za izdaju. Ta njihova izdaja došla je do izražaja kad su partizani htjeli da sruše vijadukt Bender na pruzi za Knin. Četnici na čelu s popom Đuićem spriječili su to, zbog saradnje s Talijanima. Talijani su imali jasne i određene planove sa četnicima. To se pokazalo prilikom povratka četničkih vođa iz Dalmacije u Liku. U propagandi su se naveliko služili lažima, kako »Talijani namjeravaju prijeći na stranu saveznika i boriti se protiv Nijemaca i NDH« ... Narod je smatrao da su Nijemci najodgovorniji za sve što je najgore, a četničke izdajice su to koristile i tako prikrivale svoju saradnju s okupatorom.

Pajica Omčikus bio je izraziti saradnik okupatora. Stevo Rađenović i major bivše vojske Bogdan Rašeta izvršili su pripreme za stvaranje sporazuma s Talijanima — stvoren je tako-

zvani »Otrićki sporazum«. Talijani su išli tako daleko da su tražili i pronalazili sebi za suradnike ljudi koji su nekad bili vjerni austrijskoj monarhiji. Takovi su lako stupali u službu okupatora i brzo nalazili zajednički jezik.

RAZDOBLJE OPREDJELJIVANJA

Pod raznim izlikama četnici su u početku pokušali da otupljuju oštricu narodnooslobodilačke borbe. Zatim počinju da pojedinačno ubijaju naše drugove i prelaze otvoreno na stranu okupatora. Četnicima je bila omiljena metoda da pljačkaju i ubijaju (kao na primer u Boričevcu i Pišaću kod Podlapca), pa da to pripisuju partizanima. Da bi teškoća bila još veća, u početku pod imenom gerilaca narod je podrazumijevao sve ustaničke pod oružjem. Međutim, postojao je jedan dio koji je danas bio s nama, a sutra protiv nas.

Talijani su proglašima o zaštiti srpskog življa od ustaškog klanja uticali na neke malodušnike koji su napustili položaj s oružjem u ruci i vraćali se kućama da nastave svoje svakodnevne poslove. U isto vrijeme, Talijani su počeli dovlačiti raznu robu, živežne namirnice i slično. Proširili su svoju zonu za 30 kilometara istočno od ličke pruge. Švercu su široko otvorena vrata. Četnici su uz pomoć Talijana razvili uveliko propagandu, sračunatu na rasipanje borbenih jedinica — baš ono što su Talijani željeli.

U prvim danima ustanka, među ustanicima je vladalo mišljenje da nakon onolikih pokolja i stradanja ne bi smjelo biti Srbina koji bi bio izdajica. No, na žalost, pokazalo se da nije tako. Četnički nastrojeni elementi i ranije su bili angažirani u protivnarodnoj raboti, a sada se brzo prilagođavaju novim uslovima. Novi gospodar-okupator, bez teškoća povezuje u borbi protiv naroda dvije negativne grupacije — ustaše i četnike.

Septembar i oktobar su mjeseci pregrupisavanja snaga. Naoko, vladalo je zatišje. Ponegdje je bilo manjih akcija, pri-pucavanja i čarki i to svakog dana. A u isto vrijeme sabirane su snage za nove i značajnije akcije. Ustaše su dobine dobre batine. Talijanima je to poslužilo kao povod da prošire svoje okupaciono područje — do gornjeg dijela Like, gdje se pretežno nalazi srpski živalj.

Ustaše zbumjene, bez oslonca u narodu, sluganski slušaju što im Talijani naređuju. Četnici osjećaju da nailazi njihovo vrijeme, užurbano stvaraju vezu s Talijanima i kidaju s ustanicima. Četničke vođe prelaze Talijanima u žicu. Organiziraju

zavjeru protiv ustanika, pribjegavaju teroru: ubijaju Miću Radakovića iz Jošana, Marka Oreškovića, vođu ustanka u Lici, Pekišu Vuksana iz Počitelja, Vladu Cerina, zagrebačkog radnika; prave zasjede i svim ostalima, sve to »u ime kralja i otdžbine« ...

Za to vrijeme talijanski fašisti trljaju ruke od zadovoljstva, jer im posao dobro ide. No, veselje tog šarenog društva nije dugo trajalo. Okružni komitet KPH za Liku bacio se na posao i energično pokrenuo partijsku i druge organizacije da mobiliju narod u borbu protiv združene bande — Talijana, ustaša i četnika. Trebalo je srediti vlastite borbene redove. Trebalo je spriječiti nicanje divljih, nekontroliranih odreda.

Razvitak borbi otkriva je nužnost izmjene principa teritorijalnih ustaničkih jedinica. Nametalo se formiranje jedinice jače udarne sposobnosti.

PRVI SASTANAK OK POSLIJE POČETKA USTANKA

Dok smo 5. septembra održavali sastanak u oslobođenom Lapcu, a borbe se vodile na Drenovači, Rašetini ljudi šalju dva naoružana vojnika da vide šta se tamо radi, da nas upozore da se razidemo. Ako nećemo — glasila je poruka — oni će upotrijebiti silu. Tri puta su dolazili i najzad smo se morali zavući u zgradu općine kako bi završili sastanak. No, to nam je bilo i upozorenje da se konačno povede računa o tome ko sve nosi oružje, i to oružje koje su u borbi oteli istinski borci.

Pored ostalog, na ovom sastanku je predloženo da se održi vojna konferencija svih predstavnika za Liku. Konferencija kojom je rukovodio Marko Orešković održana je 21. septembra. Izabrali smo Štab odreda za Liku. Za komandanta je predviđen major Rašeta, za komesara Marko Orešković, a za operativnog oficira Stojan Matić. U takvom se sastavu štab nikad nije sašao: prikriveni četnik Rašeta nije htio da se prihvati dužnosti. Nešto slično se i predviđalo, jer je OK tim taktičkim potezom htio da Rašetu istjera na čistac i lakše raskrinka.

Okružni komitet donosi odluku da formira udarni odred, koji ne bi bio vezan za svoje selo ili neku užu teritoriju, nego bi disciplinovano izvršavao zadatke tamo gdje bi se ukazala potreba. Borci Prvog udarnog odreda, koji je dobio ime »Čapajev«, bili su ti, koji su na svojim kapama nosili petokrake zvijezde sa srpom i čekićem. U odred su stupili isključivo dobrovoljci, i to odabrani. Vojna naobrazba i idejno-politički rad njegovi su svakodnevni zadaci. Način života, disciplina, borbenost i drugarstvo koji su vladali u to vrijeme među borcima

isticali su ovaj odred iznad svih drugih jedinica u Lici. Odred je formirao Đoko Jovanić.

Predloženo je da se odred odmah prebaci u unutrašnjost Like, gdje su bile povoljnije prilike za vojničko i političko dje-lovanje. Na ovome je naročito insistirao Marko Orešković, go-voreći da će ga u Podlapcu uništiti četnici, a da odred treba po svaku cijenu sačuvati kao jezgro naših budućih jedinica.

Našu neaktivnost u donjolapačkoj kotlini obilato su isko-rištavali Rašeta i njegovi ljudi. Rašeta se počeo ponašati kao gospodar situacije. On je išao tako daleko da je jednog dana Milu Počuči predložio da se povuče za Divoselo (gospički kotar), i da će mu on, Rašeta, dati pratinju, kako bi mogao mirno otici. Svakako, Počuča je odbio Rašetin predlog i nije se povukao iz Donjeg Lapca, nego je i dalje nastavio da politički djeluje.

U to vrijeme dolazi do čvršćeg povezivanja i međusobnog pomaganja između Ličana, Krajišnika i Dalmatinaca. Ovo je bilo utoliko značajnije, jer su partizanske akcije u dobroj mjeri bile vezane za selo i kraj gdje su formirani odredi. Trebalo je razviti šire razmjere borbe, uliti narodu i borcima svijest da je to neophodno, da je to životno pitanje ustanka. Po tom pitanju presudnu ulogu imali su Okružni komitet i partijske organi-zacije.

SLOM ČETNIKA

Ustaše su ušle u Donji Lapac 6. ili 7. oktobra. Major Rašeta je pobjegao zajedno sa svojim četnicima. Njegov kuka-vičluk bio je očevidan. Žene i djeca su ga izrugivali. Partizani su za to vrijeme vodili borbu protiv ustaša. Najprije su ih opko-lili, zatim su dobar dio likvidirali i raspršili. Zarobili su veću količinu oružja i jedan top. Rašeta je čekao svršetak akcije. On je poslao svoje ljude u Lapac da mu daju signal kad se može vratiti.

Poslije drugog oslobođenja Lapca, partizani su tu bili samo kratko vrijeme, »blagodareći« četnicima koji su pozvali Talijane. Umjesto da su u Lapcu partizani, došli su Talijani, a s njima i Rašeta.⁴

Pod ovakvim okolnostima nastala su i razna previranja: jedni su otpadali, a još više novih je dolazilo. Nezgoda je bila u tome što je sve to iziskivalo daleko veću budnost i u vlastitim redovima.

⁴ Kad su partizani i po treći put oslobodili Lapac koncem februara 1942. (sada od Talijana), Rašeta se sakrio i tako ostao i dočekao Nijemce u jesen 1943. Poslije se s njima i povukao.

Političko rukovodstvo je pravilno uočilo stvarno stanje i ocijenilo da treba tražiti slabe tačke neprijatelja, da mu treba nametnuti svoju volju i tući ga po najosjetljivijim mjestima. Takva mjesta, na koja smo usmijerili svoje udarce bila su Pličićka jezera (izvršen je napad na ustaše) i Pogledalo (gdje su napadnuti Talijani). Ovo je bio i prvi napad na Talijane u tom dijelu Like. Zbog pretrpljenih gubitaka, za odmazdu, oni su zapalili 52 kuće u selu Vrelo kod Korenice, pa je Kotarski komitet Korenice poduzeo mjere za smještaj naroda, a istovremeno i za mobilizaciju. Formiran je bataljon »Ognjen Prica« u Krbavici (komandant je postao Bogoljub Rapajić, a komesar Srđan Brujić).

Razvili smo živ politički rad, stvarali čvrste veze s narodom. Borci smješteni po kućama pomagali su narodu i u poljskim radovima, a uz to i politički djelovali. Nisu izostale ni priredbe, skećevi. Korištena su i seoska prela. U stvari na prelu se plelo i šilo za vojsku i sve je to iskorišteno za povezivanje seljaka i partizana. Razvijan je borbeni duh, podstican tradicijama predaka. Sve je to usmjeravano na razvijanje ljubavi prema narodu, rodnoj grudi i mržnji prema okupatoru. Nicale su revolucionarne pjesme koje su se orile iz raspjevanih grla momaka i djevojaka Like. Nijedna akcija nije prošla bez borbenih pjesama.

Obavještajna služba, iako bez većeg iskustva, dobro je funkcionalisala: imala je široku mrežu i postala je narodna služba, tako da pojedini neprijateljski elementi i agenti nisu mogli dugo da rade, a da ne budu otkriveni.

Darivanje boraca ručnim radovima uveliko je cijenjeno i moralno zaduživalo borce prema narodu. Svojim držanjem partizani su bili najbolji tumači bratstva i jedinstva, a to je u mnogome paralisalo ustaško-četničku propagandu. Kad su u hrvatska sela zapadne Like — Smiljan, Mušaluk, Lički Novi, Brušani i druga — došli partizani, izmiješani Srbi i Hrvati organizovali su pravo narodno veselje. Svaki put je omladina poslije ovakvih susreta odlazila u partizane. Isto tako je bilo kad se oko Korenice pojavila četa Hrvata-partizana iz Dalmacije. Ništa nije moglo biti dirljivije, nego kad su Šibeničani i Vodičani tukli Talijane i branili posjede Srba u Bjelopolju — da ih Talijani ne pljačkaju.

Za ustaše je bilo najteže što Hrvati odlaze u partizane. Zato, kad bi neko od Hrvata otišao u partizane, svirepo su se osvjećivali njihovim porodicama. No, sve to nije sprječilo 30 Hrvata iz Smiljana da odu u partizane, što je snažno odjeknulo u narodu i imalo povoljan politički značaj u čitavoj Lici — to je bio i znatan prilog bratstvu i jedinstvu.

U novembru 1941. formiran je i bataljon »Marko Orešković« na Kamenskom, sastavljen od dvije čete: jedne od ranijeg odreda »Čapajev« i jedne od Ličana iz gračačkog kotara. Za komandanta je postavljen Đoko Jovanić, a za komesara Milan Šijan. Kamensko, na visoravni Plješevice, odabrano je zbog terena podesnog za spuštanje padobrana. Tamo je predviđeno spuštanje oružja padobranima koje smo očekivali od Rusa, a koje nismo dočekali. Uzalud su nabrana drva da se zapale radi davanja signala.

Oružja je bilo malo, ali moglo se kupiti u Dalmaciji. Zbog toga se otvorio kanal za prebacivanje stoke preko Velebita. Tamo je stoka prodavana i kupovano oružje. Šverceri su se našli uslužni kao i obično, ali se i na taj način moralo doći do oružja.

Četvrti kvartal 1941. karakterističan je po borbi za svakog čovjeka, po borbi za narod. Četničke vođe oslanjale su se na okupatorsku silu i njome su plašile narod — ponašale su se kao da je to njihova sila. Hvalile su se mudrom saradnjom i trgovinom s Talijanima, a u isto vrijeme pozivale se i na kralja Petra i vladu u Londonu kako im poručuju neka »pametno rade« i neka »čekaju njihov znak«. Četnici su nastavljali sa svojim pričama kako će oni »mudro prevariti ,Digiće« i kako će oni biti »dobri saveznici«.

No, što je više naroda, naročito omladine odlazilo u partizane i što su izvođene smjelije akcije, to je sve više narod privlačen na stranu partizana. Ogorčenje prema okupatoru i onima koji mu služe sve više je raslo.

Konačno su se partizani iz bataljona »Marko Orešković« sreli s Talijanima u Mekinjaru 9. novembra. Ovi su pošli u selo da pljačkaju, pa se zapodjela borba.⁵ Ubijeno je 17 Talijana, 4 je ranjeno i 22 zarobljeno. Talijani su uhvatili nekoliko civila za taoce. Jednog seljaka su poslije uputili s prijetećim pismom iz Breštana prema štabu grupe odreda za Liku u Srednjoj Gori, u kome za odmazdu nagovještavaju paljenja i uništanje svega do čega dođu. U Srednjoj Gori je bio i OK. Talijanima smo odgovorili da ne zaborave da njihovi putevi vode kroz naše gudure i klance. Ako su voljni zamjenićemo zarobljenike, ako ne, mi se ne plašimo. Talijani su se urazumili i izvršili razmjenu, ali ne uredno kako je dogovoren. No, to je tek bio uvod u borbu širih razmjera protiv Talijana u Lici. Ranije nije bilo lako dobiti podršku naroda za ovakve pothvate, ali upornim tumačenjem i uspješnim akcijama sve je krenulo naprijed.

⁵ Borbu je započeo Srednjogorski vod pod Komandom Miloša Čankovića. Bataljon »Marko Orešković« uveden je u borbu uveče; s njim je bio i Vlado Četković.

Dolazak Dalmatinaca u Liku znatno je djelovao na suzbijanje šovinizma, koga su ustaše i četnici svaki na svoj način uporno propagirali. To vrijeme, moglo bi se reći, bilo je presudno u borbi za bratstvo i jedinstvo.

U Liku su Dalmatinci stizali u tri grupe: preko Bukovice, rijeke Zrmanje, pored Krupe, preko Velebita, Dubokog Dola, Vučipolja (Gračac), Glogova, Bruvna, Mazina, Arovaca, Kamen-skog. No, od ove tri grupe od 120 boraca, druga grupa Franje Kursana putovala je do Klapavice (Udbina). Na putu su ih sústigli Ivo Družić i Gašpar Bergam sa direktivom OK Šibenik, odnosno Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, da se vrate natrag i da operiraju na terenu Dalmacije u Bukovici. Ova direktiva napravila je zbrku i zbunila borce, iako su joj se pokorili: od Klapavice su vraćeni preko Bruvna, Vučipolja i Dubokog Dola. Povratak ove grupe negativno se odrazio na srpski živalj tamošnjih sela. Četnici su to obilato iskoristili, govoreći da su to »dalmatinske ustaše koji dolaze u izvidnice da likvidiraju Srbe«. Kod neupućenog dijela srpskog življa četnička propaganda je imala utjecaja i nakon kratkog vremena počele su da niču četničke grupe i ponegdje da se osipaju naše seoske straže. Četnici su već ranije razvili svoj utjecaj na seoske straže i odrede u tom kraju, blagodareći nebudnosti ondašnjih drugova. Kad su Vodičani-partizani prolazili od Vučipolja prema Bruvnu i uz pomoć omladine nosili opremu i municiju na putu im je pokradeno više od polovine municije. To je bio prvi loš znak. Bilo je jasno da ta municija nije pokradena da tuče Talijane, nego nas — u leđa. To je u stvari prvi uspjeli potez četnika.

Četnici su u to vrijeme tjesno surađivali sa Talijanima, a talijanska obavještajna služba pobrinula se da napravi što više zamki borcima iz Vodica. Oni su dobro znali što u Lici znači prisutnost boraca Hrvata iz Dalmacije za bratstvo i jedinstvo naroda ovog područja.

Grupa Franje Kursara, njih 26, naoružanih sa 24 karabina i dva puškomitrailjeza, pištoljima i bombama, vratila se do Velebita za Duboki Dol i тамо se smjestila u jedan mali zaselak, ali svi u jednu kuću. Nešto im je bilo sumnjivo. Kasna jesen, kiše su ometale bržu vezu, pa su tu ostali nekoliko dana. Četnici su u stopu pratili njihovo kretanje i pravili plan kako da ih razoružaju. Tu je bilo niz pokušaja i smicalica po planu četnika Špire Lukića. Govorio im je: »Talijani znaju za vaš boravak i oni će vas napasti«... »Dajte oružje pa čemo ga mi sakriti u pećinu, a vi se presvucite u ovdašnju seljačku odjeću,

koju čemo vam dati« ... ili: »Mi četnici čemo držati stražu; metnjite oružje u kupu« — i tome slično. No, drugovi su dobro osjetili o čemu se radi, nisu se dali nagovoriti, nego su dobro pritegli oružje i sami držali straže. U ime grupe, Parmač je odgovorio četnicima: »Glavu dam, ali oružje ne dam«. Ove riječi cijela grupa je jednodušno prihvatala.

Kad ovaj plan nije uspio, četnici su stvorili drugi, sve tobože u dobroj namjeri da im pomognu da uspostave vezu s Dalmacijom. Nagovorili su grupu da pređe iz Dubokog Dola u Turovac, koji leži na obronku Velebita i ima svega dvije — tri kuće. Četnici su stvorili plan da im dadu vodiča koji bi ih iz Turovca vodio u pravcu Javornika, obronkom Velebita, preko jednog skoro neprolaznog stjenovitog kamenjara. Tu bi ih Špirini četnici sačekali, razoružali i likvidirali.

No, četnici su se u svom planu prevarili — za njihove namjere doznali su seljaci, pa je iz Turovca, iz kuće u kojoj su se nalazili Dalmatinci, došao jedan seljak u Vučipolje da saopšti kako »četnici imaju u planu da navečer povedu drugove Dalmatince preko Javornika, a u stvari da ih razoružaju i pobiju«. Isti seljak je napomenuo da još nije kasno da se drugovi upozore (to je bilo oko tri sata poslije podne). Odmah sam pozvao nastranu Ljubu Kneževića, španskog borca i Biću Kesića i naložio im da odmah odu za Turovac i da se cijela grupa, na moju odgovornost, odmah vrati natrag. Tako je i učinjeno i grupa se vratila.

Nakon mnogih poteškoća konačno se našlo svih 120 boraca iz Dalmacije u Bjelopolju, gdje su kao 3. četa ušli u sastav bataljona »Marko Orešković«. Svoj prvi ispit položili su u borbama kod Bjelopolja i Korenice i dalje redom protiv Talijana, ustaša i četnika. Većina tih divnih drugova položila je svoje živote za dobro naših naroda, za bratstvo i jedinstvo, za socijalizam.

OPSADA KORENICE

Decembar mjesec značajan je zbog donošenja definitivne odluke za napad na talijanski garnizon u Korenici. Odluka je pala 25/26. decembra 1941. u Šalamuniću, u kući Vuje Ratkovića gdje je održan sastanak OK. Sastanku su prisustvovali komandant i komesar štaba odreda za Liku, Vlado Ćetković i Šime Balen. Već 28. decembra došlo je do prvih borbi s Talijanima u selu Bjelopolje. Talijani su pošli na saonicama iz Korenice u selo, tobož da kupe hranu, ali u stvari u pljačku. Pred selom su iznenada napadnuti od partizana. U prvom sukobu poginulo je i zarobljeno više Talijana, zaplijenjeno je i nešto oružja. Borbu pred selom zapodjeli su borci Dalmatinci. Poginulo je i neko-

liko Dalmatinaca. No, borba se nastavila i 30. decembra. Talijani su navaljivali da bi pokupili mrtve i povratili izgubljene položaje. Partizani su sve žešće napadali, pjevajući svoje omiljene borbene pjesme. Talijani su vraćeni u Korenicu. Te prve značajne pobjede predstavljale su uvod u sve jače borbe protiv Talijana. To je bilo ono čega su se plašili malodušnici, i ono što su htjeli istinski borci.

Iza toga, slijedile su krupne pobjede nad Talijanima kod Šijanova klanca, na Pogledalu, kod Široke Kule i Ljubova — gdje su partizani zaplijenili 4 topa i 2 tenka (to su prvi zaplijenjeni topovi i tenkovi kojima smo se služili u kasnijim borbama).

Kad je počela borba s Talijanima oko Šijanova klanca, u Trnovcu kod Korenice održavao se partijski kurs, koji je prekinut zato što su slušaoci kursa otišli u borbu.

Početkom januara 1942. počela je razmjena zarobljenika s Talijanima — odnosno za naše civile-kurire. Ali, ubrzo se pokazala vjerolomnost Talijana. Tako, naša dva druga zarobljena kod Vrhovina (koje su četnici uhvatili i predali Talijanima) Talijani su odmah ubili, dok su za njih tražili svoja dva oficira.

U 1942. godinu ušli smo s tromjesečnim opsjedanjem talijanskog garnizona u Korenici. Bilo je dosta naših pokušaja da se likvidira taj garnizon, kao i od Talijana da prođu do garnizona, da ga izvuku. Sve je bilo bezuspješno. Opsada je potvrdila procjenu OK da se ne isplati tako zamašna akcija s ovim snagama. Trebalo je prethodno izvršiti akciju na Donji Lapac, gdje je talijanski garnizon bio mnogo slabiji. Ojačani zaplijenjenim oružjem u Lapcu, mogli smo poći na Korenicu.

Nakon dva mjeseca opsade Korenice, odvojena je glavnina i upućena ka Donjem Lapcu.⁶ Raspoloženje boraca bataljona koji je tamo upućen iz Bunića, ulijevalo je vjeru u sigurnu pobjedu. Tako je elita ličkih partizana pošla po treći put da osloboda Donji Lapac, što se moglo da zahvali četnicima, koji su se zajedno sa Talijanima borili protiv partizana. Kad je Lapac oslobođen, 27. februara 1942. i talijanski garnizon od 140 vojnika razoružan, došlo je na red kažnjavanje četnika. Bili su primjerno kažnjeni i od naše vojske i od naroda.

Tako je u Lici završena prva godina oslobodilačke borbe i narodne revolucije u kojoj su OK i ostali partijski forumi i organizacije odigrali presudnu ulogu i dali svoj doprinos u ustanku.

Tomo NIKŠIĆ

⁶ U Lapac je upućen bataljon »Marko Orešković« (bez 3. dalmatinske čete) sa četom iz bataljona »Ognjen Prica«.

FORMIRANJE I SLOM PRVIH KUMANOVSKIH ODREDA 1941.

Početkom septembra 1941. godine, u kući Pere Nakova, održan je značajan sastanak Mesnog komiteta partijske organizacije Kumanova. Na tom sastanku je, pored članova komiteta, bio i Lazar Koliševski, sekretar PK za Makedoniju, koji je predložio da se na sastanku razmotri pitanje konkretnih priprema i organizacije oružanog ustanka u kumanovskom srezu. I pored toga što je partijska organizacija do tog sastanka, preko čitavog leta u agitaciono-propagandnoj delatnosti radila na pripremanju svog članstva za oružanu borbu, na ovom sastanku je trebalo doneti konkretne odluke za akciju, za formiranje partizanskog odreda i vođenje oružane borbe. Bilo je odlučeno da se odmah formira Vojni komitet (štab), koji će zatim organizovati partizanski odred, pripremiti ga za borbu i njime neposredno rukovoditi. Za vreme leta kumanovska partijska organizacija vodila je borbu protiv oportunističkih stavova Šarlovog rukovodstva u mnogim partijsko-političkim pitanjima, pa i o formi borbe u uslovima okupacije i situacije u kojoj se nalazila partijska organizacija. Odlučeno je, takođe, da u Vojni komitet uđu Panče Pešev, Pero Nakov, Dejan Aleksić i ja, i da Mesni komitet rukovodi Vojnim komitetom preko Panča Peševa.

Vojni komitet se već sutradan sastao i održao prvi sastanak u kući Milana Stevkovskog. I tom sastanku je prisustvovao Koliševski. Podneo je referat o vojno-političkoj situaciji u svetu i našoj zemlji, govorio o nekim iskustvima iz partizanskih akcija i borbi koje su se u to vreme vodile u našoj zemlji, a naročito o onima iz Srbije. Govorio je, takođe, i o revolucionarnim tradicijama makedonskog naroda. Na kraju je Vojnom komitetu postavio zadatke: da se što pre organizuje i pripremi partizanski odred za oružanu borbu protiv okupatora; da se brže pristupi prikupljanju oružja i municije, i da se učvrste i stvore nove,

bolje veze sa ljudima iz okolnih sela. Bilo je diskusije i o tome kako pristupiti organizovanju odreda i kako izvršiti odgovarajuće pripreme.

Odluka MK da se formira partizanski odred i povede oružana borba u našem sredu brzo je prenesena preko partijskih celija i skojevske organizacije. Među članovima Partije i Skoja, pa i kod bližih simpatizera, počela je da se oseća neka osobita živost. Prekraćene su one žučne diskusije o oružanoj borbi, koje su se vodile preko celog leta među članstvom. Svi su odjednom prešli na konkretan rad, usmeren na pripreme za podizanje ustanka.

Vojni komitet se, isto tako, odmah dao na posao. Svaki član Vojnog komiteta je dobio određene zadatke. Panče Pešev je zadužen za partijsko-politički rad, Dejan Aleksić za vojna pitanja, Pero Nakov za Skoj, a ja za organizacijska pitanja i naoružanje. Ta podela funkcija nije bila stroga. Praksa je kasnije nametala obavezu pojedinim članovima komiteta da izvršavaju i one zadatke, za koje nisu bili zaduženi. Ali — pred komitetom je svako odgovarao za ono zašto je bio zadužen. Panče Pešev se brinuo oko izvršavanja svih zadataka, nosio je, može se reći, najveći teret poslova komiteta.

Prvi, neposredni zadaci Vojnog komiteta bili su: da se razmotri kako formirati odred, zatim, da odredi brojno stanje odreda i ljudi koji će biti u njemu, da odredi rukovodstvo itd. Pored toga je trebalo rešiti u koji rejon sreza izbaciti odred, na zemljište koje će mu, u početku, poslužiti kao baza za dejstvo, s obzirom na političke i taktičke uslove. Trebalo je, takođe, preuzeti oružje i municiju, koje su do tada bile prikupile partijske organizacije i pojedini drugovi, čuvati i organizovati dalje prikupljanje oružja. Isto tako je trebalo odrediti drugove koji dolaze u obzir da idu u okolna sela radi učvršćivanja i stvaranja novih veza sa seljacima.

U međuvremenu je MK, preko partijskih celija i skojevskih organizacija, razmatrao koje članove Partije i Skoja da uputi u prvi partizanski odred. Bilo je odlučeno da u prvom redu pođu oni drugovi koji su bili kompromitovani kao komunisti i za koje je postojala opasnost da budu uhapšeni od fašističke policije. Drugi su imali da pođu tek pošto odred ojača i stvori dobру bazu na terenu. Reorganizacijom partijske organizacije, međutim, bilo je rešeno pitanje novog MK i broja članova Partije, odnosno celija koje bi dejstvoale u gradu.

Drugovi određeni da stupe u partizanski odred javljali su se članovima Vojnog komiteta ugovorenom javkom, a vanpartijci, predviđeni za odred, bili su na neposrednoj vezi s pojedi-

nim članovima Partije iz odreda. Tako se, u kratkom vremenskom razmaku, za odred javilo preko 60 ljudi.

Vojni komitet je zatim odlučio da to ljudstvo podeli u tri grupe, tj. da formira tri oružana odreda, koji će u početku biti: jedan na planini Karadag, drugi na planini Kozjak, a treći u rejonu Kotorlak. Od formiranja treće grupe se u poslednjem trenutku odustalo, jer su neka lica zbog raznih izgovora otkazala da idu u odred, pa se ostalo na dve grupe: Kozjak i Karadag.

Vojni komitet je, na kraju, odlučio da prijavljeno ljudstvo podeli na još manje grupe, zato što je zauzeo gledište da se u početnom periodu dejstvuje iz više baza, kako bi se stvorila šira osnova za mobilizaciju ljudstva, uporišta za rasplamsavanje ustanka, i da bi se snage neprijatelja što više razvukle.

Partizanska grupa »Kozjak« je, na primer, imala zadatak da stvori bazu u širem rejonu planine Kozjak. S obzirom na to da je Vojni komitet raspolagao podacima da severno od planine Kozjak dejstvuju partizani Vranjskog odreda, to je grupi dat zadatak da se poveže sa njima radi koordinacije i zajedničkog dejstva. Pored toga je bilo i neproverenih vesti da u širem rejonu planine Kozjak dejstvuju četnici Jordana Kimića, pa je trebalo da grupa na terenu ispita i tu vest i, ukoliko stvarno postoje, da stupi u vezu s njima radi zajedničkih akcija (naravno, ukoliko se nađe zajednička akciona platforma). Grupa je imala i poseban zadatak: da stalno ometa saobraćaj na komunikaciji Kumanovo — Kriva Palanka — Sofija, koja je za bugarskog fašističkog okupatora bila od velike važnosti.

S obzirom na to da je ta grupa imala važnije i složenije zadatke, kao i na veće mogućnosti koje su se pružale za dizanje ustanka u tom kraju — uzimajući u obzir njegov geografski položaj i pogodan manevarski prostor i veliku mržnju naroda tog kraja protiv okupatora — to je rešeno da ova grupa bude najjača i da broji 26. ljudi. Za komandira grupe je određen Ljubo Gačo, a za politkomesara Kiro Fetak.

Partizanska grupa »Karadag« je imala zadatak da dejstvuje u širem rejonu planine Karadag, u kojem pretežno živi šiptarski živalj. Grupa je trebalo da među njima razgoreva ustanak, da održava vezu sa Skopskim partizanskim odredom koji će, prema obaveštenju Pokrajinskog štaba, takođe dejstvovati na Skopskoj crnoj gori (Karadagu). Ta grupa imala je zadatak da sa Skopskim odredom ometa saobraćaj na železničkoj i putnoj komunikaciji Skoplje — Vranje. Imajući u vidu da u tom rejonu pretežno živi šiptarski živalj, to su u tu grupu bila raspoređena dva druga šiptarske nacionalnosti: Ali Riza i Bajram Šabani, kao i još neki drugovi koji su imali lične i prija-

teljske veze s ljudima tog kraja. Grupa je brojala 16 ljudi. Za komandira je bio određen Boro Menkov, a za politkomesara Pero Čičo.

Pored svih drugih zadataka Vojni komitet je imao i pune ruke posla oko priprema koje su se morale obaviti do izlaska partizanskih grupa. On je preko komandira ili politkomesara pozivao pojedine drugove i davao im konkretnе zadatake koje treba da izvršе. Tako su, na primer, često slate dvojke ili trojke na pojedine pravce da izvide rejone i objekte i da ispitaju где su okupatorove vojne snage, posade, straže — da utvrde koliki je njihov broj i jačina, kakvih objekata ima od značaja za okupatora na putnim i železničkim komunikacijama i kakve ih snage čuvaju. Naročito se poklanjala pažnja onim objektima koji su dolazili u obzir za diverzantska dejstva. Takve izviđačke grupe je Vojni komitet često slao, tako da je imao potpuno jasnu sliku o lokaciji pojedinih delova okupatorovih snaga, njihovoj jačini i rasporedu na teritoriji sreza. Drugovi su te zadatake uspešno izvršavali, jer su im davana jasna i precizna uputstva o tome šta treba izviđati.

Takva delatnost je ovom komitetu veoma korisno poslužila u planiranju izlaska partizanskih grupa iz grada, koje su, kasnije, neometano i bez ikakvih posledica izašle i stigle u određene rejone i pored toga što su delovi bugarske vojske gotovo potpuno opasivali grad. Pored toga ta delatnost je dobro poslužila komitetu u realnom planiranju diverzantskih akcija na nekim objektima.

Vojni komitet je, takođe, u pripremnom periodu pripremio i podučavao drugove u vršenju diverzija. Uvežbavao ih je u rukovanju dinamitom, upaljačima, štapićem, i u tome kako se prave i postavljaju mine. Iz komiteta su za taj posao bili zaduženi Pančo Pešev i ja, jer smo i sami za njega prethodno bili obučeni. Obuku sa nama izvodili su jedan omladinac, mislim da je po narodnosti bio Čeh,¹ i Trajko Tarzan, koji su u Kumanovo dolazili po zadatku dobivenom od Pokrajinskog štaba. Diverzantska obuka se izvodila izvan grada, u Menkovoj kolibi, i u gradu, u kući braće Menkovi i Daneta Čekova.

Takođe su obučavani u rukovanju puškom i pištoljem oni drugovi koji to nisu znali. Čak su vršena i gađanja iz puške i pištolja. Stari revolucionar Dimče Jerebica organizovao je gađanje puškom u gradskim vinogradima i to puškom čuvara Tripka.

¹ Verovatno se radi o Robertu Gajdiku Slavku, Čehu, koji je ispred upada hitlerovaca u Čehoslovačku, biciklom prebegao u Jugoslaviju. Streljan je od fašista na Kosmetu 1943. (Prim. red.).

Najviše teškoća Vojnom komitetu je zadavala akcija oko prikupljanja oružja. Oružje prikupljeno do formiranja Vojnog komiteta bilo je nedovoljno, pa se zato za njim počelo intenzivnije tragati.

Tako je, na primer, komitet dobio obaveštenje da se u prizemnoj prostoriji opštinske zgrade u Kumanovu, zaključanoj običnim ključem, nalazi 35 pušaka. Istoga dana je stvoren plan, pripremljena jedna desetina naoružana pištoljima, koja je u toku noći imala da zapleni puške i da ih skloni u kuću Kire Fetaka, u prizemnu skrivnicu naročito uređenu za tu svrhu. Ključ od prostorije opštinske zgrade bio je nabavljen preko jednog službenika opštine — našeg simpatizera. Ali — i pored najboljeg plana i naše spremnosti — ta akcija nije uspela. Istoga dana, pre pada mraka, puške su bile iznete iz prostorije u kojoj su se do tada nalazile, jer se, verovatno, saznao za našu akciju. Isto tako je bio propao i plan da se uzmu veće količine oružja iz jednog sela u okolini Sv. Nikole. Naime, Vojni komitet je preko partijske organizacije bio obavešten da se može »podići« veća količina oružja, samo se najpre treba povezati s nekim drugom iz Sv. Nikole, koji će dati podrobnije podatke o tome gde se to oružje nalazi i kako se može uzeti. Veza sa tim drugom bila je odmah uspostavljena. Zatim, pripremljeno mesto za sakrivanje tog oružja u kući druge Stojana Age u Kumanovu. Najmljen je auto taksi od jednog našeg simpatizera — Cimeta i pošlo se po oružje. Na izvršenje ovog zadatka pošli su drugovi Pero Nakov i Kiro Nakov. Međutim, oružje se nije moglo pronaći, iako su obaveštenja bila iz sigurnih izvora. Napravljen je pokušaj i po drugi put da se pomenuto oružje podigne. Najmljen je kamion od Blagoja Miškova za prenos istog, ali i ovo se završilo bez rezultata. I u selu Belanovcu, u blizini Kumanova, jedne noći je bila preduzeta akcija iskopavanja oružja, jer je Vojni komitet došao do podataka gde se ono tačno nalazi. Nekoliko drugova su celu noć prekopavali jednu uvalu, jer se verovalo da je oružje u njoj zakopano, ali je nađena samo jedna puška.

I pored neuspeha u tim akcijama ipak smo, bar za prvo vreme, imali dovoljno pušaka, dva puškomitraljeza, veću količinu municije i bombi, koje su prikupili i predali Vojnom komitetu članovi Partije, Skoja i simpatizeri. Pored toga prikupili smo preko nekih drugova i nešto dinamita, koji su dobili od bugarskih vojnika, »trudovaka«, koji su radili u blizini grada.

Oružje, municiju i drugi vojni materijal sklonili smo u kuću Daneta Čekova, a jedan deo u kolibu braće Menkovih. To oružje je bilo očišćeno i podmazano i dobro smešteno, tako

da mu nije pretila opasnost od korozije i drugih kvarova, niti je moglo da lako padne u ruke policiji, ako bi slučajno došlo do pretresa.

Zanimljivo je, takođe, napomenuti da je, nekoliko dana pred izlazak partizanskih grupa na teren, Vojni komitet prenio i izveo dve taktičke noćne vežbe. Vežbe su izvedene u neposrednoj blizini grada, na mestu zvanom »Kraste«, kod sela Biljanovci. U tim vežbama su učestvovali svi oni drugovi koji su bili određeni da idu u odred. Obadve vežbe su bile izvedene sa ciljem da se drugovi nauče orientaciji noću, kretanju u koloni, razvijanju u strelce i zauzimanju položaju za borbu. Vežbe su u svakom pogledu bile korisne.

Vojni komitet je za vreme priprema izradio i jednu brošuru, koja je trebalo da posluži kao uputstvo komandirima grupa i drugim borcima o tome kako voditi borbu, odnosno o načinu dejstava partizanskih grupa. Brošura je izrađena na osnovu uputstava datih u »Biltenu Vrhovnog štaba POJ«, kojim je raspolagala partijska organizacija, a bila je umnožena na ciklostilu partijske tehnike Kumanova u dvadesetak primeraka. Na brošuri su radili Dejan Aleksić i Panče Pešev.

Posle tih i drugih priprema, Pokrajinski vojni štab je 9. oktobra naredio da organizovane partizanske grupe izadu 11. oktobra na teren.

Što se više približavao taj dan, nestrpljenje boraca je bivalo sve veće. Svi su kompletirali ličnu opremu — odeću, obuću i druge potrebe. A i Vojni komitet je s nestrpljenjem očekivao taj dan jer su i pored stroge konspiracije mnogi građani naslućivali, a neki i sigurno znali, da se nešto krupno priprema, te se zbog toga moglo dogoditi da odred bude otkriven pre vremena.

Međutim, i pored toga što su sve pripreme na vreme bile završene, i pored toga što smo bili spremni da partizanske grupe izvedemo na teren 11. oktobra — te večeri odred ipak nije izšao. U podne 10. oktobra iz Skoplja se vratio Kočo Popov i saopštio Mesnom komitetu i Panči da odluka Pokrajinskog štaba o izlasku odreda nije obavezna, odnosno da odred može i kasnije da izade. Pored toga on je odbio da ide u partizane izgovarajući se kako mora da ide u Sofiju na specijalni zadatak koji mu je dao Pokrajinski komitet.

Znajući, međutim, da je Kočo Popov, koji je do poslednje reorganizacije partijske organizacije, bio član MK, i ranije bio kolebljiv u pitanju oružane borbe novi MK i Vojni komitet su tu vest primili sa rezervom i sumnjom, te je MK i Pokrajinski komitet odmah poslao Dimčeta Pekara da je proveri. Tako se

utvrdilo da je vest netačna, kako u pogledu vremena izlaska partizanskog odreda na teren, tako i u pogledu njegovog odlaska u Sofiju. Pekar se 11. oktobra vratio kasno uveče, te je bilo nemogućno obavestiti ljude da se te noći kreće, već je odlučeno da se na teren izade 12. oktobra. Popov je odmah zatim pobegao u Sofiju, a kasnije je postao izdajnik.

Kako je bio organizovan izlazak partizanskih grupa na teren?

Partizanska grupa »Kozjak« trebalo je u 21. čas da bude na zbornom mestu Studene vode, 5 kilometara istočno od grada, a grupa »Karadag«, u isto vreme, na zbornom mestu Menkove kolibe, 4 kilometra južno od grada. Obadve grupe su odredile ljude koji će najpre doći u kuću Daneta Cekova i podići oružje i municiju prema unapred napravljenoj podeli. Trebalo je da dođu po oružje u određeno vreme — Kozjačka grupa u 19, a Karadaška u 20 časova.

I članovi Vojnog komiteta su bili podelili uloge: Dejan Aleksić je išao na zborni mesto kod Karadaške, a Penče Pešev na zborni mesto Kozjačke grupe. Oni su imali da izvrše smotru grupa i da pročitaju tekst partizanske zakletve koju je propisao Vrhovni štab POJ, a koja je bila štampana u Biltenu. Pri svetlosti baterijske lampe drugovi su reč po reč čitali partizansku zakletvu, a borci su je ponavljali. To je bio dirljiv i svečan trenutak, koji je kod svih boraca pobudio još veće saznanje o težini zadatka koji primaju na sebe.

Pero Nakov i ja smo dobili zadatak da izvadimo oružje i municiju iz skladišta kuće Cekova, da ga pripremimo i podelimo prema unapred napravljenom planu i da ga predamo drugovima koji je trebalo da ga odnesu u svoje grupe. Tačno u određeno vreme — i pored toga što je kiša lila kao iz kabla — drugovi su došli po oružje i municiju. Po hladnoj oktobarskoj kiši i blatu, pod teretom oružja i municije, drugovi su blagovremeno i neprimećeni stigli na svoja zborna mesta.

Tačno u 23. časa partizani grupe »Karadag«, u koloni po jedan, šibani hladnom kišom i vetrom, pošli su preko Romanovskog polja prema zapadu, prešli železničku prugu, i uputili se ka planini Karadagu. Ujutru su stigli u blizinu sela Belanovca, smestili se u jednu vodenicu da se odmore, a zatim su opet produžili pokret. Partizanska grupa »Kozjak« je sa Studene vode pošla prema selu Tromedi i preko Crnog polja produžila ka selu Četirci na obroncima Rujena gde je osvanula, a zatim nastavila put ka obroncima Kozjak-planine.

U prvim borbama sa okupatorovom vojskom obadve grupe su bile razbijene. Pale su i prve žrtve u našem srežu.

Poginuli su divni drugovi iz Kozjačke grupe: Dimče Jerebica, Vase Gelev, Tome Suljo, a Boro Jovčev je bio lakše ranjen; iz Karadaške grupe su pali: Kiro Burnaz, Nace Buđoni, Pero Čičo, Boro Menkov, Magdalena Antova, Tonko Tišler i Bajram Šabani, dok su Bojčo Sekirar teže, a Blage Peckalija i Slavko Georgijev lakše ranjeni. Neki su drugovi uhvaćeni i osuđeni na smrt i tešku robiju, a neki su uspeli da se spasu.

Taj prvi neuspeh naneo je težak udarac partijskoj organizaciji i pokretu u Kumanovu. Partijska organizacija je odmah reorganizovana, formiran je novi MK, koji je izvukao potrebne pouke i dao se na rad. Povodom prvih žrtava i razbijanja odreda, MK je izdao letak koji je bio rasturen u gradu. Letak je nosio moto »Narodne žrtve nikad nisu uzaludne; ako odmah ne dovedu do pobeđe, one pripremaju put ka pobedi«. Ozdravljenja partijska organizacija kasnije ponovo organizuje odred i rasplamsava narodni ustank u srežu, koji više nije mogao biti ugušen.

Gojče STEVKOVSKI

KRAGUJEVAC U 1941. GODINI

Početkom 1941. godine Komunistička partija Jugoslavije imala je u Kragujevcu preko 100 članova u 20 partijskih celija i oko 300 članova SKOJ-a, a uz to i dvostruko veći broj aktivnih simpatizera KPJ koji su po svom ubedjenju bili komunisti. Najveći broj članova Partije bio je u Vojnotehničkom zavodu¹ a najveći broj skojevaca među srednjoškolskom i radničkom omladinom. Sem u preduzećima, postojale su partijske celije i u svim rejonima grada a skojevskih aktiva je bilo gotovo bez izuzetka u svim srednjim školama i preduzećima.

Partija je tada predstavljala u Kragujevcu revolucionarnu organizaciju očeličenu u vatri ilegalne borbe, očvrslu u borbi protiv klasnog neprijatelja. To najbolje govori činjenica da posle 1937. godine, iako je bilo čestih pojedinačnih i grupnih hapšenja, partijska organizacija nije nikada više provaljena. To je bila disciplinovana, čvrsta i iskusna organizacija sa sigurnim međusobnim vezama, sa izgrađenom i sposobnom samostalnom tehnikom, čvrsto vezana s višim partijskim forumima, spremna i sposobna da izvrši najteže zadatke. Neki članovi OK KPJ, koji je zajedno sa Mesnim komitetom KPJ u Kragujevcu rukovodio čitavom partijskom aktivnošću, nisu bili »kompromitovani« pred kragujevačkom policijom, što je bilo od značaja za uspešan rad OK i MK. U OK su od devet članova šestorica bili radnici. Sekretar je bio Mijalko Todorović Plavi. Sekretar MK je bio svršeni učenik vojnoznanatlijske škole Toza Dragović.

U Kragujevcu je postojala široko razgranata organizacija Narodne pomoći koja je imala svoje odbore i poverenike (organizovali su prikupljanje pomoći za političke zatvorenike i nji-

¹ Pred rat je u ovom Zavodu bilo zaposleno 8—11 000 radnika iz cele zemlje, svih naših nacionalnosti, a i nacionalnih manjina.

hove porodice) u svim kragujevačkim preduzećima, školama i nekim društvenim organizacijama. U svim većim radionicama Vojnotehničkog zavoda postojali su odbori Narodne pomoći. Gotovo u svim odeljenjima viših razreda srednjih škola postojali su poverenici koji su organizovali prikupljanje pomoći. Nekada uska organizacija pod imenom Crvene pomoći promenila je svoje ime i platformu rada i započela nekoliko godina uoči rata široku akciju za prikupljanje materijalne pomoći od svih naprednih ljudi koji su bili protiv nenačudnih režima, protiv fašizma, a za slobodu i demokratiju. Neposredno uoči rata aktivnost Okružnog odbora Narodne pomoći, uz pomoć Pokrajinskog odbora, bila je već tako široka da su stotine naprednih ljudi u Kragujevcu bili obuhvaćeni u ovu organizaciju čija je aktivnost omogućila da hiljade ljudi, svakog meseca dobrovoljno daju materijalnu pomoć. Kao najbolji primer masovnosti Narodne pomoći može da posluži jedan razred učiteljske škole u Kragujevcu u kome je od 30 učenica 25 bilo obuhvaćeno davanjem pomoći. Iako je morala znati za ovo, jer su u tome učestvovali hiljade ljudi, policija nije nikada otkrila postojanje ove ilegalne organizacije.

U Kragujevcu je postojao i veći broj legalnih organizacija u kojima je uoči rata uticaj KPJ bio od presudnog značaja za njihovu aktivnost.

Iako ne naročito masovna, zbog terora nad radnicima, naročito nad radnicima najveće kragujevačke fabrike Vojnotehničkog zavoda, u gradu je postojala jaka sindikalna organizacija u kojoj je uticaj KPJ i njene članove bio odlučujući za čitavu njenu aktivnost. Pojedine podružnice URSS-ovih sindikata predstavljale su ozbiljnu snagu i značajan faktor u radničkom pokretu Kragujevca. Mnogi štrajkovi i druge akcije ekonomsko-političkog karaktera, organizovani neposredno uoči rata, najbolji su dokaz za to. Treba naročito istaći masovno učešće zanatskih radnika, ne samo u svim akcijama sindikata, već uopšte u političkom životu grada.

Kulturno-umetničko društvo »Abrašević«, kao sastavni deo sindikata, zbog svojih javnih kulturnih priredbi sa naprednim sadržajem bilo je vrlo popularno u Kragujevcu i široj okolini.

Aktivnošću studentske organizacije, koja je okupljala veliki broj studenata i bila sastavni deo aktivnosti studenata Beogradskog univerziteta, takođe su rukovodili komunisti. Političke akcije kragujevačkih studenata i njihove kulturne priredbe u Kragujevcu i okolnim mestima bile su zapažen faktor u političkom životu grada.

KPJ vršila je pun uticaj na sportski klub »Radnički«, Udrženje esperantista, Učiteljsko udruženje itd. Nije postojala ni jedna legalna sportska ili bilo kakva druga društvena organizacija, a da na nju nije vršen manji ili veći uticaj KPJ, izuzimajući izrazito reakcionarne organizacije.

Kao najbolji primer elastičnosti i političke širine Partije u Kragujevcu može da posluži sudbina takozvane Zadruge za narodno prosvećivanje koju je vladajuća stranka JRZ stvorila. Predstavnici nenarodnog režima pokušali su da kroz ovu organizaciju izvrše uticaj u prvom redu na politički neopredeljenu omladinu. Po direktivi Partije, grupa naprednih omladinaca uključila se u aktivnost Zadruge, tako da je buržoazija bila prioruđena da je likvidira. Mesto njihovog uticaja na politički neopredeljenu omladinu i kroz Zadrugu, uspešno se sprovodio uticaj Partije.

Ženski pokret u Kragujevcu takođe je okupljaо veliki broj naprednih intelektualki i radnica u skladu sa opštom političkom platformom KPJ i pod njenim punim uticajem.

Posebno treba podvući da je uticaj KPJ bio vrlo snažan na jednu od najjačih građanskih opozicionih partija u to vreme — Demokratsku stranku. Veliki broj članova ove stranke, naročito mlađih ljudi, neposredno pred rat u stvari je bio pod uticajem Partije, učestvujući u svim akcijama koje su komunisti organizovali kroz Narodni front.

Od naročitog značaja bio je rad Partije sa pristalicama Narodne seljačke stranke (levih zemljoradnika) od kojih su se najbolji ljudi, seljaci i studenti takođe sve češće vezivali za KPJ.

Saradnja KPJ sa opozicionim političkim partijama (demokratima, republikancima i zemljoradnicima) bila je od velikog uticaja pri zauzimanju političkih stavova lokalnih rukovodstava ovih stranaka i zato su se ti stavovi često, pod pritiskom snage radničkog pokreta u Kragujevcu, razlikovali u pozitivnom smislu od zvaničnih stavova vođstava tih stranaka.

Reakcionarne partije i vladine stranke nisu imale ni ugleda ni ozbiljnijeg uticaja u masama. One su okupljale šačicu politikanata i plaćenika koji su uoči rata, manje-više, služili narodu za podsmeh. Pred sam rat, iako sasvim mala (sa dvadesetak aktivnih članova) i bez ikakvog uticaja u masama, najznačajnija i najaktivnija reakcionarna organizacija bila je Ljotićev »Zbor« sa izrazito fašističkom orientacijom. Naoružani kamama, bokserima i revolverima uz punu podršku policije, zborasi su izazivali samo mržnju naroda. Kao što ni režimska sindikalna organizacija Jugoras nije mogla da ispolji bilo kakav uticaj na radničku klasu, tako ni ova grupa ljotićevaca, uprkos

pune pomoći policije i podrške jednog od direktora kragujevačke gimnazije, nije mogla ozbiljnije da utiče ni na srednjoškolsku, a kamoli na radničku omladinu.

Policajski aparat, iako je bio prilično brojan i služio se surovim metodima, nije bio sposoban za uspešnu borbu protiv radničkog pokreta i naprednih snaga. Taj aparat je bio okružen dubokom mržnjom naroda.

U garnizonu jugoslovenske vojske u Kragujevcu, kao i u čitavoj zemlji, viši oficiri bili su uglavnom reakcionarno politički orijentisani. Ali njihova aktivnost i politički uticaj u ovom gradu nisu mogli biti veći jer je postojala opasnost da će se vojska u potpunosti kompromitovati u očima naroda.

OD MARTOVSKIH DANA DO OKUPACIJE

Uoči velikih i burnih zbivanja, pred napad Nemačke na Jugoslaviju, Kragujevac je jasno manifestovao svoju snagu, patriotizam i političko raspoloženje. Prve demonstracije u našoj zemlji kojima je narod ustao protiv Trojnog pakta, protiv stavljanja Jugoslavije u službu fašizma i sila Osovine, protiv takve nacionalne sramote, izbile su u Kragujevcu već 24. marta 1941. godine istog dana kada je objavljen proglaš PK KPJ za Srbiju. Demonstracije su se nastavile i sledećih dana da bi dostigle kulminaciju 27. marta kada je srušena izdajnička vlada Cvetković-Maček. U tim burnim danima neki istaknuti političari opozicionih i reakcionarnih građanskih partija pokušali su da »kanalisu« raspoloženje masa, da opravdaju pristupanje Trojnom paktu iako su se i sami pod pritiskom masa morali izjasniti protiv njega. Tada se čuo javno i slobodno, pred hiljadama Kragujevčana, glas Komunističke partije Jugoslavije u čije je ime govorio sekretar OK KPJ Mijalko Todorović Plavi. Nikada do tada u svojoj istoriji ovaj slobodarski grad nije tako jasno i snažno manifestovao svoje jedinstvo i visoku političku svest, nikada kao tada radnički pokret i KPJ nisu jasnije pokazali da su oni najdosledniji i najverniji izraz patriotskih i socijalnih stremljenja svoga naroda.

Od 24. marta do 6. aprila 1941. aktivnost komunista u Kragujevcu bila je gotovo legalna. Svima je bilo jasno kakvu ulogu i kakav politički uticaj ima u ovom gradu Komunistička partija Jugoslavije i radnički pokret.

Kada je beogradska radio-stanica objavila 6. aprila početak napada fašističke Nemačke na Jugoslaviju, u Kragujevcu je patriotsko raspoloženje za odbranu zemlje, koje je Partija razvijala naročito pred narastanje fašističke opasnosti, a posebno od početka II svetskog rata, bilo jasno i snažno manifestovano.

Raspoloženje za borbu protiv fašističke Nemačke postojalo je u najširim masama naroda. Komunisti i svi drugi građani ovog grada koje je obuhvatala vojna obaveza, pohrlili su u svoje vojne jedinice radi odbrane zemlje od agresije. Opšti haos, nastao zbog izdajničke uloge buržoazije i najviših vojnih krugova, imao je odraza i na stanje u ovom gradu. U tim teškim danima kada se raspadala jugoslovenska vojska, rodoljubi, radni ljudi ovoga grada uvereni da je jedino KPJ dosledni borac za odbranu zemlje, za interes naroda, zaustavljali su komuniste na ulicama uvek sa istim pitanjem: »A šta ćemo sada?« Evo jednog primera: 4. aprila bilo je suđenje trojici komunista pred Okružnim sudom u Kragujevcu, a nekoliko dana kasnije jedan od sudsija koji je bio u veću koje je sudilo komunistima, sreo je posle nekoliko dana na ulici jednog od ovih komunista i zabrinuto rekao: »A šta ćemo sada? — Jedino vi (KPJ) ako nešto znate, ostalo je sve propalo«. Odgovor je bio uvek isti: »Treba uzimati oružje«.

Na dan-dva pred ulazak Nemaca u Kragujevac, po direktivi OK radnici i omladina uništavali su najskupocenije mašine i uzimali oružje iz Vojnotehničkog zavoda da bi se uključili u borbu protiv Nemaca. To su bili oni koje vojne komande kao dobrovoljce nisu primale u vojne jedinice.

Neposredno uoči ulaska Nemaca u grad policija i vojska su organizovano oduzimale oružje od svih građana koji nisu na sebi imali vojničko odelo. Ta je akcija bila brzo sprovedena, tako da je velika količina oružja oduzeta od građana. Tom prilikom je izvršen sistematski pretres u velikom broju kuća, naročito u radničkim naseljima. Pod vidom borbe protiv petokolonaša (kojih je u gradu bilo u veoma malom broju) kao poslednji trzaj policije i izdajnika domovine bilo je oduzimanje oružja od naroda. Iz pravca Jagodine 11. aprila su počele padati artiljerijske granate na grad. Jedna od prvih je pala na Oficirski dom, nekadašnji dvorac kneza Miloša, koji je tom prilikom izgoreo do temelja. Organizovane odbrane grada nije bilo. Samo su dve tri manje vojne jedinice samoinicijativno pružale otpor Nemcima, među njima naročito Pirotehnički bataljon, sastavljen od mobilisanih radnika Vojnotehničkog zavoda, u čijim je redovima bilo nekoliko komunista i veći broj naprednih ljudi. U gradu je bilo na više mesta otpora nemačkim trupama, naročito kod železničke stanice, ali su te male grupe i pojedinci ginuli smrću heroja u neravnoj borbi.

Komunisti i veliki broj građana napuštali su grad pred fašističkom vojskom sa nadom da će otpora ipak biti u drugim krajevima naše zemlje i da se u borbu svakako treba uključiti.

Nemci su ušli u grad 11. aprila sa veoma malo žrtava. Pljačka je odmah započela. Nemci su razbijali izloge i iz trgovackih radnji uzimali što su hteli. U tome im se priključio i manji broj kriminalaca i deklasiranih elemenata, jedni zato što nisu mogli da shvate svu težinu tragedije koja je zadesila naš narod, a drugi pod izgovorom »da za Nemce manje ostane«.

Brzo su gradom počele da se šire parole da su pojedini komunisti i petokolonaši ulazili u Kragujevac zajedno s Nemcima sedeći na nemačkim tenkovima. To je bio pokušaj policije i domaćih izdajnika da na KPJ prebace odgovornost za gubitak slobode i nezavisnosti. Ali taj pokušaj nije dao nikakve rezultate.

U tim danima mogle su se videti grupe komunista i drugih naprednih ljudi sa oružjem ili bez njega po selima oko Kragujevca, u pokretu prema Užicu, Valjevu, u nadi da će dati svoj doprinos i ispuniti patriotski dug u borbi protiv hitlerovske sile. Ubrzo su razbijene i poslednje iluzije kada je 17. aprila potpisana bezuslovna kapitulacija jugoslovenske vojske.

PARTIJSKA AKTIVNOST U NOVIM USLOVIMA

Već posle nekoliko dana partijska organizacija u Kragujevcu je počela da radi u novim uslovima. Komunisti su se vraćali u grad, a brzo su pristizali i oni članovi Partije koji su bili mobilisani i izbegli zarobljeništvo. Krajem aprila je Okružni komitet funkcionisao u punom sastavu, a uspostavio je veze s Mesnim komitetom i partijskim organizacijama, kao i sa višim partijskim forumima.

Tih dana brzo su se i jasno izdiferencirala dva fronta: na jednoj strani narod i KPJ, a na drugoj okupator, šačica izdajnika svih boja (na čelu s ljetićevcima), malobrojna buržoazija i prilično zbumjena policija.

Nemci su odmah po ulasku u grad, po uobičajenoj praksi, odredili grupu talaca, među kojima i dva člana Partije i nekoliko istaknutih aktivista u radničkom pokretu i Narodnom frontu, kao Mihaila Ivešu, Dragišu Mihailovića, Dimitrija Jovanovića i druge. Dvadesetak dana su se oni javljali nemačkoj komandi dvaput dnevno. Pošto za to vreme nije u gradu poginuo nijedan nemački vojnik, oslobođeni su talaštva uz obrazloženje: »Pošto nemačka oružana sila u ovom gradu nije ugrožena, vlada red i mir, taoci su oslobođeni«.

Jedina snaga koja je tada mogla da podigne veru porobljenog naroda i ukaže na perspektive borbe za slobodu i nezavisnost bila je KPJ. Proglas CK KPJ od 15. aprila i Prvomajski proglas, a naročito Majsko savetovanje CK, ukazali su na za-

datke komunista u novonastaloj situaciji i na perspektivu borbe za slobodu i nezavisnost zemlje. Na toj liniji je partijska organizacija u Kragujevcu odmah razvila vrlo širok politički rad na pripremama za oružanu borbu protiv okupatora. Ona je stvarno tada bila u mobilnom stanju. Njena iskustva iz perioda stvaranja i aktivnosti Narodnog fronta veoma su doprinela stvaranju širokog narodnooslobodilačkog fronta u Kragujevcu. Otpočelo je okupljanje u Front nacionalnog oslobođenja svih građana koji su za slobodu i nezavisnost svoje zemlje, bez obzira na političku prošlost i pripadnost, bez obzira na sve druge razlike. Vernost narodu, organizovanost i visok politički nivo pokazala je u tim danima KPJ u Kragujevcu.

Taj širok patriotski rad komunista omogućio je da partijska organizacija gotovo legalizuje svoju aktivnost. Veliki broj sastanaka partijskih celija, SKOJ-a i simpatizerskih grupa održan je tada čak javno na poljanama, a narod je na svakom mestu izržavao podršku komunistima u pripremama za borbu protiv okupatora. Evo šta jedan ljotičevski funkcioner piše u to vreme Ljotiću:

»Došavši u Kragujevac zatekao sam haos kakav se retko može zamisliti. Rad komunista sa đacima bio je i ostao vrlo uspešan... na ulici i dvorištima, učionicama, za vreme časova — stalno agituju. Čak se išlo dotele da su pevane komunističke pesme, komunističke knjige i brošure stalno kruže. Komunisti su iskoristili dolazak velikog broja učenika izbeglica... Pred njima su se pokazali samilostivi primajući učenike na stan i hranu. Ovi su zato bili formalno klukani komunističkim propagandnim spisima. Rad »zporaša«, mislim na omladinu, skoro nikakav. U gradu su komunisti uspeli da i demokrate okrenu protiv nas.«

U svako doba dana i noći rukovodstvo Partije je znalo gde se i na kojim zadacima nalaze pojedini njeni članovi. Nikad kao u tim danima narod nije tako jasno pokazao da jedino u Komunističkoj partiji vidi snagu koja može istinski stajati na čelu naroda. Ono što je KPJ radila za dve decenije svoga postojanja došlo je do punog izražaja i dalo svoje pune rezultate. S druge strane, partijska rukovodstva i iskusni partijski radnici, članovi Partije i SKOJ-a, bili su potpuno svesni svoje velike odgovornosti za dalju sudbinu svoga naroda. To se jasno manifestovalo na radu, u svakom postupku komunista.

PRIPREME ZA ORUŽANE AKCIJE

Pripreme za oružanu borbu protiv okupatora dobile su najkonkretnije vidove. Prikupljano je oružje, municija, eksploziv, sanitetski materijal, održavani su sanitetski kursevi itd.

Početak napada na SSSR 22. juna izazvao je radost na licima građana Kragujevca. Rat Nemačke protiv SSSR značio je

za narod blisku perspektivu borbe za slobodu i nezavisnost i stvaranje pravednijeg društvenog poretka.

Partijska organizacija u Kragujevcu spremno je dočekala borbu protiv fašizma. Gestapo je 22. juna, u saradnji sa domaćom policijom, organizovao hapšenje komunista i drugih naprednih ljudi u Kragujevcu. Uprkos munjevitoj akciji Gestapoa nije uhapšen nijedan član KPJ. Iako su svi članovi KPJ i sami došli do zaključka da će odmah otpočeti hapšenje komunista, zbog čega su odmah prelazili u ilegalnost, ipak je OK organizovao obaveštavanje svih komunista i simpatizera KPJ, poznatih policiji, da će biti hapšenja i da se treba odmah skloniti. Istog dana su svi kompromitovani komunisti smešteni u ilegalne stanove kod svojih prijatelja, simpatizera KP i nekompromitovanih partijaca. Komuniste su primali toga dana u svoje stanove i građani koji se pre 1941. nisu bavili politikom. A tada su bili spremni ne samo da prime komuniste u svoje stanove nego i da učine i druge usluge partijskoj organizaciji.

Toga dana je brzo kroz grad prostrujala vest o neuspeloj akciji Gestapoa i domaće policije. Uhapšen je samo manji broj simpatizera KPJ i nekolicina uglednih političara opozicionih građanskih partija, koji nisu poslušali upozorenje koje im je dala KPJ.

Posle Odluke i Proglasa CK KPJ o dizanju ustanka protiv okupatora, partijska organizacija u Kragujevcu pristupila je ubrzanim pripremama za izvršenje direktive CK. I tada, kao i ranije, PK i CK KPJ pružili su značajnu pomoć preko svojih delegata partijskoj organizaciji u Kragujevcu.

Stvaranje i akcije Kragujevačkog partizanskog odreda

Juna i jula 1941. godine u Kragujevcu su formirane vojne desetine kao prva pripremna faza za stvaranje partizanskog odreda. Glavninu i jezgro u ovim prvim desetinama sačinjavali su članovi KPJ i SKOJ-a. Već krajem jula ukupno je u njima bilo oko 500 radnika, đaka, studenata i drugih. Sve desetine su položile partizansku zakletvu, a sa većim brojem desetina vršena je u julu probna mobilizacija (odlazak na određena mesta van grada). Desetine su započele i sa akcijama protiv okupatora. Uništavani su putokazi nemačke oružane sile, na ulicama su paljene okupatorske novine, sečene telefonske žice, vršeni napadi na policijske agente i nemačke vojнике, zapaljena je mapa na zgradi krajskomande koja je pokazivala napredovanje Nemaca na istočnom frontu.

Okružni komitet je 12. jula doneo odluku o stvaranju partizanskog odreda i odredio njegov štab, a 5. avgusta je formiran Kragujevački partizanski odred sa tri čete. Da bi se čete odmah snabdele što većom količinom oružja, predviđena je za 7. avgust akcija izvlačenja veće količine oružja iz Vojnotehničkog zavoda. Ova akcija samo je delimično uspela. Vojni senjak na periferiji grada je zapaljen, što je trebalo da skrene pažnju Nemaca sa glavne akcije. Zapaljena je i sedlarnica u Vojnotehničkom zavodu, ali glavni zadatak — iznošenje oružja — nije uspeo.

Tri čete, koje su ubrzo prerasle u bataljone Kragujevačkog partizanskog odreda, dejstvovalе su na rejonu Kragujevac — Gornji Milanovac, Kragujevac — Kraljevo i Kragujevac — Lapovo.

Treba napomenuti da je kragujevačka partijska organizacija pružila značajnu pomoć partijskoj organizaciji orašačkog sreza, poslavši na rad u taj kraj nekoliko istaknutih partijskih radnika, a dvadeset radnika članova Partije i simpatizera KPJ u Prvi šumadijski odred.

Odred je već u avgustu imao oko 200 boraca, a bio je uglavnom sastavljen od kragujevačkih radnika i omladinaca i manjeg broja seljaka. Sve tri čete odmah su započele sa rušenjem pruga, mostova, raskopavanjem puteva, paljenjem opštinskih arhiva, razoružavanjem svih žandarmerijskih stanica, demoliranjem železničkih stanica, organizovanjem zaseda na drumovima kojima su se kretale nemačke jedinice, mitinzima i sl. Tih dana su pale i prve žrtve u Kragujevcu. Prilikom pokušaja atentata na jednog od policijskih agenata 21. avgusta uhvaćeni su Stevan Zarić, član KPJ i Boža Petrović, član SKOJ-a. Posle teških mučenja streliani su 22. avgusta, a zatim obešeni nasred grada. Okružni komitet je izdao proglašenje povodom prvih žrtava, pozivajući sve rodoljube da pojačaju borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

U septembru i oktobru Kragujevački odred je već brojao oko 600 boraca. Iako bez vojničkog iskustva, bez dovolino kadra sa vojnim obrazovanjem, sa uspehom su vođene borbe protiv Nemaca i domaćih izdajnika — nedjelevaca i ljetićelevaca, i to: kod Guberevca, Ravnog Gaja, Dulana, Adžinih Livada, Dobrovodice, na milanovačkom drumu, kod Rekovca. Uništene su železničke kompozicije u Kniću i Gruži. Izvršen je napad i na kragujevačku železničku stanicu, kojom prilikom je poginulo nekoliko Nemaca. Likvidirane su četničke grupe u Glediću... Ove akcije su predstavljale značajan vojnički uspeh za Kragujevački partizanski odred i znatan gubitak u živoj sili i materijalu za nemačkog okupatora i njegove sluge.

Narod Kragujevca i okoline pružao je ne samo punu moralnu nego i najraznovrsniju materijalnu pomoć partizanskom odredu. Kako je rasla i razvijala se vojna i politička aktivnost, tako je pomoć i podrška sela bivala sve veća. Sve više seljaka je stupalo u odred. Seljaci su donosili hranu partizanima, iskopavali iz zemlje zakopane puške i municiju i predavalci ih odredu. U akcijama na prekopavanju puta Kragujevac — Kraljevo učestvovalo je jedne noći preko 300 seljaka iz dva-tri sela ne-posredne okoline Kragujevca.

S obzirom da su jezgro odreda sačinjavali članovi Partije i SKOJ-a, odnos partizana prema narodu bio je potpuno pravilan, kakav nijedna vojska nije imala u prošlosti. To je bila istinski narodna vojska.

Iz Kragujevca je takođe stizala materijalna pomoć odredu koju je organizovao Narodnooslobodilački fond. Ta je organizacija imala svoje rukovodstvo, proizašlo iz Narodne pomoći. Sada je ona proširila platformu svoga rada, prikupljajući pomoć od svih kragujevačkih rodoljuba. U odred je iz Kragujevca stizalo oružje, municija, eksploziv, odelo, obuća, sanitetski materijal itd. Raspoloženje naroda za borbu protiv okupatora omogućilo je vrlo masovno prikupljanje pomoći za partizanski odred.

Pokušaji da se omladina mobiliše u izdajničku Nedićevu i Ljotićevu vojsku potpuno su propali. Isto tako nije uspeo ni pokušaj okupatora i domaćih izdajnika da ponovo organizuju proizvodnju u Vojnotehničkom zavodu. Na rad je došlo samo nekoliko stotina radnika, a među njima izvestan broj komunista koji su po direktivi poslati u fabriku. Zato je okupator odmah počeо demontiranje mašina i njihovo transportovanje u mirnije krajeve okupirane Evrope.

Fašisti strepe

Grad su u septembru i oktobru blokirale partizanske jedinice. Železnička pruga Lapovo — Kragujevac — Kraljevo — Skoplje nije više radila pošto je srušen veliki tunel na Vučkovići (12 km od Kragujevca). Deo iste pruge, koji je vezivao Kragujevac i Lapovo, takođe je samo povremeno radio zbog čestog rušenja. Jedino sigurno prevozno sredstvo na ovom delu pruge bio je povremeno blindirani voz. Put Kragujevac — Topola — Beograd bio je praktično neupotrebljiv, jer su na njemu delovali Šumadijski i Kosmajski odred.

Sve je to izazvalo strah u redovima policije i ostalih domaćih izdajnika, a i kod okupatora.

Kakva je atmosfera bila tih dana u gradu, najbolje će se videti iz ovog primera. U zatvoru je bila jedna grupa naprednih ljudi, među njima i nekoliko komunista za koje policija nije znala da su članovi KPJ. Jednog dana došao im je u posetu predstojnik gradske policije i rekao:

»Šta vam je, bre, ljudi? Sada su došli Nemci i mi treba da budemo sa njima lepo. Sutra ako dođu Rusi mi ćemo i sa njima lepo. Važno je glavu sačuvati. Nemci su obavešteni da će partizani napasti Kragujevac i nemački komandant mi je rekao da će oni znati da se izvuku iz grada, ali će posle toga grad biti sravnjen sa zemljom. Kažite to vašima, da ne prave nesreću.«

Kada su posle nekoliko dana ovu grupu puštali iz zatvora predstojnik policije im je na rastanku rekao:

»Mi smo se prema vama ponašali lepo, niko vas nije tukao, dobijali ste i »Nolitove« knjige da čitate. Poručite vašim drugovima partizanima da ako mi dođemo u takvu situaciju neka i oni budu prema nama takvi.«

Najviši ljotičevski funkcijonjer kragujevačkog okruga i komandant Ljotićeve vojske u gradu Marisav Petrović napisao je tih dana Ljotiću sledeće pismo:

Naše vlasti čine uslugu komunistima radi toga što veruju da će Sovjeti pobediti, pa da će im ovi te usluge posle revanširati. Organi naše vlasti to svoje uverenje ni pred kim ne kriju, oni meni to otvoreno govore, mada im je dobro poznato ko sam... Ja ti nikako nisam u stanju da opišem kako su i koliko komunisti uspeli da narod uvere da je sada na njih red, da njihovo vreme dolazi. Svi oni koji su im se nekom slučajnošću zamerili za ma šta, sada žive u strahu.

Povodom partizanskih akcija i opšteg raspoloženja naroda, ovaj ljotičevac kaže: »Ako se ova pojava ne preseče energično, ona će se kao epidemija brzo početi da širi. Ako bog da doći ću tamo u petak, ako dotle ostanem živ.«

Za sve to vreme, iako su partijska organizacija, SKOJ i organizacija Narodnooslobodilačkog fonda funkcionisali uspešno i izvodili čitav niz vrlo značajnih i masovnih akcija, nijedna od ovih organizacija nije otkrivena.

Jedno vreme, u septembru, u Kragujevcu je bilo i sedište Glavnog štaba za Srbiju. Kroz Kragujevac su tada prolazili i boravili po više dana članovi Vrhovnog štaba, članovi PK i CK Partije. Kragujevac je prihvatio veći broj istaknutih partijskih funkcijonera prilikom njihovog dolaska na savetovanje vojnih komandanata Srbije u Dulanu, koje je održano 16. septembra 1941. godine.

U to vreme je ustanak u Srbiji uzeo široke razmere. Stvorenja je i Užička republika. Od Kragujevačkog partizanskog odreda, tj. od njegovog položaja kod sela Vučkovice, deset kilometara od Kragujevca, moglo se preko slobodne teritorije preći do partizanske Romanije. Tim putem su i otišle bosanskim partizanima bombe »kragujevčanke«, koje su kragujevački partizani zaplenili posle eksplozije okupatorovih magacina.

Očigledno je bilo da Kragujevac — po svojoj prošlosti i aktivnosti u borbi protiv okupatora, po raspoloženju naroda prema narodnooslobodilačkoj borbi — predstavlja veliku snagu narodnooslobodilačke borbe. To je okupator shvatio, to je sa svim dobro znala i domaća policija.

Okupator je napravio plan da zaustavi dalje širenje ustanaka i zaplaši srpski narod. Nemci su 19. oktobra streljali oko 400 seljaka u selima Grošnici, Maršiću i Mečkovcu, u neposrednoj okolini grada. Sledećeg dana blokirani su grad i pohapšeni su svi muškarci od 16 do 60 godina, pa i stariji. Istog dana streljana je grupa od oko 100 građana, među kojima je bilo nekoliko istaknutih kragujevačkih političara. Streljan je i Mihailo Iveša, poznati dugogodišnji borac u radničkom pokretu, Dragoljub Milovanović Bena, vod Demokratske stranke, Milorad Milić, vod grupe republikanaca u Kragujevcu i drugi. U ovoj grupi streljano je više članova porodica istaknutih kragujevačkih komunista, koji su već bili u kragujevačkom odredu i izvestan broj simpatizera KPJ i NOP-a. Međutim, okupator je uz pomoć ljoticevaca i nedicevaca streljao 21. oktobra za jedan jedini dan oko 7000 građana Kragujevca. Među ovih 7000 građana streljano je preko 100 članova KPJ i SKOJ-a. Tada je poginuo i sekretar MK Toza Dragović i gotovo svi oni koji su već bili položili partizansku zakletvu, a kojih je bilo oko 300.

Preživeli su ispričali kako se odigrao ovaj strašni zločin. Poruke streljanih, zapisane na njihovim legitimacijama, najbolje govore o masovnom heroizmu radnika i omladine prilikom streljanja. Na jednoj je zapisano: »Drugovi, pobijte gadove! Živila KPJ!« Na drugoj: »U ime svega što vam je najmilije, tražim osvetu!« Na trećoj: »Deco, osvetite oca!« itd. Toza Dragović i Nada Naumović su poslednji pozdrav uputili KPJ i SSSR-u. Direktor učiteljske škole Miloje Pavlović odbio je razgovor o mogućnosti da izbegne streljanje i otišao zajedno sa ostalim profesorima i đacima zagrljen na streljanje. Nebrojeni su ovakvi primeri. Oni koji nisu hteli da služe okupatoru, koji nisu hteli u Ljoticevu i Nedicevu vojsku, koji nisu hteli da se bore protiv svoje domovine — streljani su.

Teško je rečima opisati atmosferu u ovom slobodarskom gradu posle streljanja.

I posle svega ovaj grad je u svom partizanskom odredu gledao osvetnika i zato mu je i dalje pružao punu moralnu podršku.

Najteže stanje zavladalo je u ovom gradu početkom decembra, kada je posle prve ofanzive okupatora i domaćih izdajnika — četnika, nedicevaca i ljetićevelaca — Kragujevački odred napustio svoju teritoriju i povukao se zajedno sa ostalim partizanskim odredima u Sandžak. Tek tada su se osili izdajnici, tek tada je masovna propaganda o uništenju partizana stvorila tešku psihozu u gradu. Zavladala je glad i beda, a posebno kod partizanskih porodica i porodica streljanih.

Ali istina o nepobedivosti narodnooslobodilačke vojske nije mogla biti dugo skrivana. Kragujevac nije dugo čutao ni posle streljanja rodoljuba i povlačenja partizanskog odreda. Vesti o formiranju Prve proleterske brigade, u koju je ušao i Kragujevački odred, stigle su i u ovaj grad. To je bilo onda kada je mali broj komunista i skojevaca koji su ostali u gradu započeo ponovo aktivnost i organizovanu borbu protiv okupatora. Ponovo su rasturani leci o partizanskim uspesima širom zemlje i o prvim velikim uspesima Crvene armije. Nicale su slobodarske parole po zidovima okupiranog grada. Prikupljana je pomoć za partizanske porodice i za Prvi šumadijski odred, koji je dejstvovao u okolini Aranđelovca.

Okružni komitet KPJ, čije je sedište bilo u to vreme u okolini Aranđelovca, pružao je pomoć malobrojnoj partijskoj i skojevskoj organizaciji u Kragujevcu u njihovoj herojskoj borbi protiv fašista, koja nije prestala sve do oslobođenja grada, 21. oktobra 1944. godine.

Nemanja MARKOVIĆ
Rade MITROVIĆ

BORBA U KOŠČELAMA

(15. jula 1941)

U Koščelama, otprilike četiri kilometra od Rijeke Crnojevića, na putu prema Cetinju, nalazi se, na raskršću puteva prema Ljubotinju i Ceklinu, po svom iz ledu više nego skromna, spomen-ploča na kojoj je uklesano:

*»Ovdje su 15. jula 1941. godine
pedesetosam partizana u toku
osmočasovne borbe uništili fa-
šistički motorizovani bataljon
od osam stotina vojnika.«*

U toj borbi, koja je trajala skoro deset časova, borci naših ustaničkih odreda iz Ljubotinja i Gornjeg Ceklina — njih četrdeset osam, koliko ih je bilo na njenom početku, pojačani u toku borbe sa oko trideset i pet boraca drugih naših odreda — do nogu su potukli i prisilili na predaju ojačan bataljon moderno opremljene i do zuba naoružane italijanske fašističke vojske.

*

S obzirom na značaj ovog događaja, na njegovu povezanost sa ostalim borbenim dejstvima, koja su se tih dana odigravala na području sreza cetinjskog, kao i na njegov uticaj na dalji tok ustanka, nužno je bar ukratko se osvrnuti i na događaje koji su mu prethodili. Upravo takav osvrt ukazuje na tjesnu povezanost i uslovljenost svih tih događaja, a borbu u Koščelama i pobjedu u njoj ističe kao krupnu i značajnu epizodu u tim zbijanjima.

Trinaestog jula u borbenim akcijama protiv neprijateljskih snaga na području sreza cetinjskog učestvovao je dvadeset

i jedan ustanički odred, i to: tri — Ljubotinj; četiri — Donji Ceklin; tri — Gornji Ceklin; tri — sokolska opština; dva — Njeđuši; jedan — Majstori; jedan — Konak i četiri — Katunska.¹ Ukupan broj naoružanih boraca u svim ovim odredima kretao se oko 450 ljudi, od kojih veliki broj bez oružja. Toga dana ustanici su izvojevali pobjede nad neprijateljskim snagama na Obzovici, u Konaku, u Pavlovoj Strani, na prostoru Košćele — zaselak Oćevići, na Dobrskoj ploči i oslobodili Čevo i Rijeku Crnojevića. Odredi iz Donjeg Ceklina, na prostoru Carevog Laza vodili su upornu borbu sa jakim neprijateljskim snagama, pa je ta borba nastavljena i u toku narednog dana. Naporedo sa ovim dejstvima odvijale su se uspješno borbe u srežu barskom, koje su, između ostalog, dovele i do oslobođenja Virpazara. Sva ta borbena dejstva, mada vođena na raznim pravcima, čine jedinstvenu cjelinu kako u pogledu organizacije i rukovođenja, tako i po ostvarenim rezultatima.

Svaki gerilski odred, posebno uzet, uspješno je izvršio borbene zadatke, ispoljavajući pri tom upornost i umještost koja je upravo osiguravala uspjeh u svim tim akcijama. Kao rezultat tih dejstava, već prvog dana ustanka čitavo područje srezova cetinjskog i barskog, sa izuzetkom užih područja ova dva grada, bilo je u našim rukama i predstavljalo prvo, šire oslobođeno područje.

Pri izvođenju prvih borbenih akcija, susjedne jedinice su, u okviru konkretnih zadataka i koliko je njihovo izvršavanje to dozvoljavalo, nastojale da uspostave što tješnji međusobni kontakt i koordiniraju svoja borbena dejstva. Nedovoljno borbeno iskustvo i nedostatak nekih neophodnih znanja iz vještine vođenja rata nadoknađivano je sviješću boraca o obavezi izvršenja borbenih zadataka.

U tim prvim borbenim akcijama postavljeni su temelji na kojima se kovalo borbeno jedinstvo i učvršćivalo međusobno povjerenje boraca i ustaničkih jedinica. Između ostalog, ta vjera i saznanje da će druge jedinice po cijenu najvećih žrtava i do kraja savjesno vršiti svoje borbene dužnosti na pravcima svojih dejstava, omogućila je neposrednim učesnicima borbe u Košćelama da je muški vode i dovedu do pobjedonosnog završetka, i da, svojom odlučnošću, visokim borbenim moralom i upornošću znatno doprinesu ugledu i poštovanju ustaničkog oružja u prvim danima oslobođilačke borbe naših naroda.

¹ U gornji broj nijesu uračunati odredi u gradu Cetinju kojih je bilo oko dvadeset, zatim odredi iz Gradana, Podgore i Brajića koji su u periodu priprema za ustanak bili vezani za partijsko rukovodstvo sreža barskog.

*

Najviše okupacione vlasti u Cetinju — civilni guverner i komanda italijanskih okupacionih trupa za Crnu Goru — bile su iznenađene organizovanošću, širinom i zamahom ustaničkih akcija i efektima njihovih borbenih dejstava od 13. jula. Iako su u Cetinju raspolagale sa dva bataljona pješadije (divizije »Mesina«), jednim divizionom artiljerije, dijelovima 108. legije crnih košulja, prištapskim dijelovima divizije — minobacači, vezisti, karabinieri, OVR-a, komora i dr., u svemu oko 1800 — 2000 vojnika, hitno su pribjegle preuzimanju mjera koje su imale za cilj da im položaj učine što bezbjednijim. Na vijest o prvim našim akcijama pristupljeno je hitnom izvođenju fortifikacijskih radova i pojačavanju ranije izgrađenih prepreka na prilazima gradu (bodljikave žice, minska polja, reflektori i ugradivanje artiljerijskih i automatskih oruđa). Po obavljanju najhitnijih poslova u tom pravcu, neprijatelj je predveče, 13. jula, otpočeo izviđanje iz vazduha Rijeke Crnojevića i prostora Dobrska ploča — Košće, tukući jakom artiljerijskom vatrom sa pravca Cetinja ovaj prostor i zaselak Donji Kraj u Ceklinu. Radi jačanja svojih vojnih snaga u gradu, naređeno je dijelovima divizije »Mesina« lociranim u Podgorici da hitno upute jedan bataljon kao pojačanje garnizona u Cetinju. Usputno ovaj bataljon imao je zadatku da spriječi eventualna dejstva ustanika na komunikaciji Podgorica — Cetinje, i ukoliko na tom pravcu nađe na naše snage — da ih rasprši. I drugo, ovakvim preraspoređivanjem svojih snaga neprijatelj je nastojao da stvori uslove koji bi mu omogućili manevarske pokrete sa pravca Cetinja.

Neprijateljska komanda nije ni pomišljala da taj bataljon neće obaviti dobijeni zadatak.

On je, čak, izvršio pokret iz Podgorice u pravcu Cetinja 13. jula oko 15 časova, u već poznatom štimungu fašističke bihatosti i drskosti. Međutim, njegovi prednji dijelovi brzo su našli na prepreku. Kod Carevog Laza ustanici iz sela Rvaša i Bobije napali su ovaj bataljon i presjekli njegovo kretanje prema Cetinju. Započela je borba koja je bez prestanka trajala tog dana i sjutradan sve do oko 23 časa. Sva nastojanja neprijatelja, brojno i tehnički neuporedivo nadmoćnijeg, ostala su tog popodneva praktično bez rezultata. Do dvadeset časova neprijatelj je uspio da sa početnih položaja potisne naše odrede i svojim prednjim dijelovima stigne do sela Rvaša, pretrpevši pri tom osjetne gubitke (oko 40 mrtvih i ranjenih). Neprijatelju se očigledno žurilo pa je s nesmanjenom žestinom nastavio sa napadima i u toku noći. Međutim, naši borci, pojačani dijelovima Drušićkog, Materiškog i Riječkog odreda, i mimo sve njegove upornosti zadržali su neprijatelja do ujutro na položajima koje

je dostigao prethodnog dana. Upravo, u toku ove borbe neprijatelju je postala jasnija situacija u kojoj se našao. O tome su jasno svedočili rezultati ustaničkih akcija, njegovi sopstveni porazi i težak položaj u koji je došao njegov bataljon od kojeg se očekivalo da popravi tu situaciju. Zato je hitno naređen pokret još jednog bataljona iz Podgorice u pravcu Cetinja. Njegov zadatak je bio da pomogne bataljonu koji je već vodio borbu u Donjem Ceklinu i da se što brže probije u pravcu Cetinja i de-blokira grad. Istovremeno je, bataljonu, koji je već bio angažovan u borbi sa našim snagama u Donjem Ceklinu, izdat nalog da se zadrži na Rijeci Crnojevića i ostane kao posadna jedinica na ovoj, za okupatora, važnoj saobraćajnoj raskrsnici puteva na putu Cetinje — Podgorica i Cetinje — Skadar. U toku noći između 13. i 14. jula pristigao je na mjesto borbe i ovaj naknadno upućeni neprijateljski bataljon.

Naše jedinice zadržale su se i 14. jula na pravcima određenim uoči ustanka. Njihov broj se u međuvremenu uvećao formiranjem nekoliko novih odreda na sam dan 13. jula.

Njihov raspored na teritoriji tadašnjeg sreza cetinjskog izgledao je ovako:

— na pravcu Cetinje — Njeguši — Kotor nalazili su se odredi sa Njeguša i odred Majstorsko-Čavorski, koji je imao poseban zadatak da likvidira neprijateljsku postaju na Ivanovim koritim (Lovćen);

— na pravcu Cetinje — Čevo — Danilovgrad su bili odredi iz katunske nahije;

— na pravcu Cetinje — Budva, na prostoru Konak — Brajići, nalazio se odred iz Konaka, grupa odreda iz Ljubotinja, grupa odreda Građani — Podgor i odred sa Brajića.

Na pravcu Cetinje — Podgorica delovalo je takođe nekoliko odreda: na Lipi Dobrskoj, Dobrski odred; na prostoru Dobrska ploča — Mekavac grupa odreda sokolske opštine i grupa odreda iz Gornjeg Ceklina; u Košćelama jedan odred sa Gornjeg Ceklina i jedan Ljubotinjski, s tim što se u Oraškoj Strani nalazio još jedan odred iz Ljubotinja sa zadatkom da sadejstvuje sa odredima u Košćelama; u Rijeci Crnojevića odred iz varošice i neposredne okoline; u Pavlovoj Strani dijelovi grupe odreda iz sela Donjeg Ceklina; na prostoru Rvaši — Carev Laz odredi neposredno angažovani u borbi iz Rvaša, Bobije, Dobrske Župe i Zagore kao i dijelovi odreda raspoređenih u Pavlovoj Strani, i na pravcu Rijeka Crnojevića — Virpazar odred iz Dujeve i Mracelja i odred iz Donjih sela (Ljubotinj).

Broj naoružanih boraca samo se u toku 13. jula povećao za oko 150 do 200, tj. za broj zaplijenjenih pušaka i automatskih

oruđa u borbama vođenim tog dana². Naoružanje naših jedinica sastojalo se od desetak puškomitraljeza i lakih mitraljeza, dok su ostali borci imali puške sa dovoljno municije i bombi. Oko četvrtina ljudstva imala je pištolje, takođe sa dovoljno municije.

Neprijateljske snage u Donjem Ceklinu — dva bataljona pješadije ojačani artiljerijom i podržani avijacijom — otpočele su 14. jula u ranim jutarnjim časovima snažne napade na položaje naših boraca. Neprijatelju je tek u popodnevним časovima pošlo za rukom da u žestokoj borbi, koja se vodila za svaku čuku, odbaci naše snage sa kolskog puta i pod stalnom borbom koju su mu usputno nametali naši odredi sve do njegovog izbijanja na prostor Pavlova Strana — Šindon, nastavi svoje napredovanje ka Rijeci Crnojevića da bi je tek oko 23 časa ponovo zauzeo. U tom napredovanju neprijatelj je pokazao svu svrepost i nečovečnost fašističkih metoda ratovanja. U selima Rvaši, Drušići i Šindonu spalio je oko 120 kuća i poubijao oko tridesetak žena, djece i staraca, bacajući neke od njih žive u već zapaljene kuće.

Izbijanjem na prostor Pavlova Strana — Šindon neprijatelju je pošlo za rukom da se osloboди pritiska naših odreda, i da nesmetano nastavi put prema Rijeci Crnojevića. Pri ulasku u Rijeku Crnojevića otvorio je paklenu vatru iz svih oružja, vjerovatno sa ciljem da zastrašujuće djeluje na mjesno stanovništvo i na ustanike koji se nađu u blizini.

Poslije kratkog zadržavanja u Rijeci Crnojevića ponova su zatutnjali motori brojnih kamiona i motocikala i neprijatelj je krenuo u pravcu Cetinja. Njega i nas je razdvajalo svega četiri kilometra. Kamionima se toliki put brzo prelazi. Uz svu obazritost kojom se kretao, trebalo mu je najviše desetak minuta. Međutim, po izlasku iz Rijeke Crnojevića neprijateljska kolona je ponovo stala.

Bilo je jasno da nemamo mnogo vremena za razmišljanje. Na sastanku oba odreda odlučeno je da se hitno izvide snage neprijatelja i da se saobrazno rezultatima izviđanja izradi plan za napad. S obzirom na važnost ovog zadatka on je povjeren dvojici iskusnijih drugova. Desetak minuta kasnije, izviđači su podnijeli izvještaj da neprijatelj raspolaže sa oko tridesetak vozila od kojih oko polovina motocikala koji su pravili onu zاغlušnu tutnjavu, za koju smo mislili da su tenkovi u pokretu. S obzirom na broj vozila, snage neprijatelja su procijenjene na

² U toku 13. jula formirani su ustanički odredi u Dobrskom Selu, na Rijeci Crnojevića, i u drugim mjestima.

oko četiri stotine vojnika³. U vezi s tim, a imajući u vidu prednosti koje su bile na našoj strani — noć, vanredan položaj za napad i momenat iznenadenja — izviđači su predlagali da se što hitnije pristupi izradi plana za napad i izvrši raspored boraca prije nego neprijatelj nastavi pokret u pravcu naših položaja. Predlog je prihvaćen pa je rukovodstvo oba odreda⁴ donijelo sljedeći plan za akciju:

— neprijateljsku kolonu pustiti da nesmetano uđe u krvinu puta između crkvice na Cucinom Hanu i Košćela (do na oko osamdeset metara od mjesta gdje se od kolskog puta Rijeka Crnojevića — Cetinje odvaja krak puta prema Ljubotinju i Ceklinu);

— Ljubotinjski odred koji u svom sastavu ima i mitraljez da posjedne položaj duž puta prema Ljubotinju od kose u visini crkvice desno do ispred raskršća puta prema Ceklinu lijevo;

— odred iz Gornjeg Ceklina lijevo od ovog, s tim da jednim svojim dijelom posjedne položaj do kolskog puta prema Cetinju, uključujući i put, a drugim dijelom Opočnu glavicu i prostor prema crkvici na Cucinom hanu;

— neprijatelja napasti vatrom tek kad čelo njegove kolone izade iz krivine puta, tj. kad izbije pred naš mitraljez koji je postavljen tako da može tući duž kolone čitavih sto metara i bočno po čitavoj koloni. U trenutku kada mitraljez otvoriti vatru na čelo kolone, puščanom vatrom napasti čitavu kolonu, a dio odreda postavljen na Opočnoj glavici, čiji je položaj u neposrednoj blizini puta, zasuće bombama začelje i dio neprijateljske kolone ispred sebe. U tom cilju ovu grupu od deset boraca snabdjeti sa što više bombi.

O ranjenicima i mjestu njihovog prihvatanja, o popuni municijom i drugim važnim stvarima koje iskusni vojnici ne bi u sličnoj situaciji ni smjeli ni mogli previdjeti nije bilo ni riječi. Prosto, toga se niko nije sjetio.

³ Izviđači su namjerno prikazali snage neprijatelja znatno manjim od stvarnih, želeći da time pozitivno utiču na odluku o izvršenju akcije.

⁴ Ljubotinjski odred, komandir — Jakov Kusovac oficir bivše jugoslovenske vojske, predao se Italijanima nekoliko dana poslije ove borbe. Kasnije je prešao na stranu neprijatelja NOP-a; Politički rukovodilac — Milo S. Lubarda. Poslije rata poginuo u avionskoj nesreći.

Ceklinski odred: komandir — Andrija Pejović, politički rukovodilac — Stevo P. Mašanović, član KPJ od 1919. godine. Poginuo u Katunskoj nahiji s proljeća 1942. kao komesar čete Prvog bataljona (bataljon »13. juli«) Lovćenskog NOP Odreda.

Ostvarivanju ovoga plana koji je u isto vrijeme predstavlja i zapovijest za predstojeću akciju pristupilo se odlučno i brzo. Još dok je neprijatelj — iz nama nepoznatih razloga — mirovao na izlasku iz Rijeke Crnojevića, izvršen je raspored boraca, postavljen mitraljez i mitraljescu još jednom podvučen značaj pravog momenta otvaranja vatre.

Borce raspoređene u streljačkom lancu dugom oko osam stotina metara sakrio je polumrak vedre ljetne noći. Ljuti crnogorski krš pružao je dobre zaklone. Puščane cijevi bile su upere na put kojim će kroz koji čas naići neprijatelj. Oni u Opočnoj glavici pripremali su bombe.

Čekamo. U takvim trenucima vrijeme kao da zaustavlja hod. Ne smije se pušiti, jer bi nas mogli otkriti. Noć, neizvjesnost i svakojake misli kao pomahnitale lete po glavi. Sve to napreže živce. Neka unutarnja jeza nas prožima. Đavolski je teško biti sam u iščekivanju borbe. Srećom, noć prikriva sve, i to niko ne vidi.

Odjednom tišinu naruši zaglušni tutanj motora.

Kreću. Ne možemo ih vidjeti sve dok ne uđu među nas. Samo po tutnju pratimo njihovo kretanje. Kreću se polako.

Za deset minuta biće jedan sat 15. jula 1941. godine. Ukoliko ne naprave još koji zastanak, ovaj mir koji nas kida, pretvorice se uskoro u zaglušni tutanj, u vrtlog borbe. Prošetaće se smrt ovim tjesnacem. Strašno je to. Ali, mi smo čiste savjesti. Mi branimo ognjište, sebe, svoju slobodu.

Napokon se pojavilo čelo neprijateljske kolone. Prvo motocikli; pa kamioni: pet, deset, petnaest, dvadesetak ih se već nalazi među nama. A tutanj vozila koji dopire iza brda jasno pokazuje da tu nije ni blizu kraj. Znači, naši izviđači su se pokazali »nedoraslim« za noćno izviđanje neprijatelja. Čelo kolone je prošlo dvije trećine krivine puta. Još stotinjak metara i oglasiće se naš mitraljez. Vozila se kreću jedno uz drugo, bez isturenog obezbjeđenja. Računamo da će se začelje naći u krivini i ući u našu zasjedu. Dugi rafal našeg mitraljeza je upravo u tom momentu zaustavio dalje kretanje kolone. U isto vrijeme planule su puške naših boraca, a zaglušne eksplozije bombi proprale su noć.

Neprijateljska kolona je stala i odgovorila pravom uraganском vatrom. Preko pedeset automatskih oruđa i stotine neprijateljskih pušaka istovremeno je stupilo u dejstvo, a samo nekoliko trenutaka kasnije počele su eksplozije minobacačkih i ručnih bombi. Sve se to slilo u neprekidan tutanj. Stvoren je strahovit vatreni košmar, u kojem se vatra našeg oružja nije mogla razabrati. Ona je rijetka i slaba da bi se čula. Pedesetak

pušaka u tom krkljancu jedva da nešto predstavlja. Ali, neprijatelj je osjeća. On se pod njom grči, uvija. Ona mu onemogućava da se razvije, da organizuje svoju vatru, da je usmjeri na nas. Ne pomaže mu ni prilika stvorena preranim otvaranjem vatre iz našeg mitraljeza. A to je bila velika šansa, jer oko trećine njegovih snaga našla se izvan zasjede i izvan domaćaja naše vatre. Neprijatelj je pokušao da to iskoristi. Taj dio njegovih snaga se neometano razvio za borbu na prostoru pozadi Crkvice i Opočne glavice. Tako stvorena prednost mu je omogućila da ubrzo izbije iza leđa našoj grupi koja se nalazila na toj strani tjesnaca i da je dovede u krajnje težak položaj. Rijetka prisebnost i odlično poznavanje terena omogućili su borcima ove grupe uspješno i blagovremeno izvlačenje iz ovako stvorene klopke i njihovo prebacivanje na položaj drugog dijela odreda. Tada je izvršena i preraspodjela naše vatre tako da su jednim njenim dijelom zahvaćeni i dijelovi neprijatelja na Opočnoj glavici. Time je, ubrzo, likvidirana prednost koju je neprijatelj — našom greškom — ostvario u samom početku borbe.

Otprilike, jedan sat poslije početka borbe nama su pritekli u pomoć dvadeset pet boraca sa Ljubotinja iz grupe odreda sa pravca Cetinje — Budva, a nešto kasnije i desetak boraca sa Gornjeg Ceklina iz grupe sa Dobrske ploče — Mekavac. Pored jačanja naše udarne snage, ova pomoć je imala i vanredan moralni efekat i sve više učvršćivala našu upornost, pa su sva naštojanja neprijatelja da popravi svoj položaj ostajala bez rezultata. Pored toga, u toku noći pristigli su na mjesto borbe i drugovi iz rukovodstva ustanka za područje OK Cetinje, Peko Đapčević i Bajo Sekulić sa još nekoliko drugova. Oni su uoči 13. jula došli na područje Ljubotinja i Ceklina da bi rukovodili ustankom, pretpostavljajući da na ovom pravcu može doći do najozbiljnijih oružanih sukoba sa neprijateljem. Ugled koji su uživali kod boraca i vijest o njihovom prisustvu među nama takođe su podizali povjerenje boraca u sebe i naše mogućnosti.

Oko četiri časa ujutro borba je po svom intenzitetu dosegla kulminacionu tačku. Neprijatelj je, sagledavši veličinu svojih gubitaka i kritičnost svog položaja, tražio izlaska u pokušaju da odbaci naše lijevo krilo koje je zatvaralo put prema Cetinju i da se probije u tom pravcu. U tom cilju on je na taj pravac usmjerio težište svoje vatre i svojih napada.

U to vrijeme naš mitraljez već nije dejstvovao. Prorijedila se bila i naša puščana vatra. Prijetila je opasnost da ostanemo bez municije, pa su je borci štedjeli. Uprkos tome efekat vatre je bio katastrofalno po neprijatelja. Dnevna svjetlost je i nama pomagala. Neprijatelj je bio na bliskom odstojanju, i malo je bilo promašaja. U tim časovima naročito je bila efikasna vatra

našeg desnog krila. Borci Ljubljanskog odreda djelimično oslobođeni pritiska neprijateljske vatre tukli su vanrednom tačnošću u nedovoljno štićeni bok neprijatelja i prisilili ga ponovo da se brani. Tada, kada smo zbog pomanjkanja municije ozbiljno strahovali od ponovnih sličnih pokušaja neprijatelja, u kratkom vremenskom razmaku, došlo je pojedinačno ili u grupicama desetak seljaka iz Ljubotinja i Ceklina, koji su nam donijeli oko 5000 metaka. Oni koji su imali oružja stupili su u borbu. Time je, mada neprijateljska vatra po svojoj zaglušnoj buci nije slabila i nastavila se punih šest sati poslije toga, sudska ovog fašističkog bataljona bila zapečaćena.

Mi smo to osjetili. Našim streljačkim strojem je tada prostrujalo: prisiliti neprijatelja na predaju.

Iako je već tada bio praktično potučen, to je bio vrlo uporan protivnik. Bilo da je isčekivao pomoć, bilo iz očajanja, on je uporno produžio da se brani sve do jedanaest časova, tražeći naše slabe tačke i usmjeravajući težište svoje vatre čas na jedan čas na drugi sektor našeg položaja. Međutim, efikasnost naše vatre činila je te njegove pokušaje uzaludnim, i ukoliko je vrijeme borbe odmicalo njegovi redovi su se sve više proređivali.

Udarci koje smo mu zadavali, vrućina koja je u ovom kamjenaru postajala nesnosna, žđ i jauci ranjenika kojih je bivalo sve više i napokon pojavljivanje sa prvca Kostadina (Crni vrh) jedne grupice naših boraca koji su prethodnog dana učestvovali u borbi u Donjem Ceklinu, poljulali su borbeni moral neprijatelja. Oko jedanaest časova i neprijatelju je bilo jasno da mu je svaki dalji otpor besciljan pa se odlučio da prizna svoj poraz. Kod Crkvice, gdje se nalazio komandant ovog već unačaženog fašističkog bataljona, pojavila se bijela zastava. Time je označen i kraj borbe u Koščelama.

Međutim, desno od nas, na prostoru između Riječkog Grada i sela Dubove i Začira, još uvijek je trajala borba. Neprijateljski bataljon, koji se poslije ponovnog zauzimanja Rijeke Crnojevića zadržao u varošici kao posadna jedinica, uputio je tim pravcem dio svojih snaga sa ciljem da izbiju na put Košćele — Ljubotinj, u rejonu sela Začira, i da pritiskom na naše desno krilo olakšaju položaj svojim snagama u Koščelama. Naš odred iz Ljubotinja koji se na početku i u prvim časovima borbe u Koščelama nalazio na položajima u Oraškoj strani, bio je hitno upućen na taj pravac, i svojom odlučnom i efikasnom intervencijom spriječio pokušaj neprijatelju da sa tog pravca ugrozi položaj naših snaga u Koščelama. Neposredno po prestanku borbe u Koščelama neprijatelj je razbijen i na tom pravcu i prisiljen na povlačenje.

Otprilike u isto vrijeme grupa naših odreda u Dobrskoj ploči prisilila je na predaju jednu neprijateljsku skupinu od oko 70 vojnika i oficira koji su se u Košćelama, vjerovatno još u toku noći, neopaženo provukli pored naših položaja i pokušali, izbjegavajući put, da se što prije dočepaju Cetinja.

Gubici neprijatelja bili su katastrofalni. Na bojištu se nalazilo oko 80 mrtvih, 110 teško i oko 300 lakše ranjenih neprijateljskih vojnika i oficira. Od njih 800 preko polovine je bilo izbačeno iz stroja.

Jedan naš borac bio je lakše ranjen.

Ratni plijen je bio ogroman: oko 50 automatskih oruđa — teških mitraljeza »breda« i puškomitraljeza; 6 teških bacača; 4 pješadijska topa; oko 1200 pušaka; preko 100 pištolja; velike količine municije; odjeće, obuće i druge opreme. Napokon, tu je bilo i 48 kamiona i desetak motocikla. Na vozilima se nalažila hrana bataljona za nekoliko dana, nešto sanitetskog i hirurškog materijala i drugo⁵.

To je bila stvarno velika pobjeda. Ali ona je za naše borce predstavljala samo dio obavljenog posla. Taj ogromni ratni materijal trebalo je iznijeti sa bojišta, skloniti ga na sigurno mjesto i sačuvati da korisno posluži potrebama našeg daljeg ratovanja. Mnoge naše jedinice su oskudijevale u oružju. Tako prestanak borbe za nas nije značio i odmor. Čak ni predah. Po vanredno vrućem danu, iscrpljeni naporima desetočasovne borbe i žedi — to smo osjetili tek po prestanku borbe — trebalo je pristupiti poslu i hitno rješavati niz problema koji su iskrسавali jedan za drugim.

Neprijatelj je, na primjer, u trenutku kad se odlučio na predaju, oštetio veliki broj automatskih oruđa; na bojištu se nalazilo oko 400 ranjenika a postavljalo se pitanje sahranjivanja poginulih neprijateljskih vojnika, kao i pitanje — šta raditi sa zarobljenicima. Svemu tome trebalo je dati organizovan tok. Pri tome ni jedan od ovih poslova nije trpio odlaganje.

U vezi sa svim tim hitno je organizovano donošenje vode za piće za naše borce i zarobljene neprijateljske vojnike (prednost su imali neprijateljski ranjenici). Istovremeno se pristupilo pružanju pomoći ranjenim neprijateljskim vojnicima i oficirima, a svi teški ranjenici su kamionima hitno upućeni u italijanski garnizon na Rijeci Crnojevića i Podgorici. Formirana je ekipa od zarobljenih neprijateljskih vojnika za prikupljanje i sahra-

⁵ U dokumentima koji se odnose na ovu akciju ima izvjesnih neslaganja u pogledu količine zaplijenjenog ratnog materijala. S obzirom da je isti sklanjan u više skladišta i da ga je, imajući u vidu uslove u kojima je to činjeno, preče bilo skloniti nego prebrojavati, ona su i mogućna i razumljiva.

njivanje piginulih. Naporedo sa ovim dvije ekipe naših boraca, koristeći nekoliko neprijateljskih vojnika i podoficira, pristupile su pronalaženju razbacanih dijelova automatskih oruđa i njihovom kompletiranju. Borci ovih ekipa obučeni su i u rukovanju tim oružjem. Drugi su izvlačili oružje i municiju i ostali ratni materijal, dok je veoma mali broj boraca čuvaо zarobljenike. Ubrzo se pojavila i neprijateljska avijacija koja je u niskom letu satima kružila nad bojištem. Međutim, iako je prisustvo neprijateljske avijacije — »savoje« su nas nadlijetale u borbenom poretku — nametalo pretpostavku o mogućnosti napada na nas, čak ga nagovještavalo, posao je nastavljen bez za-stoja⁶. Tako je u toku dana izvučeno sa bojišta cjelokupno oružje, municija i druga vojnička oprema i dobrim dijelom, uz pomoć naroda, dopremljeno u skladišta u brdima oko Ceklina i Ljubotinja. Nekoliko mitraljeza sa potrebnom municijom upućeno je susjednim odredima i odredima u srezu barskom, Primorju i u Donjem Ceklinu⁷. Sklanjanje hrane i druge opreme koja nije imala isključivo vojničku namjenu, dolazilo je, s obzirom na ovakvu situaciju, tek u drugi plan. Međutim, za narod su to bile stvari koje je najhitnije trebalo »spasavati«, pa je u tom pravcu i ispoljena puna inicijativa.

Još dok su ovi poslovi bili u toku, prisutni drugovi iz Okružnog vojno-političkog rukovodstva su odlučili da se zarobljeni neprijateljski vojnici i oficiri puste na slobodu. Naime, oni su preko Ljubotinja i Crmnice sprovedeni i predati italijanskoj komandi u Budvi. Tom prilikom Peko Dapčević im je održao propagandni govor na španskem jeziku, u kojem je istakao ciljeve naše borbe, naša gledanja na italijanski narod, pozvao vojнике na neposlušnost i negativan odnos prema naređenjima fašističke komande, da sabotiraju borbu protiv crnogorskih ustanika i slično⁸.

⁶ Do napada nije došlo vjerovatno zato što bi on značio direktan napad i po svojim zarobljenim oficirima i vojnicima. Bili smo izmiješani.

⁷ U toku avgusta i septembra 1941. godine po nalogu rukovodstva ustanka za Crnu Goru i Boku najveći dio automatskog oruđa upućen je ustaničkim odredima u drugim krajevima Crne Gore, a desetak mitraljeza i ustaničkim snagama južne Hercegovine.

⁸ Na španskem zbog sličnosti italijanskog i španskog jezika.

Sastav ljudstva zarobljenog bataljona je omogućavaо puno razumijevanja njegovih riječi: oko 80 vojnika i oficira fašisti — crne košulje (u času predaje bez ikakvih košulja); oko trećina ostalog ljudstva učesnici u ratu protiv Etiopije — njihove označe duge brade i mnoga odlikovanja na grudima; približno toliko učesnika u ratu protiv republike Španije sa bojišta na Madridu i Gvadalahari — označe prsten falange i puno odlikovanja; ostatak — kraljevska vojska. U njegovom sastavu nalazi se i odgovor na upornost koju je pokazao u borbi i koju je platio ogromnim gubicima.

Na kraju ostalo je da se unište zaplijenjena vozila, pa je i za taj posao određena jedna grupa odgovornih drugova. Međutim, to je bio posao kome nijesu bili dorasli. Ne znajući kako da ga temeljnije obave oni su sjekirama i maljevima lupali po motorima, sjekli gume, razbijali akumulatori i druge lomljive dijelove. No, time su ona bila samo oštećena ali ne i uništена⁹.

Porazom koji je nanesen neprijatelju u Koščelama i uspjesnim okončavanjem akcija koje su pratile ovu nejednaku borbu i sa njom činile cjelinu, naši borci su izvojevali zaista veliku i značajnu pobjedu. Otuda su borbe na Koščelama i 15. jul zauzeli dostoјno mjesto u dokumentima koji govore o prvim oružanim akcijama crnogorskih ustanika 1941. godine, i u njima se, s razlogom, tretiraju kao krupan uspjeh ustaničkog oružja u borbama protiv italijanskih fašističkih porobljivača.

Andrija PEJOVIĆ

⁹ Radi toga je na partijskoj konferenciji za srez cetinjski od 12. septembra iste godine oštro kritikovana partijska organizacija sa Gornjeg Ceklina a rukovodilac ekipe bio partijski kažnen.

Posle propasti austrougarske monarhije uticaji oktobarske revolucije su prodrli i u Notranjsku. Meštani iz Loške doline, vraćajući se iz rata naoružani puškama, mitraljezima i ručnim bombama, sastavili su u toku novembra 1918. godine revolucionarni odred i preuzezeli vlast. Konfiskovali su imanja sopstvenika zamkova Snežnik i Kočavas. Republika je trajala tri nedelje. Ustanak je likvidiran tek kad je stigao jedan bataljon redovne vojske iz Karlovca.

Sličnih revolucionarnih akcija bilo je i u drugim krajevima, naročito na Blokama i u Cerkničkoj dolini.

Snažno revolucionarno raspoloženje manifestovalo se 1920. godine prilikom izbora za Konstituantu i na opštinskim izborima u Ložu, gde je pobedila lista koja se javno deklarisala za komunističku. Naravno, zbog toga je izabrani opštinski odbor raspušten i umesto njega je nimenovan komesar. Revolucionarno raspoloženje je počelo da opada posle 1924. godine.

U toku 1932 — 1933. godine počele su se u Notranjskoj pojavljivati nove komunističke organizacije. Formirane su čelije u Logatecu, Vrhnicu, Rakeku, Cerknici, Ložu, Begunjama kod Cerknice, Grahovu i na Blokama. Okružni poverenik za Notranjsku je bio Ignac Voljč Fric.

Jun 1933. godine uhapšena su 32 komunista i izvedena na optuženičku klupu u takozvanom notranjskom procesu. Ovo suđenje je snažno odjeknulo u celoj pokrajini i nesumnjivo mnogo doprinelo razvoju revolucionarne misli.

Iako partijske organizacije nisu postojale nekoliko godina posle suđenja, stalno su se osećala jaka politička strujanja, koja su se manifestovala u radu Sindikata drvodeljskih radnika i kulturnom radu »Svobode«, »Vzajemnosti«, »Kmečko-delavskog

pokreta« i »Društva kmečkih fantov in deklet«. Naročito su bili aktivni radnici udrvno-industrijskim preduzećima, koji su organizovali nekoliko štrajkova. Najuspešniji je bio štrajk u Kovačevoj strugari u Loškoj dolini: štrajkačima su pružili pomoći i seoski prevoznici — prestali su da voze drvo za strugaru. Baš je ovaj štrajk vidno doprineo povezivanju radnika i seljaka, što se ispoljilo prilikom sastavljanja seosko-radničke liste za opštinske izbore u oktobru 1936. godine, kada je ova lista odnela pobedu u Starom Trgu i Ložu.

Kada je »Svoboda« raspuštena 1935. godine, formirano je društvo »Vzajemnost«, u kojem se okupio širok krug čitalaca marksističke literature. Proučavajući ovu literaturu uzdizali su se naročito napredniji radnici, koji su kasnije postali članovi partitske organizacije i organizatori ustanka protiv okupatora. Društva su imala dobre biblioteke i kulturne kružoke. Kada je raspuštena i »Vzajemnost«, radnici su sakrili njenu kasu i ostalu imovinu, tako da vlasti nisu uspele da ma šta konfiskuju. Ovim novcem je 1941. godine kupljena spremna za partizane.

Kada je seosko-radnička lista pobedila na opštinskim izborima, raspoloženje masa se izrazilo i u manifestacijama, u kojima je, i pored terora žandarmerije, učestvovalo oko 1000 ljudi, sa muzikom na čelu.

Vladajući režim nije mogao da podnese ovaj poraz. S ciljem da klerikalci ponovo dobiju opštinsku vlast u ruke, spojene su obadve opštine u jednu: Stari Trg — Lož i 1938. godine raspisani novi izbori. I na tim izborima rezultat je ostao isti. Novoizabrani opštinski odbor u Starom Trgu, sastavljen od radnika i seljaka, odmah je doneo čitav niz pozitivnih mera. Na primer, sve odluke donete na opštinskim sednicama objašnjavane su radnicima u strugarama i seljacima po selima.

Ugled levičarskih grupa je posle izbora znatno porastaо i kod ljudi koji su glasali za klerikalnu listu. Uticaj Partije u Notranjskoj je stalno rastao.

Dobro je uspela 1937. godine i akcija »Španska nedelja«. Ljudi su prikupili prilično novca i robe za borce u Španiji. U okviru Crvene pomoći prikupljeni su prilozi za štrajkače i zatvorenicu u Sremskoj Mitrovici. I u Notranjskoj su se 1939. godine prikupljali potpisi za proglašenje Saveza radnog naroda.

Posle razbijanja 1933. godine, partijska organizacija nije funkcionalisala do 1939. godine, kada je ponovo uspostavljen organizovani kontakt sa ljubljanskim Okružnim komitetom.

Početkom 1940. godine je formirana partijska celija u Loškoj dolini. Članovima ove celije pošlo je za rukom 1940. godine da privuku više simpatizera, naročito na Blokama i u Cerkničkoj dolini.

Dvadeset sedmi mart 1941. godine pokrenuo je narod i u ovom području. On je javno manifestovao svoje raspoloženje.

Svestrana aktivnost Komunističke partije u staroj Jugoslaviji i revolucionarna svest naprednih snaga pripremili su povoljno tlo za uspešan rad u toku okupacije. Zahvaljujući njima i ovde je brzo planuo opšti ustank. Ovaj narod nisu mogli da slome teror okupatora i domaćih izdajnika i sve neprijateljske ofanzive.

Okupacija je našla Notranjsku skoro potpuno spremnu. Zahvaljujući dugom političkom radu, pokretu otpora se pridružio ogroman deo stanovništva, koje je bilo svesno da se vodi oružana borba za nacionalno oslobođenje i pobedu socijalizma.

Čim je došao okupator, u Notranjskoj su počele i prve omladinske akcije. Preko ovog područja prolazila je stara jugoslovensko-italijanska državna granica, sa takozvanom Rupnikovom odbrambenom linijom. Kada se jugoslovenska vojska povukla sa ove linije, bunkere u okolini Rakeka su zaposeli omladinci i pucajući iz automatskog oružja zadržavali prodor Italijana.

Vrć prvih dana maja 1941. godine, Centralni komitet KPS je obavestio narod da Nemačka priprema napad na Sovjetski Savez. Između ostalog CK KPS je saopštio da se komunisti čuvaju i da naročito noću ne ostaju kod kuće, jer će fašisti pokušati prvo njih da uhapse. Komunisti su postali obazriviji, ali su svoj organizacioni i politički rad još više pojačali.

Maja 1941. godine je održano savetovanje užeg partijskog rukovodstva kod Žana Zalara u Borovnici, kojim je rukovodio Miha Marinko. On je na ovom sastanku istakao da su najvažniji zadaci Partije: priprema za oružani ustank, povećanje partijskih redova, organizacija omladine i uključivanje ljudi u Oslobodilnu frontu. Kao najznačajniji zadatak je smatrao prikupljanje oružja i municije, prikupljanje podataka o strategijskim tačkama, o broju okupatorske vojske, njenom naoružanju i moralu, o radu i političkom mišljenju oficira i podoficira bivše jugoslovenske vojske itd. Istakao je da je potrebno početi sa osnivanjem vojnih komiteta, koji treba da preuzmu rukovodstvo oružanog ustanka. Osim toga, dao je pregled opšte situacije u Sloveniji.

Kada je usledio očekivani napad fašističke Nemačke na Sovjetski Savez, posle proglaša CK KPS Okružni komitet je do maksimuma pojačao politički i organizacioni rad na terenu.

Počelo se sa sistematskim organizovanjem sastanaka. Stanovništvo se brzo upoznalo sa ciljevima oslobodilačke borbe. Stizalo je i mnogo više propagandnog materijala (»Slovenski

poročevalec», razni leci, brošure itd.). Za nekoliko meseci je uspostavljena široka mreža partijskih celija, koja je uspešno obuhvatala ceo teren.

Posle nekoliko meseci sistematskog rada u svim selima su uspostavljeni kontakti, najpre sa pojedincima, a onda sa širim krugom ljudi, koje su oni privukli. Na političke sastanke je dolazilo 10 — 15, pa i više ljudi.

S jeseni su postojale partijske celije i u sledećim selima: Vrhniku (pri Ložu), Markovec, Viševku, Pudob, Babnu Polici, Lož, Stari Trg, Podcerkev, Kozarišće, Hudi Vrh, Ravnik, Cajnarje — Kremencu, Nova Vas, Cerknici, Begunje, Rakek, Planini i Logatecu. U septembru je formirana partijska celija i u Prezidu (Hrvatska). Organizovana su i četiri rejonска komiteta: logaški, cerknički, loško-bloški i viševski. Organizovan je i Okružni odbor OF.

Ovoliki broj osnovnih partijskih organizacija ukazuje na veliku političku aktivnost širokog partijskog aktiva. Bilo je slučajeva, i to prilično čestih, da su ljudi izjavljivali kako im nije potrebna OF, tvrdeći da veruju Partiji.

Na ovom području je bilo dosta ljudi, naročito mlađih, koji nisu bili pod uticajem klerikalaca. Oni su se brzo približili Partiji. Komunisti su, tumačeći ciljeve oslobođilačke borbe, često isticali da u borbu treba privući i ljude koji nisu za partijski program. Postepeno su ljudi shvatali da postajemo jači ukoliko je front širi.

U toku jeseni 1941. godine omladina je počela da se organizuje u SKOJ. On je uskoro obuhvatio mnogo omladine.

Treba istaći i saradnju u političkom radu stanovnika hrvatskih krajeva (Prezid), koja je bila rezultat političke širine i pravilne političke orientacije komunista, kako u Sloveniji, tako i u Hrvatskoj. Ova saradnja se u toku celog rata produbljivala na ovom terenu i među političkim organizacijama i među partizanima.

Početkom juna 1941. godine u Notranjsku je došao Ivan Novak Očka, sa zadatkom da organizuje Okružni komitet. Ovaj je formiran na sastanku u Cerknici prvih dana juna, a njegov sekretar je postao Novak. Posle formiranja Okružnog komiteta rad je bio mnogo sistematicniji i organizovaniji. Krajem juna je došao u Notranjsku i Franc Popit Lokl, koji je tu ostao sa Novakom do kraja oktobra 1941. godine. Posle napada na Lož — krajem oktobra — obojica su uhapšeni u Cerknici i odvedeni u ljubljanski zatvor, odakle im je uskoro uspelo da pobegnu.

Članovi partijskih organizacija su pridobili mnoge građane, od onih koji nisu bili uključeni u odbore OF, da obavljaju

zadatke koje su imali i članovi OF. Oni su prikupljali oružje i municiju i krili ih na sigurna mesta. Velike zalihe oružja su bile dovoljne partizanima sve do kapitulacije Italije.

U prikupljanju oružja i municije, kao i ostalog materijala, naročito je bila aktivna omladina. Ona je tokom 1941. godine izvršila i neke uspele sabotažne akcije. Pod rukovodstvom Slavka Kovača Smelija¹ izvela je akciju na električni dalekovod, pokvarila transformator i više telefonskih centrala. Raznosiла je propagandni materijal, pisala parole i rasturala letke.

U podzemnoj pećini iznad Veselevog mлина kod sela Žirovnice uskoro je organizovana ciklostilna tehnika. Ovo mesto su pronašli Novak i Ule. Tehnikom je rukovodio Ule, koji je jedno vreme radio isti posao u svojoj kući u Žirovnici. Novembar ili decembar 1941. godine ciklostil je prenet u Kožlješku četu. U međuvremenu se štampanje obavljalo na jednom rotociklostilu u Rakeku, ali se on uskoro pokvario. Na ciklostilu je 1941. godine štampan samo »Slovenski poročevalec«, za koji su u početku stizale matrice iz Ljubljane, a kasnije su drugovi pisali sami. Papir je stizao iz Ljubljane redovnim autobusom. Na rotociklostilu u Rakeku je štampano i nešto letaka.

»Slovenski poročevalec« je rasturan po cerkničkoj i loškoj dolini redovnim autobusom u specijalno izrađenim benzinskim kantama. Kada je u tehnici nastao zastoj, literatura je stizala iz Ljubljane redovnim autobusom.

*

Jula 1941. godine iznad Borovnice je organizovana grupa prvih vrhničkih partizana, od koje se već krajem jula formirala Borovnička četa sa komandirom Mirkom Bračićem² i politkomesarem Tonetom Žagarom.

Deo Molniške čete se odvojio u toku avgusta i otišao na Mokrc. Tako je formirana i Mokrška četa. Komandir čete je bio Ljubo Šercer³, a politkomesar Slavko Židanek. Četa je ostala na Mokrcu do 15. septembra 1941. godine.

¹ Marta 1942. postao komandir Rakovške čete, a kad je ista pre rasla u bataljon »Miloš Zidaněk«, postao prvi komandant bataljona. Poginuo početkom avgusta 1942. godine kad je vodio jedan novoformirani bataljon u Primorsku. Proglašen za narodnog heroja.

² Proslavljeni komandir Borovničke čete, zamenik komandanta bataljona »Ljubo Šercer«, komandant Notranjskog partizanskog odreda, Leškog odreda i 18. divizije. Na ovoj dužnosti herojski poginuo 1.V 1943. kod Kočevja. Proglašen za narodnog heroja.

³ Komandir Mokrške, zatim Školske čete i komandant Krimskog bataljona. Jednom je s delom bataljona bio opkoljen, pa je pošto je jedinicu izvukao iz obruča, došao na rad u Ljubljano, gde je izdajom uhvaćen i nakon zverskog mučenja streljan. Proglašen za narodnog heroja.

Nekoliko dana pre toga iz čete se izdvojila i grupa Primoraca pod rukovodstvom Ervina Dougana Janeza, koju je do bivše jugoslovensko-italijanske državne granice na Snežniku vodio Daki. Nekoliko dana se zadržala u šumama iznad Knežje Njive u Loškoj dolini. Posle toga Dougan je odveo preko Loške doline i Snežnika u okolinu Brkina, u Primorju.

Aktivnost partizanskih sabotažnih grupa znatno se povećala avgusta 1941. godine. Akcije Molničke i Mokrške čete su bile ograničene pre svega na područje Dolenjske, dok je u Notranjskoj u to vreme delovala Borovnička četa.

Borci ove čete su 7. jula izbacili u Rakeku jedan vagon iz šina, a istog dana su minirali jednu lokomotivu, što je prouzrokovalo veći zastoj u saobraćaju. Pored pruge između Brezovice i Verda skoro svakog dana su sekli telefonske i telegrafske žice. Pokušali su da miniraju prugu 1. septembra, ali je ovu akciju sprečila jedna italijanska patrola. Kada je general Roboti (Robotti) dobio izveštaj o ovoj akciji, napisao je na njemu svojom rukom: »Lepe stvari nas očekuju!«

Između Rakeka i Planine 7. septembra je montirana paklena mašina, koja je oštetila jedan kolosek.

Partizansku četu na Mokrcu su napali Italijani polovinom septembra 1941. godine, ali se ona blagovremeno povukla u Zalu ispod Osredka. Tu je formiran školski logor, u koji su počeli da pristižu mnogi novi borci iz Ljubljane. Glavni štab slovenačkih partizanskih jedinica je krajem septembra počeo sa pripremama za formiranje novog Krimskog bataljona. Broj boraca u školskom logoru je toliko porastao da su se morale formirati Preserska, Robska, Školska i Loška četa, od kojih je zatim formiran Krimski bataljon. Njemu je pridodata i Borovnička četa, formirana nešto ranije, ali je ona i posle formiranja bataljona ostala na ranijem području, u brdima iznad Borovnice i Verda, nastavljajući s akcijama. U sastav Krimskog bataljona je ušla i Ribnička četa, koja je dejstvovala u Dolenjskoj.

Preserska četa je otišla u šume između Rakitne i Preserja, Loška se povukla na Blošku visoravan, a Školska ostala u logoru Zala.

Borovnička četa je 4. oktobra 1941. izvršila uspešnu sabotažnu akciju na železničkoj pruzi kod Rakeka. Minirala je prugu, te su izbačeni iz koloseka lokomotiva i 12 vagona. Ovom akcijom partizani su hteli da spreče dolazak posetilaca na ljubljanski velesajam, koga je OF bojkotovala. Manja jedinica Loške čete, uz pomoć Narodne zaštite, pod rukovodstvom Dakija, spremala se da napadne italijansko skladište municije u selu Klance. Partizani su blagovremeno doznali da je neprijatelj pojačao stražu i zasede, pa se od akcije odustalo.

Zbog sve češćih minerskih akcija između Ljubljane i Rakeka, Italijani su bili prinuđeni da preduzmu odlučne mere za osiguranje pruge. Između 6. i 29. oktobra 1941. poslali su veće vojničke formacije, koje su čistile teren i osiguravale prugu Ljubljana — Rakek.

Pošto je Glavni štab zahtevao veće partizanske akcije i u Ljubljanskoj pokrajini, štab Krimskog bataljona je odlučio da napadne italijanska uporišta u Ložu i Bezuljaku. On je poslao u logor Loške čete i Pesersku. Polubataljon (Loška i Preserska četa) nekoliko dana kasnije, 19. oktobra, napao je Lož, a drugi polubataljon, sastavljen uglavnom od boraca Borovničke čete, napao je Bezuljak.

Plan napada na Lož je razradio komandant bataljona Ljubo Šercer u saradnji s meštaninom Slavkom Kovačem Smešlim. Obojica su u civilu otišli u Lož i tu, na licu mesta, utvrdili raspored italijanskog uporišta, brojno stanje vojske i detaljni plan napada.

Pre napada borce su rasporedili u grupe, od kojih je svaka imala tačno određene zadatke. Određene su još dve grupe za zasede. U pravcu Starog Trga je postavljena zaseda od 5 boraca sa puškama i automatom, a sa druge strane Loža, gde je mogućnost italijanske intervencije bila manja, u zasedi su bila samo 3 partizana. Italijanska posada je napadnuta u nedelju 19. oktobra 1941. Šercer je računao da je najbolje izvršiti napad u trenutku kada italijanski vojnici budu na večeri. Tada bi ih iznenadili i lako savladali. Međutim, pošto je tog dana bila nedelja, vreme za večeru je promenjeno. Osim toga, Italijani su primetili partizanske grupe koje su se približavale Ložu i povukli su se u zgrade, spremni da vatrom dočekaju partizane. Naš plan o iznenađenju nije uspeo. Partizani su u više grupa napali neke objekte u kojima su bili Italijani i uskoro savladali pojedine položaje.

Od Starog Trga je našao kamion sa deset naoružanih vojnika, koje je vodio italijanski potpukovnik. Oni su pali u partizansku zasedu. Tom prilikom su ranjeni potpukovnik i veći broj vojnika.

Prilikom napada je poginuo komandir Loške čete, Franc Hudej. Komandu je preuzeo mitraljezac Daki, koji je svim borcima — za koje je ovaj napad predstavljao vatreneo krštenje — svojom hrabrošću ulio veliko samopouzdanje. On je s mitraljezom stajao nasred trga i pucao. Kada mu je mitraljez zatajio, u toku same borbe ga je demontirao i, ne pokrivajući se, brzo izvršio popravku i ponovo otvorio vatru na Italijane. Ljudi su dugo govorili o njegovoj hrabrosti. Partizanski napad je izazvao u stanovništvu veliko oduševljenje. I pored toga što su ih par-

tizani za vreme borbe upozoravali da se povuku, meštani su pokušavali da pomognu borcima, vodeći ih stranputicama pored kuća u pravcu italijanskih uporišta.

Komandant posade, italijanski kapetan, za vreme napada je bio u šetnji sa svojom porodicom. Partizani su ga zarobili, porodicu pustili, a njega odveli sa jednim zarobljenim podoficirom i petoricom vojnika. Italijani su imali i veći broj ranjenih i mrtvih, koje su idućeg dana sahranjivali na groblju u Ložu.

Partizani su imali 3 mrtva i 5 ranjenih, od toga dvojicu teže.

Komandant 11. armijskog korpusa general Roboti je izjavio da je napad bio odlično organizovan, razrađen do svih detalja i da je imao za cilj da posadu potpuno uništi.

Sa ranjenim drugovima partizani su se povukli u selo Knežju Njivu, gde su ih ostavili seljacima da ih neguju. Partizan Zlato Paulica je bio ranjen u grudi, a partizan Jaka u nogu. Kada su idućeg dana došli Italijani u Knežju Njivu, sve su pretražili, ali je seljak Lahme umeo da odvrati njihovu pažnju od mesta gde su bili sakriveni ranjenici. Iduće večeri njih su aktivisti odneli na Vrhniku. Jaku su sakrili u senjaku kod Janeza Zigmunda, a Paulicu u Janežičev mlin. Tu je on ostao šest nedelja. Dr Pavla Jerina je dolazila da ih leči.

Istovremeno, noću 19/20. oktobra, drugi polubataljon, pod rukovodstvom Mirka Bračića, napao je skladište municije u Vatrogasnem domu u Bezuljaku. Borci su pobili više Italijana, zaplenili njihovo oružje, odneli nešto municije, a zatim zapalili i digli u vazduh skladište.

Roboti javlja i o ovom napadu. Rekao je da je napad bio dobro pripremljen i da je partizana bilo mnogo, s obzirom da su istovremeno napali komandira čete u njegovom stanu, kancelariju čete, stan podoficira, kuhinju, stražu kraj skladišta itd.

Partizani su se posle napada na Lož povukli u Knežju Njivu, zatim u bivak na Racnoj gori, a odatle na Petelinjek iznad Zgornjih Poljana. Vodili su i zarobljene Italijane. Uveče su otišli u Zgornje Poljane, gde su im seljaci pripremili dobru večeru, a onda noću krenuli pored Loškog Potoka prema selu Podpreski.

Italijani su već u toku noći počeli opkoljavati ceo teren. Trećeg dana posle akcije pao je dubok i mokar jesenji sneg, koji je otežavao kretanje. Partizani su osećali da su opkoljeni, pa su se podelili u manje grupe da bi se lakše probili. Osetila se i nestaćica hrane. Njihova situacija je bila još teža zbog toga što su se povlačili preko doline u kojoj su u svim selima, kako u Lazecu, tako i u Travi i Podpreski, živeli isključivo Kočevari.

Oni su bili fanatični hitlerovci i zbog toga su sve izdavali Italijanima. Posle njihovih izdaja Italijanima je uspelo da iznade neke partizanske grupe i da im nanesu teške gubitke. Tako osakaćene, grupe su se zatim s velikim naporima probijale po dubokom snegu kroz šume, preko Travne gore, prema Sodražici i Ribnici. Na Travnoj gori su partizani zakopali oružje i pojedinačno se vozom vratili u Ljubljano.

U međuvremenu nije prestajala živa politička aktivnost. U okolini Cajnarja i Šent Vida je bila organizovana dobro naoružana Narodna zaštita, koja je oktobra 1941. godine dobila zadatak da napadne Italijane, ako bi oni pokušali da prodru na taj teren. Zbog slabe obaveštajne službe, Italijanima je prodor posao za rukom. Prodrlji su u okolinu Šent Vida i 29. oktobra napali Borovničku četu u selu Osredak. Četa je uspela da se izvuče iz italijanskog obruča s manjim gubicima.

Posle ovih italijanskih napada partizanske jedinice u Notranjskoj su bile oslabljene, ali ne i uništene. Već posle nekoliko nedelja partizani su počeli da se okupljaju na Kožljeku, gde se pripremalo jezgro novog bataljona.

Napad na italijansku posadu u Ložu i Bezuljaku je imao veliki politički odjek. I pored hapšenja i mučenja stanovništva, moral je snažno porastao među pristalicama OF. Tu se prvi put manifestovala partizanska snaga, i ljudi su se uverili da partizani poznaju tehniku ratovanja i da se smeju uhvatiti u koštač sa većim jedinicama neprijateljske vojske. Ovi napadi su strahovito demoralisali simpatizere i saradnike okupatora.

CK KPS i Glavni štab partizanske vojske za Sloveniju izradili su krajem novembra 1941. godine plan po kome su partizanske jedinice imale da pripreme i podignu opšti ustank na Bloškoj i Šentviškoj visoravni, kao i u okolini Rakitne. Planom je bilo predviđeno da partizani, kojima bi se pridružili i mешani sposobni za oružje, drže preko zime sve prilaze ovom terenu. U tom cilju je na ovo područje decembra 1941. došao Aleš Bebler i boravio ovde izvesno vreme održavajući sastanke sa domaćim aktivistima. Za pripremu ustanka je formiran odbor sastavljen od najboljih aktivista. Kada se Bebler razboleo, zamolio ga je Miloš Zidanšek.

Novembra 1941. godine je formiran Kožlješki logor pod rukovodstvom Toneta Zagara, koji je krajem novembra postao politkomesar, dok je komandant bio Stanko Semič Daki. Od boraca ovog logora je januara 1942. godine formiran bataljon »Ljubo Šercer«, čiji je komandant bio Miloš Zidanšek, a komesar Dušan Pirjevec.

Za sve to vreme su vršene pripreme za realizaciju plana o slobodnoj teritoriji. Celo područje je podeljeno na više vojnih sektora. Okružni komitet i štab bataljona »Ljubo Šercer« su zajednički obavljali sve pripreme.

Početkom januara je počeo da pada sneg, nastala je vrlo jaka zima. Bataljon »Ljubo Šercer« je počeo s akcijama i posred dubokog snega. Polovinom januara je vodio manje borbe sa Italijanima iznad Begunja. Drugog februara 1942. godine je napao stanicu Verd. Međutim, dalje akcije su bile onemogućene zbog velikog snega. Zbog toga je CK KPS, u sporazumu s Glavnim štabom, doneo odluku da se realizacija plana o slobodnoj teritoriji za izvesno vreme odloži.

Plan je konačno ostvaren maja 1942. godine, kada su se partizanske jedinice veoma razvile, tako da je broj partizana u Notranjskoj i na kočevskom području porastao na 2000 naoružanih ljudi.

Janez HRIBAR

Vito Globočnik: TALCI (linorez)

SJEĆANJA NA RAD OK KPH ZA BJELOVAR I DEJSTVA USTANIČKIH GRUPA¹

I — PARTIJSKA ORGANIZACIJA

Usastavu bjelovarskog okruga u 1940. i 1941. bili su kotari: Bjelovar, Đurđevac, Križevci, Koprivnica, Garešnica, Grubišno polje i Virovitica. Okružni komitet KPH za Bjelovar rukovodio je partijskim radom na ovom području, a nekoliko mjeseci u 1941. godini i na području kotara: Podravska Slatina i Našice. U ovim sjećanjima osvrnut će se na rad Partije u četiri kotara bjelovarskog okruga: Bjelovaru, Križevcima, Koprivnici i Đurđevcu, u kojima je pred rat bilo ukupno 262 člana KP obuhvaćenih u 47 partijskih celija.

Poslije 27. marta 1941. partijska i omladinska organizacija rasturale su letak u kome se objašnjavala politička situacija. Iako je stanovništvo u okrugu prilično streljalo zbog predstojećeg rata, ipak je negodovalo protiv sklapanja pakta sa silama Osovine, a podržavalo stav naše Partije u pogledu odbrane zemlje. Partijska organizacija je, po direktivi CK, formirala vojne odbore u skoro svim vojnim jedinicama u bjelovarskom okrugu. Ovi odbori imali su zadatku da podižu moral vojske radi odbrane zemlje od neprijateljske agresije. Partija je uspjela da i u najzabačenijim krajevima okruga ukaže na opasnost koja je prijetila od fašizma, vršila propagandu za mobilizaciju masa za vojsku i davala upute da se u slučaju rata sačuva oružje. Međutim, napad na našu zemlju došao je ranije nego što se moglo očekivati. Izgleda da ni veze OK sa CK nisu bile tih dana redovite, pa je Okružni komitet bio prilično zbumjen dogadjajima i nije se u njima dovoljno snašao.

¹ Podaci prikupljeni u ovom napisu plod su vlastitog sjećanja i sjećanja niza ljudi, koji su učestvovali u partijskom radu i u aktivnosti oružanih jedinica na tom terenu, a s kojima je autor razgovarao ili koristio njihove bilješke.

Poslije podne 6. aprila pobunio se u Podravini 108. puk bivše jugoslovenske vojske. Neki oficiri, agenti neprijatelja, javno su otkazali poslušnost komandi puka i pozvali vojнике da se vrate svojim kućama. Pretežan dio vojnika bio je baš iz bjelovarskog okruga, a među njima se našao i izvjestan broj članova Partije i sekretara partijskih celija. Kada je oficirski kadar napustio 108. puk, oni su pozvali vojniike puka da se upute u vojnim formacijama prema Bjelovaru. Puk se zaustavio blizu Bjelovara i poslao patrolu u grad da ispita situaciju, pošto su frankovački elementi u puku govorili da u gradovima više nema vlasti, da su »Hrvati zauzeli vlast« itd. U toj patroli bio je i sekretar partijske celije u selu Vojakovačkom Oseku, Dragan Četušić, zatim član partijske celije u selu Kapeli, Đuro Markešić i još nekoliko članova KP. Četušić je doveo patrolu pravo do kuće Milana Bakića Baje, člana Okružnog komiteta i pošao da ga pita šta treba da rade. U međuvremenu je na ulici pred Bakićevom kućom došlo do puškaranja između žandarmerijske patrole i patrole 108. puka. Jedan dio patrole je izginuo, a drugi dio se razbjegao. Četušić se dugo zadržao kod Baje Bakića. Sklonivši u kući pušku presvukao se u civilno odjelo i bez nekih jasnih uputstava otisao u svoje selo.

108. puk je umarširao u Bjelovar i smjestio se na Vojnović platou. Frankovački elementi bili su vrlo aktivni. Čim je puk ušao u grad, počeli su sa svojom agitacijom. Dr Julije Makanec, poznati klerikalac i fašista, održao je vojnicima govor da treba da se razdiđu svojim kućama, jer okupatorska vojska dolazi kao prijateljska vojska. Jedan od članova Partije iz Bjelovara, Đuro Šegović pokušao je da govoriti, ali mu to frankovci nisu dali. Puk je bio pred raspadom, vojnička masa nije znala šta sad treba da radi, iako se među vojnicima nalazio velik broj naših simpatizera. Neki vojnici su sa sobom ponijeli oružje, dok su ga drugi bacali gdje su stigli. U samom gradu je bilo bezvlašće, frankovci su razbijali vojne magacine i naoružavali križarsku omladinu i frankovačke elemente. Nijemci su u grad ušli 10. aprila.

Partijska organizacija nije iskoristila povoljnu priliku da skloni veću količinu oružja, koje se moglo dobaviti poslije razoružavanja 108. puka, a takođe i iz vojnih magacina. Manje količine oružja spremljene su u križevačkom kotaru u selu Virju, u đurđevačkom kotaru a inicijativom pojedinih članova KP i u bjelovarskom kotaru. Pokec, sekretar partijske celije u selu Patkovcu, spremio je 80 pušaka i nekoliko mitraljeza i čuvao oko 15 dana. Tražio je direktivu šta da radi s oružjem, ali uputstva nije dobio. Frankovci su znali da on ima oružje, došli su i odnijeli ga. Na đurđevačkom kotaru partijska celija u selu Šemovcu je sklonila 6 pušaka i nekoliko hiljada mauzer me-

taka; to je kasnije predano partizanskim jedinicama. Petar Ljubić, sekretar partijske čelije u Virju, spremio je 40 pušaka, 2 puškomitrailjeza, 1 sanduk sanitetskog materijala, 5000 mauzer metaka i desetak raketnih pištolja. I to je takođe kasnije predano našim jedinicama. Sačuvana je još tu i tamo po koja puška, ali ukupno uzevši sve je to bilo malo prema onom što se moglo učiniti.

Poslije 6. aprila pa sve do prvih dana okupacije, Kasim Čehajić, sekretar Okružnog komiteta povukao se u ilegalnost. I ostali članovi OK također su se sklonili, svaki na svoju ruku. U tim odlučujućim momentima Okružni komitet se nije osjećao kao rukovodeći organ. Slično je bilo i s Kotarskim komitetom Bjelovar. Negdje 14. aprila sastao se Okružni komitet u kući Julijusa Ekera. Komitet je razmatrao situaciju, ali se u njoj još nije snalazio. Donesena je odluka, suprotna jednoj ranijoj, da nitko ne ide od svoje kuće. Prije tog sastanka Okružni komitet je poslao Šandora Kiraljija u Zagreb da potraži veze sa CK KPH i da primi upute što treba da se radi. Vezu sa CK nije uspostavio, ali je s nekim razgovarao u Zagrebu, te izgleda da je taj razgovor utjecao na odluku OK. Izgleda da se u partijskim redovima računalo da bar prvi dana neće biti nekog većeg terora od strane Nijemaca, s obzirom na njihov pakt sa SSSR-om. Uglavnom, članovi Partije nisu još uvijek imali jasnú sliku o situaciji u zemlji, ni određenu predstavu što treba u tom momentu da rade.

HAPŠENJA I IZBOR NOVOG OK

Iznenada, 22. aprila ustaške vlasti su uhapsile većinu članova Okružnog i Kotarskog komiteta u Bjelovaru, kao i niz istaknutijih članova KP. Uhapšeni su: Julius Eker, Stevo Šabić, Baja Bakić, Šandor Kiralji, dr Franko Vinter i mnogi drugi. Milan Bakić Baja je nakon par dana pušten, pa ubrzo ponovo uhapšen, odveden u logor Danicu (kod Koprivnice) i kasnije u Jadovnu ubijen. Julius Eker i Stevo Šabić su otjerani u logor Danicu, odakle su nakon mjesec dana pušteni; u Bjelovaru su ponovo uhapšeni i kasnije u logoru Jasenovac ubijeni. Dr Franko Vinter je pušten nakon dva mjeseca, pa je odmah pobegao na primorje zajedno sa članom KP Milanom Polakom (1943. su ponovo došli na bjelovarski okrug preko oslobođenog teritorija Luke). Šandor Kiralj je ubijen u Jasenovcu 1944. Veliki broj istaknutih članova Partije i članova partijskih foruma, koji su imali ogroman lični utjecaj na stanovništvo ovog okruga, otjeran je u logore i pobijen. Pojedini članovi Partije, kao, na primjer, Gustar Perl Benda, Duka Prilika, Mato Kirin i još neki,

pobjegli su iz Bjelovara (Đuka Prilika je utekao iz zatvora). Oni su kasnije sačinjavali jezgro za formiranje prvi oružanih grupa. Na križevačkom kotaru su bili uhapšeni: Marenčić, član Okružnog komiteta SKOJ-a i član kotarskog komiteta Partije, Posavec, član OK Partije i oko 23 člana Partije. Posavec, Marenčić i 17 članova Partije uspjeli su da pobjegnu iz zatvora. Prebacili su se na Kalnik, pa kasnije su tamo formirali prvu kalničku oružanu grupu. U Đurđevcu je uhapšen član komiteta Mato Kodumija, a potom prebačen u logor Jasenovac. U Koprivnici je uhapšen sekretar KK sa još nekoliko članova, pa su svi poslani u logor. Najteže su hapšenjima pogodjeni bjelovarska organizacija i Okružni komitet. Većinom su hapšeni poznatiji komunisti. Na policiji su se svi držali dobro i nije bilo provale partijskih organizacija, koje su uglavnom ostale nerazbijene, sem onih čije je članstvo skoro u cjelini pohapšeno (Križevci).

Tokom aprila i maja uslijed hapšenja i nedostatka jasne orientacije, partijske organizacije na bjelovarskom okrugu nisu pokazale neku aktivnost. Polovinom maja su partijske organizacije počele da se sabiraju i uspostavljaju međusobne veze. Oko 20. maja CK KPH, zbog slabosti partijskih organizacija na bjelovarskom okrugu, poslao je na ovaj teren svog člana dr Pavla Gregorića. Odmah po njegovom dolasku je održano uže savjetovanje s članovima Okružnog komiteta i jednim brojem ostalih partijskih funkcionera. Tom prilikom je razmotrena situacija na okrugu i stanje u organizacijama. Odlučeno je da se u toku prve polovine juna održi okružna partijska konferencija. Svi aktivisti su poslani na teren da bi pripremili partijske organizacije za ovu konferenciju. Konferencija je održana u prvoj polovini juna na Kalniku, nedaleko od planinarske kuće, u ateljeu jednog slikara iz Zagreba. Na konferenciji je referat o stanju i radu partijskih organizacija podnio Kasim Čehajić Turčin, sekretar OK, a o narednim zadacima Partije i političkoj situaciji Pajo Gregorić. Razrađujući direktivu CK za pripremu oružanog ustanka, data su konkretna uputstva partijskim organizacijama za mobilizaciju ljudi i pripremanje ustanka, za sakupljanje oružja i municije, sanitetskog materijala itd. Date su upute za organizovanje diverzija i sabotaža, za politički rad u masama, za dizanje borbenog duha kod naroda protiv ustaškog terora i okupacije. Izabran je nov Okružni komitet Partije. Sekretar je ostao Kasim Čehajić Turčin, radnik, a za članove su izabrani: Franjo Prpić, namještenik, Tomo Vinković, radnik, Franjo Stepanović Švabo, radnik, Ivan Banić, seljak, Josip Bendak, seljak, Josip Posavec, stolar i Mato Kirin, radnik.

Do održavanja ove konferencije OK je pretežno bio u Bjelovaru. Imajući u vidu sve veći teror ustaša u gradovima, odlučeno je da se OK povuče na teren, kao i da tamо organi- zuje partijsku tehniku. Već u drugoj polovini juna OK je pre- selio svoju bazu u šumu Bedenik, ispod sela Hrgovljana, blizu Bjelovara. Istovremeno je organizovao i partijsku tehniku. Na tom mjestu je počelo okupljanje ljudi radi formiranja prve oružane grupe na bjelovarskom kotaru. U centar su, pored članova OK, došli Đuka Prilika, Gustav Perl Benda, Marija Kapusta, radnica iz tvornice keksa u Bjelovaru, Branko Bogojević, seljak iz Podgoraca, Tošo Gašić, trgovac iz sela Kobasičara, i mnogi drugi. Iz Kalnika je pozvano pet članova Partije. Franjo Gajski je otišao na varażdinski kotar da dovede petoricu drugova koji su se tamо krili od ustaških vlasti.

Iz tog centra u šumi Bedenik živo se počelo raditi na ja- čem povezivanju i aktiviranju partijskih organizacija, a takođe i na rasparčavanju partijskog materijala u kome se obiašnjava- vala politička situacija i tumačila linija CK KPJ o potrebi dizanja ustanka. Tu su vršene i pripreme za oružanu borbu. Već prvih dana su svi ljudi koji su se tamо nalazili bili pod oružjem, tako da je odavde istovremeno djelovao i Okružni komitet Partije i inobilizacioni štab za formiranje oružanih jedinica. Okružna partijska konferencija je prilično podigla moral partijskog članstva, koji je bio pokoleban uslijed neodlučnog stava OK prili- kom ulaska okupatora u našu zemlju. No, partijskim ciljama je bilo teško podići moral masa, poljuljan zbog ustaškog terora i oružane snage okupatora, a i zbog ranijeg kolebljiivog stava partijskih rukovodstava. Pored toga, u partijskim redovima nije više bilo onih ljudi koji su uživali ogroman autoritet u masama kao: Baje Bakića, Steva Šabića, dr Franka Vintera, Juliusa Ekera, Šandora Kiraljija i drugih. I pored tih teškoća rad se postepeno razvijao zahvaljujući velikoj upornosti članova KP. Ljudima je postojalo sve jasnije da ustaška vlast nije vlast hrvatskog naroda i da hrvatske seljačke mase nemaju što da traže od okupatora i njegovih slugu. Negdje krajem aprila ili po- četkom maja, pored hapšenja i progona komunista i drugih po- štenih rodoljuba, ustaški zlikovac Dido Kvaternik je uz sudje- lovanje nekolicine mjesnih ustaša — krvnika izvršio u selu Gudoveu pokolj nad srpskim življem. U toku jednog dana za- klanc je 180 muškaraca od 12 do 70 godina. Osim toga, počelo je iseljavanje Srba iz drugih sela i tjeranje u logor. Pohapšeni su svi Jevreji u Bjelovaru, Križevcima, Đurđevcu i Koprivnici. Njihova imovina je bezobzirno pljačkana.

Hrvatske mase nisu odobravale ovakve postupke ustaša. I pored nastojanja desnog krila HSS-a da prikaže ustašku vlast kao vlast hrvatskog naroda, narod je nije smatrao kao svoju. Ustaše su mogle u gradovima da mobilišu u svoje redove nešto omladine, koja je pre toga bila organizovana u križarima (u Križevcima i Bjelovaru), kao i razne deklasirane i lumpenproleterske elemente, zatim nekoliko trgovaca i advokata. Ali, sveukupno uzevši, bio je vrlo tanak taj sloj odakle su mogli da regrutuju ljudstvo za ustaške jedinice. U pojedinim selima je, uz pritisak desnog krila HSS-a, prisilno upisivan u ustaše izvestan broj seljaka. Ipak, većina seljaka je otvoreno odbijala da se upiše u ustaške jedinice.

Iako većina stanovništva nije odobravala postupke okupatorskih vlasti i nije podržavala ustaše, ipak zbog ranijeg našeg neodlučnog stava i propusta učinjenih prvih dana poslije okupacije, nije bilo moguće u toku 1941. godine organizovati široki oružani ustanak u ovom kraju. Prve oružane jedinice bile su uglavnom sastavljene od članova Partije i Skoja. Prvu oružanu grupu na bjelovarskom kotaru formirao je krajem jula 1941. godine OK. Komesar grupe bio je Franjo Marenčić, član KK Križevci, a komandir Gustav Perl Benda, član OK SKOJ-a iz Bjelovara. Druga grupa formirana je na Kalniku od članova Partije i SKOJ-a koji su se pobjegavši iz križevačkog zatvora, tamo već nalazili. Toj grupi su se priključili članovi KP iz sela Vojakovačkog Oseka i Apatovca. Treća grupa je formirana od članova KP i SKOJ-a u selu Javorovcu, no članovi ove grupe, kojom je rukovodio Milivoj Marjan, član KK Koprivnica, ostali su uglavnom kod svojih kuća, a povremeno su vršili akcije i diverzije. Na Bilogori su još postojale dvije »divlje« grupe sastavljene od ljudi koji su bježali od ustaških vlasti i okupatora. Jedna od tih grupa, na čelu sa Rezbarom (poginuo 1941. godine), kretala se oko sela Šandrovca, Ribnjačke i Bedeničke, dok je druga grupa na čelu sa Gecom Bogdanovićem boravila oko sela Sibenika i u istočnom predjelu Bilogore (u kotaru Grubišno polje).

U prvo vrijeme, tj. u julu i avgustu, grupama je direktno rukovodio Okružni komitet. Pretežni zadatak ovih grupa, koje su se već kretale pod oružjem i u uniformama, bio je da mobilišu nove ljude, da rasturaju partijski materijal, da održavaju sastanke po selima i da organizuju oružani ustanak. Uz put su pravljene manje akcije i diverzije. Pošto su bile napadane od neprijateljskih vojnih formacija, dolazilo je i do žešćih borbi već u julu i avgustu.

U avgustu je baza Okružnog komiteta bila preseljena iz šume Bedenik u šumu kraj sela Prnjavora i tu je ostala do polovine septembra. Oružana grupa Bjelovar, ili kako su je kasnije zvali: Bendina oružana grupa, otišla je iz baze OK i stvorila samostalnu bazu. U drugoj polovini septembra 1941. OK se preselio iz šume kod Prnjavora i stvorio bazu u selu Gornjim Sredicama. Tehnika je smještena u kući Anke Rauš. Partijske veze išle su preko Josipa Parage i Lončara. Članovi Komiteta su često mijenjali mjesto stanovanja. U bazi OK se uglavnom nalazilo malo ljudi. Pretežan dio je stalno bio na terenu. Sekretar OK Kasim Čehajić, krajem juna i početkom jula obišao je kotar Đurđevac. U avgustu je obišao kotarsku organizaciju u Koprivnici. Ove obilaske je vršio radi popunjavanja kotarskih komiteta, oživljavanja rada partijskih organizacija i pripremanje oružanog ustanka. Na kotaru Križevci, uslijed hapšenja kotarskog i mjesnog rukovodstva Partije, izvršenog od jula do septembra, partijske organizacije su malo radile. Radilo se uglavnom na prikupljanju oružja, municije i sanitetskog materijala za oružanu grupu na Kalniku. Početkom oktobra OK je poslao Milivoja Marjana u Križevce radi оформљenja novog partijskog komiteta. Ostavši u Križevcu oko tri nedelje, on je ponovo formirao kotarski komitet i aktivirao partijske čelije. Te čelije su se bavile rasturanjem letaka, ilegalne štampe i vijesti, vršenjem diverzija i sabotaža; naročito su bili aktivni omladinci i radnici. Ova organizacija je vrlo dobro djelovala sve do marta 1942. kada je iz Zagreba izvršena provala, pa su neki njeni članovi bili pohapšeni, a neki pobjegli na teren.

Na području OK Bjelovar na sređivanju partijskih organizacija i u organiziranju oružanog ustanka djelovao je član CK KPH Pajo Gregorić. On je povremeno odlazio u Slavoniju, ali se sve do kraja 1941. godine opet vraćao na ovaj teren.

Krajem septembra ili početkom oktobra 1941. CK KPH poslao me je za organizacionog sekretara Okružnog komiteta Bjelovar. U Gornjim Sredicama je početkom oktobra održan sastanak OK u kući Zvonka Lončara, člana KP. Sastanku je prisustvovao i Pajo Gregorić. Većina članova OK bila je odсутna. Prisutni su bili: sekretar Kasim Čehajić, Franjo Stepanovski Šabro, ja i još neki. Na sastanku je razmatran rad oružanih grupa i razvoj ustanka, kao i rad partijskih organizacija na kotaru Đurđevac i Koprivnica. Odlučeno je da se oružane jedinice više aktiviraju, da vrše napade na općine, da pale općinske arhive i da po selima likvidiraju organizatore ustaških bandi. Da bi se ovo uspješno sprovelo i da bi jedinice mogle

zadavati što jače udarce neprijatelju, odlučeno je da se fuzioniraju Bjelovarska, Javorovačka i Kalnička grupa. Osim toga je trebalo poraditi na uključivanju dveju bilogorskih grupa i pristupiti široj mobilizaciji novih ljudi. Iako uslovi za široku mobilizaciju momentano nisu postojali, ipak se moglo odmah učiniti bar toliko da se grupa udvostruči. Ovo formiranje veće vojne jedinice trebalo je da izvrši Bjelovarska oružana grupa. Radi naoružavanja novomobilisanih ljudi predviđeno je da se izvrši akcija na selo Novigrad, gdje su u općinskoj zgradici ustaše spremile za sebe 20 pušaka i odgovarajuću količinu municije.

Gornje Sredice bile su tada baza i OK i Bjelovarske oružane grupe. Neprijatelj u selu nije imao nikakvog uporišta. Skoro čitavo selo je znalo da tu boravi neka oružana jedinica. Isto tako je velik broj seljaka znao da se u kući Anké Rauš stampaju leci.

U toku oktobra i početkom novembra radilo se na pripremanju novigradske akcije i na spajanju grupa. Međutim, do tog spajanja nije došlo, zbog toga što je Milivoj Marjan sa još nekim članovima Javorovačke grupe otišao na Kalnik, te se sa grupom nije mogla dobiti veza. Petar Biškup Veno, koji je poslan da uhvati vezu s Kalničkom grupom, naletjeo je na zasjedu, bio ranjen i jedva se izvukao, ne uspjevši da izvrši povjereni zadatak.

Novigradsku akciju je izvela Bjelovarska grupa uz sudjelovanje članova KP iz sela Vlaislava, Novigrada, Srdinca i Plavšinca. Zaplijenjeno je 20 pušaka, oko 5000 mauzer metaka, 1 gešteter, 1 ciklostil i mnogo papira i boje za umnožavanje, a sem toga je uništena općinska arhiva. Poslije ove uspjele akcije Bjelovarska grupa pozvala je članove KP i simpatizere iz pomunutih sela da dođu u jedinicu, ali su oni odlagali polazak, tražeći dva-tri dana vremena da svrše neke poslove. Međutim, kako je prilikom akcije jedna od seoskih ustaša prepoznao Jovu Blažića iz Vlaislava, ustaše su ga odmah sutradan uhapsile. Nakon premetačine pronašli su kod njega izvjesne količine papira, pušku i nešto municije koja je tu ostala, jer grupa nije mogla sve da ponese. Strahovito ispremlaćen, on je odao ostale ljude koji su učestvovali u akciji. Neprijatelj je brzom akcijom uspio da pohapsi 15 članova Partije iz Novigrada, Hlebine, Plavšinca, Srdinca, Vlaislava i Borovljana. Jedan od uhapšenih iz Borovljana je izdao pod batinama člana KP Stevu Ivecovića, obućara iz Bjelovara, koji je bio veza sa OK. Ivecović nije izdao nikoga, tako da se provala nije proširila.

Dvije nedelje prije novigradske akcije teško se razbolio sekretar OK Kasim Čehajić, pa je za vrijeme ovih hapšenja ležao u selu Borovljani. Čehajić je, onako bolestan takoder bio

na prepad uhvaćen. Pred Prijekim pokretnim sudom u Bjelovaru je održan zajednički proces protiv njega i novigradske grupe. Osuđen je na smrt i strijeljan 19. decembra 1941. godine u Bjelovaru.

Krajem oktobra ili početkom novembra neprijatelj je s jačim snagama došao u Gornje Sredice da izvrši premetačinu čitavog sela. U selu se nije nalazila oružana grupa, niti je bio neko od članova OK. Pošto je ovdje smještena tehnika OK, Zvonko Lončar, član partijske čelije i Mira Jelinić, koja je radila u tehnici, uspjeli su da na brzinu spakuju sav materijal i da ga zajedno s mašinama izvuku iz sela ispred nosa ustaša. Ipak je u kući Anke Rauš ostalo tragova rada tehnike, pa su zato Anka i njen muž, zatim žena Zvonka Lončara, porodica Josipa Paraga i još izvjestan broj naših ljudi pohapšeni i mučeni na policiji, ali su se svi dobro držali. Rauš je ubijen, a ostali su nakon godinu dana dijelom pušteni, a dijelom otjerani u logor.

Zvonko Lončar i Mira Jelinić su, izvukavši tehniku iz Sredica, dio prikrili u jednoj šumi, a onoliko koliko su mogli ponijeli u selo Donja Velika kod nekog rođaka Zvonka Lončara. Međutim nisu znali da je taj rođak bio prikriveni ustaša. Zvonko je smjestio kod njega onaj dio tehnike koji su donijeli, pa je ostavivši pušku u kući, otišao po drugi dio materijala. Kada se vratio, ovaj rođak ga je ubio. Miru Jelinić, koja je počela da bježi, ranio je u grudi i onako ranjenu predao ustaškim vlastima, koje su je izvele pred sud i strijeljale u Bjelovaru.

Sve ovo je u priličnoj mjeri razbilo partijske organizacije na tom dijelu koprivničkog kotara. Za izvesno vrijeme (do početka 1942) tamošnje partijske organizacije bile su bez veze s višim partijskim forumima i vrlo malo su radile. U toku dva dana, 19. i 20. decembra, osuđeno je na smrt i strijeljano 95 ljudi. I pored mučenja, svi su pred policijom i na sudu imali dobro držanje. I Čehajić se odlično držao pred policijom i na sudu. Kad su osuđene poveli na strijeljanje, pjevali su Internacional i izvikivali parole. Ova zvjerstva silno su razbuktala mržnju naroda protiv fašista na čitavom okrugu.

POVEZIVANJE ORGANIZACIJA

Poslije hapšenja Kasima Čehajića Turčina preuzeo sam dužnost sekretara OK, a za organizacionog sekretara izabran je Tomo Vinković. Veći broj članova OK poginuo je u toku novembra i decembra 1941. Ubijen je Josip Bendak, član OK. Radi popune kooptiran je u Okružni komitet Vostrel, seljak iz Virovitice, ali je i on u decembru uhapšen. Ustaše su ga stra-

hovito mučile, živog zakopale do vrata, sekle mu nos, uši i vadiše oči, te ga tako živog zakopanog ostavile. On se junački držao i ništa nije odao. Nakon nekoliko dana naši drugovi su pronašli mrtvog Vostrela kraj jedne šume u Bilogori. Franjo Stepanovski Švabo bio je poslan u Podravsku Slatinu po zadataku OK, ali je tamo na ulici prepoznat od jednog ustaše, koji ga je na licu mjestu ubio.

Zbog sve jačeg terora ustaša po selima, zbog neprestanog kontroliranja svih lica koja su se kretala van gradova (već duže vremena naši ljudi su se kretali samo noću i uz pomoć vodiča), OK je odlučio da preseli svoje sjedište u Bjelovar. To je i učinjeno krajem novembra. Sjedište je bilo uglavnom u kući Tome Vinkovića. Preseljena je takođe i novonabavljeni tehnički i smještene u kuću člana KP Pere Kolibaša. Novi rukovodilac tehnike postao je Ante Dobrila Pepo, a s njim je radio i Pera Kolibaš. Mašine i sav materijal smješteni su ispod pomičnog poda. Kolibaš je zbog provale uhapšen 14. januara 1942; strahovito je mučen, ali se junački držao, nije odao štampariju, niti je koga izdao. Policija je znala da je u kući skrivena štamparija, pa je nekoliko puta vršila temeljite pretrese, ali je nije pronašla. Pero Kolibaš je ubijen u logoru Jasenovac. Njegova mati je naknadno iznijela sav materijal iz štamparije i predala Okružnom komitetu (između ostalog tu su bila i dva letka odštampana u po 5000 primeraka). Sve je to ponovo došlo u ruke OK. Ante Dobrila je uspio da prije dolaska policije pobegne iz kuće.

U drugoj polovini decembra 1941. OK je rešio da odem na đurđevački kotar radi aktiviziranja partijske organizacije i pokretanja oružanih akcija. To je bilo potrebno, jer su tamo bili prilično neaktivni, iako kod njih nije došlo do većih hapšenja, niti do razbijanja organizacija. Negdje 26. decembra otišao sam na đurđevački kotar. Sastanak Kotarskog komiteta u Đurđevcu održan je 2. i 3. januara 1942. godine. Na sastanku su razmatrani stanje i rad partijske organizacije i politička situacija na kotaru. U samom Kotarskom komitetu je takođe trebalo izvršiti izvjesne izmene i dopune. Zato sam sa sekretarom KK Franjom Kokorom Grabom pošao na obilazak partijskih čelija na kotaru. Negdje 4. januara održan je partijski sastanak u selu Virju, kojim je rukovodio sekretar čelije Vranić. Rano ujutro, 5. januara, krenuli smo Kokor i ja iz Virja u Šemovce, gdje je trebalo da se održi partijski sastanak. Na ulasku u Šemovce, u zasjedi nas je dočekala patrola od tri žandarma. I pored toga što smo im pokazivali legitimacije i propusnice (naravno, falsifikovane), potjerali su nas do općinske zgrade. Pred općinskom zgradom iskoristio sam trenutak, pošto sam morao spustiti ruku

da otvorim vrata, naglo sam trgao svoj revolver, ubio dvojicu, a onog trećeg ranio, i otevši jedan karabin pobjegao sam, kao i Kokor, koji nije imao oružja. Kasnije nam se pridružila i Matica Bogdan Brnjica, član Partije iz Šemovaca. S teškom mukom probijali smo se kroz visoki snijeg preko Bilogore do sela Tomaša na bjelovarskom kotaru. Za nama je krenula potjera iz bjelovarskog i koprivničkog garnizona, ali smo ipak uspjeli da se probijemo u Tomaš.

Ovaj slučaj omeo me je u obilasku partijskih organizacija na đurđevačkom kotaru, a zbog bjekstva sekretara komiteta Kokora i hapšenja članova desetak naprednih porodica (među njima je bilo i 5 članova KP), na kotaru je privremeno nastao još veći zastoj u radu.

U decembru 1941. u OK su kooptirani: Ivan Banić, sekretar partijske celije u Tomašu i Iva Komar Maja, koja je bila član OK Nova Gradiška, pa je po odluci Paje Gregorića prešla na bjelovarski teren. Sem njih, mene i Vinkovića u komitetu je tada bio i Mato Prpić, namještenik bjelovarske bolnice.

JAČANJE ORUŽANIH GRUPA

Prvih dana januara Okružni komitet je na svom sastanku razmatrao situaciju na okrugu, rad partijskih organizacija i razvoj oružane borbe. Ustanovljeno je da se teror neprijatelja stalno pojačava i da se veći broj članova Partije i simpatizera, koji su ostavljeni na svojim mjestima radi političkog rada u pozadini, neće moći više tu održati. Zbog toga je zaključeno da se svi povuku u oružane jedinice i da politički rade s masama tamo kuda se bude kretala njihova jedinica. Odlučeno je također da se Bjelovarska oružana grupa prebaci sa terena Bilogore na Moslavini i da se, primajući u svoj sastav veći broj novih ljudi, organizaciono sredi i pripremi za nove zadatke (Moslavina je također spadala pod OK Bjelovar, a bila je podesnija za kretanje veće jedinice zbog većih kompleksa šuma i povoljnijeg terena za borbu). Poslije prebacivanja, grupa se privremeno spojila s Garešničkom grupom.

Ni sjedište OK nije više moglo da ostane u Bjelovaru. Odlučeno je da se i komitet zajedno sa tehnikom prebaci u šume prema Moslavini. Međutim, do prebacivanja OK nije došlo iz više razloga. Po odluci CK KPH trebalo je da odem na novu partijsku dužnost u Zagreb. Za sekretara OK postavljen je Tomo Vinković. Zbog neaktivnosti iz OK je isključen Mato Prpić. Tomo Vinković, koji je do tada živio legalno u Bjelovaru, dobio je poziv da se odmah javi u domobrane. Komitet se dvoumio da li da se Vinković javi ili da istog dana nestane iz grada.

Pošto je postojala mogućnost da ostane u Bjelovaru i da se kreće legalno po gradu, riješeno je da desetak dana bude u domobranima dok ne izvrši predviđene zadatke: da izvuče što oružja i ljudi iz kasarne i prebaci do naše oružane grupe, da premjesti sjedište OK i tehniku na teren, pa zatim da 15. januara 1942. i sam dođe u novu bazu OK. U međuvremenu su bili provaljeni i on i njegova žena. Ona je 14. januara uhapšena u kući, a njega su istog dana ujutro ustaški oficiri opkolili u kasarni (tog dana je u radionici opravljao jedan puškomitrailjez koji je htio da kasnije izvuče). Kada je video da ne može izbeći hapšenje, izvadio je revolver i ubio se.

Neki članovi Partije i simpatizeri, koji su se prilično kompromitovali i koji su zbog toga trebali po nalogu OK da izđu iz Bjelovara i da odu u oružanu grupu, nisu izvršili ovu odluku. To su bili dr Ante Kamenar, advokat, dr Vladislav Kalafatić, advokat (tada domobranski satnik u Bjelovaru), Đuro Šegović, zanatlija-bravar, dr Ema Holik i još neki. Ustaške vlasti su znale da su oni komunisti, ali ih do tada nisu dirale jer nisu ni bili aktivni (sem Eme Holik, koja je upravo puštena iz logora). Međutim, Okružnom komitetu bilo je jasno da će oni jednog dana biti pokupljeni i otjerani u logor ili strijeljani. S obzirom na njihov javni rad prije rata i na njihov ugled među ljudima, Partiji je bilo stalo da ih izvuče na teren. Oni su, pak, svoj stav opravdavali time da imaju dobre veze, da uživaju ugled i da im stoga ustaše zasad neće ništa učiniti, a sami oni mogu u gradu još korisno da djeluju. Ali u letu 1942. godine neprijatelj je po Bjelovaru pohapsio sve one koji su i malo nalijevo orientisani i sve ih je bez ikakvog dokaznog materijala strijeljao, osim Đure Šegovića (on je osuđen na 20 godina i otjeran u Lepoglavu). Ovu čistku u Bjelovaru izvršio je VRP (Vrhovno redarstveno povjereništvo) iz Zagreba na čelu sa zloglasnim koljačem Viktorom Tomićem.

Po mom odlasku 18. januara 1942. u Zagreb, u Okružnom komitetu su ostali samo Iva Komar Maja i Ivan Banić. On je u septembru 1942. uhapšen i strahovito mučen, ali nije odao nikoga. Ubijen je u policiji. Tehniku OK na teren je prebacio Ante Dobrila Pepo, a Maja je prešla u Viroviticu, odakle je povremeno radila s nekim organizacijama na terenu OK Bjelovar.

II — AKCIJE ORUŽANIH GRUPA

Na terenu OK Bjelovar postojalo je u 1941. godini šest oružanih grupa: Bjelovarska (zvana Bendina), Kalnička, Javorovačka, Garešničko-moslavačka, Gecina i Rezbareva.

Polovinom juna 1941. Okružni komitet je preselio svoju bazu iz Bjelovara u šumu Bedenik. U bazi su se prikupljali članovi Partije i SKOJ-a koji su izbjegli od policijskog hapšenja. Pored njih, tu se nalazilo i nekoliko već kompromitovanih članova KP i simpatizera. Istovremeno se započelo i s prikupljanjem oružja. Poslije okružne partijske konferencije na Kalniku, OK je odlučio da pristupi formiranju prve bjelovarske oružane grupe. Svi ljudi u bazi bili su naoružani. Bazu je čuvala straža. Oni koji su isli van baze bili su naoružani pištoljima i bombama.

U bazi su se, sem članova OK, tada nalazili: Đuka Pri lika, Gustav Perl Benda, Marija Kapusta, Branko Bogojević, Tošo Gašić, Pero (prezime ne znam) i Franjo Gajski. Od oružja su imali tri karabina, četiri pištolja i bombe. Oni su formirali oružanu grupu u drugoj polovini juna. U toku juna i jula grupa nije vršila oružane akcije, već je radila na prikupljanju novih ljudi i oružja. Grupa je pomagala i u radu tehnike OK, dijelila letke i drugi partijski materijal, održavala partijske sastanke po selima itd.

Negdje 10. avgusta OK Bjelovar je riješio da se i jedan dio Kalničke grupe pripoji Bjelovarskoj. Benda je dobio zadatak da dovede te ljude, ali je nakon 5—6 dana doveo samo trojicu, jer drugi nisu htjeli da idu s Kalnika. S njim su stigli: Franjo Marenčić, Branko Vitanović i Blagoje (prezime nepoznato). Na povratku sa Kalnika Perl je ubio ustašu koji je stražario na željezničkom mostu preko reke Glogovnice (pruga Križevci — Koprivnica) i uzeo mu karabin i municiju.

Oko 15. avgusta OK Varaždin je formirao prvu grupu, sastavljenu od šest ljudi, koja je bila naoružana sa pet karabina i dvije bombe. Pošto je OK Varaždin smatrao da se grupa teško može održati i omasoviti na njihovom terenu, riješeno je da se ona prebaci na naš teren i spoji s Bjelovarskom oružanom grupom. OK Bjelovar bio je o tome obaviješten, pa je Franjo Gajski otišao na kotar Ludbreg da dovede Varaždinsku grupu. Našao ju je kraj sela Sv. Petar. Na polasku im je Karlo Mrazović Gašpar dao potrebna uputstva, pa je grupa 21. avgusta stigla na bjelovarski okrug i ušla u sastav Bjelovarske grupe. Došli su slijedeći drugovi: Gabrijel Santo, August Kobal, Vilko Jurec, Antun Blažić Šimun i Drago Hladnik.

Oko 22. avgusta na bjelovarski okrug je došlo osam ljudi i to: Ante Dobrila Pepo, Petar Biškup Veno, Ivan Kuzmiak, Duro Mirković Čiča, Branko Šragaj, Silvo Pelcl, Zvonimir Komarica i Branko Špalj. Oni su pripadali bivšoj Sesvetsko-zagrebačkoj grupi, koja je djelovala u blizini Zagreba, ali se zbog

velikog pritiska neprijatelja i zbog prekinutih veza sa partiskom organizacijom nije više mogla održati na tom terenu. Bili su naoružani sa šest karabina, četiri pištolja i nekoliko bombi. Tri su člana ove grupe (Pelcl, Komarica i Špalj), tražeći vezu, uhvaćeni od ustaša prije nego što se ona spojila sa Bjelovarskom. Istovremeno je u grupu došao i Zdravko Pečar, no pošto je bio bolestan, smješten je u jednu seljačku kuću u selu Markovcu kraj Bjelovara, gdje je ostao duže vremena na liječenju. Isto tako se razbolio i Ante Doprila, te je zbog liječenja smješten u selo Šemovce na đurđevačkom kotaru. Od Sesvetske grupe su, u stvari, ušla u sastav Bjelovarske grupe četiri člana.

Ovako popunjena, bjelovarska grupa je brojala dvadeset boraca. Komandir je bio Gustav Perl Benda, a komesar Franjo Marenčić. Grupa je bila naoružana sa dvadeset karabina i nekoliko pištolja, a sem toga je i svaki borac imao jednu do dvije bombe. Skoro svi su bili uniformirani. Već sama pojava grupe od dvadeset naoružanih ljudi ohrabrujuće je djelovala, pogotovo na srpski dio stanovništva bjelovarskog kraja. Pojedini seljaci, čim su doznali za grupu, samoinicijativno su donosili hranu, pozivali borce u selo na razgovor, brinuli se za razne potrebe, obavještavali o kretanju neprijatelja, ukazivali na špijune u pojedinim selima itd. Mnogi ljudi su dolazili samo da vide partizane, jer im je njihov dolazak ulijevao nadu da sada postoji neko ko će ih spašavati od ustaškog terora. Oni su rado slušali o programu i liniji borbe KP. Pojedinci su se čudili da su u grupi većinom Hrvati, ali je baš ta okolnost povoljno utjecala na jačanje bratstva i jedinstva i na stvaranje svijesti kod Srba da nisu svi Hrvati ustaše. Vijest o postojanju partizanske grupe brzo se širila po selima Bilogore. Izolovane ustaše i njihovi agenti u pojedinim selima počeli su da bježe u Bjelovar. Zadržali su se samo u onim selima gdje ih je bilo više i gdje su se osjećali dovoljno jaki da se brane. Pošto je takvih sela bilo malo, stvorena je povoljna situacija za kretanje naše oružane grupe.

Napad na žandarmerijsku stanicu u selu Kapeli (na bjelovarskom kotaru) trebalo je izvršiti 4. septembra. Ova akcija, koju je pripremala partijska ćelija u Kapeli, nije izvršena. Partizani nisu dobro poznавали položaj žandarmerijske stanice i raspored njihovih zasjeda, a vodići, članovi partijske ćelije, nisu došli, jer je uoči akcije žandarmerija uhapsila dva člana KP. Pošto je grupa već krenula, odlučeno je, poslije kratkog savjetovanja, da se napadne željeznička stanica u selu Veliko Trojstvo. Napad je izvršen 5. septembra. Neprijatelj nije pružio otpor. Razoružan je jedan stražar, nekolicini domobrana koji su se tamo našli održan je govor, stanica je demolirana i prekinute

PTT veze, a po selu su podijeljeni leci u kojima su se stanovništvo objašnjavali ciljevi naše borbe.

Neprijatelj je žestoko reagirao zbog ove akcije. Veće ustaške jedinice pošle su u potjeru za partizanima. One su uglavnom krenule u pravcu Trojstva, Mišulinovca, tunela na Bilogori i okolnih sela. Jedna veća grupa ustaša (80—100) patrolirala je oko sela Tomaša, Maglenče i Orovca. Partizani su se poslije izvršene akcije prebacili u šumu iznad sela Kašljevca. Tu nisu imali veze ni sa stanovništvom, ni sa partijskom organizacijom. Osmoga septembra Franjo Marenčić i Đuka Prilika pokušali su da dobiju vezu u selu Kašljevcu, ali su naletjeli na zasjedu. Marenčić je pobjegao, a Đuka Prilika je uhvaćen. Dok je njega čuvala nekolicina ustaša, ostale su pošle u potragu za Marenčićem. Đuka je iskoristio nepažnju svojih čuvara i pištoljem (koji mu je bio sakriven u pojusu) ubio jednog ustašu, oteo karabin i pobjegao.

Na tom dijelu Bilogore kretale su se dvije »divlje« oružane grupe: Gecina i Rezbareva. Vijesti o akciji partizana i o ustaškoj potjeri brzo su se pročule po svim selima. O dolasku partizana čule su i Rezbareva i Gecina grupa, pa su preko svojih veza uspjele da ih 6. septembra pronađu i da se povežu. Već 10. septembra izvršili su zajedničku akciju u selu Orovcu. Tom prilikom su ubili dvojicu ustaških zlikovaca, braću Halape. Nekoliko dana su svi zajedno boravili u šumi više selu Kašljevcu. Tumačena je linija naše Partije i ciljevi borbe borcima i komandirima ovih »divljih« grupa, pozivani su da uđu u sastav Bjelovarske partizanske grupe. Rezbar je odobravao ciljeve i liniju borbe, ali se s nekim postupcima partizana nije sagao. Naime, partizani su u to vrijeme prilično gladovali, a nisu htjeli da seljacima oduzimaju hranu. Rezbar se sa svojim Ijudima odvojio, govoreći: »Idemo nekud po hranu, jer nismo naučili da gladujemo«. Više se nisu vratili u sastav grupe. Geco je sa svojim Ijudima bio voljan da se pridruži grupi ukoliko bi ona ostala na ovom terenu. Partizani su, međutim, odlučili da krenu na zapadni dio Bilogore i da opet uspostave vezu sa OK. Po dogовору s grupom Geco je ostao u ovom kraju.

Život grupe postajao je na terenu Bilogore sve teži, a neprijatelj se spremao za jaču ofanzivu. Hapšenja naših simpatizera po selima bila su sve češća, a naročito na sektoru oko Gornjih Sredica, Kobasičara, Kapele itd., gdje je grupa već ranije imala nekakvih veza. Zbog toga je grupa poduzela marš prema Kalniku, da bi tamo uspostavila vezu sa partijskom organizacijom i istovremeno izbjegla udarce neprijateljske ofanzive. Duži marš, oskudica u hrani i odsustvo oružanih akcija pomalo su razjedali čvrstinu grupe, pogotovo što prilično vre-

mena nije imala vezu s partijskim rukovodstvom, niti s partijskim organizacijama. Kada je grupa došla na kotar Ludbreg, saznala je od seljaka da će 5. oktobra Mile Budak, poznati ustaški zlikovac, održati govor na nekoj ustaškoj paradi u Koprivnici. Gustav Perl Benda i Franjo Marenčić, komesar i komandir grupe, rešili su da odu u Koprivnicu i izvrše atentat na Budaka. S time se grupa nije slagala, ali su oni ipak otišli. Pre svukli su se u civil i 5. oktobra ujutro stigli u Koprivnicu. Kada je parada počela oni su pokušali da se približe tribini, ali su kao sumnjivi i »čudni« ljudi primijećeni od ustaša, koje su ih htjele legitimisati. Ne uspjevši da izvrše atentat, Marenčić i Benda su za vrijeme parade otvorili vatru iz svojih pištolja i bacili bombe. Ustaše su također počele da pucaju na njih, pa je Benda poginuo, a Marenčić se bježeći zapleo u neke žice, te su ga živog uhvatili. Nakon nekoliko dana strijeljan je u Koprivnici.

Grupa se, na ludbreškom kotaru povezala sa OK Varaždin i sa Karлом Mrazovićem Gašparom, koji je tada bio na tom terenu. Izvršena je reorganizacija grupe. Jedan dio ljudi prebačen je na Baniju i Kordun, a nekoliko ih je ostalo da politički rade na terenu varaždinskog okruga. Dio grupe se vratio natrag na bjelovarski okrug i to: Đuka Prilika, Petar Biškup Veno, Bogdan Jelača, Gabrijel Santo i u međuvremenu pridošli Habek. Grupa se bazirala u Gornjim Sredicima, gdje se ponovo povezala sa OK. U Sredicama su im se pridružili Mato Šćurić, zatim Nojo i još dvojica, tako da je grupa narasla na 9 ljudi. Za komandira je postavljen Đuka Prilika, a za komesara Gabrijel Santo. U to vrijeme, dok se sređivala, grupa je pomagala u radu tehnike OK.

Po odluci OK Bjelovar, ovoj grupi je trebalo pripojiti Kalničku (koja je na Kalniku bila neaktivna) i Javorovačku grupu. Polovinom oktobra upućeni su Veno i Branko na Kalnik da dovedu kalničku grupu u sastav bjelovarske. Međutim, oni su na Kalniku naletjeli na zasjedu, te je Branko poginuo, a Veno je ranjen, ne uspjevši da izvrši zadatka, vratio, pa je u jednoj kući u Jakopovcu ležao više od mjesec dana. I tako do povezivanja ovih dveju grupa nije došlo. Sekretar OK Kasim Čehajić je krenuo prema Javorovcu da pošalje u sastav bjelovarske grupe javorovačku grupu. Pošto je Milivoj Marjan, rukovodilac javorovačke grupe, sa još dva druga otišao na Kalnik u sastav kalničke grupe (bez odobrenja OK), nije došlo do spajanja grupe.

Krajem oktobra i početkom novembra OK Bjelovar je pripremao bjekstvo nekoliko rukovodećih drugova iz logora Dаница kod Koprivnice. Pošto se bjelovarska grupa pripremala da

učestvuje u obavljanju tog zadatka, njene druge akcije su bile privremeno obustavljene. Međutim, zbog kolebljivosti drugova iz logora i slabih obavještenja, ta akcija nije uspjela.

Bjelovarska grupa je 27. novembra izvršila napad na općinsku zgradu Novigrad. Akcija je dobro uspjela; zaplijenjeno je dosta materijala: 2 pisaće mašine, 1 rotator, 1 ciklostil, oko 100 kg papira, 20 mauzer pušaka, 1 sanduk municije sa 5000 metaka i razna druga vojna sprema. U akciji je učestvovalo 9 boraca. Članovi KP iz sela Srdinca, Plavšinca, Borovljana, Hlebine i Novigrada obezbeđivali su izvršenje akcije, sjekli telefonske žice i pomagali kod iznošenja materijala. Općinska arhiva je uništена, a trojica neprijateljskih stražara, koji su čuvali općinu, bili su razoružani. Pošto grupa nije mogla da ponese sav materijal, jedan dio je sakriven. Sutradan, posle izvršene akcije jake neprijateljske snage pošle su iz Koprivnice, Virja i Bjelovara u potjeru za partizanskom grupom, ali se ona u redu povukla. Međutim, Jovo Blažić iz sela Vlajslava, jedan od učesnika u akciji, bio je prepoznat od nekih ustaša iz Novigrada. Uhvaćen kod kuće i strahovito premlaćen, on je izdao ostale članove Partije koji su pomagali u akciji. Tako je uhapšeno preko 20 članova KP, koji su kasnije u Bjelovaru strijeljani.

Ova grupa od 9 boraca sukobila se 12. decembra kod sela Reskovci, na kotaru bjelovarskom, sa jednom grupom od oko 80 žandarma. U borbi koja je trajala oko 6 časova bila su ubijena tri žandarma, a nekoliko ih je ranjeno. Partizani nisu imali gubitaka, ali se grupa razbila u tri dijela. Mato Šćulić i Gabrijel Santo su se u toku borbe odvojili od grupe, a kasnije se nisu mogli s njom da spoje, pa su otišli u pravcu kotara Ludbreg. Dvojica (Habek i još jedan) prebacili su se u selo Tvrda Rijeka, i tu su sutradan ponovo vodili borbu sa žandarmima. Jedan je tada poginuo, a drugi se, uspjevši da pobegne, ponovo povezao s bjelovarskom grupom.

Poslije borbi kod sela Reskovaca i Tvrde Rijeke, šest preostalih partizana bjelovarske grupe su se prebacili u Novoseljane kod Bjelovara. Nakog par dana grupa je otišla u selo Tomaš, gdje je ostala do 15. januara 1942. godine. Za vrijeme boravka u Tomašu likvidirali su dvojicu seoskih ustaša. Po odluci OK Bjelovar, grupa se prebacila 15. januara 1942. u Moslavacke šume da bi se spojila sa Garešničkom i Moslavackom grupom i primila u svoj sastav i ljudi koji su trebali doći iz Bjelovara. Teren Moslavine je imao veće kompleksne šume i bio podesniji za manevriranje i za vođenje borbe, a sama grupa jača po broju i naoružanju, mogla je da zadaje snažnije udarce neprijatelju.

KALNIČKA GRUPA

Formirana je u drugoj polovini juna, poslije okružne partiskske konferencije na Kalniku. U ovoj grupi su bili: Josip Pošavec, Ivan Pavešić, Ivica Pavešić, Dragan Cetušić, zatim četiri člana partiskske ćelije planinarskog doma na Kalniku, članovi Partije iz Vojakovačkog Oseka i 17 članova KP i SKOJ-a, koji su pobjegli iz križevačkog zatvora. Tačan broj ljudi ove grupe nije poznat, vjerovatno ih je bilo oko 29. Većina je bila naoružana mauzer puškama, a neki pištoltima, bombama i slično. Grupa se pretežno kretala oko planinarskog doma i po srpskim selima na Kalniku. Što se tiče oružanih akcija, grupa je dugo bila neaktivna i to sve do pred kraj 1941. godine kada ju je neprijatelj počeo da napada. Iz te grupe su još u junu trojica ušla u sastav bjelovarske grupe. Ostali su politički radili na terenu, ali nisu živjeli u čvrstom vojničkom sastavu (kao partizanski odred) ni vršili oružane akcije. Pred kraj 1941. i početkom 1942. godine ova grupa je imala žestoke borbe s neprijateljem, koji je nastojao da očisti Kalnik od njenog utjecaja. U grupu su posle počeli pristizati ljudi koji su bježali iz Križevaca, a takođe i neki koji su poslani iz Zagreba; ona je bila jezgro Kalničkog partizanskog odreda, koji je formiran 1942. godine uz pomoć Banijaca i Slavonaca.

JAVOROVAČKA GRUPA

Formirana je takođe po odluci OK poslije partiskske konferencije na Kalniku. Ovom grupom, koja je brojala 5 ljudi, rukovodio je Milivoj Marjan. Borci su bili naoružani mauzer puškama i pištoltima. Uglavnom su boravili kod svojih kuća, a povremeno vršili manje oružane akcije. Više su politički djelovali i to u selima: Javorovac, Novigrad, Plavšinac, Srdinac i Borovljani. U novembru je Milivoj Marjan sa još dvojicom, otišao na Kalnik da se priključi Kalničkoj grupi; ona druga dvojica su ostala kod svojih kuća i tek u 1942. god. se pripojila Kalničkom partizanskom odredu.

GAREŠNIČKO-MOSLAVAČKA GRUPA

Ova grupa je formirana jula ili avgusta od članova KP iz Garešničkog Brešovca, Garešnice i nekoliko okolnih sela. Nju je formirao Pajo Gregorić u Jami kraj Garešnice. Djelovala je na sektoru Moslavine. U njen sastav je 15. januara 1942. ušla bjelovarska partizanska grupa.

Jovo Bogdanović Geco bio je podoficir stare jugoslovenske vojske. Zbog svađe i maltretiranja napao je nekog oficira i odmetnuo se u šumu (godinu ili dvije prije okupacije). Uglavnom sam, kretao se po srpskim selima na Bilogori, nosio je oružje, ali nije vršio bilo kakva nedjela. Sa seljacima je živio dobro, hranio se kod njih i sakrivaod vlasti. Poslije okupacije, kada je počeo teror ustaša nad srpskim življem na grubišnopoljskom kotaru, njemu se priključilo nekoliko seljaka Srba. Kada je bjelovarska partizanska grupa došla iznad sela Kašljevca, 9. septembra 1941, on se povezao s tom grupom i zajedno s njom učestvovao u jednoj akciji u selu Orovcu.

REZBAREVA GRUPA

Drago Vrbanić Rezbar, seljak iz sela Ribnjačke, Hrvat, bio je na robiji za vrijeme stare Jugoslavije zbog neke krađe. Uoči rata sakrivaod se od vlasti, uglavnom po selima Kašljevcu, Sandrovcu, Ribnjačkoj i Bedeničkoj. Nakon okupacije oko njega se okupilo nekoliko srpskih seljaka i jedan Hrvat. Rezbar je imao jednu pušku, drugu su kupili od nekog općinskog stražara, a jednu im je dao Nikola Lalić, član KP iz sela Severina na bjelovarskom kotaru. To je bilo cijelo naoružanje grupe, koja je počela djelovati od juna 1941. Grupu su sačinjavali: Drago Vrbanić Rezbar, Mile Maršić Bićo, Jakob Valjevac Hrabri, Jovo Bosanac i Stevo Rajčević.

Aktivnost grupe je bila usmjerenata na odbranu od napada ustaša. U tim borbama su ustaše više puta imale gubitke. Grupa je uspjela da likvidira dva ustaška tabornika. Oružje koje bi zaplijenjivali dijelili su pouzdanim seljacima, koji nisu ulazili u sastav grupe, već su ostali kod svojih kuća. I ova grupa je učestvovala u napadu na selo Orovac. U oktobru je od strane žandarma i ustaša napadnuta u kući jednog seljaka u selu Kašljevcu. Rezbar je poginuo, a živi su uhvaćeni Jovo Bosanac i Stevo Rajčević, koji su kasnije u Bjelovaru strijeljani. Njih dvojica su izdali policiji oko 25 seljaka, koji su ih pomagali i hranili. Mile Maršić Bićo i Jakob Valjevac Hrabri, koji su uspjeli da se izvuku iz te borbe, priključili su se kasnije Gecinoj, a odatle se prebacili Garešničko-moslavačkoj grupi, pokazavši se kao vrlo hrabri borci.

U septembru, Kasim Čehajić Turčin poveo je iz sela Ivanške 12 članova KP i SKOJ-a da ih priključi Bjelovarskoj partizanskoj grupi. Pošto je nije odmah našao, krenuli su da potraže Kalničku grupu. Prije prelaska pruge Križevci —

Koprivnica naišli su na zasjedu, jer je neprijatelj primjetio njihovo kretanje. Skoro svi su bili bez oružja, osim nekih koji su imali pištolje. Kod te zasjede poginuo je Franjo Horvatić, a dvojica su uhvaćena. Ostalih 9 vratio se u Ivansku, gdje su neko vrijeme živjeli polulegalno, a zatim su svi pohvatani od neprijatelja, otjerani u Zagreb i početkom 1942. godine strijeljani.

U Moslavačku partizansku grupu je krajem 1941. i početkom 1942. godine pridošlo mnogo članova Partije koje je OK, da ne bi bili uhapšeni, poslao sa terena bjelovarskog kotara. Iz te brojno ojačane grupe kasnije je izrastao Moslavački partizanski odred.

*

Na terenu OK Bjelovar nisu bili 1941. godine formirani narodnooslobodilački odbori. Po selima su postojali ljudi koji su se okupljali oko članova KP ili partijske celije, djelovali politički, sakupljali hranu i odjeću za partizane, obavještavali partizane o kretanju neprijatelja i neprijateljskim špijunima, brinuli se oko smještaja oružanih grupa, bili vodiči i učestvovali u manjim diverzijama i akcijama. Ali se tokom 1941. godine u nekim oformljenim narodnooslobodilačkim odborima i odborima fronta na bjelovarskom terenu ne može govoriti.

Linija naše Partije da se ide na oružani ustanak bila je na ovom okrugu dosljedno sprovodena u život. Međutim, razvoj same borbe je išao polako i teško, pa su u toku 1941. godine oružane grupe na ovom terenu uglavnom sastavljene od manjeg broja ljudi. Podnijete su teške žrtve, naročito u partijskim kadrovima, što je bitno utjecalo na tempo razmaha ustanka na ovom području.

Grga JANKEZ

OD PARTIZANSKIH GRUPA DO 4. KRAJIŠKOG NOP ODREDA U CENTRALNOJ BOSNI

U vrijeme kapitulacije bivše jugoslovenske vojske, dio njenih jedinica se raspao na terenu centralne Bosne (planina Borja), prije nego što se i sukobio s neprijateljem. Ostavljeno oružje neprijatelj je pokupio kasnije kada je tuda prolazio. Dio oružja su, samoinicijativno ili na inicijativu članova Partije, sakrili mještani, pa se tako, zajedno sa onim što su neki vojnici vraćajući se kućama sobom donijeli, našlo dosta oružja i municije u rukama naroda.

Dolaskom ustaša na vlast, naređeno je da se sve oružje predala pod prijetnjom smrtne kazne. U jednoj naredbi je stajalo:

»Zapovjednik svih kopnenih snaga NDH proglašom 13. travnja 1941. godine, raspisan 19. travnja broj 262/41, odredio je rok za predaju oružja, u roku od 3 dana, počev od 1.VII 1941. godine. Tko u tom roku ne predala oružje, municiju i ostalu spremu koju drži neovlašćeno, biće predan pokretnom prijekom судu. Za kažnjiva djela, koja sudi pokretni sud, zakonskom odredbom o pokretnom prijekom судu od 24. lipnja određena su smrtna kazna strijeljanjem.«

Da bi postigle još veće dejstvo, uporedo s tim naredenjem, ustaše su preko svojih agenata širile glasine kako će Njemci pomoći specijalnih aparata i dresiranih pasa pronaći oružje ma gdje ono bilo skriveno. Ali, kada je narod počeo nasjedati tim glasinama, komunisti nisu ostali skrštenih ruku. Tako je, zahvaljujući intervenciji Partije, sačuvan dio skrivenog oružja, koje je docnije, početkom oružane borbe, dobro došlo.

Još prije napada Nijemaca na Sovjetski Savez, oblasno partizansko rukovodstvo za Bosansku krajinu formiralo je Vojno rukovodstvo koje je trebalo da pripremi i organizuje oružanu borbu u Bosanskoj krajini i centralnoj Bosni. Partizansko ruko-

vodstvo je, takođe, preduzelo mjere da se, koliko je to mogućno više, sačuvaju partijski kadrovi. Zato je veći broj članova Partije i partijskih rukovodilaca napustio Banjaluku i druga mesta i našao se na terenu oko grada, u Podgrmeču, Kozari i Grmeču, ili su bili dobro sklonjeni u svom mjestu ne prekidajući rad na pripremi za oružanu borbu.

Mjesni komitet u Doboju je, takođe, razvio živu aktivnost na području ondašnjih srezova — dobojskog, tešanjskog i tešličkog — skrivanju oružja i pripremama naroda za oružanu borbu. Na području ondašnjih srezova derventskog i brodskog djelovao je Okružni komitet iz Slavonskog Broda.

Poslije partijskog savjetovanja, održanog na Šehitlucima početkom juna 1941. godine, kojim je rukovodio Đuro Pucar Stari i s kojim su počele neposredne pripreme oružane borbe, u Banjaluku je stigao Mahmud Bušatlija, član Pokrajinskog vojnog rukovodstva i delegat Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, i tom prilikom održao sastanak s vojnim rukovodstvom za Bosansku kрајину: Osmanom Karabegovićem, Josipom Mažarom Šošom, Kasimom Hadžićem i Brankom Babićem. Na sastanku je razmotrena vojna i politička situacija u svijetu i doneseni su zaključci o neposrednoj djelatnosti. Data je, takođe, direktiva da se produži s prikupljanjem oružja i drugog vojnog materijala, otpočne s diverzijama i oružanim akcijama, da se uspostavlja dodir s naprednijim ljudima kako bi se i oni aktivirali na terenu.

Zato su u sva područja Bosanske krajine i centralne Bosne bile upućene grupe i pojedinci, članovi Partije. Partijskoj organizaciji Doboja, Teslića i Tešnja direktive je, na primjer, prenio Mahmut Bušatlija, koji je tada formirao i partijsku čeliju u Tesliću.

Povezivanjem s naprednijim i uticajnijim ljudima na terenu, komunisti su pojačali organizovano prikupljanje oružja i municije. Zahvaljujući tome mogle su se naoružavati manje grupe (do desetak ljudi), čemu se odmah i pristupilo. U julu je na sastanku u Poniru formirano i Vojno rukovodstvo za Bosansku krajinu koje je imalo zadatak da objedini aktivnost partizanskih grupa i da rukovodi njima. Tada je donesena i odluka da se organizuje partizanski logor na Šehitlucima. Jedanaestog jula 1941. godine, da bi se nabavio materijal za diverzantske akcije, jedno odjeljenje od 4 čovjeka (Slavo Odić, Drago Lang, Mirko Kovačević i Jozo Nemec), iz partizanske grupe na Šehitlucima, izvršio je akciju na magacin u Jošavci, u kojem se nalazio materijal za izgradnju pruge Dobojski — Banjaluka. Akcija je uspjela i pribavljen je oko 150 kg dinamita i sanduk kapsli. Neki drugovi iz ove šehitlučke grupe su se nekoliko puta spu-

štali do groblja na periferiju Banjaluke da bi prikupili oružje. Na groblju su se krili Karlo Roje i još nekoliko drugova, dok su tražili oružje u Vrbasu, koje je tu bacano prilikom kapitulacije bivše jugoslovenske vojske. U toku ovih akcija grupa je snabdjevena s desetak pušaka, 1600 metaka i prvim protivavionskim mitraljezom, koji je — zbog toga što nije imao niških sprava i kundaka — bio nazvan »kus«.

Šehitlučka grupa je ojačala na 60 boraca sa dvadesetak pušaka i jednim mitraljezom, pa je već predstavljala snažnu vojnu jedinicu, koja je razvila živu borbenu aktivnost na okolna manja neprijateljeva uporišta. Komandir grupe je bio Kasim Hadžić. U isto vrijeme su već u nekim selima na sektoru Tisovac — Osmača — Starčevac, formirani i prvi narodnooslobodilački odbori: Čelinac, Lipovac, Javorani, Popovac i Krmine. Kamenje, porastom slobodne teritorije u centralnoj Bosni, formirani su odbori i po selima na ovoj teritoriji, a pri kraju 1941. godine i opštinski NOO-i.

PRVE ORUŽANE AKCIJE

Drugog avgusta, s komandirom Kasimom Hadžićem i Dankom Mitrovom, grupa je napala Krupu na Vrbasu, u kojoj je bila posada od 25 žandarma. Neprijatelj je, međutim, bio obavešten o napadu i pripremio se za odbranu. Ali, zahvaljujući malažljivosti Danka Mitrova, grupa nije imala gubitaka. Jedan žandarm je bio ubijen. Kako je bila noć, a veza izgubljena, komandir Kasim se sa nekoliko boraca odvojio od grupe i uputio u Manjaču, na kojoj je i ostao da bi razvijao ustank u tom kraju.

Akcije grupe su i dalje nastavljene.

11. avgusta napadnut je automobil na putu Jajce — Banjaluka i tom prilikom je bio ubijen jedan njemački potpukovnik.

12. avgusta je grupa, pod komandom Danka Mitrova, napala Skender-Vakuf, u kojem je bilo 20 žandarma. Iako nije usplo, napad je imao pozitivan odjek na sela oko tog mjesta. Isti grupa je 19. avgusta napala neprijateljevo uporište u selu Memićima i likvidirala ga. Borci su ubili i zarobili po jednog neprijateljevog vojnika i zaplijenili dvije puške.

9. avgusta je formirana i otpočela akcija partizanske grupe u Borji, pod komandom Ratka Broćete, aktivnog poručnika bivše vojske. Grupa je u početku imala 8 boraca od kojih su četvorica bili članovi KP, a jedan je bio član Skoja. Grupa je

imala 5 pušaka i 2 pištolja. Ubrzo se ta grupa spojila sa grupom iz Branežaca kojom je komandovao Voja Mitrov, a imala je 8 boraca sa 5 pušaka. Tako povećana grupa je brzo narastala. Tome je naročito doprinijelo savjetovanje, održano drugom polovinom avgusta u Lučicama (Čečava), kome su prisustvovali delegati iz više sela bivšeg tesličkog i prnjavorskog sreza. Na savjetovanju je donesena odluka da se pokupi sve skriveno oružje i naoružaju svi ljudi koji su voljni da se bore, a zatim da se napadnu neprijateljeva uporišta u Tesliću i u Klupama. U Tesliću je tada bila jedna satnija, a u Klupama (selo Pribinić) je bilo oko 20 žandarma. Ali uslijed razbijanja djeđovanja nekih četnički nastrojenih ljudi — kao što su bili Simo Miladić, Rade Mikanović, Marko Lukić, Mirko Delić i drugi, koji su pridošli grupi — akcija nije uspjela i ako je nekoliko dana poslije savjetovanja na Lučicama, grupa imala već oko 150 dobro naoružanih boraca. Međutim, 25. avgusta njenih 20 boraca je u zasjedi kod Solila (planina Borja), na komunikaciji Kotor-Varoš — Teslić, sačekalo jedan kamion i luksuzni automobil, u kojem su bili njemački oficiri. Tada su ubijeni jedan njemački podoficir i šofer — kulturbundovac iz Teslića.

Razbijanje rad Sime Miladića i drugih četničkih elemenata i represalije koje su poslije akcija na Solilima izvršili Nijemci i ustaše u nekim selima oko Teslića, pokolebali su dio pridošlih boraca, te su neki otišli kućama i ponovo skrili oružje, a neki se skrivali s oružjem. Desetak boraca je ostalo u grupi Ratka Broćete, ali se i ta grupa krajem avgusta prebacila na sektor Tisovac — Osmača, radi hvatanja veze sa komandom u Ljubačevu.

U to vrijeme na terenu Borja — Javorova — Čavka, krstarile su dvije grupe: jedna pod komandom Uroša Boštrunića od 6 naoružanih boraca, a druga pod komandom Novaka Pivaševića od 7 naoružanih boraca. Ta druga grupa je u selu Vijačanima vodila borbu s ustašama koji su pošli da pljačkaju i hapse seljake iz tog sela. Te dvije grupe nisu tada bile pod rukovodstvom Partije, ali su u njima bili čestiti ljudi koji su bili voljni da se bore protiv okupatora. One su se zatim udružile i sa nekoliko naoružanih seljaka iz sela Očauša, njih oko 20, napali su neprijateljevo uporište u Šipragama. Ali zbog slabe organizacije, napad nije uspio i grupa se povukla s trojicom težih ranjenika, među kojima je bio i Uroš Boštrunić. U toku napada je ubijen jedan žandarm i zaplijenjena jedna puška. Borci iz ove grupe su kasnije svi prišli grupi Ratka Broćete.

Oružane borbe u cijeloj Jugoslaviji, naročito u Bosanskoj krajini i u istočnoj Bosni, i uspješne akcije partizanskih grupa na sektor Tisovac — Osmača, ubrzali su razvitak oružane borbe i u drugim dijelovima centralne Bosne. Priliv boraca bio je svakim danom sve veći.

Od boraca partizanske grupe na sektor Tisovac — Osmača formirana je četa. To je bila prva četa na terenu centralne Bosne, sa komandirom Dragom Mažarom i političkim komesаром Nikom Jurinčićem.

Početkom septembra se grupa iz Borje — koja se drugom polovinom avgusta bila prebacila na sektor Tisovac — Osmača, pojačana sa oko 20 boraca 2. čete 3. bataljona, s komandirom čete Dragom Mažarom — povratila preko Lipovca na Borju. Te dve grupe su zatim napale stražu koja je čuvala pilanu Nijemca Kalfasa, porušile most na Vrbanji i pokidale telefonsku liniju na dužini od 500 metara, a onda likvidirale i stražu koja je čuvala magacin Destilacije drva u Gornjoj Šnjegotini. U tim akcijama je ubijen jedan ustaša; zaplijenjene su tri puške, 300 metaka i veća količina životnih namirnica.

Grupi Ratka Broćete je još u putu prišlo 20 naoružanih boraca, tako da ih je u grupi bilo oko 40. Oko 20 boraca, većinom rudara iz sela oko Maslovare, pod komandom Drage Dubića i Rade Ličine, politkomesara, upućena je na teren Borje. Te su snage, zajednički s grupom Ratka Broćete i potpomognute dijelom čete Draga Mažara, vršile akcije na komunikaciji Kotor-Varoš — Maslovare — Teslić i Kotor-Varoš — Obodnik — Šiprage. Isto tako su opkolile neprijateljevo uporište u Maslovarama s ciljem da ga likvidiraju. To je bilo jedno od jačih uporišta na terenu centralne Bosne.

Grupa Boštrunića i Pivaševića, neposredno poslije akcije partizana u Gornjoj Šnjegotini, izvršila je napad na stražu kod magacina Destilacije u Šibovskoj. U toj akciji ubijen je jedan lugar, ustaški zlikovac. Zaplijenjeno je 5 pušaka, pištoli i 300 metaka, kao i veća količina namirnica i novca.

Tim akcijama je prekinuta eksploracija šume u tom području, a u isto vrijeme su nestala i mjesta preko kojih je ustaška vlast terorisala narod okolnih sela.

Poslije akcije na magacin u Šibovskoj, ista grupa sa oko 30 boraca likvidirala je i neprijateljevo uporište u Staroj Dubravi, u kojem je bilo 25 žandarma i ustaša.

Poslije svih tih akcija, mnoga sela: Velika, Srednja i Mala Šnjegotina, Stara i Nova Dubrava, dio Čečave, Brazičani

i dio sela Vijačana (Gornji Vijačani) — našlo se na oslobođenoj teritoriji.

Grupa pod komandom Novaka Pivaševića je zatim prištupila partizanima u Borji i ušla u sastav 3. krajiškog NOP odreda, kome su pripadale i druge jedinice u centralnoj Bosni, sve do formiranja 4. krajiškog NOP odreda. Treći krajiški NOP odred je dejstvovao na sektoru Grmeča i istočno od Vrbasa, uključivši i cijelu teritoriju centralne Bosne.

U pokretu prema Maslovarama, grupa pod komandom Novaka Pivaševića, izvršila je uspjelu akciju na voz na šumskoj pruzi Kulaši — Šnjegotina, koji kilometar dalje od stanice Kulaši. U toj akciji su ubijena 4 neprijateljska vojnika, a nekoliko ih je ranjeno. Jedan ranjenik, koji je ispašao iz voza u pokretu, zarobljen je. Njega su borci previli i uputili u Prnjavor. To je pozitivno djelovalo i demantovalo priče koje su se smisljeno širile o divljaštvu partizana. U akciji su zaplijenjene 4 puške, 3 vojnička odijela i nekoliko stotina metaka.

Gotovo u svakodnevnoj aktivnosti, partizanske grupe Ratka Broćete i Drage Bubića su brzo jačale, brojno i u oružju. U njima je tada bilo oko 130 boraca sa 110 karabina. Odbivši neprijatelja koji je iz uporišta Kotor-Varoš pošao u pomoć opkoljenoj posadi u Maslovarama, borci te grupe su porušili šumsku prugu Maslovare — Kotor-Varoš i most u blizini stanice Obodnika i uništili 2 km telefonske linije.

Sve više se stezao obruč oko Maslovara. Vršene su i posljednje pripreme za napad na to uporište, u kojem je bilo oko 120 dobro naoružanih vojnika. Dvadeset četvrtog septembra, rano ujutro, četiri grupe borjanskih partizana, među kojima i grupa Novaka Pivaševića, pojačane vodom boraca 2. čete pod komandom Draga Mažara, sa oko 180 boraca — napale su uporište. U toku borbe neprijatelj je satjeran u nekoliko tvrdih zgrada, odakle je pružao ogorčen otpor. U jurišima, nekoliko puta ponovljenim junački su pali: komandir Drago Bubić, i borci Šinik i Milorad Mirković. Povukavši se, partizani su uporište držali u blokadi. Neprijatelj je tako bio prisiljen, da uz pomoć svojih jedinica, ubrzo iza napada napusti uporište.

Neposredno poslije napada, od partizanskih grupa je u Borji formirana Maslovarska (borjanska) četa — pod komandom komandira Milana Bubića Krcuna i političkog komesara Idriza Masle — koja je tada brojala oko 140 boraca, svrstanih u 3 voda.

U cilju političkog djelovanja i daljeg širenja oružane borbe iz sastava te čete su upućene dvije grupe: jedna na sektor Lipovac — Javorani — Čelinac u jačini od 13 boraca (pod

komandom Mirka Dukića i Mile Trkulje), a druga od 5 boraca na sektor Blatnica — Šiprage (pod komandom Vlade Filipovića). Te dvije grupe su bile određene kao jezgra budućih četa: Čelinačke i Blatničke.

Uslijed čestih neprijateljjevih intervencija i napada iz Banjaluke, prva grupa se nešto kasnije povukla prema Skender-Vakufu i ušla u sastav tek formirane Skendervakufske čete, koja je bila pod komandom Đuka Komnenovića i političkog komesara Miše Stupara. Ta četa je dejstvovala na sektoru Šiprage — Skender-Vakuf — Čemernica — Bajevine, zajedno s Bajevinskim vodom, kojim je komandovao Miloš Dujić i vodom za vezu na Poniru, pod komandom Brace Potkonjaka i Slavka Odića.

Druga grupa je ubrzo imala 30 boraca i iz nje je, docnije, izrasla Blatnička četa.

Grupa pod komandom Novaka Pivaševića, poslije formiranja Borjanske čete, nije ušla u njen sastav, već se povratila na sektor Ljubić — Čavka i nastavila aktivnost u tom dijelu centralne Bosne, i na komunikacijama Prnjavor — Banjaluka, Prnjavor — Kulaši i na šumskoj pruzi Teslić — Gornja Šnjegotina.

Krajem septembra i prvom polovinom oktobra, borci te grupe su izvršili nekoliko manjih akcija, od kojih su značajnije: napad (predvodio ga je Kresojević) na neprijateljsko odjeljenje koje je pratilo sljedovanje posadi u Kulašima (Dragalovci), i likvidacija opštine u Vijačanima (izvedena pod komandom Milana Pivaševića). Po jednom zarobljeniku bilo je upućeno kratko pismo kotarskom predstojniku u Prnjavoru. Tim pismom, koje je bilo napisano nevještom rukom boraca, saopšteno mu je da više ne postoji ustaška opština u Vijačanima, ni ustaška vlast. Neprijateljeva akcija iz uporišta Prnjavor, koja je uslijedila poslije toga, neslavno je završila.

Zaplijenjenim i onim oružjem što su ga skrivali pojedinci — koji su shvatili da je vrijeme da ga izvade, očiste i stupe u partizane — ustanici su se naoružali i ubrzo je ta grupa narasla na oko 110 boraca sa 98 pušaka. U drugoj polovini oktobra je od nje formirana Prnjavorska četa.

Ali nešto prije napada na Maslovare, iz grupe Ratka Broćete, za vrijeme njenog kratkog boravka u selu Liplju (Borja), samovoljno se izdvojilo nekoliko boraca sa Radom Radićem, licemjernim i slavoljubivim starcem, i otišli u rejon Jošavka — Skatavica — Gornja Šnjegotina. Tu su na svoju ruku počeli da organizuju »borbu«. Već tada se počeo ocrtavati pravi lik docnijeg izdajnika. On će biti taj koji će, koji mjesec kasnije, početi

da zabija partizanima nož u leđa. Njegovo ime postaje sinonim podmuklosti i zločina.

Na sektoru Crni Vrh — Čardačani — Kadinjani — Dugavici, partizanska grupa od 12 boraca je izvela prve akcije, od kojih je napad na Slatinu bila jedna od najljepših i najsmelijih. U Slatini je bilo 15 žandarma. Iznenadjeni, bili su brzo razbijeni i bezglavo su pobegli. Ubrzo je zatim uslijedio jak napad neprijateljskih snaga iz Banjaluke, jer su akcije te grupe i njena blizina uz komunikaciju Bosanska Gradiška — Banjaluka, zadavale neprijatelju ozbiljnu brigu. Pod rukovodstvom vrlo snalažljivog i hrabrog komandira, Milana Radmana, grupa je izbjegla opkoljavanje. Ta grupa je ubrzo izrasla u četu od 90 boraca (komandir Duško Bojanović i politički komesar Duško Brković). Najprije je četa bila u sastavu 2. krajiskog NOP odreda (Kozaračkog). Kasnije, formiranjem 6. bataljona 3. krajiskog NOP odreda, ušla je u njegov sastav kao Crnovačka četa.

Početkom oktobra formiran je 3. bataljon 3. krajiskog NOP odreda, čiji je komandant bio Drago Mažar, a politički komesar Niko Jurinčić. U sastav tog bataljona su ušle: Skender-vakufska, Javoranska (Tisovačka) i Borjanska četa, Boljvinski vod, vod za vezu i sve partizanske grupe centralne Bosne. U sastav bataljona je, takođe, ušla i Manjačka četa, pod komandom M. Brankovića i političkog komesara Muhameda Kazaza. Uspjele akcije tog bataljona su sve više uticale na razvoj NOB u tom dijelu Bosne.

PRVE AKCIJE »ČIŠĆENJA« I DALJI RAZVITAK BORBE

Sve češće i krupnije akcije partizana, jačanje njihovog političkog uticaja i osjetniji neprijateljevi gubici — zadavali su sve više brige okupatoru i njegovim ustaškim slugama. Zato Nijemci i ustaše počinju akciju čišćenja. Sa 500 vojnika iz garnizona u Banjaluci, jednom satnjicom domobrana i ustaša iz Kotor-Varoši, ojačani sa 5 tenkova i artiljerijom — izvršili su napad na slobodnu teritoriju u rejonu Jošavka — Skatavica, na kojoj se nalazila Jošavačka grupa Rade Radića sa 40 boraca, koja nije bila u stanju da pruži ozbiljniji otpor. Brzom intervencijom Borjanske čete neprijatelj je bio zadržan u nastupanju i pretrpeo je osjetne gubitke. U toj se akciji naročito istakao vod pod komandom Huseina Alagića, koji je zarobio 15 neprijateljskih vojnika.

Deseta borjanska četa (Maslovarska) — pojačana s 20 boraca Prnjavorške grupe i dijelom boraca iz Jošavačke grupe — u jačini od oko 200 ljudi, naoružanih karabinima i jednim

puškomitraljezom, razbila je neprijatelje i osujetila njihovu akciju čišćenja.

Pretrpjevši neuspjeh u borbi s partizanima na sektoru Jošavka — Skatavica — Uzlomac, neprijatelj je pojačanim snagama, bez tenkova, produžio akciju u rejonu Tisovac — Osmača, tj. protiv glavnine snaga 3. bataljona, na kojem se nalazila i partizanska bolnica. U toku 11. i 12. oktobra vodile su se oštре borbe. Neprijatelj je pokušao da opkoli i uništi partizane nije uspio. Pružajući žilav otpor, partizani su uspjeli izbjegći opkoljavanje i, štiteći ranjenike, s njima se povući u planinu Čemernicu. Neprijatelj je »pročešljao« Tisovac i Osmaču i onda produžio akciju čišćenja u rejonu Manjače, koja se, takođe, završila neuspjehom.

Neuspjeh tih neprijateljevih akcija još više je uticao na aktivnost partizana. U toku oktobra nizale su se akcije jedna za drugom.

13. oktobra jedno odjeljenje Borjanske čete pod komandom B. Šljivića napalo je na opštinsku zgradu u Kokorima, razoružalo 3 stražara i zaplijenilo 3 puške i jedan pištolj. Spaljena je tada i opštinska arhiva. Likvidacijom tog uporišta slobodna teritorija se pomjerila do komunikacije Prnjavor — Banjaluka.

Istoga dana 15 partizana iz Jošavke, pod komandom Novaka Šelvera i Luke Radetića, sačekalo je u zasjedi niže sela Babića voz, koji je saobraćao na pruzi Banjaluka — Kotor-Varoš i srušila ga. Ubijeno je 10 neprijateljskih vojnika i zaplijenjeno 10 pušaka. Partizani nisu imali gubitaka.

15. oktobra 30 partizana blatničke grupe, sačekali su u zasjedi voz koji je vozio hranu za radilište Jezera. Ubijena su 2 neprijateljska vojnika, a nekoliko je ranjeno. Voz je izbačen iz kolosjeka.

Zaplijenjena je sva hrana, 1 puškomitraljez, 3 puške i nešto obuće i odjeće.

Toga dana je 6 boraca prnjavorske grupe oštetilo rezervoar na avionu koji je izviđao rejon Ljubić — Čavka. Pilot Nikola Sekulić bio je prisiljen da se spusti u dolinu Ukraine. Nekoliko mještana, prije dolaska boraca, zapalili su avion iako je bio upotrebljiv.

30. i 31. oktobra, oko 60 boraca iste grupe sa oko 300 mještana, porušili su prugu zapadno od Kulaša u dužini od 5 km i sjeverno od Memić brda u dužini od 6 km, zapalili 8 mostova i demolirali jednu stražaru. U istoj dužini su pokidali i telefonsku liniju. Neprijatelj je već sutradan reagovao, ali do borbe nije došlo jer se ubrzo i povukao.

Sve je brži bio i priliv boraca. Grupe su prerastale u čete, a nicale su i nove grupe na onim područjima na kojima ih ranije nije bilo. Tako se plamen borbe prenosio i na ta područja. Dogodilo se da su gotovo i svi borci Jošavačke grupe Rade Radića prišli partizanima. Nešto kasnije su, takođe, i drugi prišli, ali ni tada iskreno. Rade se »kajao«, »osuđivao« je svoj raniji postupak, ali mu se nije mnogo vjerovalo, što se kasnije pokazalo ispravnim.

FORMIRANJE NOVIH BATALJONA

U oktobru je došlo do formiranja novih bataljona. Tako je zapadno od Vrbasa formiran novi 3. bataljon, a dotadašnji 3. (u centralnoj Bosni) postao je — 4.

Ubrzo posle toga je, od jedinica u Manjači, formiran još jedan 4. bataljon, a dotadašnji 4. je postao 5. bataljon istog odreda.

Pored toga je krajem oktobra formiran i 6. bataljon od jedinica sjeverno od planina Uzlomca i Borja sa sjedištem u Ladevcu (Liplje), s komandantom Ratkom Broćetom i komesarom Radom Ličinom.

5. bataljon je imao sektor između rijeka: Ugra, Vrbasa i Vrbanje, i dejstvovao je prema Banjaluci, Kotor-Varoši i Travniku. U sastav tog bataljona su ušle: Skendervakufska četa, Baljvinski vod i vod za vezu.

Početkom novembra je formirana Imljanska četa (djekočka) od 60 boraca, s komandirom Huseinom Alagićem i komesarom Petrom Gajićem. Nešto kasnije komandir te čete je postao Ilija Slavnić. Četa je, u sastavu 5. bataljona, dejstvovala prema neprijateljevim uporištima u Šipragama i u Gornjim Koričanima.

6. bataljon je imao sektor sjeverno i istočno od rijeke Vrbanje. U njemu su bile čete: Maslovarska (Borjanska), Crnovrška (komandir Duško Bojanić, komesar Duško Brković), Jošavačka (Duško Koščica i Adil Alagić), Prnjavorška (Novak Pivašević i Živojin Preradović) i Blatnička (Vlada Filipović i Željko Barić), i sve druge manje grupe (Čečavska, Pribinička, Buletička itd.).

Slobodna teritorija početkom novembra zahvatila je znatan dio centralne Bosne. Gotovo sve komunikacije za neprijatelja su bile nesigurne i njima se koristio samo uz jača obezbedenja. Aktivnost jedinica obadva bataljona je u novembru bila usmerena na komunikacije i na neka uporišta koja je trebalo likvidirati.

U novembru su napadnute i opštinske uprave u Stanarima (1. XI), Nožičkom (8. XI), Potočanima (9. XI) i u Lišnji. Razoružane su straže i zaplijenjeno je 8 pušaka, nekoliko stotina metaka, 1 pištolj, 2 pisaće mašine i veća količina kancelarijskog materijala. Te akcije su izveli borci Prnjavorske čete.

ŠIRENJE SLOBODNE TERITORIJE

Sedamnaest boraca Prnjavorske čete s komandirom Novakom Pivaševićem poslije likvidacije opštine u Nožičkom, produžili su akcije u rejonu Otpočivaljka — Gumjera, sjeverno od puta Banjaluka — Prnjavor, proširivši slobodnu teritoriju prema Savi i planini Motajici.

Nekoliko boraca iz te čete i Čečavske grupe upućeno je početkom novembra u rejon Rastuša — Ukrinica — Vitkovci da dejstvuju na komunikacije Teslić — Jelah i Jelah — Kulaši i u pravcu neprijateljevih uporišta u Dragalovcima, Križu i Tesliću. Grupu je neprijatelj vrlo brzo (12. novembra) napao iz Teslića sa oko 450 vojnika, ali je bio prisiljen da se, uz osjetne gubitke, povrati natrag. U toj akciji je ubijeno oko 30, a ranjeno oko 40 neprijateljskih vojnika i zaplijenjen 1 teški mitraljez.

21. novembra je Blatnička četa izvršila akciju na šumskoj pruzi Teslić — Blatnica (u blizini Blatnice), sačekala je u zasjedi dresinu sa pratnjom. Tom prilikom su ubijena 3 neprijateljska vojnika, a zarobljen je jedan poručnik, 1 narednik i Šofer. Zaplijenjeno je 5 pušaka, 2 pištolja, 5 vojničkih odijela i nekoliko stotina metaka. Dresina je uništena.

25. novembra je 50 boraca iz 5. bataljona, s komandantom Dragom Mažarom, napalo uporište na raskrsnici puteva Banjaluka — Jajce — Mrkonjić, u kojem je bilo oko 30 vojnika. Zavaravši neprijatelja, s desne strane rijeke Vrbasa veći dio grupe je neopaženo prišao uporištu i iznenadnim napadom ga likvidirao. Ubijeno je 15 neprijateljskih vojnika, među kojima i ustaški poručnik. Zaplijenjeno je 10 pušaka, 50 čebadi, 70 šatorskih krila i druge spreme. Jedinice 5. bataljona su u novembru izvršile još nekoliko akcija, ali je ova bila najuspjelija.

Aktivnošću partizana i od komunikacije Prnjavor — Klašnice proširena je slobodna teritorija i u tom pravcu. A uslovi za razvoj NOB u tom kraju su bili povoljni. Priliv boraca je bio mnogo brži nego što su mogli biti naoružani.

Neki su borci sa sobom donosili oružje koje su imali skriveno. Tako je i ojačala grupa boraca Prnjavorske čete koja je dejstvovala u rejonu Otpočivaljka — Gumjera. I ukrajinska

manjina u tom kraju, zahvaljujući pravilnom odnosu partizana, dobrim dijelom je stala uz NOP i pomagala ga. Pojedinci su stupili i u partizane (kao Roman Kolenjuk i drugi).

Ovladati tom teritorijom značilo je zadati neprijatelju još jedan snažan udarac. Jer, bila bi mu ugrožena i posljednja slobodna komunikacija Derventa — Srbac — Banjaluka, kojom se nesmetano služio, kao i plovidba Savom. Zbog toga je neprijatelj brzo reagovao jačim snagama i postavio je jaka uporišta u Srpcu, Lepenici, Bosanskom Kobašu i Novoj Vesi.

Osim toga razvoj borbe u tom dijelu centralne Bosne uticao bi i na situaciju u Lijevču polju i na jedinstvo akcije sa snagama 2. krajiskog NOP odreda (Kozarskog) na, za neprijatelja, vrlo osjetljivom mjestu, na komunikaciji Banjaluka — Bosanska Gradiška. Osim toga je Lijevče i kao žitnica za neprijatelja imalo velik značaj.

Međutim, uspjelije akcije partizana ometale su neprijateljeva uporišta u Devetinama i Hrvaćanima, na komunikaciji Prnjavor — Klašnjice. Zbog toga se likvidacija tih uporišta i nametala kao neodložan zadatak, a i uslovi za to su već bili sazreli, jer su snage 6. bataljona bile dovoljno jake i sposobne da je izvedu. Isto tako i zlodjela, koja su ustaše iz tih uporišta činile u okolnim selima na slobodnoj teritoriji, negativno su uticala na aktivnije učešće naroda toga kraja u NOB. Likvidiranjem tih isturenih neprijateljevih uporišta, slobodna teritorija bi se proširila i učinila jedinstvenom. Zbog toga je štab Šestog bataljona i donio odluku o njihovoj likvidaciji. U Kokorskoj školi 22/23. novembra štab je razradio plan napada. U oba uporišta je bilo oko 100 vojnika, 30 žandarma i 70 mještana naoružanih puškama i jednim puškomitrailjezom.

U neposrednom napadu učestvovalo je oko 100 boraca iz Jošavačke i Prnjavorške čete i Čečavske grupe, naoružanih sa 98 pušaka i jednim puškomitrailjezom. Osiguranje prema Banjaluci i Klašnicama dala je Crnovrška četa (90 boraca), a prema Prnjavoru je bilo 20 boraca Prnjavorške čete, s njenim komandirom Novakom Pivaševićem. U toku noći, uz pomoć stanovništva sela, neposredno pred sam početak napada porušeni su svi mostovi i telefonska linija. Podijeljeni u grupe, partizani su 23. novembra u 6 sati ujutru napali Hrvaćane i Devetine. Posle jednočasovne borbe neprijatelj je bio prisiljen da napusti školu i poštu i povukao se u centar uporišta, oko kasarne. Poziv na predaju, koji im je upućen, neprijatelj je odbio i borba je nastavljena. Neprijatelj je imao osjetne gubitke, ali kako se nadao da će dobiti pomoć, pružio je žilav otpor. Štićene jakom vatrom, oko 10 časova, grupe bombaša su u nekoliko navrata bacile bombe u žandarmerijsku kasarnu i učutkale nepri-

telja, poslije čega je uslijedio juriš, i borbom prsa u prsa, uporište u Hrvaćanima je bilo likvidirano.

Istovremeno s napadom na Hrvaćane, otpočeo je i napad na Devetine. Neprijatelj se bio smjestio u dobro utvrđenim zgradama oko crkve i u crkvi i — odbio je napad. Partizani su pribjegli lukavstvu. Fingirajući odstupanje, oni su se povukli sjeverno od Devetine i postavili zasjedu na putu prema Hrvaćanima, cijeneći da će neprijatelj poći u pomoć napadnutom uporištu u Hrvaćanima, gdje se još vodila borba. Procjena je bila tačna. Neprijatelj, misleći da je odbio napad i da su partizani odstupili, pošao je prema Hrvaćanima u namjeri da partizane napadne s leđa. Međutim — naišao je na zasjedu i ni jedan se vojnik nije izvukao (bilo ih je oko 20).

Postavljena osiguranja su, takođe, dobro izvršila zadatku. Crnovrška četa je sačekala neprijatelja u Tutnjevcu i odbila ga pošto mu je nanijela osjetne gubitke, a potom je dio te čete (30 ljudi, s komandirom Bojanicom) jurišao i na kasarnu.

Dio Prnjavorške čete, posle višečasovne borbe, odbio je jednu neprijateljsku satniju, koja je intervenisala iz Prnjavora.

Neprijateljski gubici u uporištima su bili veliki. Ubijeno je 45, a zarobljeno 4 vojnika (među njima i komandir žandarmijske stanice, zatim poznati zlikovac ustaša Luđak od koga je strahovalo stanovništvo onog kraja i dr.). Komandir stanice, za koga je narod tvrdio da je pošten čovjek i da nije pružao otpor, pušten je na slobodu, a ostala trojica su osuđeni i strijeljani. Partizani su imali 2 mrtva.

Zaplijenjeno je oko 60 pušaka, 1 puškomitrailjez, nekoliko revolvera, 3 sanduka bombi, 5000 metaka; oko 60 vojničkih odijela, 50 čebadi, 6 radio-aparata i mnogo druge spreme, kao i velika količina namirnica. Tom akcijom su jedinice još više ojačale. Novim borcima, naoružanim zaplijenjenim oružjem, popunjene su Pastuška, Motajička i Čečavska grupa, a nešto docnije su formirane Rastuška (65 boraca, komandir Mirko Dukić i komesar Milan Radman) i Čečavska četa (komandir Novak Prodić i komesar Edhem Pobrić). Slobodna teritorija se, poslije te akcije, protegla na sjever — do Srpca na Savi. Gubitkom tih uporišta, neprijatelj gubi i komunikaciju, na kojoj su porušeni svi mostovi od Gradine (5 km, zapadno od Prnjavora) do Klašnice. Neprijatelju je preko centralne Bosne bila ostala samo mnogo slabija komunikacija Derventa — Srbac — Banjaluka, uz desnu obalu rijeke Save, ali je i ona već bila ugrožena od partizana.

SIRENJE SLOBODNE TERITORIJE I FORMIRANJE NOVIH JEDINICA

Poslije te akcije, 27. novembra, održano je u školi na Karaču (Velika Šnjegotina) savjetovanje komandi četa i štabova 5. i 6. bataljona, kojim je rukovodio komandant Danko Mitrov. Na savjetovanju je pretresana vojna i politička situacija, kao i stanje i aktivnost jedinica bataljona. Tada je i odlučeno da se u vodovima uvedu dužnosti političkih delegata. Istaknuto je, takođe, i pitanje budnosti, u vezi s pojačanom neprijateljevom propagandom na slobodnoj teritoriji, i ukazano na podmuklost, dvoličnaštvo i razbijački rad četničkih elemenata i njihovih saradnika, i na njihova nastojanja da prošire svoj uticaj u narodu i na borce u jedinicama. Podvučeno je, isto tako, da još jače treba razviti vojnu aktivnost, kao i politički rad i u jedinicama i s narodom. Savjetovanje je snažno uticalo na dalju aktivnost jedinica oba bataljona oko neprijateljevih uporišta u centralnoj Bosni.

U to vrijeme neprijatelj priprema akciju »čišćenja« na sektor Ljubić — Čavka. Tri neprijateljska vojnika iz uporišta u Dragalovcima, koje su zarobili borci Rastuške čete, potvrdili su te namjere. 26, 27. i 28. novembra neprijatelj koncentriše u Dragalovcima jednu bojnu domobrana i ustaša iz Teslića. Rastuška četa, pojačana sa oko 20 boraca Čečavske čete, napadima je ometala bržu koncentraciju neprijatelja. Ta četa je 29. novembra izvela vrlo uspjelu akciju, sačekavši u zasjedi jednu neprijateljsku jedinicu koja je pratila komoru. Poslije jednočasovne borbe neprijatelj je bio razbijen. Ubijena su 4 neprijateljska vojnika i 1 podoficir, a zarobljeno je 26 vojnika i jedan satnik. Zaplijenjene su 32 puške i 2 puškomitrailjeza. Partizani su imali samo jednog ranjenog borca.

Dvadeset devetog novembra ujutro neprijatelj je avionom izviđao rejon Čavka — Ljubići — Otpočivaljka i bombardovao partizanski logor u Otpočivaljci, a zatim sa dvije bojne iz Dragalovaca, jednom satnijom ustaša iz Prnjavora i sa oko 120 kulturbundovaca iz Glogoca napao u pravcu Ljubić — Čavka. Dva voda Prnjavorске čete, pojačani sa 35 boraca Čečavske čete (oko 90 boraca), branili su prilaz Ljubiću i Čavci. U toku noći neprijatelj se povratio na polazne položaje i 30. novembra ujutro obnovio je napad. Tek oko 14 časova, kulturbundovci su uz podršku baterije minobacača uspjeli da potisnu vod Luke Vrhovec i dočepaju se obronaka Ljubića. Vodnik je onda pomjerio borce u pravcu neprijateljevog nastupanja, pustio ga na blisko odstojanje i plotunskom vatrom natjerao u bjekstvo. Ubijeno je 14 kulturbundovaca, a više ih je ranjeno. Zaplijenjeno je 6 pušaka

i 1 teški mitraljez. Neprijatelj je u neredu odstupao gonjen od partizana. Tako je propala i ta akcija čišćenja.

2. decembra se neprijateljska bojna, sa posadom iz Dragoslavaca, povlačila prema Tesliću u dvije kolone. Pobočnicu, koja se kretala preko Šušnjara, sačekala je u zasjedi Rastuška četa, s dijelom Čečavske čete, i razbila je. Ubijeno je 10 neprijateljskih vojnika, a zaplijenjene su 3 puške i 2 pištolja. Napuštajući uporište Dragolovce, neprijatelj je izgubio kontrolu nad većim dijelom komunikacije Teslić — Prnjavor, a slobodna teritorija se proširila na istok — prema Ljeskovim Vodama, Velikoj i Maloj Sočanici i Pojeznoj — na domak Dervente i Doboja. Oružane akcije prenose se i u te krajeve. Akcije partizana sa zapadne strane Doboja slike su se sa akcijama ozrenских partizana. Sredinom decembra na tom području borbe vodi Ljeskovodska (Dobojska) četa, sa oko 80 boraca naoružanih puškama i jednim puškomitraljezom (komandir Gostimir Kovačević i komesar Koja Jotić), i vod u Pojeznoj (komandir Ljubo Radić Gadža) sa oko 20 boraca naoružanih puškama.

Budući da nije uspio na sektoru Ljubić — Čavka, neprijatelj je prikupio snage u Prnjavoru i preuzeo akciju na sektor Cer — Gradina — Careva gora, u cilju da ovlada komunikacijom Prnjavor — Banjaluka, i da onemogući razvoj NOB na sjeveru, prema Motajici, gdje su ranije upućeni dijelovi Prnjavorske čete (Motajička grupa) već vodili akcije.

6. decembra, ujutru, neprijatelj je otpočeo napad sa oko 500 vojnika. Dijelovi Prnjavorske čete i Motajička grupa (70 boraca naoružanih puškama i jednim puškomitraljezom), dočekali su ih na liniji Muslimanska Mravica — Gradina — Careva gora. Skoro desetostruko brojnijem neprijatelju odolijevali su borci te čete, predvođeni svojim hrabrim komandirom Novom. Iako su bili udaljeni i do 200 m jedan od drugog, borci se nijesu micali sa svojih mjesta. Glas njihovog komandira, koji se čuo s vremena na vrijeme, ulijevao im je sigurnost. Dva kurira — Mastalo i Šuco — dječaci od nepunih 16 godina, trčkarali su s jednog na drugi kraj »fronta« prenoseći naredbe komandira, ispaljujući uz put po koji metak. Cijelo prije podne neprijatelj se gotovo nije ni pomakao. Ali, ponestajalo je municije. Borci su imali jedva po 5 do 10 metaka. Morala se zavesti štednja. Seljani iz okoline su donosili borcima ranije skrivene, od vlake već pocrnjele metke. Nije ih bilo mnogo, ali je borce radovala ta briga, i svak je osjećao da ih na »frontu« nije samo 70, nego mnogo više. Pogotovo je radost bila velika kada su, prevalivši kilometre na vijugavim kolskim točkovima, seljaci — Kriškovljani i Šeškovljani dovezli nekoliko limenih sandučića s medicima, koje su po Vrbasu tražili tog decembarskog jutra. A tu

municiju i oružje bacali su u Vrbas vojnici bivše Jugoslavije poslije kapitulacije.

Sunce je nagnjalo zapadu kada je neprijatelj odlučno krenuo u napad. Lijevo krilo, ono do Careve gore, povuklo se ka selu Paramijama. Ubistvima i zapaljenim kućama neprijatelj je obilježavao svoj put. Ne napreduje lako, ali se borci, pod njegovim pritiskom, povlače ka selu Mijincima.

Sumrak se hvata. Mitraljez na Gradini razvezao je otegnuto i — učutao. To je bio znak da je neprijatelj već ovладao Muslimanskim Glalipovcima i nadire ka Gradini, a da njegov susjed ide lijevo od Gradine. A onda su na Gradini ponovo zatreštali mitraljezi.

Učestano, silovito. I mrak je već ovладao. Kurir, koji je baš u to vrijeme stigao u Mujince, izvijestio je da su se naši sa Gradine povukli na vrijeme. A neprijateljski vojnici, u mraku, otvorili su žestoku vatru jedni na druge. Nastalo je dvostruko veselje. Jer — toga časa su stigli i Crnovršani, njih 50, s komandirom Bojanićem. Stigao je i Ratko Vujović Čoče iz Motajice. Čuo je borbu i pohitao.

Sada nas ima dosta. Ali — neprijatelj nije više došao. Te noći pokupio je 105 mrtvih i ranjenih. Istina, ovладao je Gradinom, ali ga je to skupo koštalo. Komunikacija je, međutim, i dalje ostala pod kontrolom partizana. Borci su bili ponosni. Njihov uspjeh je objavila i Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«.

Poslije tih borbi 6. bataljona još su više ojačale partizanske jedinice, a formirane su i neke nove. Na sektoru Teslića se, takođe, rasplamsala borba, a slobodna teritorija mu je bila na domak. Od pridošlih boraca formirane su čete: Pribinićka, Buletićka (komandir Spasoje Radić i komesar Edhem Leda Karabegović) i Vlajićka, kao i Vručićki vod, koji je brzo prerastao u četu (komandir Neda Nedić i komesar Eda Blažek).

DALJA LIKVIDACIJA UPORIŠTA U CENTRALNOJ BOSNI

Decembar je prošao u pojačanoj aktivnosti jedinica obadva bataljona, u likvidiranju neprijateljskih uporišta.

Osmog decembra su Rastuška četa i dio Čečavske čete (oko 100 boraca), napali uporište Križ na komunikaciji Teslić — Jelah — Prnjavor, u kojem je bila posada od 35 ustaša, smještenih u tvrdim zgradama s puškarnicama i s jednim bunkerom. U napadu je učestvovalo 65 boraca, dok je drugi dio bio u zasjedi prema selu Lončarima, u kojem je bilo oko 60 naoružanih mještana. Borba je trajala nekoliko sati. Međutim,

dobro utvrđeno uporište se nije moglo lako likvidirati i parti-zani su se povukli, uz gubitke od 3 mrtva i 4 ranjena. Ubijen je ustaški zastavnik, komandir posade.

Borci Imljanske čete su do kraja novembra držali blokiranu uporište u Šipragama, koje se nalazilo duboko u oslobođenoj teritoriji. Oko 150 vojnika iz neprijateljskog uporišta u Kotor-Varoši, uz gubitke od 7 mrtvih, uspjelo je da izvuče posadu iz Šipraga u Kotor-Varoš. Odmah poslije likvidacije uporišta u Šipragama pripremljen je napad na uporište u Gornjim Korićanima i Skender-Vakufu. 11. decembra, u 6 časova ujutru, Imljanska četa i dijelovi Maslovarske, Blatničke i Skendervakufske čete, sa oko 200 boraca naoružanih puškama i jednim puškomitrailjezom, napali su uporište u Gornjim Korićanima (Baltići), planinskom selu južno od Šipraga, u kojem je bilo oko 200 žandarma i ustaške milicije. Neprijatelj, oslonjen na crkvu i župski stan, pružao je žilav otpor. Uporište je likvidirano tek posle šestočasovne borbe. Ubijeno je 14, a zarobljeno oko 150 žandarma i ustaša. Zaplijenjeno je 60 pušaka i veća količina municije i bombi.

Dok je trajala ta borba, neprijateljeva posada u Skender-Vakufu je napustila uporište i pobjegla u Kotor-Varoš, izbjegavši tako sudbinu posade u Korićanima.

12. decembra je neprijatelj sa 200 vojnika krenuo iz Kotor-Varoši u pravcu Maslovara, da iz blokade izvuče posadu u Maslovarama. U isto vrijeme je i ta posada otpočela proboj, sadejstvujući snagama koje su iz Kotor-Varoši krenule u njihovom pravcu. Borba je trajala dva dana, a vodili su je borci Maslovarske čete ojačani vodom (do 25 boraca) Imljanske čete. Noću, 14/15. decembra, neprijatelj se uspio provući između zasjeda. Tom prilikom je ubijen 1, a zarobljeno je 18 neprijateljskih vojnika. Zaplijenjeno je 18 pušaka i 1 puškomitrailjez.

Nekoliko dana kasnije, 25 boraca Pribiničke čete su napali žandarmerijsku kasarnu na Klupama (Pribinić), u kojoj je bilo 20 žandarma. Neprijatelj je uspio da se izvuče bez gubitaka.

Neposredno poslije uspješne borbe na sektoru Cer — Gradina — Careva gora, formirana je Motajička četa (komandir Ratko Vujović Čoće i komesar Adem Hercegovac). Kratko vrijeme komandir te čete je bio i Stevo Samardžija. 17. decembra je 14 boraca te čete, pod komandom Ratka Vujovića, napalo neprijateljsko uporište u selu Kaocima na rijeci Savi, 14 km istočno od Srpsca, u kojem je bilo 14 vojnika. Neprijatelj je pobjegao. Zaplijenjeno je 6 pušaka i sanduk ručnih bombi. Ista grupa je otvorila vatru i na šlep na Savi, u kojem su bile namirnice za neprijateljske jedinice, koje su se koncentrisale za akciju na Motajici.

20. decembra jedan bataljon SS — jedinice iz Dervente, sa snagama iz uporišta u Srpcu i Gornjoj Lepenici, napao je sa više strana tu grupu partizana, koji su se uspjeli probiti i odstupiti u pravcu Otpočivaljke, gdje je bio logor Motajičke čete. Uz put su likvidirali ustaškog zlikovca Iliju Božića iz Srpca, koji je počinio mnogo zlodjela u selima oko Srba. Ne uspjevši u akciji, SS-ovci i ustaše su iskalili svoj bijes na narodu okolnih sela. U selima Sitnešu i Donjoj Lepenici popalili su 32 kuće, ubili nekoliko seljaka, a njih 43 odveli sa sobom.

U decembru je Ljeskovodska četa likvidirala uporište u Velikoj Bukovici, u kojem je bilo 6 žandarma. Zatim je likvidirala i uporište u Stanovima (sa posadom u jačini jedne satnije) i gotovo svakodnevno vodila borbu oko Prisada, na Kladarima i sa jačim neprijateljskim snagama iz uporišta u Rudanci i garnizonu u Doboju. Ta četa je ugrožavala i veoma važnu komunikaciju Doboju — Derventa, pa je zato i neprijateljeva reakcija bila vrlo snažna. U tim akcijama su borci ubili oko 40 neprijateljskih vojnika, među kojima i jednog natporučnika.

Biletička i Vlajička četa i Vručički vod, takođe su izveli nekoliko ozbiljnijih akcija na šumskoj pruzi Teslić — Blatnica i svakog dana su vodili borbe na prilazima Tesliću.

U decembru su likvidirana gotovo sva manja neprijateljska uporišta: Dragolovci, Velika Bukovica, Stanovi, Pribinić, Maslovare, Šiprage, Gornji Korićani (Baltići) i Skender-Vakuf. Slobodna teritorija je zahvatila skoro čitavu centralnu Bosnu.

Ostala su samo veća uporišta Klašnice, Srbac, Prnjavor, Teslić, Kotor-Varoš, Tešanj i Doboј. Ali — i na neka od njih je došao red.

24. decembra su vršene pripreme za napad na Prnjavor, pod rukovodstvom Danka Mitrova, komandanta odreda. U tu svrhu su privučene jedinice 6. bataljona i dio jedinica 5. bataljona, u jačini od oko 760 boraca sa 12 puškomitrailjeza. Te snage su bile dovoljno jake da savladaju dve satnije neprijateljskih vojnika. Ali akcija nije izvedena. Obaviješten o napadu, neprijatelj je višestruko pojačao garnizon (sa oko 2 bojne) i dobro se utvrdio na prilazima Prnjavoru. Neprijatelju je u prilog išao i dubok snijeg, a djelimično i razorno djelovanje četničkih elemenata, koji su već tada počeli sijati nevjericu u Pribinićkoj i Blatničkoj četi, koje su bile predviđene da učestvuju u napadu.

Partizani su sve do kraja decembra blokirali to uporište, pa su se zatim povukli u svoje rejone, sem Prnjavorske i Motajičke čete, koje su na prilazima Prnjavora vodile borbe s neprijateljem.

Česte borbe su povećale broj ranjenika, kojima se nije mogla pružati potrebna njega u četama i u bataljonskoj ambu-

lanti, a njihov transport u partizansku bolnicu, u rejonu 5. bataljona, bio je skopčan s ozbiljnim teškoćama. Zato je u prvoj polovini decembra izgrađena bolnica u planini Borji (Solila), u kojoj su radili Gojko Abramović i Tvrtnko Matijević, komesar bolnice je bila drugarica Jovanča Čović Žuta.

Oskudjevalo se u sanitetskom materijalu i pored toga što su partijski radnici i simpatizeri organizovano slali materijal i najneophodnije instrumente. Da bi se snabdjeli sanitetskim materijalom štab 6. bataljona je odlučio da se izvrši diverzantska akcija na bolnicu u Kotor-Varoši. Akcija je povjerena HusseINU Alagiću, koji je, sa još nekoliko boraca — koristeći proslavu Nove godine — uspio da likvidira ustaškog stražara i da iz bolnice iznese nekoliko sanduka raznog sanitetskog materijala i kompletan pribor za operaciju, te da se neopaženo sa plijenom povuče. Tako je bolnica bila snabdevena instrumentima i materijalom, pa su se i teži slučajevi mogli uspješno liječiti. U bolnici su, na kraćim tečajevima, osposobljavani bolničari i bolničarke, koji su vodili neposrednu brigu oko ranjenika.

RAD IZDAJNIKA

Pretrpjevši gubitke i neuspjeh u borbi s partizanima, neprijatelj je pokušao da nađe izlaz u saradnji sa izdajnicima, kao što je to radio i u drugim dijelovima Jugoslavije. Želio je da preko njih unese razdor, i da tako postigne ono što nije mogao postići oružjem. Bilo je raznih pokušaja. Pored ostalog se i direktno obraćao pismima komandirima četa, pozivao ih na saradnju i obećavao im položaje, vlast na određenom teritoriju i sl. Takvo jedno pismo je bilo upućeno i komandiru Prnjavor-ske čete, Novaku Pivaševiću, u kojem je, pored ostalog, stajalo da mjesna komanda u Prnjavoru, u vezi sa naređenjima, dobivenim od svojih pretpostavljenih, ima da učini sve kako bi pomoglo srpskom narodu da se sačuva od uništenja; zato predlaže da se povedu razgovori o ustupanju uprave u Prnjavoru, i na cijeloj teritoriji sreza tesličkog četnicima pod rukovodstvom njemačke komande, uz uslove da: »četnička komanda preda njemačkoj komandi crvene komesare svojih jedinica, a da se sa drugim komunistima obračunaju sami pošteni Srbi — četnici«.

Komandir Prnjavor-ske čete Pivašević i komesar Živojin Preradović su odgovorili na to pismo da »ukoliko bi ova partizanska komanda imala i pravo na to, ne bi sa okupatorom pregovarala«. U odgovoru njemačkoj mjesnoj komandi je, takođe, istaknuto da je njihovo pismo pogrešno upućeno, jer ovde nema četnika već su tu samo partizani, koji sa banditima

— kao što su to Nijemci, ustaše i druge njihove sluge — razgovaraju samo preko oružja. Takođe je ismijana okupatorova »briga« za sudbinu srpskog naroda. Na još nekoliko pisama slične sadržine nije se više odgovaralo.

Ako okupator nije našao izdajnike u Novaku Pivaševiću i u još mnogim drugim čestitim Srbima — našao ih je u Radi Radiću, Lazi Tešanoviću, Nikoli Forkapi, Simi Vladiću, Iliji Maliću, Mirku Deliću, Radi Mikanoviću, popu Tešiću i još nekim drugim četnicima kojima nije ležala na srcu borba naših naroda protiv okupatora.

Dok su jedinice 5. i 6. bataljona vodile svakodnevne borbe sa neprijateljem i stezale obruč oko Prnjavora, Kotor-Varoš i Teslića, četnici su rovarili u jedinicama i u narodu u pozadini sijući sjeme razdora. Agenti Draže Mihailovića su se s istim ciljem učestano prebacivali iz istočne Bosne na oslobođenu teritoriju i u jedinice, naročito u Blatničku četu. U toj i u Pribinićkoj četi došlo je do kolebanja i zato, početkom januara, Pribinićka četa ne vodi nikakve borbe. U isto vrijeme se proglašava četničkom četom, jer je u njoj znatan uticaj imao ustaški agent Franjo Rapo, koji je vrlo vješto potpirivao razornu djelatnost. Dok susjedne čete — Biletićka i Vlajićka, sa Vručićkim vodom — vode česte borbe protiv neprijatelja iz Teslića, Pribinićka četa se opasuje bunkerima duboko u slobodnoj teritoriji. Protiv koga? Namjere su bile jasne, ali su njene snage tada bile slabe.

Iako su u drugim krajevima zemlje već vođene oružane borbe između četnika i partizana, iako je bilo mogućnosti da se sa njima i ovde raščisti, štab 6. bataljona je u interesu očuvanja jedinstva, preduzeo sve da se izbjegne međusobna borba. Komanda Pribinićke čete je prihvatile uslov da i kao četnička četa ostane pod komandom štaba 6. bataljona i da nastavi borbu. Međutim, to nije suzbilo nego je samo odložilo sproveđenje u život podmuklih četničkih namjera u tom dijelu centralne Bosne. Ta je četa, međutim, bila i ostala leglo četništva. Po uzoru na svoje glavešine, komanda te čete je šurovala s neprijateljem u Tesliću, i nije uzela učešća ni u jednoj akciji protiv neprijatelja. Dognije će i partizani pasti kao prve žrtve baš od četnika iz ove čete.

Prvom polovinom januara 1942. godine, održano je partisko savjetovanje u Karaču, pod rukovodstvom Kasima Hadžića. Analizirano je stanje na terenu i u jedinicama, a istaknuto je, pored ostalih važnijih, i pitanje budnosti i moralno-političkog učvršćenja jedinica, s obzirom na razbijачki rad četnika. Podvučen je i značaj stalne vojničke aktivnosti, tj. da

treba izbjegavati držanje položaja. To savjetovanje je imalo znatnog uticaja na stanje u jedinicama i na njihovu aktivnost.

U to vrijeme dolazi i do napada na Klašnice, zajedno sa snagama 2. krajiškog odreda. U napadu su učestvovali borci Crnovrške, Prnjavorške i Motajičke čete.

Borci Vlajičke čete i Vručićkog voda, s dijelom boraca Blatničke čete, likvidirali su neprijateljsko uporište Blatnicu i na nekoliko mjesta porušili prugu Teslić — Blatnica. U toj akciji je ubijeno 12 neprijateljskih vojnika, a 8 ih je zarobljeno. Zaplijenjeno je 20 pušaka i 1 bacač mina.

Nekoliko uspjelih borbi su vodile i jedinice 5. bataljona protiv neprijateljevih snaga iz garnizona u Banjaluci i uporišta u Kotor-Varoši.

FORMIRANJE ČETVRTOG KRAJIŠKOG NOP ODREDA

Poslije tih akcija još više su ojačale snage 5. i 6. bataljona. To, kao i drugi razlozi vojno-političkog karaktera, omogućili su formiranje krupnije jedinice, pa je odlukom Operativnog štaba za Bosansku krajину, 22. januara 1942. godine, formiran Četvrti krajiški NOP odred, sa štabom u Jošavici. U sastav odreda su ušle jedinice ranijeg 5. i 6. bataljona Trećeg krajiškog NOP odreda. Jedinice su svrstane u 4 bataljona, jačine oko 2000 boraca, naoružanih sa 1700 pušaka, 25 puškomitraljeza i jednim minobacačem. Teritorija odreda se, uglavnom, poklapala s teritorijom na kojoj su operisali raniji 5. i 6. bataljon. Komandant odreda je bio Danko Mitrov, zamjenik komandanta Ratko Broćeta, a politički komesar Rade Ličina.

1. bataljon novoformiranog odreda je operisao na sektoru Manjače, sa komandantom Milanom Brankovićem i komesarom Muhamedom Kazazom. 2. bataljon je imao sektor južno od planine Borje, do rijeke Vrbasa i njegove desne pritoke Ugra, prema Vlašiću. U bataljonu su bile Maslovarska, Imljanska i Skendervakufska četa. 3. i 4. bataljon su dejstvovali na teritoriji sjeverno od planina Uzlotca i Borja, prema rijeci Savi. U 3. bataljon su ušle Crnovrška, Jošavačka, Prnjavorška i Motajička četa. Komandant bataljona je bio Novak Pivašević, a komesar Adem Hercegovac.

U 4. bataljonu su bile Buletička, Vlajička, Vručićka, Čečavska, Dobojska četa i Pojeznajski vod, i četnička četa u Pričiniću, koja je još tada priznavala partizansku komandu. Komandant bataljona bio je Duško Koščica, a komesar Živojin Preradović.

Na savjetovanju komandnog kadra novoformiranog odreda, koje je tada održano, istaknut je značaj formiranja te krupnije partizanske jedinice na terenu centralne Bosne. Ocijenjeni su dotadašnji uspjesi jedinica koje su ušle u sastav odreda i istaknuta potreba još jače vojničke i političke aktivnosti i učvršćenje moralno-političkog jedinstva.

U februaru su snage odreda nastavile akcije. U to vrijeme štab odreda vrši i pripreme za napad na neprijateljsko uporište u Kotor-Varoši. Napad je bio predviđen za 19. februar, uoči održavanja partijske konferencije za Bosansku krajinu u Skender-Vakufu. Snage 1. proleterskog bataljona (Krajiškog), koje su po zadatku Vojnog rukovodstva za Bosansku krajinu upućene u centralnu Bosnu, likvidirale su neprijateljsko uporište u Čelincu, pa se slobodna teritorija proširila na domak Banjaluke. Neprijateljsko uporište u Kotor-Varoši se našlo odsjećeno duboko u slobodnj teritoriji, sa dve ojačane satnije domobrana i ustaša.

Podaci o razmještaju snaga i o otpornim tačkama, dobiveni preko saradnika iz samog uporišta, bili su štabu odreda dobro poznati. Za napad su bili predviđeni dijelovi 2., 3. i 4. bataljona Četvrtog odreda i 2. četa Proleterskog bataljona, u jačini od oko 800 boraca, naoružanih puškama i automatskim oružjem. Dio snaga Proleterskog, 2. i 3. bataljona su zatvorili pravac od Banjaluke. Očekivao se uspjeh dobro pripremljene akcije, s obzirom na to da se raspolagalo sigurnim podacima o neprijatelju. Osim toga domobranci satnik Husein Redžić, koji je bio saradnik NOP, pripremio je predaju svoje jedinice. Međutim, neprijatelj je, preko izdajnika Laze Tešanovića, bio obaviješten o napadu pa je pregrupisao snage i spremno dočekao napad. Iznenadenje je izostalo, a četnička izdaja je partizane stajala mnogo dragocjenih života¹. I dubok snijeg je išao u prilog neprijatelju. Borba je trajala nekoliko sati i partizani su se povukli pod vrlo teškim uslovima. Neprijateljevi gubici nisu sigurno utvrđeni, ali, je prema našoj oceni, imao oko 20 mrtvih.

Poslije neuspjelog napada na Kotor-Varoš, partizanske snage su se povukle na obližnje položaje, blokirajući i dalje uporište. Neprijatelj je, gotovo svakog dana, vršio ispade iz uporišta, naročito u pravcu Vrbanjci — Večići i Bilice — Zabrdje, ali bez uspjeha. Pokušaj neprijatelja da iz Banjaluke ovlada komunikacijom Banjaluka — Kotor-Varoš i razbije blo-

¹ U napadu su poginuli: zamjenik komandanta odreda Ratko Broćeta, komesar odreda Rade Ličina, komandir Jošavačke čete Braco Rađić, komandir Maslovarske (Borjanske) čete Milan Babić Kocum, komandant 4. bataljona Duško Koščica i još neki rukovodioci i borci.

kadu takođe je ostao bez uspjeha. Neprijatelj je bio prisiljen da avionima snabdijeva posadu u Kotor-Varoši.

Neposredno poslije napada na Kotor-Varoš, dvije čete Proleterskog bataljona, napadnute od četnika Laze Tešanovića u Lipovcu (koji su se dobro utvrdili u školi i oko škole) vodile su nekoliko časova borbu sa njima. U toj borbi je teže ranjen Mladen Stojanović, komandir čete Simo Ivanović i još neki drugovi, a 12 ih je poginulo. Hitnom intervencijom doktora Danice Perović u bolnici u Jošavici, otrgnuti od smrti, uspješno se oporavljao Mladen Stojanović. Tuga koja je zavladala poslije vijesti o njegovom ranjavanju, zamijenila je iskrena radost kada se saznao da je njegov život van opasnosti. Mržnja prema četničkim izrodima je postajala sve dublja.

Dio Operativnog štaba za Bosansku krajinu, sa Kostom Nađom i Osmanom Karabegovićem, jedno vrijeme se, takođe, bio smjestio u Jošavici i neposredno je rukovodio akcijama jedinica 4. krajiškog NOP odreda i Proleterskog bataljona. Poslije pogibije Ratka Broćete, Rada Ličine i Dušana Košćice, za zamjenika komandanta odreda je došao Duško Bojanović, a za politkomesara Vojo Stupar, dok je za komandanta 4. bataljona bio određen Novak Prodić.

Ali četnici podmuklo nastavljaju sa izdajom. Rade Radić potajno šuruje s Lazom Tešanovićem i sa ostalim četnicima, a obojica i s okupatorom i ustašama. U jedinicama odreda i na terenu četnici pojačavaju svoju razornu djelatnost. Kolebljivi elementi počinju jače da dižu glave. I neprijatelj pojačava svoju aktivnost iz Prnjavora, Teslića, Klašnica, Banjaluke, Doboja i Srpe u pravcu slobodne teritorije. Svakodnevne borbe potpuno angažuju jedinice odreda i Proleterskog bataljona. Borci junački odolijevaju neprijateljskim napadima, a za to vrijeme četnički elementi neprekidno siju razdor i smutnju u pozadini i u jedinicama.

Neravnomjeran odnos snaga, okupatorova i ustaška izdarsna pomoć, išli su u prilog četnicima.

Pučevima u jedinicama 4. krajiškog NOP odreda, podmuklim napadima na manje partizanske snage i bolnice, i zvjerstvima nad partizanima i nad ljudima odanim narodnooslobodilačkoj borbi — četnicima Rade Radića i Laze Tešanovića pošlo je za rukom da za kratko vrijeme ukoće razvoj NOB u centralnoj Bosni. Međutim ona se još jače razbuktala s dolaskom proleterskih jedinica i Vrhovnog štaba u centralnu Bosnu, u drugoj polovini 1942. godine.

POLITIČKA SITUACIJA I RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE NA KOSOVU I U METOHIJI PRED RAT I U 1941. GODINI

Da bi nam bili jasniji događaji i situacija u aprilskim danima i pod okupacijom, da bismo bolje sagledali uzroke zbog kojih se u masama pojedinih nacionalnosti sporije stvaralo antifašističko raspoloženje, da bi nam bilo jasnije zašto su se na Kosovu i u Metohiji sporije i teže razvijali NOP i oružana borba protiv okupatora i domaćih izdajnika — neophodno je da se prikaže nešto opširnije i stanje pred rat.

USLOVI POD KOJIMA SE PARTIJSKA ORGANIZACIJA BORILA I RAZVIJALA PRE RATA

U periodu pre rata Kosovo i Metohija su bili specifično područje naše zemlje, što je imalo odraza i na uslove stvaranja i razvitka revolucionarnog radničkog pokreta u njemu. Zato će u prikazivanju pokreta poći od ovih specifičnosti.

Prvo, u ekonomskom pogledu ova oblast je bila najzaostalije područje u ionako nerazvijenoj zemlji. Poznate su činjenice da je u predratnoj Jugoslaviji vladala svekolika ekonom-ska i privredna zaostalost u kojoj je strani kapital nalazio izvanredne uslove za eksploraciju ogromnih privrednih bogatstava i jektive radne snage, koje je usled nerazvijenosti privrede bilo uvek na pretek. Samo je industrija, ionako nerazvijena (oko 50%), bila pod dominacijom stranog kapitala, dok je u ključnim privrednim granama njegova penetracija dostizala i do 90%, što je stvaralo naročito teške uslove za privredni razvitak zemlje. Ova situacija naročito se pogoršala u godinama pred rat, kada su profašističke vlade Stojadinovića i Cvetković-Maček orientisale spoljnu politiku zemlje prema fašističkim silama, a njenu privredu pretvarale u njihov privesak. U takvoj

situaciji cela oblast Kosova i Metohije bila je još u težem položaju, iako je prirodno bogata. Naseljena sa više nacionalnosti, od kojih je šiptarska najbrojnija, ona je ostala potpuno zapostavljeno područje, u kome je glavna privredna grana bila poljoprivreda sa ostacima feudalizma, dok je jedini veći privredni objekat, rudnik »Trepča«, bio u posedu engleskog kapitala. Usled toga nacionalni dohodak u ovoj oblasti, u to vreme, bio je veoma nizak, što je uslovljavalo mizeran životni standard — nemaštinu i skoro glad najvećeg dela stanovništva.

Ovakvo stanje privrede imalo je odraza i na socijalnu strukturu stanovništva: pretežni deo stanovništva u ovoj oblasti, tj. 84,5%, činilo je seljaštvo i to uglavnom s posedima od 5 ha zemlje, dok je radnika bilo svega 8,6%, od čega najveći deo otpada na »Trepču«. Ostali deo je otpadao na druge privredne i društvene grane delatnosti. Na ovo se nadovezala, kao prirodna posledica, kulturna i sveopšta zaostalost koja je naročito pogodala šiptarsko stanovništvo. Na ovom području, koje je imalo 552 064 stanovnika, bilo je školske 1940/41. svega 290 osnovnih škola na srpskom jeziku, sa ukupno 25 535 đaka (od kojih 10 574 Šiptara), 6 gimnazija (tri potpune i tri niže), sa 3306 učenika, među kojima je bio neznatan broj Šiptara, iako je šiptarsko stanovništvo iznosilo 61%. Nepismenost Šiptara bila je veća od 95 odst.

Socijalno stanje radnih masa i položaj nacionalnih manjina bili su veoma teški, kao i u celoj zemlji. To je dovodilo do krajnog zaoštravanja nacionalne suprotnosti, što je imalo opasne konsekvence, naročito u vreme izbijanja rata, kada su ovo stanje iskoristili fašistički osvajači za raspirivanje bratobilačkog rata i uspostavljanje svoje krvave vladavine.

Od posebnog značaja za stvaranje političkog raspoloženja masa i uslova za delovanje KPJ na Kosovu i u Metohiji, bio je baš i ovaj faktor — težak položaj Šiptara. Reakcionarni režimi, u težnji da učvrste svoju vlast u ovom kraju, služili su se raznim metodima pritiska nad šiptarskim masama, lišavajući ih svih nacionalnih prava, počev od zabrane služenja maternjim jezikom u školama, stampi i uopšte u javnom i kulturnom životu, pa sve do onemogućavanja učešća u samom tom životu, do pokušaja odnarođavanja. Posebna mera pritiska, koja je najviše ozlojeđivala šiptarske mase, bila je tzv. agrarna reforma, koja je više puta obnavljana i imala čisto reakcionarnu političku svrhu. Njen cilj nije bio da se otklone ostaci feudalizma i zemlja preda seljacima koji je rade, već u prvom redu da se Šiptari nije liše i kod njih stvori još jače nezadovoljstvo i osećanje nesigurnosti, kako bi bili prinuđeni na iseljavanje, da bi se zadovoljili politički korteši i režimski ljudi. Činjenica da su najbolju

zemlju, pored samih gradova, dobijali radi korumpiranja razni penzioneri, službenici i drugi, koji se zemljoradnjom nisu ni bavili i da je najvećih korupcija bilo u agrarnim povereništvima, rečito o tome govori. Ovakav kurs je naročito imala Stojudinovićeva vlada koja se pripremala da sprovede fašizam u zemlji.

Kao sredstvo jačanja režima u ovom kraju i pritiska nad Šiptarima, trebalo je da posluže i kolonisti, koji su doseljavani iz najsiromašnijih krajeva Crne Gore, Like, Bosne i Hercegovine. Međutim, baš među njima, naročito u Metohiji, zahvaljujući njihovom teškom ekonomskom položaju u kome su se našli i u ovom kraju, jer tendencija vlasti nije bila da im se reši ekonomsko stanje — počeo je najjače da prodire revolucionarni radnički pokret. Tako su ovi kolonisti postali osnovni izvor naprednih revolucionarnih snaga u ovom kraju.

Posebno nesnošljiv pritisak nad Šiptarima vršila je žandarmerija, koja u tom pogledu ničim nije bila obuzdavana. Grubi postupci, premlaćivanje nedužnih šiptarskih seljaka i zastrašivanja bila su česta pojava, kao i korupcija i iznuđivanje mita od strane komandira žandarmerijskih stanica, opštinskih delovođa, agrarnih službenika i kojekakvih čata. Stvoren je bio takav odnos između seljaka i vlasti da je svaka stvar rešavana uz mito — davanjem novaca, živine i stoke. U ovom kraju bila je gusta mreža žandarmerijskih stanica — bilo ih je oko 150. One su kao mora pritiskivale narod ovog kraja, a naročito priпадnike nacionalnih manjina.

Naročito tešku situaciju za Šiptare stvarao je nedostatak organizovanog masovnog otpora na revolucionarnej platformi, te su apatično podnosili tegobe i nepravde od nenarodnih režima i čekali, muklo čekali, slom takve države, pa makar ko posle nje došao, ma šta se potom zabilo. Takvo njihovo raspoloženje bilo je uslovljeno nizom činjenica, od kojih su bitne: de-latnost građanskih stranaka, aga i begova, hodža i raznih verskih organizacija — sekta, koji su ih raznim obećanjima i prevarama uljuljkivali i navlačili im zavesu na oči da ne vide zbijanja koja su ih životno pogađala.

Građanske stranke i njihovi korteši, koji su jedino legalno politički delovali, pred svake izbore su ih obilno zasipali raznim obećanjima, posle kojih je dolazilo još teže stanje. One nisu ni imale što drugo u svom programu, izuzev da održe takvo stanje, jer su bile nosioci buržoaskog sistema ili mu verno služile. Kod radnih šiptarskih masa, najzad, režim nije tražio oslonca (kojeg nije imao ni kod srpskih ni kod crnogorskih masa), on ga je tražio kod aga i begova, hodža i verskih organizacija, kojima je za uzvrat pružao mogućnost delovanja, slobodu veroispovesti

i mogućnost da pljačkaju radne mase. Najistaknutije glavare iz ovih redova velikosrpski vlastodršci i hegemonisti su raznim povlasticama podmićivali i uvlačili u svoju službu, dok su neke, još u to vreme pred rat, uspele da pridobiju strane špijunske službe i agencije i da ih iskoriste kao petu kolonu i eksponente interesa svojih država u ovom kraju. Takvi su bili Sefedin-beg, Dževat-beg, Ferat-beg Draga, Džafer Deva, Ibrahim Ljutvi, Mustafa Durguti, Iljaz Aguši, Čazim Blaca i mnogi drugi.

Gotovo kao po pravilu sve ove slugenjare pripadale su građanskim strankama, koje su bile na vlasti, dok su na strani opozicije retko kad prelazile, bojeći se da ne izgube privilegije i ne navuku na sebe sumnju kao antidržavni elementi. Koliko su u tome isli i do kakvog ih je licemerja to dovodilo, rečit je primer slučaj sa Ferat-beg Dragom, kome su napredni studenti 1938. godine, pre izbora, prišli u Beogradu i ponudili mu pomoć u predizbornoj kampanji, ako pride opoziciji. Ferat-beg Draga im je na ovo odgovorio da je »dušom i srcem za njih, da ih razume, ali da ne sme, da se boji da ga ne progone, da ne padne u nemilost« kod onih kojima je služio.

BORBA I RAZVITAK PARTIJSKE ORGANIZACIJE

U takvim uslovima počela je da deluje i delovala je na ovom terenu organizacija KPJ još od svog obnavljanja. Njen uticaj se dosta brzo širio među obespravljenim i ugnjetenim srpskim i naseljeničkim crnogorskim masama, a naročito među omladinom u Metohiji, radnicima »Trepče« i među omladinom u gradovima. »Trepča« je predstavljala posebno pogodan teren za rad Partije, jer je u njoj bila skoncentrisana velika masa radnika — preko 3000 rudara i dr.; pored toga u nju je došlo i više radnika iz drugih krajeva zemlje, gde su bili organizovani u revolucionarnom radničkom pokretu i stekle iskustva za revolucionarni rad i borbu. Samo nezadovoljstvo radnika svojim položajem i zbog eksploatacije, kao i njihova zainteresovanost za iznuđivanje od kapitalista većih dnevница, smanjenje radnog vremena i bolje zadovoljenje ostalih zahteva takođe su doprinisili da se uticaj Partije lakše i nezadrživo širi. Zbog toga je Oblasni komitet posvetio veću pažnju pokretu na ovom terenu, posebno Mesnom komitetu KPJ u Kosovskoj Mitrovici i često mu pružao neposrednu pomoć preko svojih članova.

Na nekoliko godina pred rat, partijska organizacija je uspela da snažno prodre i u gimnazije, gde je stvorila jake omladinske revolucionarne centre, koji su joj bili izbor novog članstva i značajna podrška u svim akcijama i celokupnoj borbi koju je vodila protiv reakcije i režima. Svi pokušaji reakcije

da slomi pokret u ovim školama bili su bezuspešni. Ni isterivanje učenika iz škola, ni hapšenja, ni pokušaji infiltracije ljeticevaca — đaka, nisu joj u tome pomogli, već je stalno i nezadrživo, kao plima, među ovom omladinom rastao pod rukovodstvom Partije revolucionarni komunistički pokret.

U ovim masama (naročito u kolonističkim u Metohiji, radničkim u »Trepči«, srednjoškolskim i studentskim u gradovima) najpre su se i raspirile komunističke ideje u ovom kraju i počele da obnavljaju partijske organizacije — u Metohiji od 1930. godine, u čemu su naročitu ulogu imali napredni studenti iz kolonističkih sela u Peći, zatim u »Trepči« i Kosovskoj Mitrovici, od 1935. godine u Uroševcu i Prištini od 1937. godine, u Đakovici od 1937. godine i u Prizrenu od 1938. godine itd.

İako mlade, ali borbene i čvrste, partijske organizacije u ovom kraju pravilno su se orijentisale još od prvih dana u mnogim pitanjima i sa uspehom razvijale revolucionarnu aktivnost i borbu protiv nenarodnih režima i vlada i plodan revolucionarni rad u masama, privodeći ih postepeno liniji borbe koju je KPJ vodila. Mnogobrojne su akcije i sukobi komunista s policijom iz tih dana — od 1934. godine do samog rata u aprilu 1941. godine. Štrajkovi radnika u Peći (1935. godine građevinskih radnika na železničkoj stanici i radnika na putu Peć — Čakor — Andrijevica, a kasnijih godina i zanatskih radnika koji su bili sindikalno organizovani); veliki štrajkovi u »Trepči« 1936. i 1939. godine, štrajkovi zanatskih radnika u Prištini, rudara na Golešu, rudniku »Ajvaliji« i rudniku »Kosovu«, demonstracije srednjoškolaca u Peći, februara 1935. godine i kasnije demonstracije na železničkoj stanici u Peći pri dočeku prvog voza 1936. godine; napad na fašističke studente i sokolaše u Peći, kada je ubijen nacistički student unuk fon Makenzena; demonstracije u Peći i Kosovskoj Mitrovici povodom okupacije Čehoslovačke, Albanije i drugih zemalja — žrtava fašističke agresije; demonstracije 1939. godine na Kosovu prilikom proslave 550-godišnjice kosovske bitke; razbijanje zborova profašističkih stranaka Ljotića u Peći i Kosovskoj Mitrovici i Hodere u Peći; krvave demonstracije u Peći 11. maja 1940. godine, kojom prilikom je bilo ranjeno preko 10 demonstranata i pohapšeno preko 20 komunista, među kojima i sekretar Oblasnog komiteta Miladin Popović; masovni protesti građana protiv hapšenja komunista i organizovanja masovnih delegacija kod vlasti da se oni puste; pisanje parola po zidovima; neprekidno i neumorno rasturanje mnogobrojnih proglaša i letaka u masama; proslave Prvog maja, praćene raznim akcijama itd. Sve ove akcije govore o revolucionarnoj delatnosti Partije i u ovom kraju.

Svim ovim akcijama i revolucionarnom aktivnošću, komunisti na Kosovu i u Metohiji, postizali su vidne rezultate u

osvajanju i organizovanju masa, pa ih ta aktivnost često dovođila i u zatvore po kojima je bila poznata i puna predratna Jugoslavija. Nije bilo zatvora u gradovima Kosova i Metohije kroz koje u predratnim danima nisu prošli komunisti, a u Peći i Kosovskoj Mitrovici gotovo nije bilo dana od 1935. godine, da u zatvorima nije bio bar jedan komunista. Ali do pred sam rat skoro ni jedne policijske provale u partijske organizacije ovoga kraja nije bilo zbog slabog držanja komunista, izuzev u Kosovskoj Mitrovici u februaru 1941. godine, kada je bilo uhapšeno 18 članova KPJ i SKOJ-a, među kojima i sekretar i neki članovi Mesnog komiteta.

Herojsko držanje Bore Vukmirovića, tada člana partijskog rukovodstva, u policiji početkom 1935. godine kada je bio podvrgnut teškom mučenju i torturama zbog partijskog materijala koji je bio pronađen pri pretresu njegovog stana, i držanje drugih komunista kao da su uneli nesalomljiv duh u partijske redove i učinili ih granitno čvrstim i nesavladivim. Iako je policija mnoge komuniste, zbog njihove neumorne i revolucionarne aktivnosti i učešća u ilegalnim akcijama na liniji borbe za demokratizaciju zemlje i poboljšanju položaja radnih masa, i aktivnosti u sindikatu i drugim vidovima političke delatnosti, znala, ipak je bila nemoćna da ih na revolucionarnom delu, koje je bilo po zloglasnom zakonu o zaštiti države kažnivo, uhvati ili pak da od njih iznudi priznanja i osudi ih na robiju, već ih je mesecima mučila i držala u istražnim zatvorima, slala u Glavnjaču i logore da bi ih najzad pustila ili predala sudu koji ih je oslobođao u nedostatku dokaza.

Sprovodeći direktive sa VII kongresa Kominterne, a naročito novog CK sa drugom Titom od decembra 1937. godine, partijska organizacija se, i na ovom terenu, počela oslobođati izolovanosti od širokih radnih masa i prodirati u sve klasne radničke organizacije, bez obzira ko ih je organizovao i dotle njima rukovodio. Partija je intenzivno agitovala i okupljala mase na platformi stvaranja narodnog fronta za borbu protiv fašizma u zemlji, za demokratizaciju, i jedinstvo masa u borbi za njihove interese i prava, a protiv profašističkih vlada, za rešenje gorućih socijalnih i ekonomskih problema i nacionalnog pitanja ugnjetenih manjina itd. Ona je stvarala i organizovala nove polulegalne i legalne forme rada, narodne univerzitete (u Peći, Kosovskoj Mitrovici i Prištini), knjižnice i bibliotke, fondove marksističke i druge progresivne literature, društvo za prosvećivanje sela »Seljačko bratstvo« u Metohiji, partijske kurseve za teorijsko-političko uzdizanje članstva Partije i SKOJ-a, zborove i mitinge gotovo povodom svake agresije fašističkih sila u Evropi itd. Prilikom agresije na Čeho-

slovačku prikupljani su i potpisi rodoljuba koji su se javljali za odbranu ove zemlje, a povodom svakog većeg događaja izdavani su proglaši i leci.

Ovakvom svojom aktivnošću partijska organizacija se u ovoj oblasti i organizaciono znatno učvrstila. Međutim, već u 1939. godini ona je morala da izdrži veliku probu jer su se pojavile neke slabosti (frakcionaštvo i oportunistička grupa likvidatora). Potrebna je bila duga i uporna borba, uz pomoć CK KPJ da se i frakcija i grupa likvidatora eliminišu iz partijskih redova, izoluju od radnih masa i parališe njihova delatnost u masama. Ali, posledice njihovog pojavljivanja i razornog rada ostale su sve do rata: čitava partijska organizacija na Kosovu, osim u Kosovskoj Mitrovici, bila je zbog frakcija likvidirana, tako da se počela delimično obnavljati tek uoči rata, a pretežno pod okupacijom. Najizraslijii članovi OK morali su se angažovati u najvećoj meri u borbi protiv frakcija i to u vreme kada je partijska organizacija imala da izvršava niz zadataka na liniji borbe protiv fašizma, domaće reakcije i pete kolone i da okuplja mase na toj platformi.

Koliko su frakcija i grupe likvidatora bile štetne za partijsku organizaciju na Kosovu i u Metohiji i za njenu borbu, govore jasno dokumenti iz tog vremena: Okružnica koju je Oblasni komitet izdao te godine, a kojom je članstvo Partije informisano o njihovoj antipartijskoj delatnosti i o njihovom isključenju iz Partije, a posebno Rezolucija sa Druge oblasne partijske konferencije koja je održana u septembru 1940. godine, u kojoj se, između ostalog, kaže: »Od prošle konferencije OK je imao da izdrži oštru borbu sa frakcijom i antipartijskom grupom Petka Miletića i sa grupom desnih oportunista i likvidatora koji su se okupljali oko Andre Čupića i počeli povezivati sa trockistički nastrojenim elementima. Iz te borbe Partija je izašla ojačana, jer je izbacila iz svojih redova balast, koji ju je dugo pritiskivao i naučila da budno pazi na svako skretanje. Mesne organizacije i partijsko članstvo su se pokazali na dosta- noj visini u borbi protiv tih antipartijskih elemenata.«

Ovaj dokumenat govori o tome da je partijska organizacija imala snažne marksistički zrele snage koje su mogle ener- gično da se razračunavaju sa antipartijskim elementima.

Nakon likvidacije antipartijskih grupa nastaje period nalog konsolidovanja i učvršćenja partijske organizacije, njenog proširenja i sve jačeg prodiranja u mase. U Rezoluciji sa Druge redovne oblasne partijske konferencije o tome se kaže: »Rad u celijama bio je organizovaniji i sa više odgovornosti, članarina je redovno ubirana, kao i partijska pomoć. Rezultat rada jeste povećanje članstva Partije za 100% na celom sektoru, broj

žena članova Partije se utrostručio. Rad među omladinom je dobro vođen na celom području. Među šiptarskom omladinom postignut je jedan mali uspeh. Tehnika je pravilno funkcionala i redovno davala partijski materijal članstvu, koje ga je pravilno prenosilo drugima».

Ovako ojačana partijska organizacija snažno je prodirala i u URSS-ove sindikate i preuzimala rukovođenje njihovim podružnicama, čime je ostvarivala još veći uticaj na radne mase. Takođe uticaj i narasla klasna svest onemogućila je režimu da posle zabrane URSS-a obuhvati radnike u JUGORAS-u. Nisu izostali uspesi ni u radu sa omladinom; omasovljen je bio i organizaciono učvršćen SKOJ (samo sa opšte poznatim slabostima, s obzirom da je i u njemu bilo sasvim malo omladinaca Šiptara). Partijska organizacija imala je uoči rata preko 260 članova.

Tokom 1940. godine partijska organizacija je počela jače da prodire i u vojsku, naročito među rezerviste koji su bili na vežbi, među kojima je bio dobar broj komunista i nekoliko članova OK KPJ. Samo u 56. pešadijskom puku u Đakovici bilo je preko 50 članova KPJ, te je u njemu bilo formirano nekoliko partijskih celija i pukovski komitet čiji je sekretar bio član Oblasnog komiteta Krsto Filipović. To je bio puk čiji su pojedini delovi u aprilskom ratu 1941. godine, zahvaljujući baš komunistima, duboko prodrli na albansku teritoriju, goneći Italijane, i poslednji prestali s borbom, tek 23. aprila, 5 dana posle zvanične kapitulacije Jugoslavije.

BORBA PARTIJE ZA NACIONALNA PRAVA SIPTARA I POSTIZANJE UTICAJA NA SIPTARSKE MASE

Posebno poglavljje u istorijatu partijske organizacije na Kosovu i Metohiji, pre rata, jeste njena borba za pravilno rešenje nacionalnog pitanja Šiptara, budući da je šiptarska nacionalnost bila najugnjetenija u zemlji, a ove krajeve procentualno najviše naseljavala. Partijska organizacija na ovom terenu je, naročito po dolasku druga Tita na čelo Partije, kada su bili raščišćeni i zauzeti pravilni, dosledno marksistički stavovi po mnogim pitanjima, pa i nacionalnom, veliku pažnju posvećivala baš ovom pitanju i odlučno se borila za njegovu rešenje.

Partijska organizacija je pravilno ocenila da revolucionarni i radnički pokret na Kosovu i Metohiji ne može postati odlučujuća politička snaga u revolucionarnim danima koji su predstojali, ako u svoje redove ne obuhvati što više i Šiptara i preko njih prodre njen uticaj što jače u šiptarske mase. Koliko je partijska organizacija pridavala značaj ovom pitanju rečito govori Rezolucija sa Druge oblasne partijske konferencije (koju

je CK KPJ bio odobrio) u kojoj se kaže: »Glavni zadatak OK i članstva jeste prodom među Šiptare, njihovo okupljanje oko KP, a to se može uraditi tek pošto svi članovi Partije budu imali ispravan stav po tom pitanju i taj stav prenose na široke narodne mase. Treba šiptarske radne mase povezati sa naseljeničkom i ostalom sirotinjom u borbi za svakodnevne životne interese i odvojiti ih od uticaja begova koji se nalaze na anti-narodnoj liniji sa ostalom reakcijom. Da se partijski materijal izdaje na šiptarskom jeziku«.

Na ovoj liniji počev od 1938. godine partijska organizacija je sve proglose i letke izdavala istovremeno na srpskom i na šiptarskom jeziku, iako ni sam šiptarski narod nije znao svoju azbuku, jer je svaka štampa na šiptarskom jeziku bila zabranjena. Zadatak komunista je bio da uče šiptarski jezik, da se njime služe u radu sa šiptarima, da komunisti Šiptari savlađuju šiptarsku azbuku. Po direktivi OK KPJ, organizacija naprednih studenata sa Kosova i Metohije na Beogradskom univerzitetu izdala je javni proglašenje koji je potpisalo oko 70 studenata, a kojim se odlučno tražilo da se prestane sa oduzimanjem zemlje od Šiptara i da se odustane od njihovog iseljavanja u Tursku, u kom cilju je bio i pooštren pritisak nad njim i obnovljena famozna agrarna reforma. Godine 1939. ista organizacija je ilegalno, tada i bez potpisa, izdala drugi letak u kome su bili određeno formulisani i postavljeni zahtevi za pravilno rešenje nacionalnog pitanja Šiptara i njihovo izjednačenje sa ostalim nacionalnostima u ovom kraju i zemlji u interesu samih Šiptara, u interesu jedinstva masa u zemlji i njene odbrane. U svim lećima i proglašenjima Oblasnog komiteta i u svakoj usmenoj agitaciji osudjivana je zlosrećna »agrarna reforma« i ukazivano na svu njenu štetnost i besmislenost. Komunisti su imali zadatak, a građani su pozivani, da ne primaju zemlju od šiptarskih seljaka koju agrarna povereništva raspodeljuju, već da se uporno bore protiv njenog oduzimanja. Partijska organizacija je iz svojih redova isključila nekoliko članova, čije su porodice posle ove direktive primile šiptarsku zemlju. U selu Gloganima u Đakovačkom sredu komunisti su napali agrarnu komisiju, koja je bila došla da izvrši raspodelu zemlje, posle čega su nekoliko seljaka odbili da prime zemlju.

U tim godinama jedno od merila za ocenu zrelosti ljudi srpske i crnogorske nacionalnosti za prijem u Partiju bilo je — kako gledaju na pitanje Šiptara, kolika je njihova spremnost da se bore za njihova prava i koliko su kod njih razvijena osećanja bratske solidarnosti sa radnim ljudima šiptarske nacionalnosti. U tom pravcu Partija je u svojim redovima postizala značajne rezultate. Preko te borbe ona je kalila i podizala internacionalnu svest svojih članova.

I ne samo kod članova Partije, već i kod najširih narodnih masa, Partija je nastojala da razvija osećanje bratske solidarnosti, da ih zbliži i sjedini u zajedničkoj borbi za njihova prava i interese. O tome, pored ostalog, govori i proglašenje Oblasnog komiteta iz tog vremena u kome se osuđuje politika reakcionarne vlade, usmerena na razjedinjavanje narodnosti i rasiprivanje nacionalne mržnje i netrpeljivosti:

»Protivnarodna vlada Cvetković — Maček sprovodi nad Vama nečuveni teror. Kao i sve vlade do sada huška Crnogorce na Šiptare, Srbe — i na jedne i na druge, jer joj nije u interesu da se vi složite. KPJ je stalno ukazivala da nema sreće ni za Crnogorce ni za Srbe — meštane, dok za Šiptare nema nikakvih prava ni slobode. Samo ravnopravni narodi mogu biti srećni. Zato nemojte dozvoliti da vas gospoština zavada i gura jedne protiv drugih.«

I dalje:

»Ovaj dan neka bude opomena ratnim huškašima i napadačima, a pouka radnom šiptarskom, crnogorskom i srpskom narodu da zbiju svoje redove i stvore borbeno jedinstvo sa čitavim radnim narodom Jugoslavije.«

I dalje:

»Za punu ravnopravnost Šiptara sa ostalim narodima Jugoslavije.«

Rukovođena ovim ciljem, partijska organizacija je još od Prve oblasne partijske konferencije, uoči koje je bio i formiran prvi Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju, gledale na ovo područje kao na posebnu oblast naše zemlje, iako je ono administrativno-teritorijalno bilo podeljeno i potpadalo pod tri banovine: vardarsku, zetsku i moravsku. Već u 1938. godini u ovom smislu napredni studenti sa Kosova i Metohije spajaju ova dva naziva u jedan — Kosmet, koji je do danas ostao. Donekle se iskristalisala i definitivno sazrela na bazi marksističkog prilaženja nacionalnom pitanju ideja o autonomnosti ove oblasti, u jednoj novoj bratskoj zajednici naših naroda — socijalističkoj Jugoslaviji, koja je potvrđena i dobila svoj puni izraz na V zemaljskoj konferenciji KPJ u kom smislu je posle nje i Oblasni komitet bio povezan sa CK KPJ, umesto kao do tada za KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak.

Na ovakav kurs i pravilne stavove po nacionalnom pitanju, partijsku organizaciju orijentisali su i drugovi iz CK KPJ, PK KPJ za Srbiju i PK KPJ za Crnu Goru, Sandžak i Kosmet, koji su je više puta obilazili i pružali joj dragocenu pomoć, kao: Ivan Milutinović, Moma Marković, Krsto Popivoda i drugi.

Međutim, i pored svih ovih mera i aktivnosti, pravilnih i duboko marksističkih, Partija nije uspela da šire prodre u šiptarske mase, da ih privuče na svoje pozicije i da ih politički aktivizira i uvede u borbu, već su one do kraja, u velikoj masi, bile pod uticajem aga i begova i drugih režimskih petokolonskih slugenjara, zavedene i obmanjivane. Partija nije mogla potpuno da razbije onu rezervisanost i nepoverljivost prema Srbima i Crnogorcima, koje su u šiptarske mase svojim terorom i obmanjivanjima, usađivali režimi stare Jugoslavije. Iako je Partija, poslednjih godina pred rat, svojim akcijama na ovom terenu i žrtvama koje su komunisti podnosili u borbi protiv režima, počela da stiče izvesne simpatije, ipak šiptarske mase nisu bile spremne da joj bliže priđu, da ih ona obuhvati i poveđe u borbu. U gradovima, gde su politički i kulturni nivo masa i socijalna struktura bili i kod Šiptara povoljniji za prodiranje partijskog uticaja nego na zaostalom selu, Partija je učinila i prve male prodore još u to vreme, tako da je rat zatekao sa oko 20 članova KPJ Šiptara. Ali, to je ipak bio neznatan broj u odnosu na stotine hiljada Šiptara koji naseljavaju ovo područje. Bio je to samo izvestan početni uspeh, i to u periodu kada su pred Partijom stajali sve teži i teži zadaci. Tako je, u stvari, do rata, nacionalni sastav u partijskoj organizaciji i uticaj u šiptarskim masama bio sasvim neznatan i slab.

Ova činjenica imala je za Partiju vrlo nepoželine, negativne konsekvene u prvim ratnim danima i za vreme okupacije, kada je okupatoru i petoj koloni uspelo da preko zavedenih šiptarskih masa izazove na Kosmetu poznate nemile dođaće, kao što su bile paljevine naseljeničkih sela, naročito u Metohiji, da još jače produbi jaz i antagonizam između šiptarskih, srpskih i crnogorskih masa.

STANJE PARTIJSKE ORGANIZACIJE PRED RAT I TEROR POLICIJE PROTIV KOMUNISTA

Članstvo Partije, sastavljeno od Srba i Crnogoraca, takođe je uoči rata bilo znatno smanjeno na terenu zbog odlaska u vojsku i zbog hapšenja i sprovođenja u Glavnjaču i koncentracione logore, što je bio odraz pojačanog terora policije zbog sve češćih partijskih akcija, kao i zbog pripremanja zemlje za potpisivanje trojnog pakta od strane vlade Cvetković-Maček. Većih hapšenja bilo je i u Kosovskoj Mitrovici u februaru 1940. i februaru i martu 1941. godine, u Prizrenu i Peći u maju 1940. Osim toga do samog rata hapšenja su vršena i u drugim mestima. Skoro uvek uhapšeni komunisti i simpatizeri KPJ bili

su pod torturom, protiv čega je Partija na razne načine davalala otpor: mobilisala je poštene građane da protestuju protiv takvih svirepih i zločinačkih postupaka policije, izdavala je i rasturala letke u kojima je masama objašnjavala ciljeve zbog kojih komunisti podnose žrtve i tražila da se stane na put takvim nasiljima, organizovala je slanje protestnih pisama građana vlasti i ostalim organima tadašnje vlasti itd. što je imalo uticaja na stvaranje još pozitivnijeg i aktivnijeg odnosa poštenih građana prema politici KPJ i njenoj borbi. U jednom takvom protestnom pismu koje je bilo upućeno kraljevskoj vlasti posle jedanaestomajskih demonstracija u Peći i masovnog hapšenja demonstrata, a koje je potpisala masa građana iz pećkog kraja, najoštije se osuđuju zločinačke mere vlasti i traži obustava progona najboljih sinova radnog naroda. U njemu se kaže:

»Jedanaestog maja u Peći došlo je do narodnih manifestacija protiv skupoće i rata, posle čega je policija zverski odgovorila naletom na goloručku masu, upotrebljavši hladno oružje. Tom prilikom bilo je ranjeno preko 10 ljudi, a veliki broj je bio pohapšen, podvrgnut nečuvenom masakriranju od strane žandarma. Policija se nije zadovoljila time, već je nastavila sa hapšenjem i premalačivanjem ljudi i žena, tako da se veliki broj morao skloniti ispred ove pobesnele hajke i dan danas bežeći od progona.

Na zahtev naroda da pohapšene puste, da se brane iz slobode, ako imaju krivice, vlast je odgovorila proterivanjem sedmorice ljudi u beogradsku Glavnjaču. Policija je i dalje vršila nečuveni teror nad nedužnim narodom pod raznim izgovorima, vrši stalne premetačine po stanovima noću i danju, pravi zasede, hapsi nevine ljude itd.«

Na završetku pisma upućuje se zahtev:

»Odlučno tražimo da se prestane sa policijskim progonima da bi se ljudi mogli vratiti svojim kućama, kod kojih skoro nikoga nema, da bi obavljali poljske radove koji su u najvećem jeku.«

Povodom ovog terora Mesni komitet KPJ za Peć, još iste noći posle demonstracije 11. maja obratio se radnom narodu Metohije, pozivajući ga na još odlučniju i žešću borbu protiv krvavog režima i njegove profašističke politike, rečima: »Radnici, seljaci, građani, omladino, žene, vi ste svedoci krvavog 11. maja u Peći, kada je pobesnela žandarmerija prolivala krv radnika, seljaka, građanina, omladine i žena, krv koja se ne sme i ne može zaboraviti«. U nastavku proglaša MK se obraća pojedinačno svim slojevima građana posebno, a naročito šiptarskom narodu:

»Radni šiptarski narode, krvoproljeće koje je izvršeno 11. maja u Peći neka ti posluži kao dokaz da su radni crnogorski i srpski meštanski narod, i njegova omladina, spremni da se rame uz rame bore s tobom

i za tvoju slobodu. Zato stupaj u borbene redove sa ostalim narodima Jugoslavije za svoja prava i slobodu, za mir, za zemlju koja ti je oduzeta, za hleb«.

Šiptari su na ove demonstracije gledali sa simpatijama, što je imalo izvesnog uticaja na njihovo raspoloženje prema komunistima.

Protesti su se i dalje nizali, pokretali mase, pa i ako su redovi Partije na Kosovu i Metohiji bili proređivani, ostajao je za uhapšenim komunistima određeni uticaj Partije u narodu u koji je ona prodrla, tako da je narod spremno dočekao velike događaje koji su se odigrali 27. marta, kada je izišao na ulice i trgove grada da uzme masovnog učešća u patriotskim manifestacijama i demonstracijama protiv fašizma. Time je narod pružio, u granicama tadašnje moći, pomoć Partiji u njenoj borbi i nastojanjima da se sruši profašistički režim i zemlja upravi na put demokratizacije i slobode i pripremi za efikasniju odbranu od fašističkih agresora.

I 6. aprila narod Kosova i Metohije, na koji je Partija izvršila svoj uticaj, pravilno se držao i davao svoj doprinos u borbi protiv fašističke agresije.

APRILSKA RATNA KATASTROFA — SITUACIJA I DOGADAJI KOJI SU NASTALI S NJOM NA KOSOVU I U METOHIJI

Aprilski ratni dani i kapitulacija reljefno su potvrdili svu trulost sistema stare Jugoslavije i nesposobnost buržoazije da organizuje odbranu zemlje. Defetizam, kapitulanstvo i izdaja, i na ovom terenu došli su do izražaja u komandnom kadru i među vlastodršcima, a dojučerašnji oslonci režima u šiptarskim masama age, begovi i drugi petokolonaški elementi, brzo su okrenuli leđa dotadašnjim svojim gospodarima, velikosrpskim hegemonistima i zajedno sa ostalim fašističkim agresorima počeli s petokolonaškim dejstvom, stavivši se u izmeđarsku službu novim, jačim gospodarima — fašističkim agresorima. S druge strane, moral komunista i patriotski nastrojenih srpskih i crnogorskih masa i spremnost da brane zemlju, bili su na dostoјnoj visini. U gradovima: Peć, Kosovskoj Mitrovici, Prizrenu, Prištini itd. komunisti i napredni omladinci prijavljivali su se kao dobrovoljci i tražili od komandi oružje da idu na front. Jedan broj omladinaca komande su prihvatile, dok su većinu — viđevši među njima komuniste — odbile pod raznim izgovorima. Kod jednog dela patriotski nastrojenog nižeg oficirskog kadra i kod vojnika takođe je postojalo raspoloženje za odbranu zemlje i spremnost za stupanje u borbu, ali u ovom opštem haosu

i dezorganizaciji to nije moglo doći do jačeg izražaja. Međutim, jedini mestimični otpori zavojevačima bili su njihova dela.

Prvog dana rata naše jedinice su prešle granicu Albanije i počele da prodiru u dubinu albanske teritorije, savlađujući otpor italijanskih jedinica, u čemu se naročito isticao 56. pešadijski puk, koji je nadirao sa sektora graničnog pojasa kod Đakovice. Međutim, Nemci su posle trodnevnih borbi uspeli da prodrū iz pravca Bugarska — Kriva Palanka — Kumanovo — Skoplje kroz Kačaničku klisuru na Kosovo, odakle su preko Uroševca nastavili sa nadiranjem jednim krakom prema Prištini a drugim prema Prizrenu, gde su došli u pozadinu naših snaga na frontu protiv Italijana u severnoj Albaniji. Mali otpor ovim nemačkim snagama dala je jedna artiljerijska baterija kod Suve Reke, koja je uništена, a na inicijativu omladine i patriota u Prizrenu delovi Kosovske divizije stupili su u borbu s Nemcima i posle višečasovne borbe bili razbijeni. Nastalo je raspadanje stare jugoslovenske vojske i na ovom terenu. Jedino su delovi 56. pešadijskog puka, u kojima su komandu defakto preuzezeli patriotski nastrojeni oficiri i komunisti, produžili da se bore na teritoriji Albanije do 23. aprila, kada su i oni položili oružje, nemoćni da se dalje sami održe. U prvim borbama ovog puka na heroiski način, forsirajući Drim, poginuo je izvanredan komunist i član Mesnog komiteta Peći, metalski radnik Filip Strugar.

Peta kolona je od prvih dana napada agresora na našu zemlju organizovano delovala. Munjevito su prostrujale njene parole i lažne vesti, koje su destruktivno delovale na šiptarske mase na Kosovu i u Metohiji i paralisale im svaku pomisao na bilo kakav otpor fašističkim osvajačima. Naprotiv, tim parolama mobilisan je veliki deo šiptarskih masa u borbu protiv ostataka jugoslovenske vojske i za preuzimanje vlasti. I na vojnike rezerviste, šiptarske narodnosti, delovale su ove parole, pa su sa oružjem u ruci masovno dezertirali i stavljali se na raspolažanje petoj koloni. Kao prva najprihvatljivija parola za ove mase bila je stvaranje »Velike Albanije« i obećanja davanja svih prava Šiptarima. Pod tom parolom počeli su napadi na vojsku, zaposedanje javnih ustanova po gradovima, iseljavanje naseljenika i paljenje njihovih kuća. Još okupator nije ni stigao, a već su zgrade opština i sreskih načelstava zaposedali petokolonaši, pljačkani su vojni magacini, napadane vojne ustanove, vršena ubistva iako su na ovoj teritoriji još egzistirale jedinice stare jugoslovenske vojske. Bilo je slučajeva da je vojska intervenisala protiv ovih pojava kao u Suvoj Reci, Prizrenu, Orahovcu, Đakovici, Peći, Mitrovici, Uroševcu itd. U pećkim kasarnama vojska je, zahvaljujući pojedinim nižim rezervnim

oficirima i komunistima, plotunima dočekala fašističke manifestante koji su u ogromnoj rulji, još pre ulaska Nemaca u grad, pošli u kasarnu da je razoružaju. Kada su fašistički osvajači stizali u gradove, peta kolona je već imala vlast u svojim rukama i utrkivala se da što svečanije dočeka okupatora. Čak i oni koji su dotad verno služili velikosrpskoj buržoaziji učestvovali su u takvim dočecima, bili su u prvim redovima manifestanata koji su klicali Hitleru i Musoliniju, u slavu njihove pobeđe nad Jugoslavijom i stvaranja »Velike Albanije« pod skutom italijanskog fašizma. Kroz sve to okupator je slavljen kao pobedilac, kao nepobediva sila i oslobođilac šiptarskog naroda od velikosrpskog jarma i stare Jugoslavije. Krivica za položaj Šiptara u staroj Jugoslaviji prebacivana je na Srbe i Crnogorce, čime je još više razbuktavana mržnja Šiptara prema njima, što je konveniralo i okupatorima, jer su razjedinjene i zavadene mase mogli lakše da porobe.

Iz svih tih razloga, kao i ranije nagomilane mržnje prema staroj Jugoslaviji, gro Šiptara je dočekao okupatora kao oslobođioca, a u slomu stare Jugoslavije video ostvarenje svojih težnji. Ispunila im se najzad želja da se staro promeni, mada je posle njega došlo još crnje — fašistička okupacija. Ali peta kolona se nije na tome zadržala. Podsticana i podržavana od fašističkog okupatora ona je htela da do poslednjeg likvidira naseljenička sela i u tom cilju organizovala je rulje za napade na naseljenike, za njihovo iseljavanje, pljačku i paljenje njihovih kuća. Većina naseljeničkih sela u Metohiji i Drenici, a delom i na Kosovu bila je u vremenu od aprila do jula te godine popaljena. Bande su napadale na sela većinom noću, tako je izgledalo kao da je čitava Metohija u plamenu. Stravična je to slika bila. Kolonisti su se iseljavali, neki su se bez zadržavanja prebacivali za Crnu Goru i Srbiju, ostavljajući čitavu svoju imovinu, a drugi, najsiromašniji, zadržavali su se u gradovima bez imovine (po dve, tri i više porodice u jednom stanu), jer ni tu ni u starom kraju nisu imali ničeg svog. Samo sela Vitomirica i Dobruša, u kojima su postojale jake partiskske organizacije uspele su da se u tim danima održe, pružajući jak otpor pritisku napadača. Docnije, u jesen, i Dobruša je bila pod pritiskom jakih naoružanih bandi iseljena i popaljena, ali uz otpor i borbu koja je trajala nekoliko dana. Seljaci iz ovog sela pod borbom su se povukli u Vitomiricu i Peć i tako spasili od uništenja.

Situacija je tada na Kosovu bila znatno povoljnija. Tamo su bila popaljena samo manja, usamljena naseljenička sela, dok su veća ostala čitava, zahvaljujući stihiji, organizovanoj odbrani i manjem pritisku.

U tim danima, osim iseljavanja naseljeničkih sela, iselio se izvestan broj srpskih i crnogorskih porodica iz gradova Kosova i Metohije usled straha, pritiska i raznih pretnji.

Neobičan i tragičan izgled pružala je tih dana ova oblast, a naročito Metohija. U njenom većem delu mogle su se tada često videti dve slike: s jedne strane, kolone izbeglica popaljenih i iseljenih sela, koje su se kretale u pravcu Crne Gore i Srbije, a, s druge strane, kolone zavedenih i prevarenih Šiptara, svečano obučenih i naoružanih, kako idu u gradove na fašističke manifestacije, koje su se vrlo često održavale.

DRŽANJE PARTIJSKE ORGANIZACIJE PREMA DOGAĐAJIMA KOJI SU USLEDILI POSLE KAPITULACIJE

Partijska organizacija nije zauzela stav za oružanu odbranu sela. Ona je htela da izbegne krvoproljeće sa zavedenim Šiptarima koji su u masama napadali na naseljenička sela, pljačkali ih, palili i iseljavali. Partija u tim trenucima najzad nije imala nikakvog uticaja na šiptarske mase niti je mogla izmeniti tok događaja koji se neslućenom brzinom odvijao. U njenim redovima bilo je vrlo malo Šiptara (onda u čitavoj Oblasti nije bilo ni 20, koliko ih je bilo do rata), a komunistima Srbima i Crnogorcima te mase bile su u tim danima nepristupačne. Bilo je samo slučajeva da na komuniste nisu hteli da napadaju pojedini seljaci, znajući da su i oni stradali za vreme stare Jugoslavije. Jedino što su mogli da čine u to vreme komunisti Crnogorci i Srbi, a što su i radili, bilo je da objašnjavaju naseljeničkim i ostalim srpskim i crnogorskim masama razloge zbog kojih se sve to zbilo, da im ukažu da su za mržnju prema njima krivi predratni vlastodršci (velikosrpska buržoazija) sa svojom hegemonističkom politikom, nenarodni režimi koji su surovo ugnjetavali nezaštićene šiptarske mase, kao i fašistički okupator i peta kolona koji su produbili tu mržnju i nepoverenje, još jače raspirili šovinističke strasti prema nedužnom srpskom i crnogorskom radnom i poštenom življu. Ovako delovanje komunista u ovim masama kod kojih su do rata imali značnog uticaja i koje su ih podržavale u borbi, bilo je potrebno zbog toga da se ne bi i one udaljile s pozicija bratstva i jedinstva koje je Partija postavila kao jedno od osnovnih načela svoje borbe, da se i kod njih ne bi raspirila šovinistička mržnja i želja za osvetom, što je okupator htio i što mu je pogodovalo u planovima razjedinjavanja i porobljavanja naroda Jugoslavije. Srbima i Crnogorcima je objašnjavano da iza svih tih nedela, što čine zavedene mase, stoji ruka okupatora i nje-

govih slugu, dojučerašnjih slugu velikosrpskih hegemonista, aga i begova, pojedinih trgovaca i šovinistički nastrojenih intelektualaca. A da bi to masama bilo jasnije, komunisti u Peći su organizovali degelacije radi protesta kod okupatorskih komandi protiv paljenja, nasilnog iseljavanja i ostalog terora, ali su one, naravno, sve bile odbijene: okupator nije mario za nesreću naseljeničke sirotinje. S tim delegacijama se postiglo bar to da se mase osvedoče i na delu, da je to bila politika okupatora, jer je bilo i malodušnih, koji su počeli da govore da treba moliti okupatora da svojom silom spreči teror i paljevine, i nesvesnih pojedinaca koji su se komunistima, u trenucima očajanja i ogorčenja, obraćali: »Eto vam bratstva sa Šiptarima«.

U nastojanjima da spreči narastanje šovinističke mržnje kod srpskih i crnogorskih masa, naročito naseljenih, iako su bile najviše pogodjene i najviše stradale, Partija je vrlo vidno i brzo uspela, na taj način što je ovaj narod postepeno ali relativno lako organizovala u NOP.

Ovo je bilo potrebno i stoga što su još u ovim aprilskim danima, kao i posle njih, reakcionarni srpski i crnogorski elementi bili počeli da delaju na svoj način i po starom običaju, da raspiruju nacionalnu mržnju prema Šiptarima i želju za osvetom, iako ni traga nije ostalo od građanskih stranaka kojima su pripadali, iako su one s početkom rata nastale. »Da će pobediti saveznici i da će se za sve ovo što čine Šiptari osvetiti, da je malo ono što je činjeno prema Šiptarima, da ih treba za ova nedela strogo kazniti i iseliti« — bile su njihove parole i njihova istupanja.

Ni pomisli o nekom otporu fašističkim osvajačima u petoj koloni kod njih nije bilo. Dok su šiptarski reakcionari, raniji pripadnici jugoslovenskih građanskih stranaka i poslanici na njihovim listama, u okupiranoj zemlji videli ostvarenje svojih iridentističkih težnji i prohteva i stavili se u službu okupatora, dotle srpski i crnogorski reakcionari nisu mogli legalno da nastave svoj rad na ovom terenu, sem u Kosovskoj Mitrovici i okrugu koji je ona zahvatala pod okupacijom. Zato su pošli u »Nedićevu Srbiju« i Crnu Goru i тамо nastavili izdajnički posao. Oni koji su ostali na Kosmetu pritajeno su maštali o povratku starog, a nešto docnije priključili su se četničkoj organizaciji ili sami radili na njenom organizovanju u ovom kraju i stupali u saradnju sa okupatorskom policijom. Pokušaji da omasove četničku organizaciju i prodru šire u mase propadali su im, jer su im komunisti to na vreme onemogućili.

Posle osvajanja, Nemci su se iz većeg dela Kosmeta povukli i ustupili ga svojim saveznicima: Italijanima i Bugarima. Tako je oblast bila podeljena na tri dela: Metohiju i veći deo Kosova dobili su Italijani i pripojili ih svom protektoratu (marionetskoj vladi u Tirani) takozvanoj Velikoj Albaniji; deo bivšeg gnilanskog sreza s desne strane Binačke Morave, Kačanik i Siriničku Župu okupirali su Bugari, a zvečanski (Kosovska Mitrovica), vučitrski i lapski (Podujevo) rez zadržali su Nemci, s tim što su Podujevo odmah, a Kosovsku Mitrovicu i Vučitrsku proleća 1942. godine, pripojili Nedićevoj Srbiji, stvorivši neku vrstu kvislinškog dvovlašća — bilo je tu i Šiptara i Srba izdajnika u vlasti. Cilj Nemaca je bio da »Trepču« sami koriste.

Na području koje su držali, Bugari su organizovali organe vlasti kakve su i u svojoj zemlji imali, smatrajući i ovo okupirano područje kao novi deo Bugarske. U tom smislu naređivali su srpskim seljacima da menjaju svoja prezimena u bugarska, otvarali škole na bugarskom jeziku, koje nisu mogli da održe.

Nemci su na području Kosovske Mitrovice i ostalih delova Kosova koje su zadržali, stacionirali treći bataljon 737 puka 717. nemačke divizije, formirali krajskomandanturu 838, jači centar Gestapoa i feldžandarmeriju. Skoro odmah organizovali su i kvislinšku vlast uz pomoć Džafer Deve i ostalih petokolonaških elemenata kao i veliko-albanski nastrojenih fašističkih emigrantskih grupa koje su sa »Kosovskim komitetom«, na čelu s Bedri Pejanijem i Redžepom Mitrovicom nagrnule iz Albanije za italijanskom vojskom, a potom se, u prvo vreme, skoncentrisale većim delom u Kosovskoj Mitrovici u težnji da je kao jak privredni centar zadrže za »Veliku Albaniju« i prošire što više njene granice. Formirana je bila i fašistička šiptarska žandarmerija u kojoj su primani najgori elementi, a za njenog komandanta postavljen je Bajazit Boljetinac, koji je kao pitomac kraljevskog dvora pre rata završio vojnu akademiju u Beogradu. Ostali komandni kadar u njoj sačinjavali su razni raniji emigranti, oficiri bivše Zoguove vojske i drugi. Osim nje, naoružane su bile i druge grupe u civilu koje su pljačkale i vršile teror nad srpskim življem i služile docnije kao udarna snaga protiv partizanskih jedinica u Srbiji i Crnoj Gori, a potom i na Kosmetu, pa čak i u Albaniji. Nešto kasnije formirana je bila i prefektura (okružno načelstvo) u Kosovskoj Mitrovici koja je upravljala kao organ kvislinške vlasti na teritoriji srezovala zvečanskog, vučitrskog, lapskog i novopazarskog, na čelu s prefektom Ibrahimom Ljutvijem iz Prizrena. Ova vlast je i

na ovom terenu, pa čak i u Novom Pazaru, gde se ne govori šiptarski, otvarala škole na šiptarskom jeziku.

Ovakvo brzo i organizovano preuzimanje vlasti i na ovom terenu koji nije bio zvanično pripojen »Velikoj Albaniji« već ostao kao posebno područje pod Nemcima sa šiptarskom kvislinškom vlašću, koja se kasnije zadržala i u takozvanoj Nedićevoj Srbiji — upečatljivo pokazuje da se velikoalbanska fašistička reakcija sa iredentističkim aspiracijama prema jednom delu jugoslovenske teritorije, pod okriljem fašističkih osvajača, još od ranije pripremala i organizovala za ovaj poduhvat. To pokazuje i ranija špijunska aktivnost iredente na ovom terenu, kao i poznata organizacija »Besa« koju je albansko poslanstvo u Beogradu formiralo uvlačeći u nju, putem stipendija i drugim podmićivanjem i neke studente šiptarske narodnosti. Posle okupacije Albanije istu organizaciju je preuzeelo italijansko poslanstvo koje se preko nje informisalo o stanju u Jugoslaviji, naročito u pograničnim krajevima prema Albaniji, i delovalo na šiptarske mase. Bilo je slučajeva da su ovoj organizaciji prisupili i studenti koji su dотле bili tretirani od svojih drugova kao napredni i bili povezani s organizacijom naprednih studenata s Kosova i Metohije na Beogradskom univerzitetu. Posle okupacije Jugoslavije oni su se odmah stavili u službu okupatora i zauzimali odgovornije položaje u kvislinškoj vlasti.

Uskoro, pod okupacijom, velikoalbanski kvislinški elementi formirali su organizaciju »Ljilja kombtare Šiptare« (Nacionalni savez Šiptara) na čelu sa Ferat-beg Dragom. S proleća 1942. godine, kada je ovo područje (K. Mitrovica, Vučitrv, Podujevo i Novi Pazar) pripojeno »Nedićevoj državi«, ova organizacija je delegirala u Nedićevu vladu za komesara sina Ferat-beg Drage Ali Dragu. Tako je na ovom terenu — posle svih zločina koji su počinjeni i s jedne i s druge strane, četnika nad šiptarskim življem i šiptarskih fašista nad srpskim življem, ne samo u haotičnim aprilskim danima, već i docnije pod okupacijom i uz podstrek okupatora — došlo do saradnje između srpske nedićevske i četničke i šiptarske fašističke reakcije pod okriljem Nemaca, na liniji borbe protiv NOP-a.

Potom je na ovom području, naročito u Kosovskoj Mitrovici i Trepči, stvoren čitav konglomerat kvislinških oružanih formacija: tu su bili i šiptarski fašisti, i nedićevci, i ljetićeveci, i belogardejci, a docnije u Trepči i Bugari, koji su čuvali logor u kome su bili uhapšeni pripadnici NOP-a sa šireg područja naše zemlje, dovedeni da bi radili u rudniku.

Italijanski fašistički okupator, kome je pripao najveći deo Kosova i Metohije, takođe se brzo sredio. On je ovo područje

zaposeo delovima svoje divizije »Pula«, a u Prizrenu se nalazio štab 14. armijskog korpusa 9. italijanske armije, kome je pripadala i ova divizija. Osim toga Italijani su na ovom području držali i četvrti mobilni karabinijerski bataljon koji je imao oko hiljadu karabinijera. U svakoj opštini bila je po jedna karabinijerska stanica sa po desetak karabinijera, dok su u gradovima imali po 20 do 30. Ovde se nalazio i 7. finansijski bataljon, koji je, budući naoružan, takođe predstavljaoružanu snagu okupatora. Obavještajne službe SIM (Servicio informativo militare — vojna obaveštajna služba) i OVR-a (kontraobavještajna služba, infiltrirana po fašističkim federatima) takođe su od prvih dana delovale protiv KPJ i NOP-a. Obe službe su imale svoje plaćene agente, a zavrbovale su na ovom području nove, koji su im služili za otkrivanje pristalica NOP-a.

Italijani su brzo organizovali i kvislinšku vlast, u čemu su im pomogli peta kolona sa Kosmeta, Kosovski komitet sa Bedri Pejanom i Redžepom Mitrovicom i drugim fašističkim elementima koji su se za njima odmah dovukli iz Albanije. Na teritoriji koju su okupirali formirali su tri okruga sa sedištem u Prizrenu, Peći i Prištini. U ovim okruzima bile su organizovane prefekture (okružna načelstva) na čelu sa prefectima — šiptarskim fašistima. U sreskim mestima bile su formirane nondprefekture (sresa načelstva), a po opštinama takozvane komune. Pri gradskim opštinama postojala je gradska policija, sastavljena od po 20 do 30 naoružanih plaćenih policajaca, dok je pri seoskim opštinama bilo po 10 do 15 takođe naoružanih i plaćenih policajaca — pandura, koji su bili vezani za opštinu, ali po političkoj liniji i sa karabinijerima i kvesturama. Pored toga ova vlast se oslanjala i na masu naoružanih ljudi (Šiptara) u civilu, koji su je pomagali kad god joj je trebalo, naročito pri pojavi naoružanih pripadnika NOP-a.

U središtima okruga bile su formirane direkcije kvestura koje su bile vezane direktno za kvislinško ministarstvo unutrašnjih dela Albanije, a horizontalno za prefekte. Njihov delokrug je bio uglavnom u gradovima: politički i kriminalistički. U svim kvesturama nalazio se po jedan savetnik Italijan, a imale su i po 30 do 40 naoružanih kvesturaca. Italijani su na Kosmetu formirali jedan bataljon fašističke milicije crnokošuljaša (kamice nere) od domaćih izdajnika, krajnjeg ološa, koji je počinio razne zločine po oblasti. Oni su pomagali karabinijeriji u racijama, pretresima sela, tučama pristalica NOP-a itd. Ova jedinica u stvari je bila vojnička formacija fašističke partije, koja je imala neograničeno ovlašćenje za hapšenje, pa i za ubistva seljaka i građana.

Pored toga i masovne vulnetarske grupe koje je okupator organizovao protiv snaga NOP-a ne samo na Kosmetu već i na okolnim terenima, u Crnoj Gori i Srbiji, činile su znatnu oružanu snagu okupatora, s obzirom na njihovu brojnost, jer je okupator uspevao da mobiliše u njih i poveći broj zavedenih Šiptara.

Italijanski okupator je na vrlo vešt način pridobio za saradnju i do tad nekompromitovane, uglednije Šiptare, koji su imali u masama politički uticaj i bili smatrani kao patrioci.

Na Kosmetu su Italijani formirali i organizacije svoje fašističke partije. Tako su u sedištima okruga bili federati (organizacije f. p. za okrug), u sedištima srezova faše (sreske organizacije f. p.), u nekim opština opštinske faše a u pojedinim selima su postojale najniže instance fašističke partije »kapo nukla« (starešina jezgra). Federat u Prizrenu imao je pet faša: u Prizrenu, Orahovcu, Dragašu, Suvoj Reci i Đakovici. Federat u Peći šest faša: u Peći, Istoku, Srbici, Rožaju, Tutinu i Plavu, jer je pećka prefektura zahvatila i te krajeve Sandžaka i Crne Gore. Federat u Prištini imao je tri faše: u Uroševcu, Gnjilanu i Prištini.

Ovakva brza konsolidacija okupatora na Kosovu i Metohiji, naročito na području koje su držali Italijani, znatno je otežala rad Partije, pogotovo u prvo vreme. Sama deoba ove oblasti takođe je delovala u ovom smislu i onemogućila je Oblasnom komitetu da brže i uspešnije interveniše i pomogne partijskim organizacijama, naročito u Kosovskoj Mitrovici i okolini, gde su uslovi za rad bili teži, zbog prisustva Gestapoa i drugih neprijateljskih snaga, bez obzira na organizovane revolucionarne snage. Osim toga, pomoć toj organizaciji bila je potrebna i zbog unutarnjih slabosti koje je imala (osobito njena rukovodstva) i uoči rata i pod okupacijom.

Ovakva deoba oblasti posebno se nije dopala nacionalistički zatrovanim petokolonaškim elementima šiptarske narodnosti, jer umesto da se granice Velike Albanije prošire sve do Skoplja i do Niša, kako su oni želeli, uključujući i te gradove, oni su izgubili i veliki privredni centar u Kosovskoj Mitrovici i druge okolne krajeve. Zbog toga su više puta, uz blagonaklono gledanje i podsticanje Italijana, organizovali masovne fašističke demonstracije u gradovima Kosmeta koji su bili pod njihovom i italijanskom vlašću, na kojima je frenetički skandirano: Skoplje, Niš, Kačanik, Kosovska Mitrovica, Vučitrn, ujedno izvikujući imena Hitlera, Musolinija.

Odmah posle dolaska okupatora počele su da funkcionišu i druge javne službe, da radi trgovina, da se otvaraju škole, preduzeća i radionice počele su proizvodnju itd. Sve ovo zava-

Ive Šubic: KOLONA (linorez)

ravalo je mase i ulivalo im poverenje u snagu okupatora i tzv. Veliku Albaniju. Naročito je impresivno delovalo na šiptarske mase i podhranjivalo im iluzije da su oslobođene, to što je funkcionala kvislinška administracija na šiptarskom jeziku, u kojoj su bili isključivo Šiptari, iako je bila fašistička. Delovalo je i isticanje šiptarske zastave, iako sa fašističkim amblemom i uz fašističku italijansku zastavu, zatim otvaranje škola samo sa šiptarskim nastavnim jezikom, bez obzira što se omladina vaspitavala u duhu ljubavi prema fašističkoj Italiji i Musoliniju, čijim su slikama udžbenici bili obilato ilustrovani. Impresioniralo je i vraćanje zemlje šiptarskim seljacima koja je bila oduzeta agrarnom reformom, kao i one zemlje koju su raskrčili i obradili naseljenici, zatim dozvola za nošenje oružja i dr.

Pored toga italijanski fašistički okupator je uz pomoć petokolonaških elemenata, veoma reakcionarnih i fašistički nastrojenih, koje je postavio na vlast kao prefekte, nondprefekte, predsednike komuna i na druga mesta i položaje u vlasti ili ih na drugi način koristio u svojoj službi, razvijao vrlo jaku propagandu, trovao mase fašizmom i razbuktavao šovinističke strasti protiv Srba i Crnogoraca. Pred raspaljene i zatrovane fašističke manifestante, Srbi i Crnogorci morali su se daleko sklanjati da ne bi bili napadnuti i pretučeni, jer noću su stalno fašističke bande napadale na preostala naseljenička i druga srpska sela i tu i tamo vršili po neko ubistvo i sprovodile opšti teror. U ovakvoj situaciji došlo je do formiranja oružanih snaga radi odbrane srpskih i naseljeničkih crnogorskih sela, koje je Partija ili organizovala ili docnije, ukoliko tada tu nije bilo partitske organizacije, priključivala narodnooslobodilačkom pokretu i dalje proširivala i organizovala u veće pozadinske vojne jedinice sa kojima je i politički i u vojnem pogledu radila, štitila s njima sela i svestrano pripremala u njima ljude, i muško i žensko, za oružanu borbu protiv okupatora. Preko njih je delovala i u smislu razvijanja bratstva i jedinstva sa šiptarskim narodom koji je odvajala od pljačkaša, palikuća i fašističkih grupa i formacija, bez obzira na njihovu masovnost. Partija je nastojala da mase sjedini u borbi protiv okupatora.

BORBA PARTIJSKE ORGANIZACIJE U USLOVIMA FAŠISTIČKE OKUPACIJE DO POZIVA CK KPJ NA ORUŽANI USTANAK

U ovako teškim danima i u ovom kraju naše zemlje, KPJ je jedino ostala verna narodu i s narodom, radila politički s njim, organizovala ga za borbu protiv fašističkih okupatora i njihovih najamnika. Još u ratnim aprilskim danima, kada su se jedinice stare jugoslovenske vojske počele raspadati, komunisti

su, zajedno sa ostalim rodoljubima počeli da skupljaju i sklanjaju oružje, jer se nisu mogli pomiriti s tim da je protiv fašističkih osvajača rat završen i narodi konačno porobljeni. (Mada je direktiva o prikupljanju i sklanjanju oružja došla sa izvesnim zakašnjenjem, ipak je oružje bilo prilično sačuvano).

Bez obzira na komplikovanu i tešku situaciju, u partijskom rukovodstvu i organizacijama ni jednog momenta nije posustala volja, niti odlučnost, da se sa fašističkim porobljivačem, koji je na ovom terenu vrlo perfidno i rafinirano nastupao pred šiptarske mase, razračunava oružano i s krajnjim naporima svojih snaga.

U to se vreme partijska organizacija na ovom terenu našla u vrlo teškom položaju. U bivšem Đakovičkom srežu ona je sa iseljavanjem naseljenika, od kojih je bila uglavnom sastavljena, gotovo potpuno nestala. Ostali su samo jedan komunist u Đakovici i nekoliko simpatizera Partije. Partijska organizacija u Prizrenu, odlaskom pojedinih članova bila je proređena, svedena na svega četiri — pet članova. U Kosovskoj Mitrovici i na Rudniku organizacija je takođe bila proređena i organizaciono nesređena, jer je uoči rata policija uspela da izvrši šиру provalu u njene redove zbog slabog držanja nekih komunista na saslušanju, čime je ovoj partijskoj organizaciji još tada bio nanet osetan udar i što ju je znatno oslabilo, a zatim i zbog odlaska pojedinih članova Partije sa ovog terena u aprilu mesecu. U pećkom srežu partijske celije su ostale samo u gradu i u selima Vitomirici, Dobruši i Goraždevcu, jer su ostala naseljenička sela, u kojima su postojale partijske celije, bila u aprilu popaljena i iseljena. I u ovom srežu, zbog prisilnog iseljavanja i odlaska komunista u druge krajeve partijska organizacija bila je brojno smanjena. Gotovo u svim srezovima likvidirana je bila partijska tehnika, koju je trebalo iznova stvarati. Ovakvo stanje partijske organizacije tih dana na Kosmetu, prikazuje i tadašnji organizacioni sekretar Oblasnog komiteta Boro Vukmirović u izveštaju koji je poslao drugu Titu 23. marta 1942. godine:

»Naša organizacija je bila, kao što ste bili obavešteni, dolaskom okupatora razbijena. Najbolji kadrovi su otišli. Počelo se iznova, sporo je išlo organizaciono jačanje. Ostatak drugova nije mogao da da od sebe onoliko koliko je mogao, pošto nisu shvatili liniju i nisu se mogli snaći.«

U drugoj polovini aprila Oblasni komitet KPJ je doneo odluku da se privremeno skloni sa ovog terena u Crnu Goru, da ne bi pao u ruke fašističke policije, jer je doznao da je ona došla do spiskova jednog broja komunista koji su do rata bili hapšeni. Pre polaska, Oblasni komitet je formirao privremeno

oblasno partijsko rukovodstvo od mlađih i nekompromitovanih komunista iz Peći. Posle petnaestak dana svi članovi biroa Oblasnog komiteta, po direktivi CK KPJ, vratili su se u Peć i intenzivno nastavili politički da rade na svom terenu: da konsoliduju i proširuju partijske organizacije i uspostavljaju redovnije veze s njima, što je, međutim, išlo sporo, s obzirom na teške uslove za kretanje komunista.

U ovo vreme, u privremenom zarobljeničkom logoru u Skadru nalazio se među zarobljenim vojnicima i jedan broj komunista sa Kosmeta a naročito iz Metohije. Zbog toga me je Oblasni komitet uputio u Skadar da bih se s njima na neki način povezao, upoznao ih sa situacijom na terenu i preneo im direktivu da iz logora beže. Ja sam uspeo da dođem do Skadra i da razgovaram s njima u logoru, posle čega sam se vratio. Za kratko vreme i oni su uspeli da se svi izvuku i vrate ili na Kosmet ili u Crnu Goru, gde su uzeli učešća u ustanku.

Nešto kasnije Oblasni komitet je, po zadatku dobijenom od CK, prebacio jednim kamionom, ilegalno preko Peći za Crnu Goru, jednu veću partijsku štampariju iz sela Pantine, između Kosovske Mitrovice i Vučitrna, gde je bila uoči rata doneta iz Beograda.

U maju je sekretar OK KPJ Miladin Popović pošao u Beograd da bi se upoznao s direktivama CK KPJ o radu i borbi u novonastalim uslovima. Pri povratku je svratio u Kosovsku Mitrovicu, reorganizovao Mesni komitet KPJ i upoznao ga sa zadacima i direktivama, a zatim se vratio u Peć, gde takođe upoznaje partijsku organizaciju i Oblasni komitet sa stavovima CK KPJ poznatog Majskog savetovanja. U smislu ovih novih direktiva partijska organizacija nastavlja s pojačanim radom na okupljanju i organizovanju masa, na objašnjavanju političke situacije u zemlji i svetu i na njihovom pripremanju za borbu. Među srpskim i crnogorskim masama radi na objašnjavanju nemilih pojava koje su ih pogadale, na objašnjavanju uzroka držanja zavedenih Šiptara prema njima, što ih je ozlojeđivalo i izazivalo negativne reperkusije na njihovo raspoloženje prema njima. Kod šiptarskih masa partijska organizacija je nastojala da prodre i postigne svoj uticaj.

Na sastanku, održanom krajem maja, OK donosi odluku da partijske organizacije u srpskim i crnogorskim naseljeničkim selima organizuju i rukovode oružanom odbranom sela od fašističkih bandi i rulja, koje su ih napadale radi pljačke, terora i iseljavanja, da bi se dočepali njihovih imanja i zemlje. Tako su branjene Dobruša i Vitomirica u Metohiji i mnoga sela na Kosovu, kao Vrelo, Pomazatin, Staro Gracko, Tankosić, Softović, Grbole i druga.

U ovo vreme OK izdaje jedan proglaš narodu Kosova i Metohije na šiptarskom jeziku, u kome ukazuje na lik okupatora i njegovu politiku usmerenu na rasplamsavanju bratoubilačke borbe, da bi lakše zavladao i držao u pokorenosti narodne mase, da bi skrenuo pažnju sa sebe na njihove međusobne razmirice, koje je podsticao i zaoštravao. Ukazivao je Šiptarima, a to je činjeno i kroz stalnu agitaciju i politički rad u raznim vidovima, da im srpske i crnogorske mase nisu krive za težak položaj koji su imali u staroj Jugoslaviji kako im to prikazuju okupator i njegove sluge, već velikosrpska i ostala reakcija stare Jugoslavije, koja je ne samo njih, već i te mase eksploatisala i socijalno ugrožavala. Ukazano im je da ih okupator obmanjuje kad im se prikazuje kao oslobođilac, a da je jedini put oslobođenja za njih i sve porobljene narode — bratstvo i jedinstvo svih nacionalnosti u borbi protiv fašističkog porobljivača. Zato treba da se ujedine zajedno sa Srbima i Crnogorcima i da pod rukovodstvom KPJ povedu borbu za pravo oslobođenja. Međutim, ovaj proglaš nije široko prodro u šiptarske mase, jer nije bilo ni dovoljno ljudi da ga rasture. Šiptara, članova KPJ, bilo je vrlo malo, a i to su bili još mladi komunisti, bez iskustva i jačeg uticaja u masama, pogotovo što je situacija bila takva da je bilo nemoguće komunistima Srbima i Crnogorcima da priđu Šiptarima, sem izuzetno pojedinim ličnim prijateljima, da bi im izložili svoje poglede ili doturili letke i proglaše.

Ali ne samo što partijska organizacija nije imala uticaja na ove mase, već nije uspela da ostvari minimalni uticaj ni na Šiptarsku inteligenciju, koja je bila zaista malobrojna, ali ne i beznačajna u tom smislu, jer je samo na Beogradskom univerzitetu pred rat bilo preko 50 studenata Šiptara. Međutim, odmah po dolasku okupatora, oni su, sa neznatnim izuzetkom, pali na pozicije velikoalbanske reakcije i stavili se u službu okupatora, što svedoči o njihovoj niskoj političkoj svesti i neshvatanju karaktera fašizma i štetnosti fašističke okupacije. Treba istaći da je i kod njih italijanski okupator veštio nastupao, nudeći svima položaje u vlasti i šaljući ih na školovanje i šetnje po Italiji bez obzira kome su do tada politički pripadali. U ovom smeru davali su inicijativu i pripadnici ranije organizacije »Besa«. Partijska organizacija je preduzimala sve da ih odvrati od toga, ali u tome nije uspela sem u izuzetnim slučajevima. Nedvosmisleno od tih studenata, ne računajući nekolicinu koji su već bili oprobani komunisti, najbolje se držao i javno istupao Gani Čavdarbaši iz Prizrena. Takav je on bio i pre i u toku rata.

S obzirom na sasvim drugačiji položaj srpskog i crnogorskog naroda pod okupacijom, kao i na prodom koji je Partija

postigla pre rata kod njega, partijskoj organizaciji je bilo lakše da ih pridobije za svoje ciljeve i da ih organizuje. Osećajući se porobljenim, a usto ogorčeni na okupatora i fašistički pore-dak zbog terora koji je organizovao protiv njih, a ne želeći ni povratak na staro, Srbima i Crnogorcima je bilo prijemčivo sve ono za šta se Partija borila. Tako su oni predstavljali u ovom kraju njen siguran oslonac. Reakcija nije mogla među njima ostvariti bilo kakav uticaj, sem kod jednog dela koji je bio u aparatu vlasti stare Jugoslavije, ili ekonomski bolje situiran pre rata.

Oblasnom komitetu su pomogle u radu i zauzimanju pravilne orijentacije još prvih meseci posle kapitulacije, ne samo direktive koje je preneo Miladin Popović, već i proglaš CK KPJ od 15. aprila i Prvomajski proglaš CK KPJ. Sa ovim proglašima upoznali su se članovi KPJ i jedan deo naroda. Prvomajski proglaš, koji je ukazivao na potrebu odlučne borbe protiv nacionalne mržnje, a za bratstvo i jedinstvo masa, imao je izvesnog odjeka u narodu. Posebno je bilo značajno što je proglaš skrenuo pažnju narodu da u tom kraju postoje i rade organizacije KPJ koja ih poziva na otpor i borbu protiv okupatora. Ovaj proglaš bio je rasturen širom Kosmeta i to na oba jezika.

Ovakva aktivnost partijske organizacije nije ostala nezapažena, pa je okupatorska policija nastojala da prodre u njene redove i da je likvidira. Neprijatelj se od prvih dana interesovao za aktivnost Partije. Poznato je da su Nemci još od pre rata sarađivali s policijom stare Jugoslavije i evidentirali pojedine komuniste, a svakako su znali i o delovanju revolucionarnog radničkog pokreta i na Kosmetu, a posebno u »Trepči« i u Peći, s obzirom na akcije koje su tamo vođene. Oni su tako uspeli da odmah angažuju neke ranije policijske agente i da prošire obaveštajnu službu novim agentima preko kojih su saznavali o pojedinim komunistima i pokretu. Zbog toga su doncije, naročito početkom 1942. godine, pa sve do završetka rata, izvršili više većih provala u organizaciju K. Mitrovice i nanosili joj vrlo teške udare. Italjani su takođe, još pre rata, ubacivali na Kosovo i u Metohiju svoje agente i interesovali se, pored ostalog, i za rad komunista i partijskih organizacija. Posle okupacije ovog kraja oni su nastavili da rade u tom pravcu, s tim što su malo kasnije počeli da traže agente i saradnike među Srbima i Crnogorcima, jer se nisu hteli ni ovakom saradnjom da zamere Šiptarima i stvore kod njih podozrenje prema sebi. Tek pojavom prvih četničkih organizacija javili su se kolaboracionisti i među Srbima i Crnogorcima, koji su služili okupatorskoj policiji kao denuncijanti svojih sunarodnika. Taktika Italijana bila je da se Šiptari pridobiju i vežu za njih. Oni su to radili na taj način što su sebe prikazivali kao njihovog oslo-

bodioca, a Srbe i Crnogorce kao njihovog zajedničkog neprijatelja. Namera im je bila da se na taj način svaka saradnja Šiptara sa Srbima i Crnogorcima onemogući.

Zbog ovakve situacije Oblasni komitet je još u junu izdao direktive da svi kompromitovani drugovi pređu u ilegalstvo, a da ostali žive i rade vrlo oprezno i polulegalno, da ne bi padali u ruke neprijatelja.

Teškoće za Partiju u prvim mesecima okupacije u ovom kraju bile su i te što nije bilo organizacije na celom području, već su se komunistički orientisani drugovi, zajedno sa ostalim rodoljubima, sami snalazili i preduzimali izvesne mere da se organizuju i približe masama, radi očuvanja borbenog morala i spremnosti da se ne pokore okupatoru i njegovim slugama. Takav slučaj bio je u Uroševcu i Gnjilanu, gde su počele da se stvaraju grupe naprednih ljudi, rodoljuba, naročito posle izbijanja ustanka u Srbiji i Crnoj Gori. U prištinskom kraju, grupa kandidata za članove KPJ u gradu i partijska ćelija u selu Vrelu, bili su oformljeni još uoči rata. Neki komunisti koji su se posle okupacije zemlje našli na ovom terenu (Živojin Čurčić Srđa, Aca Marović i drugi), iako nisu bili povezani ni s kojim većim partijskim forumom (ni sa Oblasnim komitetom), počeli su postepeno organizovano da rade po uzoru na rad u drugim krajevima i prema direktivama do kojih su dolazili u to vreme preko proglaša i ostalih materijala CK KPJ.

U Metohiji i u Kosovskoj Mitrovici, do početka jula, partijska organizacija se organizaciono sredila, mada joj je članstvo bilo prepolovljeno, s obzirom na stanje uoči rata. Ali partijska organizacija je do jula primila jedan broj novih članova, te je u to vreme imala preko 100 ljudi u svojim redovima: oko 60 u pećkom srežu, oko 40 u Kosovskoj Mitrovici, 10 u Prizrenu, 7 u Prištini i jednu partijsku ćeliju od nekoliko članova u Đakovici.

Krajem juna, Oblasni komitet je održao prošireni sastanak na kome je analizirao i ocenio svoj rad od okupacije zemlje i dao ocenu političke situacije u Oblasti, koja se uglavnom stajala u ovome: da partijska organizacija među Šiptarima nema još nikakvog uticaja, tj. da je gro Šiptara na reakcionarnim pozicijama, dok je uticaj na Srbe i Crnogorce, onamo gde je postojala i delovala partijska organizacija, ojačan, naročito u Peći i »Trepči«. Konstatovano je bilo i to da je organizacija delimično razbijena i oslabljena, te je po broju spala ispod polovine pređašnjeg i da je iz ovog kraja dobrim delom otisao najbolji kadar.

U vezi s napadom Nemačke na SSSR na ovom sastanku je bio određen niz zadataka: da se populariše SSSR; da se raz-

biju simpatije i vera šiptarskih masa u fašističku Nemačku; da se onemogući da šiptarski narod posluži kao vojska kontrarevolucije; da se pripreme uslovi i teren za akcije. Postavljeni su bili i drugi organizacioni zadaci: da se ojačaju oslabljene organizacije, povežu pojedini partijci, da se prodre u krajeve где nema organizacije, ojača organizacija u »Trepči«, pronadu nove forme za okupljanje svih zdravih elemenata naroda u pokret, pojača rad među omladinom i stvore odredi koji će biti jezgro buduće vojske.

Na kraju je ocenjeno da je situacija izvanredno teška i da od komunista zahteva još veću snalažljivost, upornost i požrtvovanost u radu.

U to vreme, nešto posle sastanka, Oblasni komitet je dobio zadatke od CK KPJ: da se onemogući rad »Trepče« i po ceni velikih žrtava; da se na svaki način spreči ma kakav transport Šiptara za borbu protiv SSSR, kao i protiv ustanika u Srbiji i Crnoj Gori; da se učvrsti organizacija i da se na svaki način uspostavi veza sa komunistima u Albaniji.

Napadom Nemačke na Sovjetski Savez stvaraju se bolje perspektive za borbu i pobedu, nastaju uslovi za još šire okupljanje srpsko-crnogorskih masa oko Partije i njene političke linije, te su i okupatori zbog toga pojačali budnost. Radi dezinformacije okupator je Srbima i Crnogorcima zabranio držanje radio-aparata, ali je zato partijska organizacija u celom kraju organizovala izdavanje vesti sa frontova i o borbama u zemlji, koje su svakodnevno hvatane preko skrivenih radio-aparata, umnožavane na partijskoj tehnici i rasturane rodoljubima u gradovima i selima. Zbog naraslih potreba za štampanjem materijala, Oblasni komitet i partijska organizacija posvećuju posebnu pažnju organizovanju tehnike. Tako se prvih julskih dana organizuju partijske tehnike u Peći i Kosovskoj Mitrovici, a nešto kasnije i u Prizrenu, Đakovici i Prištini. Partijska rukovodstva ubrzano rade i na daljem proširenju i učvršćenju organizacije, na njihovom povezivanju i što jačem aktiviziranju za rad u narodu.

RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE NA ORGANIZOVANJU ORUŽANE BORBE POSLE 4. JULIA I PRVI PODUHVATI

Poziv CK KPJ od 4. jula narodima Jugoslavije na ustank odjeknuo je i u ovom kraju i dao konkretnu smernicu Oblasnom komitetu za dalji rad i organizovanje oružane borbe. U tom smislu Oblasni komitet organizuje u prvoj polovini jula vojni komitet u Peći, kojim je rukovodio organizacioni sekretar Oblasnog komiteta Boro Vukmirović, a članovi: Mitar Radusi-

nović i Pavle Brajović. Vojni komitet je odmah počeo da radi na organizovanju vojnih desetina i priprema za oružanu borbu i ako su uslovi za izvođenje akcija, usled raspoloženja šiptarskih masa koje su bile najbrojnije, bili još vrlo teški. Pored toga, okupator je u Oblasti držao dosta jake vojne i policijske snage.

Međutim, baš u to vreme, uoči ustanka u Crnoj Gori, Oblasni komitet je dobio direktivno pismo delegata CK KPJ iz Crne Gore, kojim ga upoznaje sa zadacima o novonastaloj situaciji posle napada na SSSR i ustanka u Srbiji, koji je i na ovom području imao velikog odjeka. U pismu je stajalo da ne treba ići na oružani ustanak na Kosmetu, jer za to nema uslova, već da treba postepeno pripremiti narod i stvarati uslove za oružanu borbu; za sada, stajalo je dalje u pismu, treba izvoditi sitne sabotaže i diverzantske akcije. Na osnovu ovog pisma i procene situacije u oblasti, koja još nije pružila nikakve mogućnosti za veće oružane akcije, Oblasni komitet se orientisao na brzo pripremanje naroda za oružanu borbu političkim radom, na proširenje i jačanje organizacije KPJ i SKOJ-a i formiranje ostalih organizacija narodnooslobodilačkog pokreta. Meseci jul, avgust i septembar bili su ispunjeni intenzivnim radom u ovom pravcu na većem delu terena koji su držali Italijani, dok je još sredinom jula na jednom sastanku Oblasnog komiteta bila doneta odluka da se na terenu Kosovske Mitrovice izvedu veće akcije, tj. da se onesposobi rudnik »Trepča«, veliki privredni objekat, koji je nemački okupator od prvih dana počeo punim kapacitetom da koristi u ratne svrhe. Takođe je bilo odlučeno da se formira partizanski odred u koji bi se povukao veći broj komunista i rodoljubivih građana sa tog terena, gde im je opstanak inače bio vrlo težak zbog jakih neprijateljskih snaga i velike budnosti Gestapoa zbog značaja rudnika. Zatim je bilo rešeno da se u tom pravcu prebacuju i komunisti i ostali rodoljubi iz Metohije i sa Kosova i tako stvari baza sa koje će se dalje razvijati oružana borba na Kosmetu.

Pri donošenju ove odluke Oblasni komitet se rukovodio naročito time što je smatrao da su na ovom terenu postojale znatne revolucionarne snage, koje su činili klasno svesni i organizovani rudari »Trepča«, kao i ostali rodoljubivi radni ljudi toga kraja, zatim što je ocenio da je ovaj teren sa prostranim zaledjem koje je činio susedni deo Srbije, naseljen stanovništvom koje je neprijateljski gledalo na nemačkog okupatora — vrlo pogodno za stvaranje partizanskih jedinica i otpočinjanje oružane borbe protiv okupatora na njemu, što nije bio tada slučaj sa ostalim krajevima Kosova i Metohije. Što se tiče onesposobljavanja »Trepče« za proizvodnju, smatralo se da to neće biti problem, s obzirom na postojanje jače partijske organizacije

rudara, na njihove revolucionarne kvalitete, kao i na relativno laku izvodljivost akcije: trebalo je samo onesposobiti pumpe za vodu, prekinuti električni vod koji je napajao elektromotore i za kratko vreme rudnik bi bio potopljen podzemnim vodama. Iscrpljivanje vode iz svih horizonata bilo bi vrlo teško i rudnik ne bi mogao dugo da radi. Time bi bili dovedeni i ostali, još neorganizovani rudari u situaciju da se bore, a i politički efekat, na širem okolnom području, bio bi veći.

Radi uspešnog sprovodenja ovako važnih zadataka na terenu Kosovske Mitrovice i Trepče, Oblasni komitet je 17. jula uputio tamo svog člana biroa Krstu Filipovića, koji je tamоšnjoj partijskoj organizaciji trebalo da prenese direktive, s tim da se one, uz njegovu pomoć obavezno i izvrše. Međutim, Mesni komitet, zbog niza svojih slabosti, vrlo je površno i labavo prisao izvršenju ovog zadatka, uprkos svih nastojanja delegata Oblasnog komiteta. Štaviše delegat nije uspeo da se poveže ni sa partijskom organizacijom u rudniku iako je to izričito zahtevao. O svemu ovome delegat je odmah izvestio Oblasni komitet i predložio da se iz Peći uputi nekoliko izraslijih drugova koji bi pomogli u izvršavanju zadatka na onesposobljavanju rudnika. Ali, Mesni komitet Mitrovice nije se s tim složio, što je govorilo o neshvatanju ozbilnosti ovog zadatka. Zato je Oblasni komitet odlučio da za Kosovsku Mitrovicu pode i sam sekretar OK Miladin Popović. Međutim, i on je naišao na sličan prijem kod MK. Štaviše ni njemu ni Krsti Filipoviću nije bio obezbeđen ni smeštaj, već su se morali sami da snalaze, iako su u tom mestu mogli odmah pasti u oči policiji i biti uhapšeni. Smestili su se kod jedne komunističke porodice, vrlo kompromitovane još od pre rata. Na kraju, ipak, posle niza sastanaka i drugih mera, prišlo se delimičnom izvršavanju zadatka. Prvo je izvršena sabotaža na žičari kojom je prevožena ruda sa rudnika u topionicu u Zvečanu. Međutim, ovo nije imalo neki ozbiljniji značaj. Naprotiv ovo je samo opomenulo okupatora da preduzme jače mere obezbeđenja rudnika. Žičara nije radila svega nekoliko sati. Ovo je, u stvari, bio propust, jer je akcija mogla biti efikasnija da je rudnik potopljen, čime bi se okupatoru nanela veća šteta. Ovaj propust bio je jedan od većih neuspeha partijske organizacije u Kosovskoj Mitrovici, kao i Oblasnog komiteta, koji nije bio još uporniji u postavljanju i izvršenju ovog zadatka, kako je to situacija nalagala. Posle akcije na žičaru, 7 rudara komunista još iste noći je pošlo na Kopaonik, gde je 25. jula od njih i još od pedesetak boraca pridošlih sa rudnika, iz Kosovske Mitrovice, Ibarske doline i Raške, formiran Kopaonički partizanski odred, koji je operisao na terenu Kopaonika i ostalog jugozapadnog dela uže Srbije.

Odred se zatim dalje omasovljavao borcima s terena na kome je operisao, oslobodio je Rašku, učestvovao u blokadi i napadima na Kraljevo i u nizu drugih akcija. Krajem 1941. godine njegovi borci su ušli u sastav Prve proleterske brigade, u kojoj je od rudara bila formirana rudarska četa (u sastavu Kraljevačkog bataljona ove brigade).

Odred, a ni Mesni komitet KPJ Kosovske Mitrovice, nisu se više orijentisali na akcije na onesposobljavanju »Trepče«, sem što je izvedena još jedna mala sabotaža, tako da je rudnik radio celo vreme rata.

Namera Oblasnog komiteta da se na ovom terenu stvore snažna oružana uporišta i uslovi za izvlačenje jednog dela ljudstva sa Kosmeta u pravcu Ibarske doline i Kopaonika nije se ostvarila, pošto je odred brzo otišao prema Raškoj i Kraljevu, a veze s njim su bile sve rede i na kraju se potpuno prekinule. Kada je početkom decembra iz Metohije upućen jedan odred od preko 40 boraca, pretežno komunista, ka Ibarskoj dolini da bi se povezao sa Kopaoničkim odredom i s njim delovao, a zatim uspostavio kanale i omogućio izvlačenje novog ljudstva sa Kosmeta i ostvarenje zadataka koje je Oblasti komitet imao u planu još od jula meseca, nije uspeo da bilo šta od toga uradi, jer su partizanske snage s tog terena već bile povučene, pa se ovaj odred, posle mesec dana, vratio natrag.

JAČANJE PARTIJSKE ORGANIZACIJE TOKOM DRUGE POLOVINE 1941. GODINE I NJENA BORBA

Tokom druge polovine 1941. godine partijska organizacija u Peći znatno se proširila i ojačala, tako da je imala oko 110 članova, ali još uvek nije uspela da prodre među Šiptare. Omasovila se i učvrstila i organizacija SKOJ-a, formirane su mnoge omladinske grupe pored aktiva SKOJ-a, formiran je i narodnooslobodilački fond koji je dočnije, 1942. godine, ušao u sastav narodnooslobodilačkih odbora kao poseban sektor njihovog rada; organizovani su bili i sanitetski kursevi, obučavane su vojne desetine i spremalo se ljudstvo za borbu. Od pozadinskih vojnih desetina formirane su bile čete i bataljoni, a od njih Metohijski pozadinski partizanski odred pod komandom Petra Brajovića. Iako ovaj odred nije izvršio nikakav pokret iz Peći i Vitomirice, niti pak neku veću diverziju, njegovo organizovanje bilo je od značaja za političko i vojno vaspitanje rođljuba koji su bili u njemu i koji su položili i partizansku zakletvu i osećali se prema NOVJ kao obveznici sve do oslobođenja. I onda, kada je odred, koji je brojao preko 700 ljudi, bio desetkovani hapšenjima u martu i aprilu 1942. godine, što su

Italijani učinili kao predostrožnost od oružanih borbi, ljudi su se i u logorima i u zatvorima osećali pripadnicima NOP-a, a po oslobođenju iz njih, nakon kapitulacije Italije, mnogi su pošli u Prvu makedonsko-kosovsku brigadu, koja je bila formirana 11. novembra 1943. godine u zapadnoj Makedoniji, ili su sačinjavali bataljon pod nazivom »Staljingrad« u sastavu garibaldijskih partizanskih jedinica u Italiji — od jeseni 1943. pa do druge polovine 1944. godine, kada su uspeli da se vrate u zemlju i nastave borbu do njenog konačnog oslobođenja. Ovi ljudi stupali su u partizane kao borci već izgrađeni u političkom i vojnog pogledu. Zahvaljujući tome jedinice u kojima su bili od prvih dana njihovog formiranja — bile su kvalitetne, po svemu na visini ostalih naših partizanskih jedinica, a u Italiji dostoјno reprezentovali našu zemlju svojom borbenošću i političkom svešću. Jedinice u kojima su oni činili gro, kao i drugi borci sa Kosova i Metohije, bile su veoma cenjene na drugim terenima i pohvaljivane bilo u Makedoniji, na Jablanici ili drugde.

U Đakovici se partijska organizacija počela ponovo stvarati od nekoliko drugova koji su došli iz Albanije gde su živeli kao emigranti do kapitulacije zemlje. Ova organizacija je u pogledu prodiranja u šiptarske mase postigla najveće rezultate.

Partijska organizacija u Prizrenu takođe se postupno sređivala i proširivala tokom druge polovine 1941. godine, primajući u svoje članstvo nove ljudi, u prvom redu omladince i omladinke. Iako je bilo organizacionih i drugih slabosti, njen politički rad se osećao na terenu. I u ovoj organizaciji bilo je više drugova koji su došli iz Albanije i mnogo doprineli njenom jačanju. Pored toga doprineli su i njenom prodiranju među Šiptare, tako da su ona, i u nešto većoj meri partijska organizacija u Đakovici, u ovom pogledu postigle njiveće rezultate u oblasti.

Međutim, Kosovo, a posebno gnjilanski kraj, ostali su sve do pred kraj godine, odnosno do početka 1942. godine, slabo povezani sa Oblasnim komitetom, čime su bili prepušteni sebi i inicijativi i snalažljivosti drugova koji su se tu posle kapitulacije našli.

Ali i tu se, iako dobrom delom neorganizovano, ipak delovalo u smislu direkture CK KPJ, osobito njegovog proglaša od 4. jula 1941. godine koji je dopro i na ovaj teren. Iako je bilo izvesnih mogućnosti u to doba da se ljudstvo sa ovog terena prebacuje u pravcu Jablanice i Vranja, ipak to nije činjeno, jer se nisu snašli, pošto partijske organizacije tu takoreći nije ni

bilo. Ipak odlučujući razlog bio je orijentacija na odbranu sela i rad u narodu u pravcu pripremanja uslova za oružanu borbu. Tako je samo neznatan broj ljudi sa Kosova i to s terena Prištine, Uroševca i Gnjilana, otišao u partizanske odrede u Jablanicu i Toplicu.

Ne samo u Đakovici i Prizrenu, već i u drugim mestima gde su bili razmešteni kao službenici ili učitelji, drugovi koji su došli iz Albanije posle okupacije naše zemlje, a od raniye bili komunistički orijentisani, pristupili su NOP-u i KPJ. Njih je bilo oko 15. Većina ih je bila sa Kosmetom. Još za vreme pred-ratne Jugoslavije oni su sa svojim porodicama ili sami bili emigrirali u Albaniju, u nameri da se tamo školuju, jer u svom mestu nisu imali mogućnosti. Partijska organizacija ih je odmah, bez ikakve rezerve, prihvatile i uključila u svoje redove, znajući da će njihova prisutnost i aktivnost na Kosmetu, u nedostatku većeg partijskog šiptarskog kadra, doprineti prodiranju Partije u šiptarske mase, što je u to vreme bio jedan od osnovnih njenih ciljeva. Neki od njih, kao Fadilj Hodža, Emin Duraku, Džavid Nimani, Ismet Šaćiri i drugi, odmah su se vezali sa Oblasnim komitetom i stavili mu se na raspolaganje. Svi su oni odigrali značajnu ulogu na Kosmetu u pogledu prodiranja NOP-a u šiptarski narod i njegovog snaženja. Na taj način, doprineli su partijskom radu na Kosmetu, a neki od njih su i živote položili u toj borbi. Sa nešto ranijeg članstva KPJ Šiptara, oni su bili prva snaga preko koje je Partija tu i tamo u Oblasti počela postupno da prodire među Šiptare, a posebno u Đakovici i Prizrenu. Tako je partijska organizacija na Kosmetu, krajem 1941. godine, imala oko 30 članova Šiptara.

Preko ovih drugova partijska organizacija je nastojala da deluje na šiptarski narod, radi sprečavanja da ih okupator i njegove domaće sluge mobilišu za borbu protiv partizana u Srbiji i Crnoj Gori. Mada su uspesi u ovom pravcu bili minimalni, jer je gro naroda bio pod veoma jakim uticajem šiptarskih fašističkih elemenata, koji su bili u vrhovima kvinsliške vlasti u svim srezovima, ipak i sami pokušaji odvraćanja i demobilizacije zavedenih masa, bili su od značaja, makar i toliko što su kod zavedenih Šiptara bar malo popustile odlučnost i volja za borbu protiv NOP-a.

U nemogućnosti da organizuje i razvije oružanu borbu širih razmara, partijska organizacija na Kosovu i u Metohiji orijentisala se na povremene diverzije, ukoliko je to tada bilo moguće: na sečenje telefonskih bandera, rušenje mostova, oštećenje pojedinih objekata, likvidiranje špijuna itd. Mada ove di-

verzije nisu imale neki veći efekat u materijalnom smislu, efekat je bio u moralnom pogledu — ove diverzije predstavljale su vidan izraz otpora okupatoru i borbenosti i organizovanosti komunista. U tako teškim uslovima na ovom terenu svaka ova-kva akcija predstavljala je značajan uspeh u pogledu dalje orientacije i priprema za oružanu borbu i druge akcije protiv okupatora.

Nemajući izvora za materijalna sredstva koja su joj bila neophodna za političko-propagandni rad i druge aktivnosti, partijska organizacija se neposredno, kao i preko organizacija NOP-a, u prvom redu odbora Narodnooslobodilačkog fonda, još od druge polovine 1941. godine, obraćala velikom broju antifašista za pomoć u novcu i tehničkim i drugim sredstvima. Odziv antifašistički raspoloženog stanovništva na ovu akciju bio je veoma veliki; ono je nesebično pružalo NOP-u pomoć i u ovom pogledu. Partija se obraćala za ovakvu pomoć i pojedinim imućnijim Srbima i Crnogorcima, trgovcima, ranijim bankarima itd., iako nisu bili u NOP. Prilikom postavljanja ovakvih zahteva njima se otvoreno iznosilo da je to za NOP, za njegovu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Izuzev pojedinaca, većina njih se u to vreme odazivala na ove zahteve bilo iz rodoljublja bilo iz bojazni zbog snage pokreta, mada na njih nije vršen nikakav pritisak u vidu ucena i slično.

Ovom akcijom partijska organizacija je ne samo rešavala problem sredstava za rad i borbu NOP-a, već se na taj način i povezivala sa rodoljubivim masama, koje su bile još neobuhvачene u NOP, — a imućnije ljudi na vreme odbijala od neprijateljskih organizacija i okupatora i pokušala da ih, u bilo kojoj meri, približi NOP-u.

Posebne teškoće za partijsku organizaciju bile su u tome, što je tokom cele druge polovine 1941. godine i još nadalje, bila skoro potpuno izolovana od drugih partijskih organizacija van oblasti. Oblasni komitet, od sredine jula ove godine, nije imao veze sa CK niti sa drugim višim partijskim forumima (posle dobijanja pisma iz Crne Gore od delegata CK KPJ i prolaska Mitra Bakića kroz Peć, na putu od Beograda za Crnu Goru), već se u svom radu oslanjao na direktive koje su drugim kanalima dolazile, zapravo na proglašenje CK i druge partijske materijale koji su sa zakašnjenjem stizali. Radi toga je Oblasni komitet stalno nastojao da dođe do veze sa CK KPJ i PK KPJ za Crnu Goru, radi čega je uputio dve naoružane grupe članova partije i SKOJ-a za Crnu Goru, ali su obe nastradale i bile uništene od šovinistički nastrojenih seljaka: jedna pri odlasku a druga pri povratku. Poginulo je 19 drugova i jedna drugarica.

Aktivno delujući u masama, naročito u srpsko-crnogorskim, zbog povoljnijih uslova rada s njima, komunisti su postizali značajne uspehe među njima i masovno ih priključivali NOP-u. U ovoj godini su osobito bili masovno obuhvatani naseljenici u Metohiji, koji su bili najvećim delom grupisani u Peći i Vitomirici, gde su živeli u veoma teškim ekonomskim prilikama, naročito u Peći. Po dve-tri porodice živele su u jednoj kući. U patrijaršiji, na primer, bio je čitav logor naseljenika, koji su goloruki napustili svoja ognjišta i tu se zbili. I starešina ovog manastira Zečević bio je organizovan u NOP-u, zbog čega ga je okupator likvidirao. Sa ovim življem neprekidno se politički radilo, on je bio sav uz NOP, sav organizovan, rešen da se i pod najtežim uslovima, kada se nalazio potpuno opkoljen i pritisnut od neprijatelja, bez ikakvog oslonca na bilo koga izuzev na Partiju, bori na život i smrt protiv okupatora, da mu se ne pokori. Značaj ovakvog elementa za Partiju u ovom kraju bio je ogroman, ne samo do rata, već i u ratu, u razvijanju NOP-a i oružane borbe. Ogranak entuzijazam i odlučnost za borbu činili su da se na stotine i stotine boraca iz redova ovih ljudi našlo u mnogim partizanskim jedinicama ne samo na Kosmetu, već i u Makedoniji, južnoj Srbiji, Crnoj Gori, u Italiji (posle njene kapitulacije) i na drugim terenima. Procentualno ogromno učešće naroda u borbi i brojne žrtve koje je dao — svedoče danas koliko je bila visoka svest, kao i patriotizam ovih ljudi, vrlo siromašnih i pred rat, a u ratu izloženih okrutnim progonima i uništavanju od strane fašističkog okupatora i njegovih slugu.

Uzalud je neprijatelj pokušavao da izvrši provale u njihove redove — to mu nikada nije pošlo za rukom. Organizacija se s nekoliko reakcionarnih elemenata — Crnogoraca, koji su pokušali da se stave u službu okupatora, odmah obračunala. Pre nego što je uspeo da dâ spisak komunista Italijanima, bivši delovoda iz sela Vitomirice Perović, koji je i do rata vršio špijunsку ulogu, bio je likvidiran.

Partijska organizacija je počela da se obračunava i s drugim špijunkim elementima srpske i crnogorske narodnosti, što je imalo odjeka kod Srba i Crnogoraca, a delom i kod Šiptara, jer su ovi špijuni bili omraženi. Kod Srba i Crnogoraca ovakav postupak prema špijunima i izdajnicima, pored ostalog imao je i zato odjeka, jer su se osvedočili da prema slugama okupatora nema milosti, da je narodnooslobodilački pokret snažan i moćan, sposoban da se s neprijateljem odlučno razračunava, a kod Šiptara, jer su uviđali da postoji diferencijacija kod Srba i Cr-

nogaraca, da svi oni ne stoje na istim pozicijama, da u njihovim redovima i dalje radi i bori se KPJ, koja je za bratstvo i jedinstvo među narodnostima.

Sa Šiptarima je trebalo još duže, upornije i opreznije politički raditi da bi uvideli šta u stvari okupator želi od njih da stvori, pa da im je prema tome jedini put borbe za slobodu — bratstvo sa antifašističkim srpskim i crnogorskim narodom u borbi protiv okupatora. Jer je on — dejstvujući raznim materijalnim pomoćima u novcu i životnim namirnicama, zatim raznim primamljivim obećanjima i privilegijama, i na druge načine — vrbovaо omladinu i inteligenciju da se upisuju u fašističku partiju, da oblače crne košulje, nose fašističke značke itd. Fašistički okupator je nastojao da stvara i podmladak od šiptarske dece i omladine, za koje je izrađivao i fašističke uniforme itd. Osim toga sama fašistička propaganda u tim danima, naročito dok su fašističke snage napredovale na istočnom frontu i u severnoj Africi, bila je vrlo intenzivna i bučna. Posle svakog većeg uspeha na frontovima, zauzeća nekog većeg grada, organizovane su bile masovne fašističke manifestacije, kojom prilikom su se slavile pobjede. Pisanih parola i plakata bilo je na svim stranama. Korišćeni su bili svi načini i sva sredstva propagande, za koje okupator nije študio novčane izdatke. Pored toga, štampa i radio razvijali su svestranu i snažnu propagandu koja je imala velikog odjeka.

STAVOVI OBLASNOG KOMITETA IZRAŽENI U PROGLASU OD 1.X 1941. GODINE

Partijska organizacija je nastojala da suzbije uticaj fašističke propagande na razne načine i da odbija mase od okupatora. U tu svrhu Oblasni komitet je tokom 1941. godine izdao više proglosa. Od posebnog značaja je bio proglas koji je izdat posle proširenog sastanka Oblasnog komiteta, u avgustu mesecu, u Vitomirici, a koji je bio širom oblasti rasturen. U tom proglašu Oblasni komitet se obratio narodima Kosova i Metohije s pozivom na oružanu borbu protiv okupatora i na razvijanje bratstva i jedinstva među njima. U njemu se kaže:

»Narodima Kosova i Metohije: Šiptari, Srbi i Crnogorci! Ovih dana se navršilo 3 meseca od kako je počela najkrvavija bitka u istoriji sveta koja se vodi na život i smrt, između Sovjetskog Saveza, zemlje socijalizma, otadžbine radnika i seljaka, s jedne strane, i hitlerovskih fašističkih čopora i njegovih slugu i pomagača iz Italije, Finske, Mađarske, Rumunije i Slovačke, s druge strane.«

A zatim dalje:

»Narodi Kosova i Metohije: Šiptari, Srbi i Crnogorci, kao sve narode Evrope, tako i narode Jugoslavije zadesila je teška nesreća. Nemačko-italijanski fašistički razbojnici nametnuli su svim narodima Jugoslavije najteže ropstvo. Stupanjem Sovjetskog Saveza u rat protiv krvavog fašizma nastupile su i nove perspektive za likvidaciju fašističkog ropstva nasilja i mraka. Danas se širom Jugoslavije bore Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Makedonci i drugi, s oružjem u ruci protiv okupatora. Ta je borba sastavni deo antifašističko-oslobodilačke borbe svih porobljenih naroda Evrope. Dolaskom okupatorskih trupa naročito su pogodenici narodi Kosova i Metohije. Nad njima se sprovodi najcrnji teror, pljačka i ubijanje. Okupator i njegove sluge raspiruju šovinističku i versku mržnju među narodima dabi ih lakše pljačkali i održavali u ropstvu tugeći time oštricu narodnooslobodilačke borbe. Zato se pred vama, narodi Kosova i Metohije, radi svestranog nacionalnog oslobođenja, postavlja zadatak jedinstvene borbe i oružanih akcija, da bi se zajedno sa drugim narodima iz Jugoslavije oterao zajednički neprijatelj — fašistički okupator...«

I dalje:

»... Šiptari, radnici, seljaci i građani! Fašistički nemački i italijanski okupator preko svojih slugu aga i begova, izdajnika šiptarskog naroda, naneo je sramotu na vaše ime. Vi ste im poverovali da će paljenjem, ubijanjem i isterivanjem naseljeničke sirotinje doći do svoje nacionalne slobode; to ste uradili i poslužili fašizmu. A šta vam je fašistički okupator dao za to? Dao vam je tzv. »Veliku Albaniju«, u kojoj vas hapse, premlaćuju, ubijaju, nasrću na čast vaših žena i kćeri, u kojoj běsni besposlica, špekulacija, skupoča i oskudica najosnovnijih životnih potreba, u kojoj se povratio feudalni odnos kojim je seljak ponovo postao rob aga i begova.

Svakodnevno vas klukaju raznim lažima protivu Sovjetskog Saveza i porobljenih naroda, govoreći da je ta borba uperena protiv vas. To se jasno video kada su vas prevarili i odveli protiv oslobodilačke borbe crnogorskog naroda, a danas vas lažu govoreći vam da su srpski partizani koji se bore za slobodu srpskog naroda došli u okolinu Mitrovice da pale i ubijaju šiptarske seljake. To je udešena obmana, da bi vas, mogli mobilisati i povesti protivu oslobodilačke borbe srpskog naroda kao ranije crnogorskog naroda. Bande koje su došle u okolinu Mitrovice nisu srpski partizani, nego izdajnici i plaćenici i izrodi srpskoga naroda na čelu sa Kostom Pećancem, koje je nemački fašistički okupator uzeo u svoju službu u borbi protiv oslobodilačkog pokreta srpskog naroda, kao što je italijanski fašistički okupator primio u svoju službu izdajice i izrode šiptarskog naroda, age i begove.

Šiptari! Najveći zakleti neprijatelj svih naroda, slobode i napretka jeste krvavi fašizam; ne podržavajte pljačkaške bande koje nanose sramotu šiptarskom narodu. Stvarajte partizanske odrede, povedite oslobodilačku borbu zajedno sa srpskim i crnogorskim narodima na Kosovu i Metohiji. Rušite mostove, dižite slagališta i magacine hrane i municije. Nedajte da okupator odveze ni zrno žita za svoju vojsku. Ometajte transporte trupa i materijala. Borite se po poljima i šumama za progon okupatora, uništenje fašizma a za stvarno nacionalno oslobođenje.«

Ovako se Oblasni komitet obraćao šiptarskom narodu u vreme kad je buktala borba na Istočnom frontu i hitlerovske trupe nadirale u dubinu Sovjetskog Saveza, kada je u Srbiji i Crnoj Gori i drugim krajevima naše zemlje plamteo oružani ustank. U to vreme veći deo Šiptara nije verovao komunistima, mislio je da je fašizam nepobediv, jer su hitlerovci postizali pobeđe na Istočnom frontu, a da će u zemlji biti ugušen ustank i likvidirani partizani. Većina šiptarskog naroda u to vreme još nije razlikovala partizane od četnika i drugih srpskih reakcionara. Nedela koje su pljačkaške bande šiptarske nacionalnosti činile, zatim prve borbe protiv partizana itd. ulivali su im još više straha od povratka starog, što je okupator zajedno s domaćim izdajnicima naročito podržavao i koristio. Potrebna je bila zato još mnogo upornija borba, trebalo je mnogo više snaga nego što je partijska organizacija tada imala, naročito iz redova šiptarske nacionalnosti, da bi se držanje Šiptara osećnije promenilo i okrenulo protiv okupatora. Mada su pojedini postupci okupatora i njegovih slugu nailazili kod Šiptara na hladan prijem i izvesno neodobravanje, ipak se nisu još odvajali od okupatora. Možda bi se njihovo držanje krajem godine nešto i izmenilo, bar zimi posle prvih uzmicanja i poraza Nemaca na Istočnom frontu, samo da je bilo malo jačih aktivnih antifašističkih snaga među Šiptarima, snaga koje bi pokrenule ovaj narod i pokolebale ga u njegovom gledanju na okupatora.

Ovakvo držanje šiptarskog naroda bilo je ocenjeno i na Oblasnom partijskom savetovanju u avgustu 1941. godine, kome su, pored članova Oblasnog komiteta, prisustvovali i delegati iz Kosovske Mitrovice, Đakovice i Peći. Na dnevnom redu savetovanja bila su sledeća pitanja: ocena situacije, postavljanje političkih zadataka i izvođenje akcija. Zaključeno je bilo, kako je to kasnije Boro Vukmirović izneo u svojim tezama za referat za Oblasno partijsko savetovanje u februaru 1942. godine da su »šiptarske mase na reakcionarnim pozicijama (odlazak dobrovoljaca za Crnu Goru, Srbiju, Nemačku)« i dalje:

»ali usled povratka feuda, neispunjena onoga što su se nadali dobiti, nezauzimanja Rusije, pojavljuju se simptomi kolebanja, (slučaj u Kosovskoj Mitrovici na sastanku seljaka i begova). Kod drugih masa želja da pobedi SSSR. Da još ne postoje uslovi za izvođenje akcija.«

Slično iznosi Boro Vukmirović i docnije u svom izveštaju drugu Titu od 23. marta 1942. godine u kome kaže:

»Peta kolona je jaka. Tu se nalaze svi gradski elementi sem najsromišnjih. Po selima imaju veze preko barjaktara plemena. Fašistički okupator i peta kolona uspevaju još da za sebe vežu dobar deo masa, da ih naoružaju »za odbranu otadžbine«.

U istom proglašu Oblasni komitet se posebno obratio srpskom i crnogorskom narodu pozivajući ga takođe u borbu protiv okupatora i na bratstvo sa šiptarskim narodom. U proglašu Oblasnog komiteta kaže se:

»Srbi! kao pomahnitale zveri bacili su se na vas krvavi okupatori, sprovođeći nad vama teror, hapseći vas i odvodeći u internaciju. U saradnji s njima nagnuše begovi i age da vam opet nametnu srednjevekovne čivčijske okove, terajući vas s vaše vlastite zemlje, koju ste godinama radili i koja vam pripada. Razbojničko-pljačkaške bande podržavane od fašističkog okupatora noćnim napadima pustoše i pale vaše domove, prazne torove i ambare, ostavljajući vas i vašu decu u najvećoj gladi i bedi... stvorite borbeno jedinstvo s poštenim šiptarskim i crnogorskim narodom, idite u zajedničke partizanske redove jer će te se zajednički pre oslobođiti.«

U istom proglašu Oblasni komitet se obraća i Crnogorcima:

»Crnogorci! Dvadesetogodišnju politiku nenarodnih režima Jugoslavije vi ste skupo platili. Takvom politikom nezadovoljne šiptarske mase bile su dolaskom okupatora iskorisćene i povedene u borbu protiv vas. Vaši su domovi popaljeni, vas hapse, interniraju i ubijaju. Ko je kriv za tu vašu nesreću? — fašizam. Ko je huškao nesvesne šiptarske mase na takva nedela: paljenje kuća, ubijanje ljudi? — Okupator i njegove sluge begovi i age...«

Na kraju proglaša upućen je poziv svim narodima Kosova i Metohije: »Ne dozvolite da makar jedan radnik ide u Nemačku, da ode jedan dobrovoljac protiv sovjetskog naroda i porobljenih naroda!«.

Bili su to konkretni stavovi i konkretna politika koju je partijska organizacija na ovom terenu neprekidno vodila.

USPOSTAVLJANJE VEZA OBLASNOG KOMITETA S KOMUNISTIMA U ALBANIJI I PRUŽANJE POMOĆI U ORGANIZOVANJU KOMUNISTIČKE PARTIJE ALBANIJE I NOP-a

I u ovakvim uslovima Oblasni komitet je našao mogućnosti da izvrši zadatak koji je dobio od CK KPJ, tj. da pomogne komunističke grupe u Albaniji kako bi zauzele pravilne pozicije, sjedinile se i formirale Komunističku partiju Albanije i organizovale narodnooslobodilačku borbu. Naročito važan doprinos u uspostavljanju i razvijanju prvih veza Oblasnog komiteta s komunistima, odnosno komunističkim grupama u Albaniji pružio je Fadil Hodža, koji je još pre rata, zajedno sa Eminom Durakom, dolazio u kontakt s članovima Oblasnog komiteta. To je

omogućilo da oktobra 1941. godine, u selu Vitomirici, grupa članova OK KPJ (Boro Vukmirović, Dušan Mugoša, Ali Šukrija i ja) održi sastanak s trojicom komunista iz Albanije, među kojima je bio i Koča Taško. Na ovom sastanku diskutovano je o tome kako da se pomogne komunističkim grupama Albanije da se sjedine na bazi jedinstvene i pravilne političke linije i formiraju Komunističku partiju Albanije. Zapisnik sa ovog sastanka koji je vodio Boro Vukmirović sačuvan je. Iz njega se jasno vidi stanje ovih grupa i njihovi međusobni odnosi.

Na ovom sastanku bilo je odlučeno da se komunistima u Albaniji pomogne u raznim vidovima i — na njihov predlog — neposredno time što bi jedan član Oblasnog komiteta pošao na partijski rad u Albaniju i тамо ostao duže vremena, dok to bude potrebno. Posle kraćeg vremena u Albaniju je bio upućen Dušan Mugoša, član OK KPJ. Uskoro, uz pomoć komunista iz Albanije, bio je oslobođen iz logora Pećin kod Elbasana, sekretar OK KPJ za Kosmet Miladin Popović,¹ zajedno sa svojim bratom Mihajlom i Krstom Filipovićem, članom OK KPJ.

Miladin Popović i Dušan Mugoša radili su u Albaniji kao instruktori CK KPJ na formiranju KP Albanije, na organizovanju NOP-a i oružane borbe protiv okupatora. Posle obavljenog zadatka vratili su se u zemlju u drugoj polovini 1944. godine. Kakva je i kolika je bila njihova uloga u stvaranju Partije i organizovanju NOB-a u Albaniji, tema je to za sebe, a o njoj govore mnogi dokumenti iz tog perioda. Oba druga su časno izvršila povereni im zadatak, nesebično prenoseći u mladi komunistički pokret Albanije svoja bogata iskustva iz borbe i rada KPJ u svojoj zemlji. Međutim, još od ove godine saradnja sa komunistima u Albaniji razvijala se i na druge načine i u drugim vidovima: putem čestih kontakta sa tamošnjim komunistima, slanjem partijskih materijala i štampe, saradnjom komunista sa Kosmetom sa komunistima Albanije u zatvorima i logorima, u kojima su zatvarani i jedni i drugi, pružanjem pomoći antifašistima na području Ljume itd. Ova saradnja se neprekidno proširivala i na kraju došla do izražaja i u sadejstvu naših i njihovih jedinica u graničnom pojasu Jugoslavija — Albanija. Partijska organizacija je tokom celog rata nastojala da se odmah poveže i prihvati na platformi borbe protiv okupatora i sve antifašistički raspoložene Albance koji su dolazili na Kosmet zbog službe ili bilo kojim poslom.

¹ Njega su, zajedno sa ovom dvojicom drugova, u drugoj polovini jula, bili uhapsili italijanski karabinjeri posle napuštanja Kosovske Mitrovice na putu za Crnu Goru, gde su bili krenuli preko Raške i Sandžaka. Odatle su bili internirani u Albaniju.

Organizaciono se učvršćujući i nastojeći da pravilno shvati i sprovodi političku liniju KPJ u novonastalim uslovima, koji su rađali nove zadatke i probleme, partijska organizacija na ovom terenu imala je da savlađuje u svojim redovima pojave izvesnih neshvatanja, oportunizma i nasedanja prohtevima i željama nacionalistički zagrejanih masa. Ovo se kod nekih drugova ispoljjava u pokretanju, na primer, diskusije i zahteva da se partijski proglaši i ostali partijski dokumenti ne potpisuju sa: »Komunistička partija Jugoslavije«, već da se naziv »Jugoslavija« izbegava, pošto u šiptarskim masama postoji antijugoslovensko raspoloženje pod uticajem fašističke reakcije i usled ogromnog nezadovoljstva i mržnje prema buržoaskoj Jugoslaviji koja ih je ugnjetavala; zatim u postavljanju pitanja nekih manje uzdignutih drugova ili onih s neprevaziđenim opterećenjima nacionalističke prirode, o tome kakve će biti granice posle rata, mada je bilo jasno da se KPJ borila protiv svakog sankcionisanja fašističkog komadanja zemlje, da je vrlo jasno postavila i rešavala nacionalno pitanje na marksističkoj osnovi. Oblasnji komitet je ovakve slabosti pojedinih drugova savladivao na taj način što im je ličnim razgovorima kao i diskusijom na samim partijskim sastancima pomagao da pravilno shvate i sprovedu političku liniju KPJ.

Nedovoljno jasna shvatanja stavova KPJ, koji su, međutim, bili jasno određeni i formulisani na Majskom savetovanju CK KPJ, u prvo vreme su se ispoljila i kod pojedinih drugova koji su bili inače vrlo odani KPJ i takvi ostali. Pogrešna shvatanja ovih stavova dolazila su do izražaja i kod drugova koji nisu bili politički izrasli, koji nisu dovoljno jasno i određeno prečistili s pojedinim pitanjima i stavovima u pogledu perspektive borbe. Takva nejasna shvatanja ispoljila su se 28. novembra 1941. godine, na praznik dana albanske zastave kad su u nekim mestima komunisti Šiptari uzeli učešća u fašističkim manifestacijama na kojima se slavila zastava koju je okupator doneo na Kosovo i u Metohiju. Cilj im je bio da ove manifestacije pretvore u demonstracije protiv fašizma, da na njima demonstriraju izbacivanjem antifašističkih parola, cepanjem italijanskih zastava i skidanjem fašističkih amblema sa albanskih nacionalnih zastava, držanjem govora protiv okupatora u kojima je okupator demaskiran kao oslobođilac Šiptara, ukazivanjem da će Šiptari biti slobodni tek po njegovom izbacivanju itd. Ove akcije i parole nesumnjivo su bile ispravne i tačne, ali istovremeno i manjkave, jer neučestvovanje Srba i Crnogoraca antifašista u demonstracijama i nepominjanje KPJ i njene borbe, nejasnost

i nedovoljna određenost u istupanjima u pogledu oslobođenja Šiptara (a ona je mogla doći samo borbom koju KPJ vodi), ostajanje samo sa šiptarskom zastavom — nisu značili doslednu konkretnu primenu stavova KPJ sa Majskog savetovanja, već se u izvesnoj meri naselio, odnosno učinio izvestan ustupak, nacionalistički i antijugoslovenski raspoloženom većem delu Šiptara. Ipak, pored svega toga, najuspelija antifašistička istupanja bila su ona u Đakovici i Prizrenu, koja bi po svom karakteru bila potpuno na liniji KPJ da nije bilo ovih ustupaka nacionalno zagriženom delu masa i propusta u pogledu neučestovanja i Srba i Crnogoraca antifašista. Međutim, smatram da bi bilo pravilnije da su se ove fašističke manifestacije bojkotovale, da su komunisti pozvali narod da ne ide na njih, s objašnjnjem da pod zastavom koju je okupator doneo, Šiptari nisu oslobođeni već porobljeni.

Na Oblasnom partijskom savetovanju krajem februara meseca 1942. godine manifestacije od 28. novembra 1941. godine na Kosovu i u Metohiji ocenjene su kao profašističke, a učešće komunista u njima kao pogrešno. U tezama Bore Vukmirovića za referat na ovom savetovanju стоји под таčком B) са насловом: »Nedostaci, propusti i greške koje su se odrazile na rad« и теza: »Manifestacije za 28. novembar imale su profašistički karakter«, а на другом mestu: »Manifestacije na poziciji fašizma«.

Ovo su bile slabosti koje je Oblasni komitet uviđao, a partijske organizacije u srezovima uz njegovu pomoć savladivale, jer u ovakvoj specifičnoj komplikovanoj situaciji kakva je bila u ovom kraju, a koja je imala korene i u prošlosti, trebalo je uvek budno procenjivati i preispitivati svoje političke istupe i doneti konkretne stavove o pojedinim pitanjima borbe i rada, da se ne bi nesvesno nasedalo i odstupalo od osnovne linije, da bi se ona dosledno shvatila i sprovodila.

USPOSTAVLJANJE ĆVRSTIH VEZA I POMOĆ ORGANIZACIJAMA U SREZOVIMA KRAJEM GODINE I NOVI ORGANIZACIONI PRODORI

Pred kraj godine pred Oblasni komitet se postavljao zadatak da se neposrednije poveže sa organizacijama u srezovima i pomogne im u radu. Tada su na ovoj teritoriji postojala svega dva mesna komiteta, dok je partijska organizacija imala ukupno 150 članova. Na sastanku Oblasnog komiteta, koji je održan početkom decembra u Vitomirici kod Peći, bilo je odlučeno da ja podem za Đakovicu i Prizren, da se upoznam sa stanjem partijskih organizacija i pružim im potrebnu pomoć, tj. da ih upoznam sa situacijom i zadacima koji su se tada postavljali pred partijske organizacije, a zatim da podem na Kosovo, gde

je trebalo da ostanem duže vremena s obzirom da Oblasni komitet od kapitulacije nije imao gotovo nikakve veze s komunistima na tom terenu, sem sa partijskom organizacijom u Kosovskoj Mitrovici. Moj zadatak na Kosovu bio je da s komunistima i simpatizerima KPJ pristupim formiranju partijskih organizacija i organizovanju NOP-a i da se povežem s partijskom organizacijom u Kosovskoj Mitrovici i sa antifašistima na ostalim terenima (Vučitrn, Podujevo itd.), koje su držali Nemci, radi organizovanog prodora. Dužnost sekretara MK KPJ u Peći, koju sam do tada vršio, preuzeo je Miloš Gilić, koji je do tada bio član ovog komiteta.

Za vreme boravka u Đakovici našao sam partijsku organizaciju još slabu što se tiče njene masovnosti. U njoj su bili ljudi koji su se vratili iz Albanije, gde su do rata živeli. Takvo stanje organizacije u ovom mestu potvrđuje kasnije, u februaru 1942. godine u svojim tezama sekretar OK KPJ Boro Vukmirović, u kojima kaže: »Đakovica 3—4 čoveka i to iz Albanije«. U Prizrenu sam zatekao partijsku organizaciju u boljem stanju ali ipak sa dosta problema i slabosti. Posle nekoliko sastanaka, održali smo i jedno šire sresko partijsko savetovanje kojom prilikom je formiran MK KPJ sa političkim sekretarom Predragom Ajtićem, a organizacionim sekretarom Džavidom Nimanijem. Prisutni drugovi su upoznati sa situacijom i zadacima koje je partijska organizacija na tom terenu trebalo da obavlja. S obzirom na takvo stanje ove organizacije, predložio sam Oblasnom komitetu, u izveštaju koji sam podneo, da uputi jednog druga koji bi pomogao komunistima na ovom terenu u partijskom radu i organizovanju NOP-a. Uskoro je OK poslao svog člana Miliju Kovačevića da kao instruktor radi na ovom terenu.

Na Kosovu, na terenu bivšeg gračaničkog i sitničkog sreza, našao sam, pored partijske celije u Vrelu, koju sam kao delegat OK formirao pred rat, još jedan broj partijskih celija, aktiva SKOJ-a i antifašističkih omladinskih grupa, koje su samoinicijativno formirali nekoliko komunista koji su se posle kapitulacije našli na ovom terenu, kao Aco Marović, Živojin Čurčić Srđa, Apostol Pršendić. I ovde sam organizovao sresko partijsko savetovanje u drugoj polovini decembra, kojem su, pored drugova s terena ova dva sreza, prisustvovala i dva druga iz Uroševca — Jovo Vučinić i Nikola Vidačić. Na savetovanju smo formirali MK KPJ sa sekretarom Apostolom Pršendićem, pretresali situaciju na terenu i odredili zadatke koji su se organizaciji postavljali kao najvažniji. Kao osnovno, trebalo je proširiti partijsku organizaciju i ostale organizacije NOP-a i u gradu i u selima, jer su i u ovom kraju naseljenički živalj i srpsko stanovništvo bili veoma ogorčeni na postojeće stanje i položaj u kome su se nalazili. S obzirom da je na ovom terenu

partijska organizacija brzo narasla (imala je već u januaru 1942. godine preko 50 članova i to većinom mlađih), organizovali smo na početku 1942. godine partijski kurs radi ideoškog uzdizanja članstva.

Tako su, krajem 1941. godine, u ovom kraju već postojala 4 mesna komiteta KPJ, dok je partijska organizacija imala oko 200 članova.

U Uroševac sam stigao tek početkom januara 1942. godine i formirao prve partijske čelije, koje su bile jezgro za dalje širenje pokreta u nerodimskom srežu. U Uroševcu sam zatekao svega 2 člana Partije, koji su se tu zatekli posle kapitulacije zemlje. Uskoro potom formirao sam partijske čelije i u Gnjilanu prvu od nekoliko Šiptara, a docnije drugu od nekoliko Srba. Kod Srba koje sam učlanio u Partiju osetio sam nepoverenje prema drugovima Šiptarima, koje je u kasnijem radu razbijeno. Pokret se i u ovom kraju počeo od tada brže razvijati i širiti.

RAD I BORBA PARTIJSKE ORGANIZACIJE KRAJEM GODINE

Pred kraj ove godine partijska organizacija je u svom radu sa masama naročito koristila prve neuspehe i poraze fašističkih agresora na Istočnom frontu. Posebno je i neprekidno popularisala borbu naše Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda i njihove uspehe u drugim krajevima zemlje. Sve je to činila usmenom agitacijom i štampanim vestima koje je svakodnevno izdavala. Time se još više podizao moral antifašistički raspoloženog stanovništva, dok se kod jednog dela stanovništva počela stvarati neodlučnost i rezervisanost prema okupatoru, veća obazrivost, tj. prelaženje na pozicije isčekivanja šta će biti. Ovakvo neutralisanje makar i manjeg dela naroda, bilo je ipak od koristi za NOP, jer su se time stvarale izvesne pukotine u masama, koje je okupator držao pod svojim uticajem i nastojao da ih iskoristi kao rezervu za razne svrhe, a osobito za gušenje ustanka u susednim krajevima naše zemlje.

Ovakvi prvi pozitivni rezultati postignuti su u prvom redu u Đakovici i Prizrenu, zaslugom drugova koji su došli iz Albanije i ostali na Kosmetu.

Situacija na frontovima posebno je ulivala optimizam komunistima i pripadnicima NOP-a, mada su moral i uverenost u pobedu bili kod njih, uprkos svih teškoća, uvek na visokom nivou. Ali bilo je ne malo drugova koji su duboko verovali da će se rat brzo završiti, pa su prema tome svoju aktivnost u nekim mestima orijentisali u tom smislu. Naročito je bilo iluzija u skori završetak rata posle Staljinovog govora od 7. novembra 1941. godine, kada je proklamovao da će se rat za nekoliko meseci, najviše za godinu dana, završiti i fašizam uništiti,

što se docnije pokazalo kao nerealna ocena. Ubeđenje u skori završetak rata naročito je došlo do izražaja 1942. godine, mada su tokom te godine vodene krvave bitke na svim frontovima i fašisti nadirali u dubinu sovjetske teritorije. Partijska organizacija je, međutim, nastojala, koristeći partijske materijale i izveštaje sa frontova, da što realnije proceni situaciju i objašnjava je narodu, da mu ukazuje na dalje borbe i napore koji su bili potrebni da bi se fašizam savladao. U to vreme Partija je ukazivala narodu da je fašistički agresor još jak i da će biti potrebno još žrtava i napora u borbi protiv njega. Ovako je trebalo istupati baš u našoj oblasti, s obzirom da se moralo još uporno boriti za stvaranje antifašističkog raspoloženja masa i drugih uslova za oružanu borbu protiv okupatora, koju je trebalo ovde tek razgarati.

Za raskrinkavanje okupatora i njegovih slugu sve jače su korišćene i razne mere koje je okupator preduzimao radi što većeg iskorišćavanja ovog kraja u ekonomskom pogledu, mere kojima je on još više povlastio feudalne odnose, da bi zadovoljio age i begove, kao i druge mere usmerene na eksploraciju i porobljavanje masa.

Međutim, okupator, u težnji da ovaj kraj učini svojim uporištem prema okolnim terenima — nastojao je da stvari i izvesne uslove za to. Tako se na Kosmetu zadržala relativno bolja ekonomska situacija, nego u mnogim drugim krajevima naše zemlje, koje su okupatori nemilosrdno pljačkali i pustošili. Tržišta su bila ovde, za ratne prilike, ipak dobro snabdevena robom, naročito životnim namirnicama. Izuvez nekih prehrambenih artikala, ostale životne namirnice (žito, povrće, meso itd.) mogle su se slobodno i neograničeno kupovati. Na tržištu ih je uvek bilo. Bilo je i industrijske robe u priličnoj meri, koja je dolazila iz Italije preko Tirane i Skadra. Sve je to naročito uticalo na sitnoburžoaski deo stanovništva koji je mislio da je i nacionalno oslobođen. Ovim se uticalo ne samo na to da se ostane inertan, već i aktivran na strani fašizma.

I pored toga, partijska organizacija je otkrivala slabosti okupatora i sve njegove vidove pljačke nad radnim narodom. U svojoj antifašističkoj propagandi partijska organizacija je okupatora svuda raskrinkavala. To se jasno vidi iz dokumenata tog perioda partijske organizacije, naročito Oblasnog komiteta, a osobito iz materijala sa Oblasnog partijskog savetovanja u februaru 1942. godine. Ovakvom usmerenošću svog političkog rada i razobličavanja okupatora, partijska organizacija je postizala uspehe u meri koju su joj objektivni uslovi omogućili.

NARODNOOSLOBODILAČKA VLAST U RAĐEVINI 1941.

SLOBODNA RAĐEVINA

Sedmi jul 1941. Ispaljeni su prvi ustanički pucnji. Dva žandarma, izdajnika sopstvenog naroda, pokošena revolverskim hicima, ležala su ispod lipe pred opštinskom zgradom u Beloj Crkvi. Komandir žandarmerijske stanice iz Zavlake narednik Lončar i njegov pomoćnik kaplar Milenko Braković platili su životima za teror i nasilja koja su vršili. Tog dana je Žikica Jovanović Španac, komesar Rađevske partizanske čete, ispunio obećanje dato pred narodom Rađevine samo nekoliko minuta ranije i uputio opomenu svima onima koji su se suprotstavljali volji naroda.

Od tada počinje uspon Rađevske partizanske čete, formirane 2. jula 1941. Ona je ubrzo krenula na veće akcije: pored spaljivanja opštinskih arhiva, razbijala je žandarmerijske stanice, rušila puteve, mostove i telefonske komunikacije. U toku jula izvršen je napad na policijsku ispostavu i žandarmerijsku stanicu u Peckoj, likvidirana je žandarmerijska stanica u Valjevskoj Kamenici. Sredinom avgusta likvidiran je i jak nemački garnizon u Beloj Crkvi. Tako su za kratko vreme partizani Rađevske čete oslobođili gotovo celu Rađevinu, Azbukovicu i gornju Podgorinu, a nedugo iza toga izvršene su krupne akcije.

U noći između 1. i 2. septembra oslobođene su Stolice, a 4. septembra posle žestoke borbe koja je trajala tri dana i sresko mesto Krupanj, gde je uništen jak nemački garnizon.

Oslobodenjem Stolica i Krupnja stvorena je solidna baza za prvu slobodnu teritoriju zapadne Srbije. Razbijena je opštinska vlast; likvidirane su sve žandarmerijske stanice i sresko načelstvo; nestalo je svega onoga što nije služilo narodu i što se borilo za učvršćenje »mira, reda i poslušnosti«.

Stvorena je nova narodna vlast, iznikla na slobodnoj teritoriji. Formiran je Privremenih sreski narodnooslobodilački odbor, koji je u prvo vreme rukovodio svim seoskim odborima Rađevine i donje Azbukovice, a potom, kada je i u Peckoj organizovan odbor, samo seoskim narodnooslobodilačkim odborima Rađevine sve dok je postojala slobodna teritorija.¹

Odluku o formiranju Privremenog SNOO doneo je štab Valjevskog partizanskog odreda u kući Bogića Vujića isto veče kad je Krupanj oslobođen. Donet je prvi dekret o narodnoj vlasti i imenovanju članova SNOO-a. Članovi odbora nisu mogli da se biraju na zboru građana, zbog opasnosti od čestih napada iz vazduha, kao i zato što se u toku borbe za oslobođenje Krupnja stanovništvo iselilo u okolna sela.

Na osnovu odluke štaba odreda sastao se Privremenih sreski narodnooslobodilački odbor 5. septembra pre podne u selu Kržavi pored Krupnja, na velikom tremu ambara Bože Lazarevića Babina, (dok je jedan nemački avion nadletao i mitraljirao) i održao svoju prvu sednicu u prisustvu instruktora PK KPJ Miloša Minića Crnog, zamenika komandanta Valjevskog partizanskog odreda Dragojla Dudića Čiče i zamenika komesara odreda popa Vlade Zečevića. Prvoj sednici odbora su prisustvovali svi njegovi članovi (izuzev Sretena Milovanovića koji je zadobio povrede prilikom zaplene nemačke komore) i to: Moša Mandilović magistar farmacije, Milan Jevtić trgovac, Rajko Mladenović šofer u topionici antimona i Mića Jeremić sudijski pravnik.

Zato što je Sreten Milovanović bio povređen, povećan je broj članova odbora za još jednog, pa je na predlog Vlade Zečevića izabran inženjer Mića Milićević koji je takođe radio u topionici antimona. Tom prilikom je izvršeno i konstituisanje odbora, pa je za predsednika izabran Moša Mandilović, a za sekretara sam izabran ja.

Pada u oči da je u Privremenim narodnooslobodilačkim odborima izabran mali broj odbornika, našta je uticalo više razloga: bojan je da će odbor biti glomazan što bi otežavalo njegovu efikasnost i operativnost u radu; prema donesenoj odluci na prvoj sednici, sednicama odbora, kad se rešavaju pitanja od opštег interesa, imali su da prisustvuju svi predsednici i sekretari seoskih odbora, tako da su oni u stvari sačinjavali plenum od-

¹ Do oslobođenja Krupnja narodnooslobodilački odbori u Rađevini zvali su se: narodnooslobodilački komiteta i oslobođilački komiteta. Na prvoj sednici Sreskog narodnooslobodilačkog odbora 5. septembra, Miloš Minić Crni preneo je direktivu CK KPJ da usvoji termin narodnooslobodilački odbori i od tada oni se tako nazivaju na slobodnoj teritoriji.

bora, što znači da bi navedeni sastav bio u neku ruku izvršni odbor i sl. Održano je nekoliko ovakvih sednica i raspravljanje: o setvi, mobama, mobilizaciji, čuvanju šuma i drugom. Zaključeno je da se sa ovako organizovanim odborom radi, a docnije, ako praksa bude zahtevala, da se odbor proširi, što je i učinjeno pred početak prve neprijateljske ofanzive, kada su u Privremenim SNOO kooptirana još četiri člana i to: Rista Pantić Pijklja, radnik, Franja Špehar Rista, pekarski radnik iz Zagreba i odbegli »robijaš« iz Sremske Mitrovice, Anđelko Blaženković, stolarski radnik i Tomica Milošević, upravnik pošte. Ovaj izbor je naknadno potvrđen na jednom od plenuma, kome je prisustvovala i većina seoskih odbornika.

Na prvoj sednici posle konstituisanja Miloš Minić Crni izložio je zadatke nove narodne vlasti i upoznao odbor sa prvim dekretom narodne vlasti.

ODLUKE ODBORA

Nova vlast je imala sada pred sobom raznovrsne i odgovorne zadatke. Do tada su seoski narodnooslobodilački odbori bili organi partizanskih odreda, odnosno jedinica. Sada, u novim uslovima, oni postaju i privremeni nosioci narodne vlasti. Privremeni sreski NOO imao je u prvom redu da sprovodi mobilizaciju novih boraca i sredstava potrebnih frontu, organizuje prikupljanje oružja, municije, odeće, obuće i druge opreme. Pored toga, odbor je imao da rešava sve zadatke koji se tiču učvršćenja pôzadine i normalizovanja života naroda, — da obezbedi ličnu i imovinsku sigurnost građana.

Prve odluke, donete na ovoj sednici Privremenog NOO, koje su odgovarale željama i potrebama naroda u novim uslovima, bile su:

1. — da se 5. septembra uveče održi prvi narodni zbor u slobodnom Krupnju i prisutnim građanima predstavi nova narodna vlast, Privremeni narodnooslobodilački odbor, i zatraži saglasnost naroda o imenovanju članova odbora. Odlučeno je da se na zboru proklamuje i objasni prvi dekret narodne vlasti u slobodnoj Rađevini. Zbor je imao da sazove Privremeni NOO;

2. — da se usvoji metod kolektivnog donošenja odluka i na odborskim sednicama vode zapisnici i donose pismene odluke po svim pitanjima, koja se nalaze na dnevnom redu sednice i o kojima odbor rešava, a prvi dekret narodne vlasti da se obnavlja, umnoži i rasturi po gradu i selima;

3. — da se kompetencije o nadležnosti Privremenog sreškog odbora prošire, pored sreza rađevskog, i na donji deo sreza azbukovačkog (ovo je bila privremena mera koja je imala da

traje do izbora Privremenog sreskog NOO u Peckoj ili Ljuboviji. U to vreme razmatrana je mogućnost da se formira privremeni NOO u Peckoj, jer su Ljuboviju držali četnici Koste Pećanca na čelu sa »vojvodom lepeničkim« Sretenom »Drinskim« i Miladinom »Podrinskim«;

4. — da se po svim selima i zborovima građana izaberu seoski narodnooslobodilački odbori od 3 do 5 članova, ukoliko ranije nisu izabrani, i svim izabranim odbornicima da se izdaju pismeni dekreti;

5. — da se konfiskuje imovina narodnih neprijatelja u korist naroda i preda na upravljanje narodnooslobodilačkom odboru. Konfiskovati, u prvom redu imovinu izdajnika Uroša Nedeljkovića, bivšeg poslanika JRZ;

6. — da se konfiskuje novac zaplenjen u poreskoj upravi, sreskom načelstvu i drugim ustanovama i nadleštvinama stare uništene vlasti u korist NOR-a;

7. — da se preuzme imovina i inventar ukinute opštinske uprave, žandarmerijske stanice i sreskog načelstva i od određene komisije zapisnički da se konstatiše nađeno stanje;

8. — da se obustavi rad sreskog suda, poreske uprave, katastarske sekcije i drugih nadleštava i izvrši komisijski pregled i popis dotadašnjeg stanja, a celokupna arhiva i drugi materijal da se zapisnički preda na čuvanje jednom činovniku, ali da to ne sme biti bivši starešina ustanove;

9. — da se izvrši pretres okolnih šuma radi pronalaženja ostataka oružja, municije, neeksplodiranih avionskih bombi i leševa eventualno zaostalih iz borbe za Krupanj, kako bi se sprečili nesrečni slučajevi i epidemije. Neeksplodirane velike bombe (od kojih su neke bile teške i po 500 kg) da se obezbede, a manje da se sklone na sigurno mesto, nepristupačno stanovništvu;

10. — da se izvrši raščišćavanje ruševina nastalih od bombardovanja i da se oprave zgrade koje su nastradale za vreme borbi. Kao radna snaga imali su se upotrebljavati za teže radove Nemci, a za lakše da se koriste dobrovoljne akcije građana;

11. — da se obezbedi pomoć siromašnim građanima i izbeglicama, kao i porodicama boraca na frontu koje su bez sredstava;

12. — da se u prostorijama zgrade osnovne škole u Krupnju organizuje bolnica za lečenje ranjenika u kojoj će lekarska pomoć biti besplatna i za sve građane;

13. — da se uputi apel građanima radi prikupljanja dobrovoljnih priloga u odeći, obući i životnim namirnicama za potrebe NOR-a;

14. — da se na teret odbora izvrši sahrana partizana poginulih u borbi za oslobođenje Krupnja i građana stradalih od nemačkog bombardovanja.

Odmah po završenoj sednici, 5. septembra, Privremenim NOO izdao je proglaš stanovalištu i pozvao ga da se vrati iz sela u koja je bilo pobeglo zbog bombardovanja. Odbor je u proglašu uputio i apel građanima da pomognu novu vlast u njem nastojanjima, u prvom redu u osposobljavanju bolnice i dobrovoljnem stupanju u redove bolničarki. Pored rasturanja, proglaš je i dobošem objavljen građanstvu u Krupnju.

Istog dana uveče na velikom zboru koji je održan pred zgradom bivšeg sreskog načelstva u koju je smeštena Narodna straža, predstavljena je narodu nova vlast — Privremeni sreski narodnooslobodilački odbor. Potom je Miloš Minić Crni proglašao i objasnio prvi dekret narodne vlasti koji su građani burno prihvatali i odobrili.

PRVI DEKRET

Prvi dekret nove narodne vlasti »naređivao« je ukidanje stare vlasti i svih njenih organa, konfiskaciju imovine narodnih neprijatelja, preuzimanje imovine ukinutih institucija, popis nadleštava i obezbeđenje dokumenata, a rešio je i mnoge druge probleme. Dekret je, između ostalog, »naređivao« i obrazovanje Narodne straže, kao organa nove vlasti za čuvanje lične i imovinske bezbednosti građana. Za nju su već na prvoj sednici bili odabrani rukovodeći kadrovi i ovlašćen Privremeni NOO da, u zajednici s Vladom Zečevićem, popuni stražu od partizana i pripadnika vojno-četničke jedinice², uglavnom omladinaca.

Na toj prvoj sednici Privremenog SNO odlučeno je da se Narodna straža obrazuje i pri svim seoskim narodnooslobodilačkim odborima.

Raznovrsne su bile funkcije Privremenog SNO na prvoj slobodnoj teritoriji. On je još u samom početku svog funkcionisanja izašao iz uskih okvira organa narodnooslobodilačke borbe za snabdevanje fronta i vojnih jedinica i odmah je postao organ narodnih masa i organizator celokupnog života naroda na slobodnoj teritoriji — privremeni nosilac narodne vlasti.

Pored pomoći vojnim jedinicama i rukovodenja seoskim narodnooslobodilačkim odborima, SNO je, iako u ratnim uslovima, rešavao i niz pitanja iz svih oblasti života naroda. Ovo

² Vojno-četnički odred Zečević — Martinović sarađivao je od početka avgusta 1941. s jedinicama NOV, a posle oslobođenja Krupnja ušao je u sastav Valjevskog partizanskog odreda.

najbolje pokazuju neke odluke donete u toku njegovog daljeg rada, koje predstavljaju i prve osnove nove narodne revolucionarne vlasti.

Mogla bi se napisati čitava knjiga odluka koje je Privremeni NOO doneo u to vreme na svojim sednicama. Navešću samo one koje su imale karakter naredbi:

- odlaže se plaćanje poreza i prireza do završetka rata;
- daje se moratorijum za sve seljačke dugove;
- garantuje se privatna svojina građana;
- obustavlja se privremeno rad osnovnih škola zbog bombardovanja neprijateljskom avijacijom;

- odlažu se svi sudski sporovi do završetka rata;
- zabranjuje se rušenje šuma, a za svaku seču za potrebe domaćinstva, kao i druge potrebe, dozvole će izdavati Privremeni sreski narodnooslobodilački odbor;

- određuju se cene životnim namirnicama kako pojedini špekulantи ne bi koristili ratnu situaciju i teškoće stanovništva;

- zabranjuje se šverc duvanom i raspodela istog se vrši preko službe narodnooslobodilačkih odbora. Svaki građanin je mogao dobiti tri liske duvana dnevno od zaliha kojima je raspolagao NOO, kao i od nabavljenog duvana iz Bratunca i Bajine Bašte,

- uvodi se sistem moba za pomoć u obradi zemljišta i drugim potrebama porodicama boraca koje su ostale bez radne snage kao i onih koji nemaju nikakve druge pomoći;

- zbog bombardovanja, radnje s namirnicama i drugim potrebama otvaraju se posle pet sati po podne;

- zabranjuje se izvlačenje robe, evakuacija i svako njenо skrivanje po selima pod pretnjom najstrožih kazni;

- proglašavaju se za važeće sve vrste novca bez obzira da li su do tada bile u opticaju. Zbog oskudice u sitnini doneta je odluka da svaki građanin može dobiti od Narodnooslobodilačkog odbora do 200 dinara sitnog novca.

Odbor je formirao svoje fondove kojima je rukovodio. Osnovan je fond narodnooslobodilačke borbe u koji su se imala ulagati sredstva dobijena od konfiskovane imovine narodnih neprijatelja i uništenih i ukinutih ustanova, kao i fond za socijalno obezbeđenje siromašnih i izbeglica, u koji su ulagana sredstva od dobrovoljnih priloga i kazni za istupe (kako su tada nazivani prekršaji).

Donet je i niz odluka iz oblasti socijalne zaštite, kao:

- odlaže se siromašnim građanima plaćanje zakupnine za stanove, a imućni imaju plaćati kao i do tada. Preko narodnooslobodilačkog odbora vrši se distribucija stanova, a u izvesnim

slučajevima čak i rekviriranje suvišnih prostorija s obzirom na potrebe nužnog smeštaja izbeglica, u prvom redu Slovenaca, kojih je priličan broj u Krupnju (doknije se ova potreba nametnula i za izbeglice iz Mačve u vreme prve neprijateljske ofanzive);

— zabranjuje se kockanje i igranje karata u ma kom obliku pod pretnjom najstrože kazne i upućivanja prestupnika na prinudni rad kao štetočinu i neprijatelja radničke klase;

— novcem koji je zaplenjen i konfiskovan prilikom oslobođenja rudnika Zajača isplatiće se zarada radnicima sa Stolica, u topionici antimona i rudniku u Beloj Crkvi;

— obrazuje se narodna kuhinja za ishranu izbeglica i drugih ugroženih građana koji su usled ratnih prilika ostali bez sredstava;

— vrši se rekvizicija ušura od vlasnika vršalica i mlinova; nešto kasnije rekviriran je parni mlin Duke Živanovića iz Tomnja, koji je radio za potrebe fronta i pozadine.

U cilju zaštite zdravlja građana odbor je doneo i neke odluke iz ove oblasti:

— naređeno je čišćenje ulica i kontrola životnih namirnica, kako bi se sprečilo širenje zaraznih bolesti;

— lekari su pored ranjenika imali da leče besplatno sve građane koji budu tražili lekarsku pomoć;

— naređeno je najhitnije raščišćavanje ruševina i popravka zgrada, među kojima se imala popraviti i zgrada bivše bolnice, koja je bila u znatnoj meri oštećena u borbama za oslobođenje Krupnja;

— upućen je apel građankama za stupanje u bolničarke i davanje posteljine za potrebe ranjenika i bolnice. Naredbom br. 2 od 7. IX 1941. godine Privremenog narodnooslobodilačkog odbora, osnovana je bolnica, a naredba³ glasi:

NARODNO-OSLOBODILAČKI ODBOR

Br. 2/41

7. septembra 1941. godine
u Krupnju

N A R E D B A :

O organizovanju bolnice i sanitetske službe za potrebe Narodno-oslobodilačkih odreda.

Usled dizanja narodnog ustanka protiv okupatorske vlasti i operacija koje se vode u Rađevini, ukazala se potreba za organizacijom bolnice sa radnom ambulantom u Krupnju radi ukaživanja prve pomoći i lečenja ranjenih i bolesnih boraca na-

* Nalazi se u Muzeju NOB u Valjevu.

rodnooslobodilačkih odreda, kao i neprijateljskih zarobljenika, pa se za bolnicu rekvirira Krupanjska narodna osnovna škola u koju treba namestiti sav potreban bolesnički inventar biv. Banovinske bolnice kao i zaplenjeni sanitetski i lekarski materijal.

Osoblje bolnice sastoji se od:

- 1) Upravnika Dr Dušana Novakovića, lekara,
- 2) Zastupnika upravnika Dr Čakuljević Petra — lekara, i
- 3) zarobljenog lekara Dr Henc Ernesta — lekara.

Bolničara:

- 1) Andrić Živote, 2) Marković Sretena, 3) Stakić Spasoja,
- 4) Gajih Vase, 5) Radović Vladimira, 6) Maksimović Živka, 7) Jovanović Nemanje, 8) Miladinović Slobodana, 9) Nikolić Mili-voja, 10) Živanović Jezdimira, 11) Mićić Drage, 12) Stanković Ljubiše, boln. berberina.

Sestara:

- 1) Ilić Radmile, 2) Tešmanović Vide, 3) Simović Radmile,
- 4) Munižaba Mile.

Radi održavanja reda i rada bolnice ovlašćuje se upravnik da prema ukazanoj potrebi vrši raspored rada sa stavljenim mu osoboljem na raspoloženje i prema njihovim sposobnostima.

Ako se ukaže potreba za većim brojem bolničkog osoblja, upravnik ima o tome izvestiti Narodno-oslobodilački odbor. Ta-kode će upravnik izvestiti Odbor ako se osoblje pokaže nespremno čime se šteti narodnooslobodilačkoj borbi.

Upravnik određuje i vrši raspored rada sa bolničkim osobljem, a odsustvo daje Narodno-oslobodilački odbor.

Upravnik će prema uputstvima Narodno-oslobodilačkog odbora organizovati i ishranu bolesnika.

Sve bolničko osoblje disciplinski je potčinjeno upravniku bolnice i to za manje krivice, a za veće krivice predložiti Narodnooslobodilačkom odboru za kaznu.

Upravnik disciplinski i krivično odgovara pred Narodnooslobodilačkim odborom, a preko ovoga za teže krivice pred Štabom Narodn. oslob. odreda.

7. septembra 1941. godine

KRUPANJ

(M. P.)

Za predsednika Nar. osl. odbora,
M. Jeremić

Prednje primili na znanje i dalji postupak:

20. IX 1941. god.

Krupanj

Ekonom. bolnice
Vlad. Radović

Upravnik bolnice
Dr. Novaković

S obzirom na predstojeće kišne i zimske dane i nedostatak opreme odlučeno je da se osnuju krojačke i obućarske radionice koje bi radile za potrebe fronta. Prvi opanci su izrađeni u radnji Bože Kostića. Rukovodnici ovih radionica bili su Dragiša Stefanović, obućarski radnik i Ratko Isailović, opančarski radnik. Krojačkom radionicom je rukovodio Časlav Petrović Čako. Svim radionicama je rukovodio partizan Boško Novaković, tašnerski radnik.

Radi obezbeđenja materijala za rad ovih radionica, izvršen je popis zaliha tekstila i obezbeđen magacinski prostor za smeštaj tekstila, žita i drugih namirnica. Sačuvan je jedan spisak⁴ rekviriranih stvari iz tog perioda, neposredno pred ponovno okupiranje i paljenje Krupnja od Nemaca:

SPISAK

stvari primljenih od Dragiše Ljubinkovića trgovca iz Brezovica koje su primljene u magacin Narodne straže Narodno-oslobodilačkih odreda u Krupnju na dan 17. oktobra 1941. god.

A n g i n a		Zeleni	17 m.
crvena	21,25 m	Crni sa cvet.	20,40 m
Kadifa 70 cm širina		Zeleni	11,20 m
Bordo	3 m	Šareni	10,20 m
Teget	4 m	Karo	9,30 m
Bordo Pres.	7,25 m	Bordo prskano	23,90 m
Prskana kadifa	2,90 m	Crveni sa ruž.	16,10 m

(Dalje se u dužem spisku navodi još niz drugih artikala: cica, krepona, delina, poludelina, pliša, somota, tobralka, štofa, bureta, svile, šajaka, platna, konca itd.)

Primio magacioner
Boško Novaković

Komandant mesta
Vlada Piperski

Sve pekare rekvirirane su i pekle hleb za potrebe fronta i pozadine. Svakodnevno je pečeno preko 2000 hlebova. Da bi se omogućilo normalno snabdevanje stanovništva najnužnijim potrebama, otvorena je u zgradbi Zadružnog saveza radnja za prodaju onih artikala koji nisu bili potrebni za vojsku. Njome je rukovodio Cvetko Vićentić. U prvom redu je prodavana roba široke potrošnje.

* Original se nalazi kod autora napisa.

Pri odboru je formirana i komora za snabdevanje fronta namirnicama, na čijem je čelu bio komandir Steva Ivošević, partizan, bivši žandarm. Postoji potvrda komandira komore iz koje se vidi da je Privremeni narodnooslobodilački odbor za svaku izvršenu rekviziciju primao obaveze da u miru i slobodi obešteti gradane za sve ono što je u ratu rekvirirano.

POTVRDA

Na (2) dva stoga sena koje sam primio od Damnjanović Milivoja iz sela Banjevca, koje je izuzeto po naređenju Narodnooslobodilačkog odbora u Krupnju za vojne potrebe.

Štab komore narodno oslob. vojske
Broj: službeno
Krupanj, 8. oktobra 1941. god.

Primio
Komandir komore,
St. N. Ivošević

Zapaženo je da po selima ima u priličnoj meri prikrivenog i nesakupljenog oružja, pa je odlučeno da se pozove stanovništvo da do određenog roka preda skriveno oružje, a narodnim stražama stavljeno je u zadatak da ga prikuplja.

NARODNA STRAŽA — IZVRŠNI ORGAN NOO

Jedna od prvih i najvažnijih odluka koja je doneta na prvoj sednici Privremenog NOO, po predlogu i u prisustvu članova štaba odreda, bila je da se u Krupnju obrazuje Narodna straža, koja je imala da obezbedi ličnu i imovinsku sigurnost građana sprečavanjem pljačke, krađa i slično. Donošenje te odluke proisteklo je iz prvog dekreta narodne vlasti koji je, između ostalog, naređivao i obrazovanje Narodne straže kao izvršnog organa nove vlasti. Već 5. septembra 1941. obrazovana je Narodna straža u oslobođenom Krupnju i istog dana počela da funkcioniše.

Narodna straža je smeštena u zgradi bivšeg sreskog načelstva, a brojala je 15 partizana zadržanih iz odreda, među kojima je bilo nekoliko tek prezdravelih od bolesti i ranjavanja. Nešto kasnije ona je popunjena većim brojem odabralih omladinaca, tako da je ukupno imala oko 50 ljudi. Za komandira je postavljen partizan Sreten Pantelić, koji je na dužnost stupio posle nekoliko dana, jer je sa svojom desetinom učestvovao u borbama za oslobođenje Koviljače i na Batru u suzbijanju prelaska ustaša preko Drine. Stražom je tada rukovodio NOO. Komanda mesta nije postojala. Desetak dana posle formiranja Narodne straže, partizan Vlada Piperski, sa nogom u

gipsu zbog rane zadobijene pri zarobljavanju Nemaca kod »Čotarove čuprije« (kad su 4. septembra bežali iz Krupnja prema Valjevu), nije mogao ići na front. Ostao je do ozdravljenja u Krupnju da pomogne odboru i komandiru Narodne straže u obavljanju svakodnevnih zadataka. Pošto je on često zamenjivao komandira Narodne straže i preko seoskih odbora po kuririma upućivao pozive pojedinim licima, potpisivao se (radi većeg autoriteta — kako je govorio) kao komandant mesta, pa je docnije štab odreda prečutno sankcionisao stvoreno stanje. Tako je polovinom septembra stvorena i komanda mesta u Krupnju.

Narodna straža je odmah, između ostalog, preuzeala na sebe obavezu: da obezbeđuje sedišta narodnih odbora, mostove, magacine za ishranu (kojih je tada bilo po selima), a imala je i da sprečava sabotaže i druge oblike neprijateljskog delovanja. Seoske patrole Narodne straže kontrolisale su nepoznata lica tako da niko bez propusnice nije mogao da se kreće preko slobodne teritorije. Svako nepoznato lice privođeno je komandi narodne straže i NOO.

Narodna straža je bila budan čuvar reda i bezbednosti i izvršilac odluka Privremenog narodnooslobodilačkog odbora. Sprovođenje odluke o zabrani kretanja građana posle 9 časova i odlazak u druga sela bez propusnice NOO bio je jedan od zadataka koji je Narodna straža sa uspehom sprovodila.

U Krupnju je uvedeno patroliranje po gradu, tako da niko nije mogao ući u mesta bez propusnice NOO. Kretanje noću bilo je dozvoljeno samo uz znake raspoznavanja i sa specijalnim dozvolama. Na ulazima u grad stražari nisu noću puštali nikoga, ni s propusnicom, sve do nailaska patrole ili odobreњa komandira Narodne straže.

U borbi za Krupanj Nemci, blokirani u bolnici i topionici antimona, nastojali su na sve moguće načine da se izvuku, pa su im u pomoć došli i avioni koji su naročito trećeg dana vršili žestoko bombardovanje. Time im je trebalo biti omogućeno izvlačenje u pravcu Valjeva. Za vreme ovih borbi i bombardovanja, građani su napustili Krupanj i sklonili se po okolnim selima. Nemačke »štuke« su napravile pustoš u gradu bombama i do 500 kilograma težine. Time su stvoreni i povoljni uslovi za krađe i pljačkanja. Tako su u toku prve noći, u kratkom razdoblju od oslobođenja Krupnja do sutradan, kada je nova vlast počela da funkcioniše, izvršene neke krađe i pljačke. Još za vreme borbi borci su u neposrednoj blizini Krupnja, po noći, nailazili na grupe i grupice Rujevčana i drugih seljaka sa džakovima, koji su isli u Krupanj. I kada su ih pitali kuda idu, odgovarali su otvoreno da idu u Krupanj radi »uzimanja ple-

na». Ovo je donekle bilo i razumljivo jer je baš na tom terenu, prilikom kapitulacije i raspada bivše jugoslovenske vojske, ostavila oružje i opremu jedna veća vojna jedinica. Seljaci su svu tu opremu za kratko vreme razgrabili i razneli. I sada su možda očekivali da će okončanjem bitke za Krupanj doći na lak način do onog što im je potrebno. Moralo se zbog toga hitno intervenisati i zaštititi imovina i stanovi građana, uspostaviti red i nova zakonitost. Narodna straža je uspešno izvršila i taj zadatak.

Odgovorne i teške zadatke imala je Narodna straža još od samog formiranja. Nije bilo lako u to vreme biti budni čuvan imovinske zaštite građana. Pored toga, Narodna straža je bila i zaštitnik naroda od petokolonaša, panikera, raznih sabotera i suzbijač onespokojavajućih vesti, kojih je u to vreme bilo isuviše. Ukratko, — narodna straža je bila neumorni čuvan slobodne teritorije i bespoštedno se borila sa svim teškoćama i raznim nasrtajima neprijatelja da uništi ovo prvo ostrvo slobode u našoj zemlji.

Ovaj novi organ, izrastao iz naše revolucije, neumorno se borio da učvršćenjem pozadine pomogne i olakša borcima na frontu. Narodna straža je i kontrolisala sumnjiva lica koja su se kretala po oslobođenim selima, a postavljala je i zasede nemačkim kolonama za vreme prve neprijateljske ofanzive. Savesno je prikupljala oružje, municiju, odeću, obuću i druge potrebe za front, zaostale kod naroda u vreme raspada bivše jugoslovenske vojske, i nemilosrdno se obračunavala sa svim onim nesavesnim građanima koji su krili stvari potrebne za vojsku i njima špekulisali ili ih upotrebljavali protiv naroda. Ona je pomagala NOO u hvatanju švercera i crnoberzijanaca, raznih štetočina koji su oskudicu i teškoće naroda koristili da bi se brzo obogatili i po skupe pare prodavalci životne namirnice, u prvom redu hleb, so i duvan, kojih nije bilo u dovoljnim količinama.

Narodna straža se uporno borila i privodila novoj narodnoj vlasti razne pljačkaše, lopove, kockare i pijance, te se s pravom može reći da je to društveno zlo za kratko vreme gotovo u potpunosti likvidirano. Čak je vršila i kontrolu čišćenja ulica radi sprečavanja epidemija i zaraza, jer lekara nije bilo dovoljno, a lekova još manje. Ona je imala uvid nad celokupnim životom u gradu: kontrolisala pojavu i kretanje sumnjivih lica, borila se protiv nabijanja cena životnim namirnicama koje su jednom odborskom odlukom bile određene, sprečavala izvlačenje u sela i prikrivanje tekstila, odeće i obuće od strane nesavesnih trgovaca i špekulanata; uporno je sprečavala uništenje državnih šuma koje su u ratnim uslovima bile ugrožene. Na-

rodna straža je kontrolisala setvu po selima, zalagala se u organizovanju moba i neumorno pomagala siromašne i porodice boraca na frontu.

Pripadnici Narodne straže izražavali su svoje divljenje i ljubav prema borcima na frontu, nesebično ih pomagali i podrili. Mnogi pripadnici Narodne straže svakodnevno su se javljali svom komandiru ili predstavnicima narodne vlasti s molbom da ih pošalju na front i sa suzama u očima govorili da ih je sramota što njihovi drugovi ginu u prvim borbenim redovima, a oni su tu u pozadini, te im se čini da ne daju dovoljno od sebe za slobodu i uništenje neprijatelja.

Narodna straža nije obavljala i izvršavala samo one zadatake koji su joj odlukama narodnih vlasti bili određeni. Ona je učestvovala u celokupnom javnom i političkom životu. Naročito je bila neumorna u kulturno-prosvetnom radu, jer je mnogo njenih pripadnika bilo u kulturno-prosvetnoj omladinskoj sekciji, a bila je zastupljena i u odboru Omladinskog udruženja.

Svetao je primer zalaganja i hrabrog držanja pripadnika Narodne straže za vreme prve neprijateljske ofanzive. Pre svega, imala je vidnog uspeha u hvatanju neprijateljevih špijuna. Tako je uhvatila nekog Hitlerovog vojnika, Dizla, pre nego što je dospeo do nemačkih jedinica, koji je pobegao iz našeg zarobljeništva i sa sobom nosio planove svih važnijih objekata Krupnja i imena aktivista NOP. Za vreme ove ofanzive, kada su se u slobodni Krupanj i Rađevinu sjatile hiljade i hiljade izbeglica iz Mačve, Jadra i Pocerine, neprijatelj je ubacio i veliki broj špijuna i diverzanata, ali je Narodna straža uspela da među izbeglicama otkrije i pohvata veliki broj i tako ih onemogući. Među uhvaćenim bila je i sestra nekog lekara Jovanovića, koju je Gestapo preko sela Draginjca kao izbeglicu poslao u Krupanj sa vrlo ozbiljnim zadacima.

Narodna straža je takođe sa uspehom održavala red i pomagala Narodnom odboru pri smeštaju izbeglica i velikih rezervi hrane po selima. Pripada joj i zasluga za uspešnu evakuaciju ranjenika i građana iz ugroženog Krupnja, za uspešnu evakuaciju bolnice, oružja, municije i većeg dela robe i drugog materijala potrebnog našoj vojsci u zimskim danima.

UPAD NEMACA U KRUPANJ

Nemci su, 21. oktobra, u ranim popodnevnim časovima, prodrili u Krupanj, a samo nekoliko časova ranije četnički komandant Račić, koji je bio na sektoru Cikote — Zavlaka, javio je komandantu mesta Vladi Piperskom da je front stabilan i da nema potrebe za evakuaciju Krupnja. Račić je tvrdio da su dve

njegove jake čete preprečile Nemcima put i suzbile prodor kod Cikotskog grada. Nešto docnije ustanovljeno je da ove čete ne samo što nisu bile tamo, nego nisu na ovaj deo fronta ni upućivane, već su pobegle još pre prodora Nemaca više od 30 kilometara u duboku pozadinu.

Nemačke snage nastupale su prema Krupnju i jedna kolona je već bila tu, nadomak samog grada u selu Lipenoviću. U neshvatljivo kratkom vremenu pripadnici Narodne straže su po naređenju odbora uspeli da iz okolnih sela mobilišu potreban broj volovskih kola i pomognu u evakuaciji i poslednjeg našeg ranjenika u privremenu bolnicu koja se nalazila u kući Srećka Despotovića u selu Šljivovi. Sutradan su prebacili ranjenike u Donju Orovicu i obezbedili bolnicu.

Za uspešnu evakuaciju ranjenika umnogome je bio zaslužan predsednik Privremenog NOO sela Šljivove Sreten Milovanović Žmira, koji je pod najtežim okolnostima organizovao kopanje ogromnih jama i obaranje stoljetnih hrastova na Grujinoj bari kao prepreku nemačkom prodiranju prema evakuisanim ranjenicima. Ovaj odbor je pod rukovodstvom Milovanovića prikupio dovoljan broj zaprežnih vozila za prebacivanje ranjenika u Donju Orovicu, a Žmira je sproveo jedan ešelon teških ranjenika preko Proslapa i još u toku dana snabdeo bolnicu potrebnim rezervama hrane. Narodni heroj Steva Filipović je s pripadnicima Narodne straže, lakošim ranjenicima i ostacima jedne mačvanske čete organizovao zaštitu bolnice.

Pri evakuaciji Krupnja prisibnost i držanje Narodne straže bilo je na velikoj visini. Ona se iz Krupnja povukla zadnja, gotovo u momentu kad je neprijatelj prodro u grad, obasipan mitraljeskom vatrom. U gradu je ostalo samo nešto žena, dece i drugog neboračkog stanovništva.

Nemci su zapalili Krupanj 22. oktobra. Odmah po njihovom povlačenju Narodna straža je pritekla da spasava što se moglo spasti: gasila je požare i pomogla nastrandalom stanovništvu da se smesti, organizovala ishranu i vodila računa o drugim potrebama stanovništva.

Kada je slobodna teritorija napuštena a neprijatelj počeo po njoj harati, prvi na udaru su bili članovi NOO i pripadnici Narodne straže. Svetli su primeri herojskog držanja pred neprijateljem mnogih pripadnika Narodne straže koji su gubili živote uvereni da to čine za dobro naroda.

KAKO JE »SMENJENA« STARA VLAST

Radi lakšeg funkcionisanja i rukovođenja seoskim narodnooslobodilačkim odborima, uspostavljena je svakodnevna kurirska veza, a sa daljim odborima svaki drugi dan.

Bilo je pojava da pojedini odbornici nesavesno rade, naročito u nekim selima u kojima su četnici podzemno nastojali da ostvare svoj uticaj na članove odbora, a neki su odbornici po navici iz prošlosti bili skloni mitu i protekciji naročito kada se radilo o upućivanju ljudi na front. Narodnooslobodilački odbor doneo je odluku o opozivanju i kažnjavanju takvih odbornika.

Da bi se sprovele odluke sa prve sednice Sreskog narodnooslobodilačkog odbora o ukidanju stare vlasti i njenih organa što je »narediоao« prvi dekret narodne vlasti, Sreski NOO je još istog dana održao vanrednu sednicu na kojoj je doneo naredbu br. 1. o ukidanju stare vlasti i svih njenih postojećih organa. Tom naredbom su ukinuti opštinska uprava, sresko načelstvo i žandarmerijska stanica, a obustavljen je rad poreske uprave, sreskog suda, katastarske uprave, škola i drugih ustanova.

Svi činovnici su se imali javiti Narodnooslobodilačkom odboru. Jedna komisija je vršila klasifikaciju činovnika i sposobne upućivala u vojsku, a nesposobne stavljala na raspolađanje NOO radi rasporeda.

U duhu odluke sa prve sednice Privremenog narodnooslobodilačkog odbora i naredbe br. 1 obrazovane su komisije za pregled, popis i preuzimanje imovine ukinutih ustanova. Inventar, dokumente i elaborate onih ustanova koje su obustavile rad komisije su predale određenim službenicima na čuvanje. Tako su sve komisije sa uspehom, za vrlo kratko vreme, obavile određene poslove.

Evo dokumenata iz tog perioda, o primopredaji opštinske imovine⁵ sa datumom od 8. IX 1941. godine i potpisom članova komisije.

ZAPISNIK

Sastavljen od strane Komisije određene naredbom Narodnooslobodilačkog odbora, za konstatovanje stanja u opštini krupanjskoj.

Prisutni su:

Članovi komisije:

1. Milijan Jeremić, sudij.
priprav.

2. Dušan Pavlović, geometar
3. Dragiša Stefanović, obuć.
radnik

Opštinski časnici:

1. Bogić Vujić, pretsednik
2. Sredoje Simić, delovođa-blagajnik

⁵ Nalazi se u Muzeju NOB u Valjevu.

Na osnovu usmenog naređenja Narodnooslobodilačkog od-bora, određena komisija sastala je se u opšt. zgradi i konstato-vala sledeće stanje:

I. STANJE BLAGAJNE:

1. U gotovu novca nema ništa,		
2. Uložna knjižica Uprave fondova	6642	din.
3. 15. kom. obveznica ratne štete 2 1/2 pro-centa držav. po 5000 din. i tri komada po hiljadu dinara serija 5287 br. O. 198-200, a od ovih je 15 kom. sa kuponom br. 25, a jedna sa kuponom br. 24 u nominalnoj vrednosti	68 000	"
4. Akcija agrarne banke, jedna sa kuponom br. 10 za 1940. g.	5000	"
5. Po dnevniku kase primljeno je u gotovu ukupno	15 448	"
6. A isplaćeno po novčanim dokumentima	17 909,50	

Blagajnik izjavljuje da se kod prihoda pojavljuje razlika usled greške u sabiranju, a da je isplata veća od primanja iz razloga što su nemačke vlasti vršile presiju na opštinsku upravu i blagajnik je iz svojih sredstava i pozajmicom od građana isplatio sumu od 2497 dinara, pa moli da mu se po mogućству ova suma vrati.

Potom je predata komisiji jedna uložna knjižica br. 8444 fonda siromašnih učenika u sumi	19 062	din.
U blanketima stočnih pasoša	35,30	din.

II. OPŠTINSKA POTRAŽIVANJA

Prethodno predsednik i blagajnik izjavljuju da su ranije knjige opštinske spaljene za vreme prošlog rata od strane biv. blagajnika Dragutina Simovića, pekara iz Krupnja, a iz koga razloga oni ne znaju, pa knjige sa kojima je do sada blagajnik rukovao ustrojene su 15. maja ove godine a zatim usmeno dodaju:

- 1) Opštini duguje na ime kasapske arende Velizar Pavčević, kasapin iz Krupnja za 1940. god. 11 000 din.

- 2) za 1941. god. duguje Živan Miladinović iz Tomnja, na ime zakupa za opšt. zemlju zv. »Luka« 1000 din.
 3) za 1940. god. duguje Milivoje Cvetinović, iz Banjevca 800 "
 4) u starom niklenom novcu primljeno je 10 kom. 10 para,
 5 kom. po 5 para i jedan komad po 25 para.

III. OPŠTINSKA IMOVINA

Od nepokretne imovine opštinska je svojina zemlja zv. »Benakovina«, zemlja zv. »Luka« pod Čulumom, zemlja zv. »Donja i Gornja Damnjanovača«, zemlja zv. »Martinovača« i zemlja zv. »Šuma« u Paljevinama u istočnoj Boranji u veličini od 87 hektara pod obrasлом šumom, a o veličini svih ostalih zemalja nalazi se opis u ovd. katastarskoj upravi.

Dalja je opštinska imovina: plac sa postojećom opšt. zgradom, opšt. klanica, opšt. pijaca sa postojećim kantarom i opštinski plac sa postojećim grobljem i kapelom i nedovršeni opšt. vodovod.

IV. NAMEŠTAJ

Opština raspolaže sa sledećim nameštajam: 1 kasa sa jednim ključem, 4 stola, 9 stolica, 1 klupa, 2 ormana, 2 furune, 2 šifonjera i 9 raznih slika.

Potom je stara opšt. arhiva nepregledana zapečaćena u jedan šifonjer.

Na kraju blagajnik dodaje da predsednik, delovođa blagajnik i kmetovi nisu primali platu usled neredovnih prilika.

Prisutni su od strane opštine:

Bogić Vojić
Sredoje Simić

ČLANOVI KOMISIJE

1. Milijan Jeremić
2. Dušan Pavlović

NARODNOOSLOBODILAČKOM ODBORU

Krupanj

Određena komisija po naređenju toga Odbora sastala se danas u opštinskoj zgradi i konstatovala sledeće stanje o čemu se izveštava Odbor radi znanja i dalje nadležnosti.

PREDSEDNIK

Mil. Jeremić

Shodno naređenju Štaba Valjevskog oslobodilačkog odreda od 4. septembra 1941. god. da prestaje rad opštinske uprave Odbor je doneo

ODLUKU

Da se celokupno stanje u opštinskoj upravi u Krupnju predala na upravu Narodnooslobodilačkom odboru, koji privremeno vrši vlast a opštinska uprava da se razreši dužnosti.

Sekretar
Mil. Jeremić

Predsednik

Članovi

1. Rajko M. Mladenović
- 2.
- 3.

Danas smo razrešeni dužnosti opštinskih časnika a svu imovinu i ostale opštinske stvari predali smo na upravu Narodnooslobodilačkom odboru.

Delovođa
Sredoje Simić

Predsednik opštine
Bogić Vujić

Primili smo svu opštinsku imovinu kao i ostalo prema gornjem zapisniku:

Sekretar
Mil. Jeremić

Predsednik
Mandilović Moša

Članovi

- Milan Jevtić
Rajko M. Mladenović

MOBILIZACIJA I PRIVREDA

Radi što uspešnijeg obavljanja mobilizacijskih poslova formirano je mobilizacijsko odeljenje, koje je bilo smešteno pri narodnom odboru i bavilo se problemom mobilizacije ljudstva i sredstava za front. Mobilizacijskim poslovima rukovodio je Miodrag Krstić, učitelj.

Privremenim sreskim narodnooslobodilačkim odborom je i nekoliko važnih odluka od interesa za građane Krupnja, kao:

— da se dovede električna struja sa Stolicom radi osvetljavanja Krupnja u koju svrhu bi se koristio materijal zaplenjen od Nemaca u Zajači i topionici antimona;

— da se dovrši započeti vodovod u Krupnju, za koje svrhe je obezbeđen materijal i druge potrebe;

— da se osposobi topionica antimona u čijim je prostorijama bila smeštena i radionica za opravku oružja i izradu bombi. Ovim radovima rukovodio je inž. Miodrag Đorđević;

— da se obezbedi jesenja setva i potrebna količina semena. Setvene površine imale su se poorati putem moba u onim domaćinstvima koja nisu imala zaprega. Poslat je i jedan izveštaj Vrhovnom štabu u Užicu o potrebnim količinama semena, koji je odneo kurir Rade Bosanac;

— da se obezbedi za zimu potrebna količina ogrevnog drveta iz Boranje.

Duboko su mi se urezale u sećanje neke okolnosti sa prve sednica privremenog NOO 5. septembra. Iz neposredne blizine, iz kuće, dopiralo je ječanje ranjenika koji su ležali po podu na senu. Povremeno je dopirao jauk jednoga teže ranjenog u glavu. Preko puta, pod brestom, stajala je grupa pohapšenih ruskih belogardejaca i petokolonaša, koje su čuvali partizani. Jedan nemacki avion je kružio iznad kuće. Huku motora su s vremena na vreme presecali mitraljeski rafali iz aviona. Na svaki jauk ranjenog u glavu iz bolnice, Crni je zastajao u izlaganju i upirao pogled pun saosećanja prema otvorenim vratima, a Dragojlo je dodavao: »Drugu je mnogo teško«.

Na prvoj sednici, pored niza poslova koji su očekivali i Privremeni NOO, bilo je reči i o upravljanju topionicom antimona u Krupnju. Posle izlaganja Miloša Minića o ulozi i zadacima nove narodne vlasti i o upravljanju fabrikama na nov način koji ne sme ni po čemu podsećati na ono »trulo staro«, među značajnim odlukama doneta je i ona o obrazovanju Odbora radničke kontrole u topionici antimona od tri člana na čelu s predsednikom Dušanom Skorićem Dudom, radnikom — partizanom koji je povučen iz odreda.

Preauzet nizom raznovrsnih poslova, odbor nije mnogo žurio sa sprovođenjem ove odluke i raspisivanjem izbora za Odbor radničke kontrole. Zbog toga je na jednom sastanku partijske organizacije, održanom u stanu u kome su uglavnom i održavani partijski sastanci (na spratu iznad kafane »Forkić«), kome su prisustvovali i članovi OK Milka Minić i Ljubomir Petrović Mingej — NOO oštro kritikovan. Na sastanku je zaključeno da se izbori odmah sprovedu, a za njegovo sprovođenje zaduženi su Milka Minić, Mingej i ja, kao sekretar NOO (istovremeno sam bio i sekretar partijske organizacije).

Sutradan, 6. septembra, održana je sednica Privremenog NOO, kada je doneta odluka o zakazivanju zбора radnika i sprovođenju izbora za Odbor radničke kontrole u topionici. Ova odluka je istaknuta na vidnim mestima⁶ u gradu i krugu topionice, a pored toga je, radi veće sigurnosti, objavljena i dobošem radnicima.

Zbor je održan utvrđenog dana uveče (zbog opasnosti od neprijateljskog bombardovanja) u prostorijama topionice. Otvorio ga je stari ratnik-partizan Dušan Skorić Duda. On je odmah posle nekoliko uvodnih napomena o cilju sazivanja zбора dao reč Milki Minić, koja je u podužem izlaganju objasnila radnicima značaj izbora Odbora radničke kontrole i zadatke koji pred njim stoje. Posebno je ukazala na ulogu odbora u organizovanju proizvodnje bombi i opravke oružja potrebnog za front i u organizovanju kulturno-prosvetnog rada među radnicima i stanovnicima u krugu topionice.

Na ovom zboru izabran je Odbor radničke kontrole od tri člana. Prilikom konstituisanja, za predsednika odbora izabran je Dušan Skorić Duda, član KPJ.

Ovaj prvi Odbor radničke kontrole sa uspehom je radio za sve vreme postojanja slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji. On je sa uspehom nastavio da radi i posle paljenja Krupnja, sve do povlačenja naših jedinica (30. novembra 1941). U radu i doноšenju odluka bio je potpuno samostalan.

Odbor je samostalno upravljao topionicom, svim uređajima i stambenim prostorijama u njenom krugu, organizovao sve poslove i donosio odluke o svim važnim pitanjima vezanim za front. Organizovao je, u prvom redu, radničku stražu za čuvanje postrojenja i izvršio popravku građevina i stambenih zgrada koje su bile oštećene za vreme borbi za oslobođenje Krupnja. Pored toga, Odbor se preko posebne radničke komisije starao o smeštaju izbeglica i raspodeli stanova u krugu topionice i organizovao ishranu i radničku kuhinju za radnike i izbeglice. Samostalno je isplaćivao zarade radnicima koji su imali porodice iz sredstava koje je dobijao NOO (ovaj novac je zaplenjen od Nemaca i njihovih pomagača prilikom oslobođenja rudnika Zajače). Odbor radničke kontrole je doneo nekoliko značajnih odluka, među kojima je najvažnija ona o organizovanju radionice oružja (u njoj se popravljalo oružje i pravile,

⁶ Na prvoj sednici NOO usvojen je princip o javnosti u radu NOO pa je zaključeno da se po svim pitanjima donesu pismene odluke, da se objavljaju građanima, pa se i odluka o obrazovanju i izboru Odbora radničke kontrole imala objaviti.

između ostalog, bombe od olovnih cevi i kutija za konzerve, tzv. »dinamiterosi«) i o evakuaciji i sklanjanju svih instalacija i materijala koji bi mogli da koriste neprijatelju u slučaju upada. Na osnovu ove odluke razrađen je plan evakuacije ljudi i materijala, kao i eventualnog uništavanja svega onoga što se nije moglo izvući, skloniti ili sačuvati; određene su grupe koje su ovo imale da sprovedu. Zahvaljujući tome i dobroj organizaciji koju je sproveo Odbor radničke kontrole, prilikom ponovnog upada Nemaca u Krupanj, 22. oktobra, u topionici nije ostalo ništa što bi im moglo koristiti. Posebnu pažnju Odbor je posvetio borbi protiv sabotaže i uveo mere predostrožnosti u krugu topionice. Izdavane su posebne propusnice za ulazak u krug i ograničeno kretanje u blizini postrojenja i radionica.

Odbor radničke kontrole doneo je i pravilnik o svom radu. Pravilnik je izradila komisija na čelu sa partizanom Banom Lukićem, sudijom iz Loznice. Pravilnik je usvojen na konferenciji radnika u topionici, a prethodno je tri dana bio izložen na tabli postavljenoj za zidne novine i oglase. Na jednoj od sednica NOO Pravilnik je potvrđen i od tada je postao zakon za rad u topionici. Ovim pravilnikom je bilo, između ostalog, propisano da je Odbor radničke kontrole obavezan da svakih sedam dana saziva sve radnike; da ih upoznaje s važnijim pitanjima i da ih konsultuje o donošenju potrebnih odluka.

Veliku pomoć pružio je Odboru radničke kontrole svojim savetima Ivan Milutinović, koji je u to vreme boravio u Krupnju. Jednom od sastanaka Odbora radničke kontrole prisustvovao je Ivo Lola Ribar i baš tog istog dana je u komandu mesta došao i drug Tito.

Tako je stvoren prvi Odbor radničke kontrole u slobodnom Krupnju. Tako je on uglavnom radio u svojim prvim začecima i prvim danima na slobodnoj teritoriji. Tako su izgledale prve klice radničkog samoupravljanja još u vreme narodnooslobodilačke borbe i revolucije, septembarskih dana 1941. godine.

PODELA ZADUŽENJA

Partijska ćelija u Krupnju imala je devet članova i dva kandidata. Članovi Partije su bili Dušan Skorić Duda, obućarski radnik, Anta Marković, metalski radnik, Milan Tešić Selja, pekarski radnik, Dobrivoje Bošković, krojački radnik, Boško Novaković, tašnerski radnik, Franja Špehar Rista, pekarski radnik, Rista Patić Pijklja, radnik, Vlada Piperski, vajar i ja (sudijski pripravnik). Tada sam bio sekretar ćelije. Kandidati su bili Andelko Blaženković, stolarski radnik i Nešić, službenik — stražar Narodne straže.

Sastancima partiske jedinice redovno su prisustvovali članovi Okružnog komiteta Milka Minić i Ljubomir Petrović Mingej.

Na sastancima su razmatrana mnoga pitanja iz rada NOO i učvršćenja nove vlasti. Gotovo o svim važnijim merama i odlukama koje je Privremeni NOO preduzimao i donosio, pretходno je raspravljala partiska jedinica.

Odbor je po zaključku partiske jedinice pružao punu pomoć SKOJ-u i Omladinskom društvu koje je bilo formirano u Krupnju, u organizovanju kulturno-prosvetnog rada. Član NOO Andelko Blaženković, kandidat Partije, brinuo se o svemu ovome i bio je u stalnom kontaktu s predstavnicima ovih organizacija. Obezbeđene su prostorije u narodnoj čitaonici za potrebe omladine gde su držane priredbe i usmene novine. Određena su mesta i obezbeđene table za zidne novine u bolnici, na narodnoj čitaonici, na komandi mesta, zgradi NOO i u topionici antimona. Oformljena je kulturno-prosvetna sekција u kojoj su, pored ostalih, radili Boško Novaković, rukovodilac SKOJ-a, Dobrosav Bošković, partizan, Andelko Blaženković, član Odbora, Mirko Spajić, učitelj, Iva Božić i drugi. Docnije je sekcija proširena iskusnim drugovima iz Mačvanskog odreda i nekim drugovima odbeglim iz kaznionice u Sremskoj Mitrovici. Vidnu pomoć na ovom polju pružili su svojim iskustvima profesori Žika Popović i Moma Mihailović, Luka Tufegdžić, Radovan Vuković, Franja Špehar Rista, odbegli »robijaši« iz mitrovačke kaznione i Nebojša Maletić, advokat.

Prvih dana oktobra u sali hotela »Evropa« održana je konferencija omladine na kojoj su govorili Steva Filipović, Mića Jeremić i Vlada Zečević. Tada je formirano Omladinsko udruženje i izabran odbor koji je njime rukovodio. Predsednik odbora je bio omladinac Slavko Orlović, a članovi Borka Mucić, Ljubomir Stošić, Hakija Alimanović, Dobrivoje Bošković i jedan pripadnik Narodne straže. Udruženje je izabralo i delegate za Osnivački kongres USAOS održan oktobra u Užicu.

Radi rukovođenja i boljeg uvida u sve mesne delatnosti odbornici NOO su izvršili podelu rada po sektorima, o čemu je na svakoj sednici diskutovano i davani predlozi za donošenje novih odluka.

Sve odluke koje je Odbor donosio objavljivane su dobrošom u gradu i isticane na javnim mestima, a dostavljane su i seoskim NOO-ima, ukoliko su bile od interesa za njih.

Nekoliko dana pre savetovanja u Stolicama, članovi Glavnog štaba Srbije Rodoljub Čolaković i Filip Kljajić, sa članom štaba Valjevskog PO Vladom Zečevićem, izvršili su pregled rada Sreskog NOO. Ovom prilikom je pohvaljen rad Odbora,

stavljenе su jedino primedbe da treba istaći tablu s nazivom odbora na zgradi i formirati porotni sud, kao i to da odbornike koji greše treba opozivati javno na zboru građana, a ne odlukom NOO, kako je to do tada u praksi sprovedeno.

Na ovom sastanku je odlučeno da se isto veče održi zbor građana u Krupnju. Na zboru sam kao sekretar odbora položio račune o dotadašnjem radu i daljim planovima Privremenog NOO. O aktuelnim pitanjima govorili su Fića Kljajić i Vlada Zečević.

PRAVOSUDE

Sutradan je formiran prvi porotni sud na slobodnoj teritoriji koji se sastojao od predsednika i 15 porotnika.

Održano je i nekoliko suđenja pre ponovnog upada Nemaca u Krupanj. Suđeno je Živku Maksimoviću iz sela Bogoštice, zaselak Gorice, u odsustvu, zato što je u svojstvu stražara Narodne straže obio magacin koji je čuvao i ukrao neke stvari. Osuđen je na smrt, pa je izdata za njim poternica svim seoskim NOO-ima. Zatim je suđeno dvojici Mačvana zbog šverca duvana, pa su osuđeni na doživotni prinudni rad i konfiskaciju duvana i novca koji je pri pretresu nađen. Zapisničar na ovim suđenjima je bio Đoka Popović, bivši činovnik suda, a ja sam predsedavao, jer sam na sednici odbora postavljen za predsednika Porotnog suda. Porotnici su bili: Franja Špehar Rista, pekarski radnik iz Zagreba, Ivan Grujićić, zemljoradnik iz Boljevca, Svetozar Maksimović, zemljoradnik iz Bogoštice, Rista Pantić, radnik iz Krupnja, Sreten Milovanović, zemljoradnik iz Šljivove i drugi.

Odbor je preko seoskih NOO, a u prvom redu preko Narodne straže, kontrolisao izvršenje pojedinih odluka i zbog izvršenih nepravilnosti ili zlonamernog kršenja izričao istupne kazne. Kao sekretar Sreskog NOO istupno sam kaznio: Velizara Pjevčevića, kasapina, sa 1000 dinara novčane kazne, zbog prodaje pokvarenog mesa; Nikolu Tadića, kafedžiju, sa 300 dinara, zbog skuplje prodaje duvana (ovoj dvojici je pored istupnog kažnjavanja, radi primera, sudio i Porotni sud); Jovana Blagojevića, abadžiju, zbog nečišćenja ulice ispred svoje radnje, sa 100 dinara novčane kazne; Peru Dimitrijevića Vrndaka sa tri dana zatvora zbog pijančenja.

POSLEDNJE ODLUKE

Sreski NOO je donosio i druge odluke koje su bile od interesa za građane, a između kojih treba pomenuti: pitanje razmene stoke za priplod; smeštaj stoke i žita po selima; smeštaj i ishrana izbeglica, naročito u početnom periodu prve ne-

prijateljske ofanzive; nabavke duvana i drugih stvari za potrebe građana, ukoliko su se mogle nabaviti.

I posle paljenja Krupnja i ponovnog njegovog okupiranja Privremeni sreski NOO je nastavio da funkcioniše i nastojao da organizuje i normalizuje život u gradu. Između ostalog, s obzirom na teške prilike i sredstva kojima je raspolagao, odbor je delio hleb stanovništву, tako da je svaki građanin koji radi dobijao pola kilograma hleba, a ko ne radi jednu četvrtinu kilograma. Takođe su preduzete mere za smeštaj stanovništva, koje je ostalo bez krova, oposobljavanjem stanova i smeštajem u sela. Organizovana je i kuhinja za ishranu.

Sreski NOO je 17. novembra održao u Krupnju zbor odbornika svih seoskih NOO sreza rađevskog. Na sastanku je konstatovano da u srezu postoji 346 porodica koje nemaju ni malo hrane. NOO je podelio prvu pomoć od 16 800 dinara ugroženim građanima. Među porodicama koje su dobile pomoć naložilo se i nekoliko kojima je neprijatelj popalio kuće. Isto tako prilikom upada neprijatelja u Krupanj veliki deo stanovništva je ostao bez igde ičega. Trideset porodica dobilo je pomoć od 200 do 400 dinara.

Posebnu ulogu odigrao je Sreski NOO, kao i seoski odbori u vreme mučkog napada četnika na naše odrede.

Na kraju pomenutog sastanka 17. novembra, posle diskusije o situaciji u kojoj smo učestvovali poručnik Ratko Martinović, komandant mesta Milovan Dudić i ja, na predlog komandira Narodne straže Sretena Pantelića doneta je sledeća rezolucija:

»Mi selski odbornici sreza rađevskog smatramo da je izdajnik srpskog naroda svaki onaj koji dignе ruku protiv poštenih četnika i partizana, koji se bore protiv okupatora i njegovih slugu.

Mi smo poslali naše sinove i braću u borbu protiv okupatora za nacionalno oslobođenje, a ne u bratoubilačko klanje. Ako koji od starešina, komandanata, komandira i drugi bude pokušao da povede našu decu i braću u međusobno klanje, oni imaju pravo i treba odmah da ih nепусте.

Mi zahtevamo od Štaba Valjevskog partizanskog odreda i popa Vladu Zečevića i poručnika Martinovića da se među sobom bratski slažu i nastave borbu protiv okupatora i svih onih koji mu služe.

Mi smo uvereni da se samo na taj način može sprečiti bratoubilački rat u srezu rađevskom.«

Rezoluciju smo u obliku zaključaka zbara odbornika formulisali Milka Minić i ja.

Tako je funkcionisala nova narodna vlast koju je organizovala i njome rukovodila KPJ na prvoj slobodnoj teritoriji zapadne Srbije.

Mića JEREMIĆ

PLAMEN USTANKA I REVOLUCIJE ZAHVATIO JE I NAŠ KRŠ¹

PARTIJSKA ORGANIZACIJA I SKOJ PRED USTANAK

Stvaranjem Jugoslavije 1918. godine, naš krševiti kraj dobio je administrativni naziv opština rudinsko-trepačka. Uslijed nepovoljnih životnih uslova ovaj prostor je dosta rijetko naseljen (4—5 domova na 1 km²) sa domovima udaljenim jedan od drugoga od nekoliko stotina metara do više od kilometra, bez većih, grupisanih naselja. Kraj je izrazito pasivan, rijetko koja njiva prelazi dan oranja drvenim ralom sa volovskom zapregom. Malo se koja porodica mogla obezbijediti hljevom za godinu dana, naročito kada nađe sušna godina. Osnovni prihod stanovništva poticao je od stočarstva.

Nova državna tvorevina ubirala je poreze, gonila na kuluk i druge obaveze, a sva njena davanja i građenja ostajala su u predizbornim lažima. Cijene seljačkih proizvoda su padale u bescjenje, mogućnost zarade se sve više smanjivala, dugovi i nemaština rasli, a uporedo sa ovim raslo je nezadovoljstvo i ogorčenje radnih seljaka. Jedni sa apatijom, drugi sa mržnjom dočekali su Obznanu, 29. januar, 5. maj i sve ostale rabote korumpiranog, nezajažljivog i krvavog kraljevskog režima. Ogromna većina seljaka glasala je za opozicione stranke, dok je vrlo mali broj posjećivao zborove na kojima su demagozi iz vladajućih stranaka davali prazna obećanja. Nezadovoljstvo radnih seljaka ispoljilo se u njihovom masovnijem učešću na demonstracijama 1938. i maja 1940. godine u Nikšiću.

¹ Napis je sačinjen na osnovu sjećanja preživjelih boraca — partizana iz rudinsko-trepačke opštine: Nede Božinović, Vlada Mrvaljevića, Spira Mićunovića, Milenka Milijana Baletića, Božidara Perovića, Dušana Čolakovića, Vlada Čolakovića, Milivoja Miša Krivokapića i Vukosave Vuće Baletić. Napis se objavljuje uz njihovu saglasnost.

Posebno smo zahvalni Milinku Đuroviću na toploj, njemu svojstvenoj ljudskoj pomoći koju nam je ukazivao tokom oružanog ustanka, a koja ni sada — u miru, pri obradi ovog napisa, nije izostala.

Iako u našoj opštini nije postojala organizacija KP, osjećao se snažan uticaj partiskske organizacije iz Nikšića i Grahova na omladinu i naprednije seljake. Veliki vaspitno-politički značaj imao je i lični kontakt seljaka sa naprednom srednješkolskom omladinom i studentima, naročito ljeti za vrijeme školskog raspusta i poljskih radova.

Već prvog dana rata mnogi nemobilisani drugovi, koji su bili na službi ili školovanju u Beogradu i po drugim krajevima zemlje, uputili su se u svoje zavičajne opštine. Pošto se vojna komanda u Nikšiću potpuno oglušila o njihov zahtjev da im se da oružje i da se upute na albanski front, oni su se iz Nikšića razišli po svojim opštinama.

Poslije raspada fronta i kapitulacije bivše jugoslovenske vojske vraćaju se u svoju opštinu i oni učesnici u ratu koji su se prije rata nalazili na službi po raznim mjestima Jugoslavije.²

Skoro svi oni školovali su se pod vrlo teškim materijalnim uslovima i ranije učestvovali i radili u raznim organizacijama koje su bile pod uticajem i rukovodstvom Partije. Tako su ne samo članovima Partije i SKOJ-a, već i ostalim bili poznati borba, značaj i linija Partije i njena presudna uloga u predstojećoj borbi naših naroda protiv fašizma.

Pošto ranije u opštini nije postojala organizacija Partije i SKOJ-a, to je prva i neposredna snaga u našoj opštini, na koju je mogao da računa MK Nikšić u svim predstojećim akcijama, bila ova grupa drugova i jedan broj seljaka za koje se od ranije znalo da su revolucionarno orijentisani.

Neda Božinović, član KP, sa bogatim političkim znanjem i iskustvom iz rada u studentskim i sindikalnim organizacijama, došla je u našu opštinu kao partijski radnik oko 12. aprila 1941. godine.

Karakteristično je za sve školovane ljude iz naše opštine da su se kroz borbu i revoluciju, sa vrlo malim brojem slučajeva kolebljivosti, poštano odužili svom kraju i njegovim divnim i istaknutim borbenim tradicijama.

² Tokom aprila i početkom maja okupili su se u svojoj opštini službenici: Vlado Mrvaljević, Pavle Mićunović, Špiro Mićunović, Đuro Roganović, Dušan Čolaković, Janko Gardašević, Milenko Miljan Baletić, Krsto Roganović, Gojko Jošov Perović, Marko Vasov Perović, Veljko Lukin Perović; studenti: Marko Baletić, Milivoje Milo Vidović, Vlado Vidović, Tomaš D. Perović, član KPJ, Jovo Baletić, član SKOJ-a, Milosav Perović, Milivoje Mišo Krivokapić; maturanti i đaci: Vasilije Mujo Baletić, kandidat za člana KPJ, Radomir Mićunović, član SKOJ-a, Vukosava Vuka Baletić, član SKOJ-a, Božidar Vasov Perović, Ljubo Kosović, Zvonko Perović.

I veći broj izbjeglica imao je pozitivan odnos prema ustanku i čitavoj našoj borbi. Među njima su se isticali potpukovnik u penziji Duka Perović, komandant Vučedolske brigade u prvom svjetskom ratu, čestit starac i patriota, nesumnjivo jedan od najpoštovanijih ljudi u našem kraju; zatim stari kapetan u penziji Vaso Andrije Perović iz Trepca i učitelj Mirko Nikolin Perović.

Za vrijeme kratkotrajnog otpora jugoslovenske vojske većina ovih drugova, koji su se tada nalazili u opštini, koristila je svaki trenutak da vojnicima, koji su u kolonama odlazili na front prema Albaniji, objasni liniju Partije o odbrani zemlje. Oni su zajedno sa naoružanim seljacima učestvovali u gonjenju ustaša-dezertera, koji su preko planina bježali sa albanskog fronta.

Pun zebnje za opšti ishod rata, narod je sa ponosom dočekao naše prve pobjede nad talijanskim fašistima u Albaniji. One su očigledno svjedočile o hrabrosti i želji našeg vojnika da se bori i da, iako slabo vođen i loše naoružan, odnese prve pobjede nad Musolinijevim fašistima.

Propast države, kapitulaciju i opšte rasulo narod je gledao sa ogorčenjem i očajem. Nekoliko dana ranije kralj je, sa najbližim saradnicima i zlatnim polugama, dobjeo u Nikšić, odašte je hitao avionom za London. Jednu grupu kvislinških zločinaca okupator je doveo, a druga, koju je našao u zemlji, ponizno mu se uvijala. A narod je ranjena srca doživljavao komadanje svoje rodne zemlje.

Međutim, uticaj Partije se već ogledao i u činjenici što su svi seljaci iz naše opštine donijeli sa fronta oružje i municiju. Nikica Mrvaljević, seljak iz Donjih Trepca, prenio je, na primjer, sa svojim bratom Radosavom sa položaja u Boki Kotorškoj do svoje kuće puškomitrailjez »zbrojovku«, sanduk municije i sanduk ručnih bombi. A na sam dan kapitulacije Špiro i Vlado Vidović prisili su komandira žandarmerijske stanice na Trubjeli da im predaju sve oružje i municiju koji su se nalazili u stanici. Našli su desetak novih pušaka, izvjesnu količinu municije i 12 sanduka ekrazita sa kapsulama i fitiljem. Pošto su se naoružali, ostatak pušaka i municije razdijeljeni su omladincima koji nijesu imali oružja. Sredinom maja Tomaš Perović i Vlado Vidović, uz pomoć malog Milorada Miša Vidovića, prenijeli su ekrazit iz stanice i sakrili ga u jednu pećinu u planini Goštač. Nekoliko dana kasnije, Marko i Vasilije Baletić natovarili su ovaj ekrazit na konje i, naoružani pištoljima, prenijeli ga i sakrili kod svojih kuća na Torinama Baletića. Taj ekrazit poslužio dočnije diverzantskim partizanskim grupama za rušenje mnogih objekata od Nikšića do Huma.

Raznim oblicima veza i djelovanja Partija je stvorila takvo raspoloženje i želju ljudi za oružjem da su u našoj opštini svi muškarci sposobni za borbu već prvih dana okupacije bili naoružani puškom i ručnim bombama; poneki je imao i revolver.

Neposredno po dolasku iz Beograda, 12. aprila, Neda Božinović se povezuje sa MK Nikšić i odmah dobija zadatak da obrazuje prvu partiju organizaciju u rudinsko-trepačkoj opštini. Iako je rodom iz sasvim drugog kraja, i nikada ranije nije radila na takvom ni sličnom terenu, Neda se, zahvaljujući svojim karakternim osobinama, taktu, dosljednosti i iskustvu, odlično snalazi i biva srdačno primljena u ovoj patrijarhalnoj sredini. Ona otpočinje s tim što je, uz pomoć Vasilija Muja Baletića, jedinog člana KP u opštini, obrazovala jednu grupu od najboljih aktivista. Pored Nede, Vasilija i Tomaša Perovića, nepovezanog člana Partije, u aktiv su ušli mlađi seljaci i studenti, koji su se u to vrijeme već nalazili u opštini: Marko Baletić, Vlado Vidović, Danilo Mićunović, Jovo Baletić, Vidak Perović, Vlado Čolaković, Blagoje Vujović. Oni su se već osjećali komunistima i svojim dotadašnjim radom i držanjem stekli povjerenje Partije da će slijediti dug i trnovit put njene borbe. Članovi ovog aktiva su, po mjestu stanovanja i uticaju, obuhvatili veći dio teritorije.

U prvo vrijeme Trepča nijesu bila obuhvaćena radom ovog aktiva, iako se tu nalazio znatan broj seljaka, studenata i đaka koji se svojom borbenošću nijesu razlikovali od članova aktiva. Zbog prostorne udaljenosti Trepača od centra opštine u kome se aktiv okupljaio i najaktivnije radio (Trubjela, Torine Baletića, Ponikvica) i zbog češćeg dodira drugova iz Trepača sa komunistima i naprednim ljudima iz Nikšića i njegove okoline, bliže upoznavanje i jače organizaciono povezivanje između aktiva i drugova iz trepačkog kraja prilično je kasnilo. Iz tih razloga Trepča su i tokom slijedeća 2 — 3 mjeseca bila prilično zapostavljena od aktiva i novoobrazovane partijske organizacije. Međutim drugovi iz Trepača su sami čitavo to vrijeme razvijali živu političku aktivnost u narodu svoga sela.

Mjerilo za prijem u Partiju drugova iz aktiva određivano je na osnovu njihovog ranijeg odnosa prema Partiji i aktivnosti na terenu pod uslovima okupacije. Tako je sredinom maja, poslije kraćeg kandidatskog staža, primljen u Partiju Vlado Vidović, a početkom juna i Vidak Perović. Tomaš Perović, koji je od početka prisustvovao sastancima partijske jedinice, definitivno je povezan krajem juna.

To je bila prva organizacija KPJ u našoj opštini. Neda je odgovarala za rad sa ženama i, kao sekretar i rukovodilac

partijske celije, održavala redovnu vezu sa MK Nikšić, čije se sjedište nalazilo u Gornjem Polju, kraj Nikšića; Vasilije je imao zadatak da organizuje i rukovodi radom SKOJ-a, Tomaš se bavio pitanjima vlasti, dok je Vlado dobio zadatak neposredno od člana MK, Voja Deretića, za rad po vojnim pitanjima, pa je za taj sektor rada bio odgovoran i u partijskoj jedinici.

U pripremi ustanka, u oružanoj borbi protiv okupatora, ustaša u Hercegovini, kao i kolebljivaca i neprijatelja ustanka i revolucije na našoj i susjednoj teritoriji, zatim u borbi za samostalniji položaj žena i omladine i za njihovo aktivno istupanje u političkim i drugim akcijama ispoljavao se odnos ljudi prema Partiji i oružanoj borbi. Iako je mjerilo Partije bilo vrlo strogo, partijska organizacija je stalno rasla i jačala. O prijemu seljaka u Partiju odlučivala je naša partijska jedinica, dok je odluku o prijemu intelektualaca donosio MK.

Od juna do kraja decembra 1941. godine primljeni su u Partiju: Marko Baletić, Danilo Mićunović, Vlado Čolaković, Jovo Baletić, Špiro Mićunović, Blagoje Vujović, Danilo Perović, Luka Perović, Pavle Mićunović, Nikica Mrvaljević, Novak Vojičić, Mihailo Bobić i Nikola Čolaković. Svetozar (Sveto) Radojević, svršeni maturant, postao je član Partije u Nikšiću i ostao tamo do avgusta, zatim je došao kod svojih rodaka u našoj opštini i uključio se u našu partijsku organizaciju. U oktobru 1941. godine Neda odlazi u OK Nikšić, a za sekretara partijske organizacije izabran je Vlado Vidović.

Za izgradnju i jačanje naše organizacije, pored stalne veze sa OK, bile su od velikog značaja i česte posjete sekretara i članova OK: Krsta Popivode, Radoja Dakića Brka, Save Kovačevića, Milinka Đurovića, Veljka Zekovića i drugih drugova. Pošto preko naše opštine vode putevi prema Građevu, Hercegovini i Boki Kotorskoj, drugovi iz OK su se u prolazu za te krajeve ili prilikom dolaska neposredno u našu opštinu, do pojedinosti upoznavali sa našim prilikama, dajući nam detaljne savjete i instrukcije.

Izvršavajući sa ljubavlju i poletom najteže zadatke i služeći uvijek za primjer u prvim borbenim redovima, veći dio ovih drugova dao je živote za Partiju i revoluciju. Među njima se ističu divni likovi Marka Baletića, Nikice Mrvaljevića, Novaka Vojičića, Jova Baletića, Vidaka Perovića, Pavla Mićunovića i Danila Perovića.

Uporedo sa partijskom organizacijom obrazovana je i organizacija SKOJ-a. Pored članova Partije koji su imali određeni zadatak da rade u SKOJ-u i da na njega prenose liniju i direktive Partije, organizaciju i jačanje SKOJ-a pomagali su partijska jedinica u cjelini, kao i svaki član Partije. Pored toga

u formiraju prvih jedinica SKOJ-a učestvovali su i mlađi drugovi koji su još prije okupacije primljeni u SKOJ u drugim mjestima, a poslije kapitulacije su došli svojim kućama ili pak kao izbjeglice u našu opština.

Prva jedinica SKOJ-a obrazovana je od drugova koji su živjeli na teritoriji sela Donji Broćanac, Ponikvica i Vonjin Do. Nju su sačinjavali Jovo, Radomir i Radojica Baletić, Tripa Čolaković i Vojo Delibašić. Istovremeno, ili nešto malo kasnije, obrazovana je jedinica SKOJ-a na teritoriji Smrduše i dijela Rudine, u koju su ušli: Danilo Milov Mićunović, Vukosava Vuka Baletić, Milorad Milić, Danilo Antov Mićunović, Mihailo Vujović, Obrad, Radosav i Ljubo Mićunović. Prvu jedinicu SKOJ-a u Donjim Trepčama sačinjavali su: Mihailo Babić, Milosav i Božidar Perović, Vojin Banićević i Ljubo Kosović, dok su jedinicu SKOJ-a u Bresticama, koja je obrazovana neposredno pred ustanak, sačinjavali pored Vidaka Perovića još i Milivoje Mišo Krivokapić, Danilo Jovović i Radivoje Perović.

Narastanjem borbe i sve jedinice SKOJ-a su postajale jače i masovnije, a njeni najaktivniji i najhrabriji članovi primani su u Partiju. Tako je krajem 1941. godine SKOJ obuhvatio svojim radom čitavu teritoriju naše opštine. Plamen oslobođilačkog rata i revolucije iskovao je i prekalio mnoge likove mlađih komunista, članova SKOJ-a i omladinaca. Po svojoj hrabrosti, odanosti i junačkoj smrti među njima su se isticali Vojin Delibašić, Radosav Mićunović, Milena Baletić, Gojko Jovović. A Jovanku Joku Baletić, nepunoljetnu omladinku, četnički dželati vode na vješala i pitaju:

— Kazuj, kučko partizanska, svoju posljednju želju.

— Ćućete je, izdajnici, od moje braće i drugova — odgovara im Joka, penjući se na vješala.

Partijska organizacija i SKOJ u cjelini, a i svaki njihov član, imali su zadatku da do tančina upoznaju prilike, zbivanja i ljudi u svim selima naše opštine. Narod je upoznavan sa linijom Partije i aktuelnim događajima ličnim kontaktom, preko moba na poljskim radovima (kosidba, vršidba i dr.) i preko svih ostalih skupova.

Treba naglasiti da su od prvoga dana okupacije, komunisti prilazili ljudima bez ikakvih predubeđenja koja su se mogla stvoriti na osnovu političke, klasne, plemenske, profesionalne ili ma kakve druge pripadnosti i orientacije ljudi između dva rata. Odnos prema beskompromisnoj borbi protiv okupatora, bio je osnovno mjerilo za grupisanje i diferenciranje ljudi. Komunisti su bili svjesni da će predstojeći sudbonosni događaji pružiti tako široku osnovu na kojoj će se ispoljiti, sasvim razgoličeni, sa-

vjest, odvažnost, požrtvovanje, inteligencija, klasna i nacionalna svijest svih naroda, svih partija i svakog pojedinca.

Stalni kontakt komunista i drugova bliskih Partiji sa seljacima i omladinom dao je mogućnost mlađoj partijskoj organizaciji da, po direktivi MK, krajem maja pristupi organizovanju pripremnih grupa. Svaku grupu sačinjavali su borci iz nekoliko susjednih sela i zaseoka. Takve grupe su organizovane u Donjem Broćancu, Ponikvici, na Trubjeli, na Torinama Babića, u Brešticama, Smrduši i Trepčama. Dakle, ukupno sedam. U svaku grupu ulazili su, pored članova Partije i SKOJ-a, i oni borci sa te teritorije koji su već tada ispoljavali želju i spremnost za borbu. Sastanci grupa održavani su po šumama; na njima je vršena vojna obuka mlađih drugova koji nijesu služili vojsku; proučavan je vojni i politički materijal; dogovaralo se o svakoj predstojećoj akciji, o povezivanju sa što širim slojem ljudi, o podizanju borbenog raspoloženja kod naroda. Grupe su imale zadatku da vode borbu protiv pojave pljačke, špijunaže i svih provokacija okupatorovih eksponenata na terenu. Pred ustanak grupama je obuhvaćeno preko 100 boraca. One su svojim radom i uticajem pokrivale čitavu teritoriju naše opštine. U ustanku i daljim akcijama grupe postaju vrlo brz i efikasan organ mobilizacije i diverzantskih akcija na našoj teritoriji i jezgro manjih vojnih jedinica u borbama na susjednim područjima.

U opštini nije bilo ni jednog radio-aparata, te su braća Vidović prodali jednu kravu i stog sijena i za taj novac kupili radio. Špiro ga je kupio preko veze u Nikšiću i donio sa Nedom Božinović na Trubjelu, u prvoj polovini juna. Otada su redovno hvatane vijesti, zatim umnožavane rukom i preko kurira raznošene po svim selima naše i nekih susjednih opština. Pored redovnog i tačnog obavljanja, radio je imao značajnu ulogu kao centar oko kojeg su se ljudi okupljali, među sobom bliže upoznavali i povezivali. Tu su zakazivani sastanci, davani komentari i uputstva. Poslije ponovnog blokiranja komunikacija prema Nikšiću, sredinom oktobra 1941. godine radio je prenesen u prostorije željezničke stanice Trubjela, buduće sjedište Opštinskog odbora i štaba bataljona.

On će tu da ostane sve do velike talijansko-četničke ofanzive, maja 1942. godine, i da vjerno i redovno obavještava narod i borce našeg kraja o krvavim zbivanjima u svijetu.

*

Jedna od prvih okupatorovih naredbi pozivala je narod da, pod prijetnjom smrtne kazne, preda cijelokupno oružje komandi u Nikšiću. Otpor okupatorskoj vlasti da se predala oružje pred-

stavlja jednu od prvih organizovanih akcija i prvu kariku u vojnoj i političkoj pripremi ustanka. Tako je okupator iz čitave opštine dobio samo nekoliko starih lovačkih pušaka.

Obaviješten od pojedinih žbira iz špijunskog aparata bivše Jugoslavije o aktivnosti komunista i patriota na terenu, okupator počinje, istovremeno sa naredbom o predaji oružja, da poziva pojedine drugove da se jave komandi u Nikšiću. Na to je odmah donijeta odluka da se niko ne javlja, te ni jedan od drugova nije ni pomislio da se odazove ovom pozivu.

Pored agitacije protiv predaje oružja i protiv odazivanja pozivu okupatora, svi drugovi na terenu učestvovali su i davali inicijativu u akciji oko prihvatanja, smještaja i stvaranja što je moguće snošljivijih uslova za život i opstanak znatnog broja izbjeglica koje su došle u svoj zavičajni kraj sa Kosova i Metohije, iz Vojvodine i drugih oblasti.

Da bi paralisao uticaj patriotskih snaga u narodu i stišao buru koja se pripremala, okupator je počeo da po opština dodjeljuje male količine namirnica koje je opljačkao iz magacina bivše jugoslovenske vojske. Korumpirani elementi iz opštinskog aparata bivše Jugoslavije, kao i poneki zelenoš, počinju već na ovom sljedovanju i na pitanju predaje oružja i prijavljivanju drugova u Nikšić da šire ropsko i kapitulantsko raspoređenje kod naroda. Na ovakve, istina rijetke i pojedinačne pokušaje, partijska jedinica organizuje oštar otpor. A kada se takvi elementi nijesu mogli učutkati mirnim razgovorima, preduzimane su i oštije mjere. Tako su, na primjer, braća Mrvaljevići, Mandići, Perovići i drugi u Trepčima dolazili naoružani u kuće ovakvih elemenata i stavljali im do znanja da će polagati račun pred narodom ako u selu bude špijunaže i ako iko predra oružje okupatoru. U isto vrijeme partijska organizacija i svi drugovi na terenu preduzeli su mjere da se podjela sljedovanja istrgne iz ruku ovih elemenata i spriječe njihova politička rovanja i materijalne zloupotrebe.

Postavilo se pitanje šta treba raditi ako okupatorske jedinice počnu putem oružja i terora da nagone narod na izvršavanje njihovih naredbi. Već u to vrijeme, sredinom maja, raspoređenje naroda je bilo takvo da se na svaki pokušaj terora odgovori oružanim otporom. Drugovi u Trepčima, a djelimično i Bresticama, već tada su odredili zborno mjesto, znake raspoznavanja i borbeni raspored u slučaju ako se pojave Talijani.

Rješavanje svih ovih pitanja, kao i potreba za masovnjim političkim radom, zahtjevali su okupljanje ljudi na veće zborove. Naš rad i povezivanje sa narodom pružili su mogućnost da se takav zbor održi već krajem maja. Pošto su u Trepčima braća Mrvaljević i braća Mandić, već držali stvarnu vlast u

svojim rukama, partijska jedinica je riješila da se, po dogovoru sa Vladom Mrvaljevićem i još nekim drugovima iz Trepača, ovaj prvi veći zbor za narod iz trepačkog kraja održi 29. maja.

Tog lijepog, sunčanog dana okupilo se 80 — 100 ljudi na Velikoj gradini; došlo je i nekoliko drugova iz Rudina. Partijska jedinica stavila je u zadatku jednom svom članu da izloži političku liniju Partije i orientiše zbor u pravcu postavljanja i rješavanja aktuelnih pitanja. Tokom razgovora koji su trajali 3 — 4 sata objašnjeni su događaji od marta i aprila; prvi put su ovdje javno izloženi značaj i uloga KPJ u ranijoj borbi za prava radnih ljudi, i da u ovim teškim danima KPJ istupa kao jedina organizovana politička sila koja je spremna da dijeli zlo i dobro sa narodom i da ga povede u organizovanu opštenarodnu borbu protiv fašističkih porobljivača. Osuđeni su svi kapitulantski pokušaji separatista, istican je značaj jedinstva i narodne solidarnosti, donijete su odluke o čuvanju oružja, o vojnoj obuci omladine i otporu na svaki pokušaj terora od strane okupatora.

Na zboru je dat predlog da se oformi jedan odbor za pomaganje izbjeglica, podizanje i podjelu sljedovanja i održavanja reda u čitavoj opštini. Iz Trepača su izabrani Radosav Mrvaljević i Marko Perović, a za rukovodioca Opštinskog odbora predložen je Milo Vidović. Ovi predlozi su usvojeni na manjim skupovima koji su uskoro održani i u drugim krajevima opštine i na kojima su izabrani odbornici iz tih krajeva. Na zboru je riješeno da se prinude bivše opštinske vlasti da daju pismeno odobrenje Odboru za podizanje sljedovanja.

Inicijativa za pomoć izbjeglicama naišla je na vrlo širok odjek. Nesebičnost, plemenitost i narodna solidarnost u tim teškim danima izrazili su se i u tome što su svi iole imućniji domaćini davali izbjeglicama da koriste po parče zemlje, kravu muzaru ili po nekoliko koza i ovaca.³

Zbor je protekao u potpunoj slozi i saradnji. Svi predlozi prihvaćeni su i u drugim selima naše opštine. Formiranjem Odbora počinje stvarno istiskivanje i stavljanje van snage bivše opštinske vlasti. Ljudi su se obraćali Odboru ne samo po pitanjima ekonomskе prirode, nego i u svim drugim slučajevima koje je trebalo riješiti. Partijska organizacija zadužila je Tomića Perovića da razmotri osnivanje narodnooslobodilačkog

³ Kapetan u penziji, Radovan Kosović, izjavljuje na zboru: »Što kod mene, što po kesimu (napolici), imam 700 romica (koza i ovaca); dok i jedna traje, neću pustiti ni jedan Rudinjanin da gladuje!« Na zboru je usvojen predlog da se najveće količine sljedovanja daju izbjeglicama i sirotinji.

fonda. Odbor je za čitavo vrijeme svoga postojanja besprekorno funkcionisao.⁴

Nije na nama da razglabamo koliko je i zašto Staljin vjerovao Hitlerovoj dator riječi i koliko je bio iznenađen Hitlerovom vjerolomnošću. Više je nego pouzdana činjenica da smo mi, sitni ljudi iz krša, već krajem maja i početkom juna očekivali taj napad. Pri prolasku jedne velike njemačke motorizovane kolone preko Trubjele, krajem maja, jedan naš drug stupio je, uz čašu mlijeka, u razgovor sa jednim esesovcem:

— Imate strašnu motorizaciju. Sa ovakvom vojskom i tehnikom osvojićete čitav svijet.

— O, da, odgovorio je Hitlerovac, sada idemo za Afriku, Englesku čemo tući za tri mjeseca!

— Zar nije Britanija žilaviji protivnik? pitao je drug.

— Dobro poznam Englesku, radio sam тамо kao kelner i obavještajac dvije godine, Engleska će biti potučena za tri mjeseca — hvalisao se Hitlerovac.

— Šta mislite sa Rusijom u pozadini?

— Rusiju čemo napasti kroz tri nedjelje i baciti je na koljena najdalje poslije šest nedjelja, precizirao je Hitlerovac određenim brojkama.

— Zar nije Rusija suviše debela starica da bi se tako lako i brzo spustila na koljena? drznuo se drug da zapita.

— Trula... za šest nedjelja, ... Auf wiedersehen (dovidenja), rekao je Hitlerovac, trčeći prema tenku, čiji je motor već brektao.

— Strva vam se ne znalo! poželio im je drug na srpskom.

U nedjelju po podne, 22. juna, oko dvadesetak drugova, članova Partije i SKOJ-a i rukovodilaca pripremnih grupa razmatrali su situaciju u opštini na svom sastanku, na jednoj livađici pod Gošcem. Glas o napadu Njemačke na Sovjetski Savez donio je jedan omladinac. Nastalo je uzbuđenje koje se rijetko doživljava. Iz uzbuđenja se rađala radost i vizija uspješne borbe.

»Ovo je najveći događaj u istoriji čovječanstva« vikao je jedan drug, ne tražeći riječ. »Najznačajniji poslije oktobarske revolucije«, ispravljala je Neda. »Ja mislim da je sad najzna-

⁴ Imamo jedan lijep primjer iz Trepca iz kojeg se vidi da su odbornici u tom kraju još prije ustanka vršili i sudsku vlast. Radi se o jednom pijevcu, kojeg je ukrao seoski šušnjar Mato Lalić, da bi ga pripremio za ručak svome bratu, nalickanom podnaredniku bivše jugoslovenske vojske, Raku Laliću. Krada je otkrivena i kazna izrečena na licu mjesta: Mato Lalić je primoran da kuvanog pijevca danju prenese u kotlu preko sela i vrati vlasniku. To je bio prvi akt pravosuđa Vlada Mrvaljevića i Milovana Mandića u Trepčima.

čajnije da mi što prije napadnemo ove Talijane», nestrpljivo je navaljivao jedan postariji brkajlija. Na to mu je odgovoren: »Možda u našoj opštini postoje svi uslovi da još noćas masovno izademo na prugu i cestu i potučemo neku talijansku kolonu. To bi bilo dobro, ali ustanak će podići istovremeno čitav crnogorski narod i svi narodi Jugoslavije; o tome će donijeti odluku Partija. Na nama je da i dalje ulažemo sve snage za pripremu ustanka«.

Isti borbeni zanos zahvatio je toga dana sve ljude u opštini. Ljudi su bili toliko zagrijani da bi istog dana sa pjesmom pošli u juriš za oslobođenje Nikšića.

Prema zdravom instinktu gorštaka, koji je bio naročito precizan pri procjeni ratnih zbivanja, stariji i iskusniji seljaci su osjećali da će rat biti dug, težak i krvav. Već toga dana mnogi seljaci su govorili da Njemačka, koja je pokorila gotovo čitavu Evropu i koja najozbiljnije ugrožava opstanak Engleske, ne bi zagazila u rat protiv Rusije bez nekog izgleda na uspjeh. Ali ti isti seljaci su isticali činjenicu da smo se ranije borili na strani Rusije u svim njenim evropskim ratovima, »da i sad treba da pomognemo Rusiju, za svoj spas i slobodu, za pobjedu Slovena i prve države radnika i seljaka«. Popularnost i ugled Partije, i do tada veliki, sada dolazi do punog izražaja. Komunistima i svima koji rade u organizacijama pod rukovodstvom partiskske jedinice, ljudi se obraćaju za sva objašnjenja, ispoljavajući želju da se bore i rade »sa ovom našom djecom«. Ljudi su ponosni što ta njihova »djeca« služe kao primjer požrtvovanja, poštenja i hrabrosti, što su ostala sa njima u danima nacionalne katastrofe, bijede i poniženja, za koje nijesu bili krivi ni ti očevi, ni ta djeca i što su im ta »djeca« ukazala na put organizacije, slove i borbe.

Poslije 22. juna, partiska jedinica, SKOJ i svi aktivisti nastavljaju rad, bez predaha. Radi se na omasovljavanju pripremnih grupa. Određuju se kuriri i mobilizacijska mjesta članova svake grupe i drugih boraca. Neprekidnim obilaženjem sela, drugovi blagovremeno obavještavaju narod o svim događajima u svijetu. Objavljivanje i popularisanje stava Partije prema uzrocima kapitulacije, izbjegličkoj vlasti, kvislinzima, nacionalnom pitanju, namjerama okupatora, opštenarodnoj oružanoj borbi, njenom vođstvu, ciljevima i mjestu u Antihiterovskoj koaliciji stoje u centru političke aktivnosti drugova. Na ovim pitanjima raskrinkavaju se pojedine sluge profašističkog predratnog režima i po neki separatista i zelenič, koji pokušavaju da ispolje sitnostranačke tendencije, kapitulantski i petokolonaški odnos prema okupatoru, šovinizam, nacionalnu mržnju, sa priželjkivanjem bratoubilačke borbe, pljačke i pokolja,

bilo u korist okupatora, bilo u korist poratnih ciljeva kralja i krupne buržoazije. Partija je stajala na bedemu slavne prošlosti toga naroda, davala je krv svojih najboljih sinova punih dvadeset godina u borbi protiv pljačke, korupcije i nacionalne izdaje, a sada istupa pred čitavi narod kao njegov vođa u naj-sudbonosnijoj borbi za njegov opstanak, nacionalnu čast i svjetlu budućnost. Svi argumenti prošlosti, zahtjevi toga vremena i perspektive budućnosti, bili su na strani Partije. Zbog toga je pred ustanak naša partijska organizacija, sa SKOJ-em i aktivistima, bila od naroda priznata, odlučujuća politička snaga.

DANI USTANKA, BORBE I AKCIJA DO KRAJA 1941. GODINE

OK Nikšić prenio je 12. ili 13. jula sekretarima svih partijskih organizacija odluku Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije o oružanom ustanku. Tom prilikom OK je dao našoj partijskoj jedinici određeni vojni zadatak. Pošto na teritoriji naše opštine nije bilo nijednog Talijana niti naoružanog organa kakve druge vlasti sem naše, OK je naredio da članovi Partije, ŠKOJ-a, pripremnih gerilskih grupa i pouzdaniji seljaci zaposlednu 13. jula komunikacije — cestu i željezničku prugu — i napadnu svaki talijanski transport koji nađe. Na sastanku naše partijske jedinice, 12. jula, koja je tada imala sedam članova, Neda je prenijela odluku i naređenje. Pored detaljnijeg razmatranja vojno-političke situacije u svijetu i prilika u našoj opštini, jedinica je odlučila da se pregrade pruga i cesta na Pandurici, Trubjeli, Bijelim Rudinama i Podbožuru. Računalo se sa 150 boraca koji su spremni da bezuslovno izvršavaju naređenja Partije. Određeno je da članovi Partije i ŠKOJ-a odmah podu po selima, da održe sastanke aktivista, izvrše mobilizaciju i, predveče, 13. jula, zaposlednu određene položaje.

Neda je pošla sa Mišom Krivokapićem u selo Brestice. To je bilo prvi put u našoj opštini da jedna žena javno istupa na širem političkom skupu. Zahvaljujući Nedinom držanju od dolaska u našu opštinu i radu partijske jedinice i aktivista, njeno istupanje su toplo primili dobroćudni i hrabri seljaci iz Brestica.

Mobilizacija je izvršena brzo i uspješno. Borcima koji su bili određeni za ovu akciju pridružili su se i ostali seljaci sa riječima: »Zar ste vi bolji od nas da idete da se bijete, a da mi ostajemo kod žena kući?« Neda je bila pomalo iznenađena ovakvim masovnim odzivom. »Šta ćeš, Nedo, istorija nam je išla na ruku koju stotinu godina, a i mi smo nešto radili za ova tri mjeseca«, rekao je jedan drug.

U vrijeme priprema okupatora da sa šakom domaćih izroda proglaši nekakvu »slobodnu crnogorsku« državu, prodiranja Hitlerovih divizija u Sovjetski Savez i na dan objave opštег ustanka crnogorskog naroda, na zbornim mjestima okupilo se, umjesto predviđenih 150, preko 400 naoružanih ljudi. Na oko 5000 do 6000 duša iz približno 1300 domova, koliko ih je u to vrijeme imalo u našoj opštini, moglo se mobilisati oko 500 ljudi sposobnih za borbu.

Pošto nije bilo nikakvog zvaničnog komandnog kadra, borci su se okupili oko komunista i članova pripremnih grupa i slušali njihova naređenja. Te tople, vedre juliske noći, dok je mjesec izlazio iza Gošca i gonio mrak iz dolina, borci su zauzimali položaje u svom krušu i navaljivali stijene po drumu i pruzi da se tu suprotstave ognjenoj nemani koja je harala i palila po čitavoj Evropi. Raspoloženje i odluku tih napačenih gorštaka u toj toploj julskej noći izrazio je još prije sto godina njihov veliki pjesnik u stihovima neizmjerne epske dubine i stravične poezije:

»Treba služit česti i imenu
Neka bude borba neprestana!
Neka bude što biti ne može!
Nek' ad proždre, pokosi satana!
Na groblju će iznići cvijeće
Za daleko neko pokoljenje!«

Ovu divnu sliku prirode i ljudske slike i solidarnosti pokušale su da poremete dvije grupice od po desetak kapitulantski raspoloženih račundžija. Jednu je vodio Ilija Damjanović, a drugu Blažo Pešikan. Ne želeći da ih izjednačimo ni žive ni mrtve, oba su se našla na istoj liniji razbijača ustanka i oslobođilačke borbe. Blažo Pešikan, čovjek neodređenog zanimanja, bio je sa nekom svojom braćom i rođacima špijun još u ranijoj austrijskoj okupaciji, zatim, između dva rata, primitivni seoski revolveraš i od režima najmljeni ubica. Drugovi na položaju u Bijelim Rudinama te noći odmah su učutkali i izmrškali ovog izroda.

Sa Ilijom Damjanovićem i nekoliko njegovih jednomišljnika vođeni su razgovori i prepiske na Trubjeli sve do pred zoru. Ilija je bio komandant Rudinsko-trepačkog bataljona u staroj crnogorskoj vojsci, vrlo ugledan i poštovan čovjek i vojnik. Ovaj separatistički fanatic je toliko mrzio bivšu jugoslovensku državu, da je između dva rata živio gotovo asketskim, tvrdim seljačkim životom, odbijajući punih dvadeset godina da primi penziju višeg oficira iz ruku bivše jugoslovenske administracije. Ali kada se počelo govoriti o osnivanju »slobodne

crnogorske« države on je počeo sve više da pada u ruke OVR-e, te smo upotrijebili sva sredstva da ga pridobijemo za našu borbu.

Dug i mučan razgovor odvijao se te noći između njega i komunista na položaju kod Trubjele:

— Dižite ovo kamenje! Očete š njim da zaustavite tehniku sila Osovine!

— Hoćemo, striko Ilija, i s njim, i svojim životima i svim do čega se dohvativimo.

— Sva Jevropa čuti pod silom Osovine; ne mogu joj odljet' ni velike sile, Rusija i Ingleška, a ne vi dječurlija.

— Mnogo se razvukla ta osovina, između Atine i Lenjinsgrađa, pa će jednoga dana ciknuti i prsnuti kao caklo (staklo). Svi što se drže za nju upanuće s njom u ambis. Cio crnogorski narod noćas je pod oružjem, osim šake izdajnika što čeka makarone i slobodu od Italije.

— I daće Italija slobodu, a vi se pokupili da jopet gradite Jugoslaviju.

— Musolini je oglasio »građenje« Crne Gore bombama što ih je prosuo iz aviona po Podgorici i Boki, kao i »građenje« Abisinije, Španije, Albanije i Grčke. Noćas su svi Crnogorci staliiza busija, da mu se »zahvale na građenju«, a braća Srbi Hitleru za »građenje« Beograda. Noćas smo počeli, striko Ilija, da se borimo za slobodnu Crnu Goru u slobodnoj Jugoslaviji. Kad saveznici, i mi zajedno s njima, slomiju fašizam, o sudbini Crne Gore odlučivaće naoružani crnogorski narod, a o sudbini Jugoslavije svi njeni naoružani narodi. Neće se ponoviti 1918. godina.

— Rano je dizati ustank! Italija nam ništa ne radi. Ko vas vodi da nas živijem ognjem popalite?

— Zar Crna Gora nije vazda hranila slobodu krvlju svojih sinova i grijala je plamenom iz svojih domova? Crnogorci su se vazda borili protiv višestruko brojnijeg neprijatelja, dočekujući na kuburu i jatagan turski nizam, Napoleonove grenadire i njemačko-austrijske divizije. Zar smo ikad i u jednom ratu izdali srpsvo i Rusiju? Sad nas je povela u borbu Komunistička partija i najbolji sinovi svih naroda Jugoslavije. Borba će iskovati borce i oficire. Ako hoćeš da se biješ protiv ove Musolinijeve gamadi, evo ti, striko Ilija, bataljon na okupu, pa ga vodi u borbu. Sramota je starom crnogorskom orlu da čuka urmetin sa talijanskim kokoškama.

Zora je svitala. Borci su stajali na položaju. Ustanak crnogorskog naroda razbio je u paramparčad namjeru okupatora da osniva »slobodnu« »crnogorsku« državu. Ilija se povukao da i

dalje svojim stavom i riječju potkopava jedinstvo i slogu usta-
ničkih snaga.

Pošto ni te noći ni tokom sjutrašnjeg dana nije prošao ni jedan talijanski transport, a od OK nijesmo imali naređenje za pokret na neku drugu teritoriju, partijska jedinica je riješila da se borci vrati svojim kućama. Riješeno je da svi aktivisti i dalje ostanu u što tješnjoj vezi i da se, u slučaju potrebe, mobilišu za novu akciju.

Poslije opštег ustanka crnogorskog naroda, u kome su postignuti značajni vojni uspjesi i snažno povezivanje Partije sa seljačkim masama, okupator preduzima novi ratni pohod na Crnu Goru sa nekoliko dobro opremljenih divizija. Partija rješava da partizani izbjegavaju frontalne borbe sa mnogostruko brojnijim i neuporedivo jače naoružanim neprijateljem. Tokom jula kolone fašističke vojske i motorizacije prolaze svim komunikacijama između gradova. Na oslobođenom terenu duž komunikacija fašisti ubijaju nejač, pljačkaju i pale domove, naročito po mjestima gdje su njihove kolone i grupacije bile potučene u ustanku.

Smišljeno izbjegavajući jači teror u opština u kojima za vrijeme ustanka nije napadnuta okupatorska vojska, jer je u to vrijeme nije ni bilo na teritoriji tih opština, okupator je htio da razjedini narod i da pruži materijal kolebljivcima i petoj koloni u borbi protiv Partije i daljih oružanih akcija.

U našoj opštini grupica predratnih režimskih slugu, u zajednici sa nekim separatistima, diže glavu, objedinjavajući se u novu petu kolonu. Oni nalaze podršku kod malog broja seljaka, uglavnom onih čiji su domovi blizu komunikacija. Petokolonaški izrodi želeći da masovnu oružanu borbu naroda svedu na partijsku organizaciju i još nekoliko aktivista, cinično i »velikodušno« izjavljuju: »Talijani nas nijesu popalili, davaće nam opet sljedovanje, a mi ćemo kriti ovo nekoliko đaka i komunista sve do kraja rata. Staljin je punio Njemačku nekoliko godina žitom, pamukom i svim što mu je Hitler tražio, a sad struže pred Hitlerom i ostavlja mu tehniku i bogatstvo Ukrajine. A vi hoćete da popalite ovu sirotinju, da ni uva život ne ostane!« Ovi izrodi jednom su se okupili u krčmi na Trubjeli i uz čokanj rakije počeli da viču kako neće trpjeti lacmane i strance u opštini. To se odnosilo na Nedu Božinović i Miliju Stanišića, kurira OK iz Nikšića, koji su se u tom času nalazili u kući Vidovića, preko puta od krčme. »Gdje su kolovođe, neka izađu!« urlali su izrodi. U tom trenutku istrčao je jedan drug iz kuće Vidovića i upao među njih u krčmu s revolverom u ruci: »Evo jednog kolovođe, a tamo su Neda i Milija Stanišić, dogovaramo se za borbu i akcije, da vidimo što nas tražite?«

»Ma nije, kume, nego vidiš sila, pa će nas popaliti... Rano je, da vidimo šta će učiniti Rusija i Engleska... pa ćemo se dogovoriti« stišavali su se izrodi. »Rusija i Engleska će učiniti sve što mogu, a mi se bijemo i bićemo se protiv Musolinijevih krvoloka i njihovih slugu dok i posljednji nestane. Crnogorcima nije nikad uvožena sloboda sa strane, pa neće ni ovog puta«, zaključio je drug, ostavljući izrode da razmišljaju.

Tih dana komunisti su bili na okupu. Održavani su manji zborovi gerilaca i naroda po svim selima; objašnjavan je vojno-politički značaj ustanka; raskrinkavana je peta kolona, osuđivana izdaja i kolebljivost. U tim mučnim danima, kada su kolone fašističke vojske krstarile gradovima i komunikacijama Crne Gore, a Crvena armija se povlačila na istok, ni jednog člana Partije, SKOJ-a i gerilskih grupa nije zahvatila panika i kolebljivost. Borcima je predočavana mogućnost dugotrajnog rata i potreba da se naše akcije prilagođavaju svakoj novonastaloj vojno-političkoj situaciji.

Partijska jedinica je odlučila da se na pokušaj paljenja kuća otvori vatrica na Musolinijeve palikuće i ubice bez obzira na njihovo brojno stanje. Pri prolasku fašističkih kolona gerilci su u grupicama od dva-tri borca, pa čak i pojedinačno, stajali iza stijena iznad svojih kuća spremni da pucaju na faštiste ako dođe do paljenja kuća i ubijanja nejači.

Na osnovu nepokolebljivog držanja aktivista i borbenog raspoloženja ogromne većine naroda, partijska jedinica se odlučila na sazivanje zbora čitave opštine. Na zboru je, između ostalog, trebalo izložiti značaj i uspjehe postignute u ustanku, dobiti najširu narodnu podršku i saglasnost za vođenje daljih akcija, politički razobličiti i napasti petu kolonu i izvući ispod njenog političkog uticaja kolebljive ljudi, stvarno zaplašene represalijama okupatora. Za ove zadatke izvršena je temeljita priprema komunista i svih aktivista.

Ovaj prvi zbor čitave opštine održan je 30. jula na Trubjeli (Piskova lokva). Okupilo se oko 400 — 500 ljudi pod oružjem. Zbor je trajao od prvog mraka pa do pred zoru sljedećeg dana. Došla je i šaćica petokolonaša, koji su se nadali da će, zahvaljujući vojnim uspjesima Osovine u Evropi i pritisku talijanskih divizija u Crnoj Gori, kao i ustaškim pokoljima u Hercegovini, bar djelimično okrenuti zbor protiv vođenja daljih akcija protiv okupatora. Komunisti su predviđeni program iznijeli u dobro pripremljenim govorima sa odličnim obrazloženjima. U svim izlaganjima akcenat je udaren na bezuslovnom nastavljanju akcija protiv okupatora. Istaknuta je potreba pružanja vojne pomoći bratskom narodu Hercegovine u borbi protiv ustaša i okupatora. Naglašeno je da ta pomoć može ići

samo organizovanim putem i po dogovoru između rukovodstva ustanika u Crnoj Gori i Hercegovini.

Na ovom zboru više su se isticali petokolonaši iz redova separatista svojim neprijateljstvom prema liniji Partije, nego predratni režimski špijuni i intriganti. Separatisti su bili naročito ozlojedeni što im je ustanak istrgao mogućnost dobijanja bar toliko vlasti pod skutom okupatora sa kojom bi mogli da raščiste svoje stare račune sa predstavnicima predratnog režima i da sa okupatorom i u korist njegovih gorućih potreba glavni udarac i oštricu okrenu protiv Komunističke partije Jugoslavije kao opštenarodnog političkog vođe i organizatora oslobodilačkog rata. Okupator je separatistima pripremao u Crnoj Gori ulogu sasvim sličnu onoj koju su već igrale ustaše u Hrvatskoj.

Političko neprijateljstvo separatista i ostalih izdajnika zaodijevano je i na ovom zboru velom »brige« za narod: »Rano je dizati ustanak — okupator je svemoćan! Popaliće nas! Ni živoga uva neće ostati! Sile Osovine napreduju na svim frontovima!« I ovoga puta glavni nosilac novih parola bio je Ilija Damjanović.

Komunisti su oštro napali petu kolonu, pozivajući narod na jedinstvo u borbi protiv okupatora i novih poturica u našoj sredini. Opravdanost dalje i još masovnije borbe potvrđuju već potučene kolone Hitlerovih zlikovaca u Srbiji i Musolinijevih u Crnoj Gori. Zar i ovaj zbor nekoliko stotina naoružanih ljudi ne govori o slabosti okupatora? Narod u Bosni, Hercegovini, Lici i Baniji tuče ustaše i njihove gospodare u jedinstvenoj borbi pod vođstvom komunista. Na putu naše slobode, na putu slobode svih naroda Jugoslavije, svih slovenskih naroda, Francuza, Grka, Šiptara i svih ostalih naroda Evrope stoji njemačko-talijanski fašizam. Svi ti narodi žele slobodu, svi oni imaju svoje patriotske snage i svoje komunističke partije. Slaba je Osovina da se odupre organizovanoj sili tih naroda. Na našu majku Rusiju navalile su glavne snage fašizma. Od 13. jula postali smo 'ratni drugovi Crvene armije i svih slobodoljubivih naroda svijeta. I takvi ćemo ostati do sloma fašizma, do smrti evropskih dželata Hitlera i Musolinija i njihovih pomagača. Poslije njihovog sloma naoružani narod izabraće upravu kakva mu se bude sviđala. Bolje je junački poginuti u ovoj borbi za čast i potomstvo, nego pljunuti i na jedno i na drugo služeći dželatima svoga naroda. Neka fašističke ubice iza svakog drveta, iza svakog kamena svete zemlje Crnogoraca čeka zrno, nož i granata.

Oko pola noći nastala je urnebesna vika na petu kolonu. Glasovi pojedinaca i grupa orili su se Piskovom lokvom. Razjareni gerilci i većina ostalih seljaka bili su spremni da na

samom zboru pucaju u petokolonaše. Članovi Partije morali su da ih po grupama stišavaju i da im objašnjavaju značaj jedinstva naroda za borbu kao i neophodnost ubjedivanja svakog pojedinca dok ne pride borbi ili ne potone u potpunu izdaju. U opštoj vici čula se i parola: »Treba da se držimo svi za jedan štap!« U tom trenutku Novak Vojičić se popeo na jednu onižu stijenu i onako plećat i mrk, obasjan mjesecinom, odjeven u čakširama i džemadanu od bijelog sukna, počeo da viče iz svega glasa: »Taj štap će udarati po glavi okupatora i izdajnika, ili neće biti jedan!« Na to se javio za riječ stari, sijedi brigadir Duka Perović. Zbor se polako stišao da bi ga saslušao. Visok, prav kao svjeća, stari Duka je svoje kratko izlaganje, puno dostojanstva i patriotizma završio riječima: »Braćo, ja mislim da mi treba da idemo sa ovom našom đecom!«

Petokolonaši su na zboru politički potučeni i izolovani; narodu je do tančina razjašnjeno da kroz njihove parole govori okupator kome je u Jugoslaviji počelo da gori pod nogama.

Izuvez šake politički onemogućenih petokolonaša, čitav zbor je bio na okupu pri donošenju odluke o nastavljanju oružanih akcija protiv okupatora, kada je stigao delegat OK, Lazar Radojević. On je prenio uputstvo OK da se, s obzirom na brojnu nadmoćnost neprijatelja, za jedno vrijeme izvode diverzije, sabotaže i manje gerilske akcije protiv okupatora.

Zbor je poslije toga donio jedan uopšteni zaključak da će borci iz naše opštine učestvovati u svim oružanim akcijama koje bude vodio crnogorski narod protiv okupatora i njegovih slугу. Tog zaključka držaće se ogromna većina ljudi naše opštine tokom pune četiri godine oslobođilačkog rata i revolucije.

Poslije zbora na Piskovoj lokvi, nastavljen je intenzivan politički rad po selima. Pripremne gerilske grupe postaju vojnički dobro uvježbani, disciplinovani gerilski odredi.

Tog čitavog ljeta narod u Hercegovini vodi žilavu, očajničku borbu protiv nezapamćenih ustaških zločina: pokolja, pljačke, paljenja, masovnog bacanja Srba u jame. Spontani otpor naroda za održavanje golog života uskoro dobija oblik organizovane borbe na čije čelo staje Partija. Uspostavlja se veza i saradnja između OK Nikšić i partijske organizacije u Hercegovini. Stvaraju se kombinovane hercegovačko-crnogorske vojne jedinice sa operativnim štabovima za borbu protiv ustaša i okupatora na teritoriji istočne i sjeverne Hercegovine.

Početkom avgusta gerilski odred iz Trepača odlazi u okolinu Gacka. Odred su sačinjavali Nikica, Vlado i Božidar Mrvaljević, Milovan, Blažo, Lazar i Radovan Mandić, Milosav Perović, Vojin Banićević, Vidak Pejović, Blažo Roganović, Periša Radulović, Žarko Radović. Odred je bio dobro naoružan pu-

škama, jednim puškomitraljezom, bombama i znatnom količinom municije i borio se zajedno sa hercegovačkim jedinicama i gerilskim odredima iz ostalih opština nikšićkog sreza pod komandom operativnog štaba za sektor Gacko. Učestvujući u operacijama čišćenja ustaša iz gatačkog sreza i sabijanja ovih zločinaca u samo Gacko i Kulu Fazlagića, svi borci iz našeg odreda, kojima je to bila prva oružana borba, pokazali su izvanrednu hrabrost i disciplinu. U tim borbama je poginuo Žarko Radović.

Pošto su ove akcije uspješno završene, naš narod je dobio naređenje od Štaba sektora da se vrati u svoju opštinu.

Krajem avgusta jedna mala grupa naših gerilaca i seljaka učestvuje u žestokim borbama koje su vođene protiv ustaških i domobranskih jedinica oko Bileće i na Jasenu, između Bileće i Trebinja.

Po naređenju OK Nikšić, jedan gerilski odred iz Rudina od oko 20 boraca odlazi prvih dana septembra u pravcu Gacka. Sačinjavali su ga komandir stari Risto Baletić, zatim njegov sin Vasilije Mujo Baletić, Marko Baletić, Novak Vojičić, Špiro i Vlado Vidović, Špiro Mićunović, Janko Gardašević i drugi. Odred se zadržao nekoliko dana u Kazancima i drugim selima jugoistočno od Gacka, gdje su ga narod i borci iz tih sela lijepo i srdačno primili. Poslije toga uspostavljena je veza sa Štabom sektora koji se nalazio u jednom selu sjeverno od Gacka. Tih dana u Štabu sektora je boravio Radoje Dakić Brko. On je naredio našem gerilskom odredu da se vrati u svoju opštinu, pošto je situacija u okolini Gacka bila stabilna i nijesu za jedno kraće vrijeme bile predviđene neke šire vojne akcije na tom sektoru.

Krajem septembra i početkom oktobra oružane borbe i diverzije protiv okupatora dobijaju u Crnoj Gori i Hercegovini sve šire razmjere. Tendencija je bila da se očiste prostrane teritorije i okupator sabije i blokira po gradovima u kojima bi doncije bio napadnut i uništen.

OK i štab Nikšićkog odreda držali su našu opštinu u to vrijeme u rezervi, zbog njenog geografskog položaja i značaja komunikacija. Krajem septembra i početkom oktobra oko 30 gerilaca iz Rudina i Smrduše iskidali su jedne noći na dužini od jednog kilometra telefonske stubove i žicu i razorili cestu i željezničku prugu na više mjesta. Diverzije ove vrste nastavljene su i sljedećih dana. Takve akcije izvodili su gerilci i iz drugih opština duž pruge i puta, tako da je saobraćaj motorizacije i željeznice bio onemogućen ovim komunikacijama sve do juna 1942. godine. Tokom tog vremenskog perioda, od oktobra 1941. do kraja maja 1942. godine, naša opština je bila potpuno slobodna teritorija. Naši gerilski odredi tokom oktobra i novembra

nijesu učestvovali u akcijama na drugim sektorima, izuzev Trepačkog gerilskog odreda.

Pošto su borci iz kočanske opštine početkom novembra dočekali i potukli na izlazu iz Nikšićkog polja grupu Talijana i zeleničkih pljačkaša i ubica na čelu sa zloglasnom braćom Poček, borci iz Trepca učestvovali su sa gerilcima iz okoline Nikšića u uspješnoj odbrani Kočana i Miločana od talijansko-zelečkih represalija.

Rad partijske organizacije bio je usmjeren na političku pripremu boraca za odlazak u dugotrajnije borbe na udaljenijim teritorijama. U okvir priprema za predstojeće oružane akcije šireg obima ulazila je stalna borba protiv pete kolone i stvaranje narodnih odbora. Onim što je rađala siromašna zemlja u kršu kao i stokom po pojatama i torinama trebalo je prehraniti stanovništvo i borce. Borba je tražila sve: samopregor, ljudske živote, odjeću, posljednje rezerve hrane. Već se u oktobru osjećala jaka nestaćica soli i petroleja. Zato se pred seoske odbore postavljao kao glavni zadatak da sa narodom mobilišu sve izvore za pomoć oružanoj borbi i za stvaranje što snošljivijih ekonomskih uslova za život pozadine.

U to vrijeme OVR-a je polako gurala na poprište šaku predratnih špijuna i jerezovskih intriganata, koji su sa 3 — 4 bivša podoficira i žandarma u našoj opštini istovremeno željeli da predstavljaju i kraljevsku vojsku u otadžbini. Ovi izrodi počeli su po opštini da zuckaju o pukovniku Mihailoviću, ministru kraljevske vojske u otadžbini, o osnivanju neke »Narodne vojske«, pored partizanskih odreda koje je organizovala Komunistička partija Jugoslavije.

Partijska organizacija je izvršila pripreme za sazivanje narodnog zbora čitave opštine. Ovaj zbor održan je 3. novembra u Kamensku na prostranom gumnu ispred kuće Jova Vukovića.

Ilija Damjanović sa separatistima iz Gornjeg Broćanca nije došao na zbor. Prilikom govora komunista o velikim uspjesima srpskih partizana, o oslobođenju gradova i prostranih teritorija, o ogromnim borbama i žilavom otporu Britanije i Crvene armije, Blažo Pešikan je pravio upadice i aluzije na Dražu, »Narodnu vojsku«, čak i na to da je dizanje ustanka bez odobrenja vlade u Londonu nezakonit akt »djece« i komunista. Međutim, stari ratnici, brigadir Duka Perović, kapetani Radovan Kosović, Vaso Perović i drugi osuđuju ovakve bezočne pokušaje razbijanja jedinstvene narodne borbe. A Nikica Mrvaljević kaže:

— Dvadeset godina smo davali i crno iza nokta da tovimo pukovnike i generale, da spremamo oružje i punimo magacine,

pa su ih vaše vlade i generali predali u ruke Hitleru i Musoliniju. Neka se oni tove u Londonu, nikad se više ne vratili, a mi znamo kako ćemo se biti i kakvu ćemo vladu izabrati!

Razjareni mlađi komunisti, Vidak i Luka Perović, utjerujući metak u cijev, naređuju Pešikanu:

— Odstupi, špijune austrijski i žandarmski sa tvojom »narodnom vojskom«! Ovo je zbor komunista i partizana Rudina i Trepača! Koliko si do sad ispalio metaka na Talijane i ustaše?

Pešikan je bio prinuđen da umukne i da sa 3 — 4 svoja jednomošljenika napusti zbor.

Dok se profesor Radovan Samardžić u svom istupanju zalagao za jedinstvo u borbi protiv okupatora pod rukovodstvom KP, učitelj Petrušić se jadao da mi ne možemo ratovati puškama protiv tenkova i aviona, bez snabdijevanja i saniteta. Na to mu je Tomaš Perović odgovorio: »Kako si, učitelju, mogao godinama predavati djeci da je srpski narod pod vođstvom Karađorđa goloruk otpočeo borbu protiv dahija i silne turske carevine i izvojevaо slobodu, a od nas danas tražiš da sagnemo glavu pred fašističkom zvijeri? Zar borbe u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini već nijesu pokazale da nema te sile i tehnike koja može slomiti otpor složnog naroda?« Učitelj nije ni pokušao da odgovori na ova pitanja.

Stari kapetan Radovan Kosović, osuđujući ljude čije je ime nekad nešto značilo u opštini, a danas prema borbi imaju kapitulantski i petokolonaški odnos, završava riječima: »Čovjek može da živi 99 godina i jedan dan, pa svih 99 godina što je poštено radio uprlja tim jednim danom. Čini mi se, braćo, da su neki krenuli tim putem!«

Cio zbor je insistirao na jedinstvu, na osudi stvaranja ma kakve druge vojske osim partizanske i na daljem vođenju oružanih akcija protiv okupatora. Zbor se izjasnio za stvaranje seoskih odbora, koji će organizovati fondove i magacine iz doprinosu prema ekonomskoj moći svakog domaćinstva. Mnogi domaćini su se već na zboru izjasnili da će pomagati borbu ne samo s puškom u ruci nego i svom imovinom kojom raspolažu.

Pošto se već primicala noć, zbor je izabrao i jednu komisiju, sastavljenu od po 2—3 člana iz svakog većeg sela, sa zadatkom da i pismeno formulise odluke zbora. Komisija je to dan kasnije i učinila. Na taj način je u našoj opštini najdemokratskijim putem usvojeno vođstvo Partije u oslobođilačkom ratu i u samoj klici osuđen pokušaj stvaranja izdajničkih organizacija Draže Mihailovića.

Odluke zbora u Kamensku bile su značajan moralno-politički uspjeh i uslov za širok razmah rada na svim sektorima.

Oduševljena omladina stvara organizacije narodne omladine Crne Gore; žene se sastaju po kružocima i upoznaju sa ciljevima oslobođilačkog rata. One se masovno prihvataju obaveza da pletu čarape, rukavice, džempere, izrađuju opanke i druge potrebe za borce. Odbornici pronalaze kanale preko kojih tram-pom dolaze do soli i drugih neophodnih proizvoda. Partizanske straže kontrolišu sve puteve po opštini. Iz naših domova opet izlaze »vješti zvuci divnijeh gusalah«, a našim gorama ore se borbene pjeme omladine.

Oktobarska revolucija prvi put je slobodno proslavljenja u našoj opštini. Omladina se na manjim skupovima upoznavala sa značajem ove revolucije za radne ljude čitavog svijeta, a posebno za našu borbu koju vodimo kao saveznici Crvene armije. Velike vatre, koje su te noći gorjele po svim vrhovima oko Nikšića, podsećale su okupatora da su ga okupirani uklještili sa svih strana.

Iako u novembru još nijesmo izabrali Opštinski narodni odbor i štab bataljona, svu vlast u opštini držala je partijska jedinica i organizacije kojima je ona rukovodila. Partijska jedinica je mogla sprovesti u život sve potrebne mjere političke, ekonomске i vojne prirode. Mobilizacija boraca još je počivala na dobrovoljnoj bazi, ali se i tim putem pozivu za akciju odazivala pretežna većina boraca.

Krajem novembra OK i štab odreda naredili su da se u našoj opštini mobiliše jedan vod od oko 20 boraca za borbu na Pljevljima. Vod je bio spremam 23. novembra ujutro na livadi ispred škole u Donjem Trepčima. Iako su borci znali da ih čekaju dalek put i teške borbe, ime grada u kome će okupator biti napadnut držano je u strogoj tajnosti. Borci i narod sa radošću su nagađali da će naš vod imati sreću da se prvi sastane sa srpskim partizanima. Narodno kolo i pjesme omladine unošili su toplinu u vlažno i hladno novembarsko jutro. U Trepču je tog jutra stiglo i oko 80 grahovskih partizana, koji su sa našim vodom obrazovali 1. četu bataljona »Peko Pavlović«. Za komandira čete određen je Ilija Milović iz Grahovskog, a za komesara Vlado Vidović iz našeg voda. Odlazak čete narod i omladina su pozdravili sa pjesmom, a očevi i majke su poželjeli sinovima sreću u borbi.

Sjutradan četa je u okolini Nikšića ušla u sastav bataljona »Peko Pavlović« i ubrzanim maršem preko Šavnika, Žabljaka i Tare stigla u selo Adroviće, iznad samih Pljevalja. Zatim dobija zadatak da pred zoru, 1. decembra, napadne i zauzme Glavicu, na čijem su se vrhu nalazili talijanski rovovi i betonski bunker. Još u toku približavanja položajima, talijanska artiljerija je dejstvovala iz velikog broja oruđa. Dok su se bombaši sa vodičima

iz Pljevalja polako prikradali uz Glavicu, u gradu, ispod hladnog, vedrog decembarskog neba, punog zvijezda, praskalo je i vrido kao u kotlu. Bataljoni iz svih krajeva Crne Gore jurišali su na položaje talijanske alpinske divizije.

Izbivši na Glavicu, naši bombaši zasuli su prvim bombama neprijateljske rovove i bunkere, a njihov komandir, stari Ilija Milović, seljak, komunista, trčeći ispred čete pozivao je borce na juriš. Glavica gori u paklenoj vatri ručnih bombi i bacača mina. Četa u naletu zauzima prve rovove i bunkere, ali se još uporno drži veliki betonski bunker. Međutim i borci naše čete su uporni: čutljivi bombaš Pero Roganović, čije zelenkaste oči svjetluju kao u tigra, štedi bombe i stara se da svaka pogodi cilj; pored njega se stalno nalazi njegov golobradi komšija iz Brestica, Luka Perović; Vlado Mrvaljević puca i halače, a njegov brat Nikica, mrk, zasut zemljom i prahom, očiju uprtih u otvorena bunkera, zasipa ih rafalima iz puškomitrailjeza; Šujo Vujačić, vižljav mladić iz Grahova, hladnokrvno šeta ispod samog zida bunkera, tužan što su mu bombe na izmaku.

Talijani se očajnički brane. U rovu ispred samog bunkera, čućeći na jednom koljenu, u ratničkom stavu starih Crnogoraca, Ilija Milović, gađa precizno sve dok ne pade pogoden metkom u čelo i granatom u prsa; komesar je ranjen u glavu, uskoro gine i zamjenik komesara, ranjen je i neustrašivi bombaš Pero Roganović. Kada su Talijani zauzeli rov u kome je ležao mrtvi komandir, Nikica se sa nekoliko boraca baca na njih i izvlači mrtvog komandira, koji je istog dana sahranjen kod manastira u podnožju Glavice.

Četa je i dalje sa pjesmom i uzvicima napadala sve do izlaska sunca. Veliki bunker se i dalje drži. Kada su Talijani izbili na Bogiševac naša četa se definitivno povukla ka manastiru i dalje uz potok ka Crnom vrhu.

Mnogi borci prvi put su se našli u ovakvoj paklenoj vatri kakva je na Glavici trajala nekoliko sati. I pored toga, iz našeg voda, borbu do kraja nijesu izdržala samo tri borca.

O držanju boraca i njihovoј hrabrosti svjedoči dužina trajanja borbe i naši i neprijateljski gubici. Međutim, brojno i tehnički nadmoćniji, i dobro utvrđeni neprijatelj uspio je da se održi u svom bunkeru.

Poslije odstupanja ostaci čete vratili su se u selo Adrovicę. Svi zdravi borci našeg voda izjavili su želju da uđu u sastav proleterskih jedinica od kojih će se 22. decembra formirati Prva proleterska brigada. Međutim, stiglo je naređenje da se jedinice sa teritorije Nikšićkog odreda vrate u Crnu Goru gdje su se vodile žestoke borbe protiv okupatora. Tako se i naš vod vratio u Rudine gdje je stigao oko 8. decembra.

Dok su crnogorski partizani bili na putu za Pljevlja, Sava Kovačević, komandant NOP odreda i Čile Kovačević, dočekali su sa svojim Grahovljanim kod Vilusa i do nogu potukli jednu talijansku motorizovanu kolonu koja se kretala pravcem Bi-leća — Nikšić. Tom prilikom Sava sa svojim najodvažnijim drugovima skače na talijanske tenkove i uspijeva da zaplijeni dva tenka i veću količinu ostalog ratnog materijala i da zarobi veći broj talijanskih oficira i vojnika.

Ova pobjeda grahovskih partizana imala je, poslije događaja na Pijevljima, ne samo vojni, nego i ogromni moralno-politički značaj za čitav kraj od Nikšića do Boke Kotorske.

Partizani Nikšićkog odreda drže u to vrijeme u opsadi Nikšić i Grahovo s namjerom da prvo zauzmu Grahovo da bi došli do znatnijeg plijena u oružju i drugom ratnom materijalu. S druge strane krupne talijanske jedinice napadaju od Boke Kotorske pravcem preko Dvrsnika i Crkvica s ciljem da oslobode garnizon u Grahovu. Tako su se na tom području razvile oštре borbe koje su trajale tokom cijelog decembra. U njima su učestvovali partizani sa gotovo čitavog područja Nikšićkog odreda.

Po naređenju Štaba odreda, jedan naš vod od oko 20 boraca iz Rudina, sa komandirom Novakom Vojičićem i komesarom Markom Baletićem odlazi 2. decembra na položaj kod Crkvica. Vod je držao položaj oko same tvrđave na Crkvicama 7 — 8 dana. Kada su talijanske snage preduzele obuhvatni napad, vod dobija naređenje da se pod borbom povuče na nove položaje oko Jankova vrha.

U Rudinama se u to vrijeme mobiliše još jedan vod od oko 30 — 40 boraca koji, sa komandirom Špirom Mićunovićem, stiže na položaj 8. decembra. Od ova dva voda formira se Rudinska četa, koja ulazi u sastav Grahovskog bataljona. Za komandira čete postavljen je Špiro Mićunović, a za komesara Marko Baletić.

Jedna kolona Talijana koja se kretala cestom Risan — Crkvice, već je bila zauzela Crkvice, te četa dobija naređenje da zatvori put Crkvice — Dvrsnik do same tvrđave na Crkvicama. Poslije dva dana, položaj preuzima jedna četa Grahovljana i Rudinjana, pod komandom Marka Radova Kovačevića. Međutim, kada je kolona Talijana krenula cestom od Crkvica u pravcu Dvrsnika, Marko sa četom napušta položaj, koji ponova posjeda naša četa. Čak i predlog komandira naše čete da zajednički napadnemo Talijane, Marko kategorički odbija. Međutim, Rudinjani, koje je on doveo na te položaje, odmah se pridružuju nama i ulaze u sastav naše čete. Talijani su popalili selo Malojev Do; mi ih snažno napadamo s boka. Iz sela se ori

Savin glas: »Lijevo krilo naprijed!« želeći da našim napadom podstakne borce ostalih četa. Poslije tročasovne borbe, talijanska kolona je prinuđena da se, uz znatne gubitke, vrati u tvrđavu.

U zapaljenoj kući u selu ispod naših položaja vrišti dijete. Sava Kovačević i Savo Orović⁵ nalazili su se zajedno blizu te kuće i čuvši vrisku djeteta, Savo Orović utrčava u zapaljenu kuću i iznosi dijete.

Poslije ove borbe održano je savjetovanje komandnog kada u Štabu sektora. Sava je oštro opomenuo Marka Kovačevića zbog napuštanja položaja, dok je našu četu pohvalio za hrabro držanje i uspjeh u borbi.

Borbe se nastavljaju. Mi dobijamo zadatak da sprečavamo neprijatelju ulaz u Crkvice cestom od Risna. I ovdje Marko Kovačević, koji se nalazi lijevo od nas, samovoljno napušta položaj i odlazi na zbor u Podbožuru, na granici između naše i grahovske opštine.

Dok su se oko Grahova i Crkvica vodile žestoke borbe, pritijsnjeni okupator šalje iz Nikšića u našu pozadinu petokolonaša, dražinovca Novicu Kovačevića, iz Spile grahovske. Koristeći se svojim ranijim položajem i ugledom svoje porodice, ovaj bivši predsjednik Okružnog suda u Nikšiću, dolazi, vjerovatno po nalogu OVR-e, da održava zbor u Podbožuru. Na ovaj zbor se okupilo nekoliko petokolonaša i jedan broj zastrašenih kolebljivaca i zavedenih seljaka iz naše i grahovske opštine. Novica propagira obrazovanje »Narodne vojske«, koja treba da se tobže bori protiv okupatora uporedo sa partizanima. Međutim »borba protiv okupatora«, koju su oni u stvari po nalogu okupatora vodili, sastojala se u razjedinjavanju i demoralisanju fronta i pozadine, unošenju panike i intriga među borcima i napuštanju preuzetog dijela fronta u najkritičnijem trenutku borbe. Oni nijesu tada bili dovoljno jaki da i pucaju u leda naših boraca na frontu. To su bili samo bedni eksponenti u našoj sredini sramnog sporazuma »ministra kraljevske vojske u otdžbini« sa okupatorom.

Na našim novim položajima odoljevamo oštrim napadima Talijana. U najžešćoj borbi na naš položaj dolazi Sava Kovačević i naređuje da se donese teški mitraljez. Savina pojave u prvom borbenom redu i vatra mitraljeza ulivaju borcima hrabrost, koji potiskuju Talijane oko pola kilometra, ali ne uspijevaju da ih utjeraju u tvrđavu. Tokom tri sljedeća dana

⁵ Komandant puka bivše jugoslovenske vojske koji je tih dana izašao iz Boke Kotorske i odmah se priključio našoj borbi.

Talijani prikupljaju snage. Mi svake noći izvodimo noćne napade.

Borba se ponovo rasplamsava. Sava opet dolazi među nas.⁶ Zadržavamo svoje položaje i nastavljamo noćne napade. U jednom takvom napadu, Špiro Vidović, veoma hrabar borac u četi, dolazi do samog talijanskog bunkera. Metak mu probija mišicu, ali on uspijeva da ubije Talijana u bunkeru i da iz bunkera izvuče jedno čebe i jedan puškomitrailjer.

Oko 20. decembra Talijani dobijaju pojačanje i pojačavaju vatru na naše položaje. Tuku nas šrapnelima, haubičkim granatama i bacačima. Ranjeno je teže i lakše oko deset boraca. Ponovo je ranjen i neustrašivi bombaš Pero Roganović, koji odlazi u borbu na Crkvica, čim su mu se zaliječile rane sa Pljevalja. Ranjen je u nogu i komandir Špiro Mićunović, ali ni za trenutak nije napuštao svoje borce i položaj, već ga tu na položaju previja komesar Marko Baletić. Ranjeni su Luka Milić, Radovan, Blažo i Đuro Mićunović i Dušan Čolaković. Komesar Marko Baletić se hrabro bori, previja naše borce i zarobljene Talijane i podiže moral i borbeni duh boraca. Četa se preduje, ali Talijani ne uspijevaju ni koraka naprijed. Odstupili smo po Savinom naređenju tek pošto su Talijani probili položaje lijevo i desno od naše čete.

Naši, kao i borci iz ostalih jedinica, neprekidno bočno napadaju talijanske kolone koje se probijaju prema Grahovu. Talijani su uspjeli da se probiju u opsjednuto Grahovo gdje se nalazilo oko 500 njihovih vojnika. Međutim, uskoro ga noću napuštaju i brzo se povlače cestom prema Risnu. U slobodno Grahovo ulazi Sava sa kuririma i ostatkom naše čete. On u svom govoru iznosi da su Talijani u borbama od Risna do Grahova imali tokom mjeseca decembra oko hiljadu i tri stotine mrtvih i ranjenih vojnika.

Proboju Talijana do Grahova i njihovom izvlačenju iz ovog garnizona znatno je doprinijelo rovarenje Novice Kovačevića, koji je uspio da u kritičnom momentu odvuče sa fronta izvjestan broj boraca iz grahovske opštine. Zbog toga mu je kao i njegovim najbližim saradnicima uskoro suđeno.

Kroz borbe oko Grahova i Crkvica prošlo je iz naše opštine oko 100 boraca, čiji su moral, politička svijest, hrabrost i izdržljivost bili na primjernoj visini. Taj mjesec neprekidnog danonoćnog ratovanja imao je izvanrednog vojno-političkog

⁶ Iz ovog perioda je poznati snimak Save Kovačevića na osmatračnici na kojoj ga je 11. decembra snimio Savo Orović.

značaja za čitavo područje Nikšićkog odreda, a za našu opštinu to je bilo najbolje provjeravanje cjelokupnog dotadašnjeg rada na pripremi i vođenju borbe protiv okupatora i njegovih slugu.

Poslije uspješno završenih borbi na sektoru Grahova i Crkvica, stvorena je prostrana slobodna teritorija od Nikšića do Boke Kotorske. Naša partizanska organizacija nastavila je rad na učvršćivanju narodne vlasti i partizanskih jedinica.

Rad seoskih narodnooslobodilačkih odbora, koji su obrazovani poslije zbora u Kamensku, trebalo je objediniti jednim opštinskim odborom. To je učinjeno 30. decembra 1941. godine. Toga dana sakupili su se u željezničkoj stanici Trubjela odbornici iz svih sela naše opštine. Delegat Sreskog odbora i neki drugovi iz naše opštine govorili su o značaju, funkciji i dotadašnjem iskustvu narodnooslobodilačkih odbora kao nosiocima i organima nove narodne vlasti u uslovima oslobodilačkog rata protiv okupatora i njegovih slugu.

Za predsjednika Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora izabran je stari i ugledni domaćin Nikola Andrijin Damjanović iz Donjeg Broćanca, a za sekretara Tomaš Perović.

Pošto su naši gerilski odredi i partizanske čete i vodovi, formirani na dobrovoljnoj osnovi, već dokazali svoje boračke sposobnosti, OK i štab odreda donijeli su odluku da se od boraca sa teritorije naše opštine obrazuje Rudinsko-trepački bataljon.

Prije zakazivanja zbora, partizanska jedinica je na jednom sastanku razmotrila naše dotadašnje borbeno iskustvo, političku situaciju, plemenske i vojničke tradicije u našoj opštini i na osnovu tih elemenata dala predlog OK za sastav komandnog kadra bataljona.

Na zboru od 3. januara 1942. godine, koji je održan na peronu željezničke stanice Trubjela, okupili su se svi borci iz naše opštine. Bio je zabranjen pristup nekolicini koji su petokolonaškim rovarenjem i držanjem u ranijim borbama i akcijama dokazali da su nedostojni da se svrstaju u redove crnogorskih partizana.

Na zbor je došao i sekretar OK, Radoje Dakić Brko, koji je kao čovjek, borac i komunista neobične prodornosti, hitrine i inteligencije, uživao neograničenu ljubav i povjerenje boraca, omladine i svih poštenih ljudi u našoj opštini. Njegova pojava na stijeni iznad perona željezničke stanice unijela je još više borbenog elana u postrojene čete partizana na tom peronu, ispod krševitog, snijegom pokrivenog Gošca. Brko je u svom govoru iznio značaj i razmah oslobodilačkog rata svih naroda Jugosla-

vije⁷. Na kraju svog govora on je pročitao odluku štaba Nikšić-kog partizanskog odreda kojim se za komandanta bataljona određuje Đuro Roganović, za zamjenika komandanta Špiro Mićunović, za političkog komesara Vlado Vidović, za zamjenika komesara Marko Baletić. Bataljon se sastojao od pet četa: Gornjotrepačke, komandir Radovan Kosović, komesar Pavle Mićunović; Donjotrepačke, komandir Rade Krivokapić, komesar Nikica Mrvaljević; Smrduške, komandir Novak Vojičić, komesar Danilo Mićunović; Broćanačke, komandir Marko G. Nikolić, komesar Blagoje Vujović; Rudinske, komandir Marko Nikolin Perović, komesar Danilo Perović.

Rađanje ovog novog bataljona narod i borci su proslavili pjesmom, kolom i opštim veseljem.

Poslije formiranja Opštinskog odbora i štaba bataljona partizanske jedinice iz naše opštine učestvuju u likvidiranju pete kolone, u borbama protiv četnika i Talijana oko Nikšića, u katunskoj nahiji, u Vasojevićima, kao i u borbama protiv ustaša, četnika i Talijana u Hercegovini.

Dr Vlado VIDOVIC

⁷ Tom prilikom rekao je: »Mislili su talijanski fašisti da će ih u Crnoj Gori čekati pečene kokoške, dočekalo ih je zrno iza svakog grmeća! Ove Brkove riječi kasnije je ponavljaо sa istim tonom i naglaskom šeret i vragolan Vojo Delibašić, koga su krasile najljepše osobine omladinca-partizana. Onižeg rasta kao i Brko, Vojo je osvježavaо sjećanje naših partizana u najtežim trenucima njihove borbe na ovaj dan i na ovog divnog čovjeka i komunistu. Pored odvažnosti i poštovanja Vojo je, vjerovatno i zbog ovoga, bio Brku jedan od najdražih omladinaca.

U 4,45 časova 6. aprila na nemačkoj strani Radgone izbačene su u vazduh dve rakete. Bio je to znak za prođor Nemaca preko Mure. Prelazili su je u gumenim čamcima. Jugoslovenska vojska, koja je poslednjih dana dobila izvesna pojačanja, borila se vrlo kratko vreme. Prilikom prelaženja preko Mure Nemcima su pomagali kulturbundovci iz Gornje Radgone. Među njima se naročito isticao Klotar Bover, koji je prethodne večeri pozvao jugoslovenske oficire na veliku zabavu. Oni su se odazvali ovom pozivu, ne znajući šta se krije iza njega. Neki nemački vojnici, još oko jedan čas po ponoći, prodrli su na jugoslovensku teritoriju, krijući se kod članova Kulturbunda u Gornjoj Radgoni. Kada je počela borba, oni su zašli iza leđa jugoslovenskih jedinica. Borba za Gornju Radgonu trajala je samo 25 minuta. Nemci su zauzeli važnija uporišta: poštu, železničku stanicu i druga. U borbi je palo 6 nemačkih i 7 jugoslovenskih vojnika. Uskoro posle ove borbe preko radgonskog mosta Nemcima je otvoren put u unutrašnjost. Oni su hitali prema Ptuju i Lendavi. U rano jutro 6. aprila nemački avioni su napali grad Ptuj, smatrajući da će jugoslovenska vojska držati položaje na reci Dravi, gde su bila podignuta jaka utvrđenja. Jugoslovenska vojska, međutim, ni kod Ptuja nije pružila veći otpor. Ona se povlačila desnom obalom Drave. Tako su Nemci prodrli u Ptuj, gde su ih oduševljeno dočekali ptujski kulturbundovci.

Prilikom ulaska Nemaca u Prekmurje jugoslovenski grančari takođe nisu pružili veći otpor. Do manjeg sukoba došlo je kod Skakoveca, gde su ranjena dva jugoslovenska vojnika.

Do manjeg sukoba došlo je i u Veržeju. Tom prilikom ranjena su tri jugoslovenska i jedan nemački vojnik.

Iz Gederoveca u Prekmurju Nemci su prodirali prema Murskoj Soboti, a zatim prema Lendavi, Murskom Središču, Ča-

kovcu i Varaždinu. Oni su i Čakovec napali iz aviona, a 7. aprila su manje jedinice već prodrle u grad.

Domaći kulturbundovci oduševljeno su dočekali Nemce i u Gornjoj Radgoni i na Apaškom polju. S većim jedinicama Nemci su prodrli 7. aprila i u Ljutomer, gde su naišli na dosta hladan doček.

Jugoslovenska vojska je bacila u vazduh mostove na Muri i u Petanjcima, Veržeju i Murskom Središču.

STANJE U POMURJU POSLE OKUPACIJE

Pošto su Nemci znali (podatke su dobili od Kulturbunda) da im stanovništvo Pomurja nije naklonjeno, odmah posle dolaska u Mursku Sobotu, 6. IV 1943, gde su ih dočekali Kulturbund i sreski načelnik dr Bratina, zahtevali su listu od 40 talaca, u prvom redu Srba. Kako u Murskoj Soboti nije bilo Srba, predstavnici vlasti su sastavili listu sa imenima istaknutih građana. S predloženom listom nije se složio izdajnik i najaktivniji sluga fašista, kasniji gaulajter Jožef Polak. On je zahtevao da lista obuhvati više nacionalno najsvesnijih građana.

Istog dana oko 15 časova nemačke jedinice su bez ikakvog otpora zauzele Lendavu, gde su ih takođe dočekali kulturbundovci. U Lendavi je postojao jak promađarski pokret među trgovcima i kapitalistima mađarske narodnosti. Oni su već prvog dana posle dolaska Nemaca istakli mađarske zastave. Idućeg dana Nemci i kulturbundovci su u Murskoj Soboti uhapsili 25 politički sumnjivih lica. Uhapšene su zatvorili u sudski zatvor i sokolski dom. Među njima su bili aktivista Ali Kardaš i simpatizer Alija Zećirović. U Murskoj Soboti i okolnim selima Nemci su opljačkali jevrejske trgovine, a ovi su, zaplašeni, počeli da se kriju, dok su bogatiji pobegli u Mađarsku.

Petokolonaši u Murskoj Soboti i Lendavi, podeljeni na pristalice fašističke Nemačke i Hortijeve Mađarske, tražili su veze na svoj način. Prvi su tražili priključenje trećem Rajhu, a drugi Madarskoj.

Stanovništvo je bilo iznenadeno brzim razvojem ratnih događaja. Posle kapitulacije počeli su da dižu glave, sem kulturbundovaca, Mađara i mađarona, i neki sezonski radnici, koji su poslednjih godina boravili u Nemačkoj i otuda dolazili zatrovani nacističkim idejama, jer su bolje zarađivali nego ranije u Francuskoj. Oni su među stanovništvom aktivno propagirali nacionalsocijalističke ideje. Neki radnici koji su naseli propagandi odmah su posle nemačke okupacije odlazili u Nemačku (pre svega u pojedine austrijske krajeve) da traže posao, ali su

se već posle nekoliko nedelja vraćali razočarani tamošnjim životnim prilikama. Oni su najubedljivije demantovali propagandne vesti o lepom životu u Nemačkoj.

Većina seoskog stanovništva pažljivo je posmatrala događaje. Nasedalo se i raznim zastrašivanjima. Proturane su vesti da dolaze četnici da povedu u Srbiju sve sposobne za vojsku, a ako se usprotive, da će im odseći glave.

Inteligencija i đaci, osim retkih izuzetaka, bili su nacionalno svesni i levičarski nastrojeni. KP je imala snažan uticaj na studente i đake. Levičarski je bilo orijentisano i prilično seoske omladine, što treba pripisati predratnoj delatnosti »Društva kmečkih fantov in deklet«.

U to vreme katoličko sveštenstvo se nije opredeljivalo, ali se evangelistička crkva, sa izuzetkom nekoliko mlađih sveštenika, uskoro posle dolaska Mađara opredelila za njih. Katoličko sveštenstvo je uglavnom ostalo nacionalno neopredeljeno.

Nemci su 16. aprila prepustili Mađarima vlast u Prekmurju. Mađarska vojska je stigla iz pograničnog mađarskog gradića Lenti.

Mađarskom okupacijom Prekmurja nisu bili zadovoljni kulturbundovci i germanofili: oni su na dan dolaska Mađara u ovaj kraj organizovali pronemačke manifestacije i tražili priključenje Prekmurja Nemačkoj.

Da ne bi ponovo izbile demonstracije kulturbundovaca i germanofila, mađarski pukovnik Jožef Radvanji zabranio je svako veće okupljanje građana u gradu i okolini. Zabranio je i demonstracije s nemačkim zastavama. Kao što su Nemci palili knjige na desnoj strani Mure, Mađari su počeli sa akcijama denacionalizacije. Pokupili su sve slovenačke i slovenske knjige iz javnih biblioteka, osim iz biblioteke Prekmurskog muzejskog društva, koje je zaštitio dr Pavel Avgust. Knjige su uništene u mađarskim fabrikama hartije.

POČETAK ORGANIZOVANOG OTPORA

Prilikom kapitulacije više članova KP bilo je odsutno, tako da nije iskorišćena pogodna situacija za prikupljanje i sakrivanje oružja. Posle okupacije, takođe, nije bilo veze sa CK. One su uspostavljene tek juna 1941. godine. Međutim, posle povratka Štefana Kovača, istaknutog komuniste, koji je pobegao iz zarobljeništva, članstvo je opet počelo da se sastaje i da sa moinicijativno traži sadržaj rada. Za orijentaciju su mu služila uputstva, koja je Štefan Kovač doneo iz vojske. Ona su se sa

stojala u tome da se treba boriti protiv fašističke vojske i okupatora. Međutim, kako bi se ta borba vodila nije bilo jasno. Prekmurje je bilo granicom odvojeno od ostale slovenačke teritorije: nije se mnogo znalo ni šta se dešava u ostalim krajevima Jugoslavije.

Štefan Kovač, sekretar Mesnog komiteta u Murskoj Soboti (koji je delovao kao Okružni komitet za područje celog Prekmurja) vratio se 20. aprila u Prekmurje, pošto je pobegao iz nemačkog zarobljeništva. Dva dana posle njegovog povratka Mađari su mu nudili službu u Lendavi ili u Budimpešti. Kovač je odbio.

Miško Kranjec, književnik i prvi urednik »Ljudske pravice«, član Mesnog komiteta, u to vreme se nalazio kod svoje kuće u Velikoj Polani. Na dan objave rata, 6. aprila, bio je u vojski.

Istaknuti simpatizeri i članovi Partije bili su raspoređeni po čitavom terenu. Zbog toga se vidno osećao njihov neposredan uticaj u narodu.

Mađari su Prekmurje smatrali za sastavni deo svoje teritorije. Dok su meštane smatrali Vendima, učitelje, službenike i druge građane koji nisu rođeni u Prekmurju smatrali su Slovencima, ljudima opasnim za vendsku teritoriju. Zbog toga su odmah počeli da ih sele preko Mure. Prve mere Mađara nisu, dakle, bile usmerene protiv Partije, već protiv inteligencije koja nije bila rođena u Prekmurju, smatrajući da je neće moći tako brzo pomadariti. Domaći Mađari i mađaroni, koji su bili nosioci promađarske politike, a među kojima je najvidniju ulogu imao kapitalista Hartner sa svojim jednomišljenicima, dobro su poznivali neposredan uticaj Partije na prekmurski život još za vreme bivše Jugoslavije, i zbog toga su pokušali da uspostave kontakte s partijcima.

O tome Miško Kranjec govori:

»Pred kraj maja je Hartner uputio poziv, odnosno ponudu Partiji da iznese svoje uslove za saradnju na području Prekmurja. Posle okupacije Hartner je stvarno bio jedini pravi mađarski eksponent u Prekmurju, sebe je proglašio za gospodara ovog kraja i Mađari su ga kao takvog priznali. Ponuda Partiji bila je očita provokacija: ako Partija pristane na bilo kakvu saradnju, ili ako mu bar obeća da se neće mešati u razvoj dogadaja, diskreditovao bi je u narodu. U slučaju sporazuma Hartner je partijcima obećavao zaštitu. Tako su bili počeli u Budimpešti, i u neku ruku to im je uspelo. A ako Partija odbije saradnju, imaće dovoljno razloga za progone.

Na užem sastanku kod Čačinovića, u Rakičanu, kome smo prisustvovali Čačinović, Kovač i ja, ponuda je svestrano razmotrena. Bilo je odlučeno da se Harteru odgovori. Bila je to prilika (kad smo druge prilike i akcije propustili) da Partija ovim odgovorom istakne svoje postojanje i da vlastodršcima kaže kakav je njen program, što je istovre-

meno značilo da Partija prihvata poziv na borbu. Niko nije ni pomisljao da će Hartner uzeti u obzir ovaj program (ne uslove!). Bilo je rečeno, da je Prekmurje slovenačka zemlja, deo Jugoslavije, da se Mađari ovde nalaze kao okupatori, koji su silom zauzeli tdu zemlju i pomerili granice.

Partija ne može priznati ovo stanje. Zato zahteva da se Mađarska javno odrekne ove teritorije. Dok ovo stanje bude trajalo — pošto je Jugoslavija razbijena — da se u Prekmurju uspostavi domaća vlast sa punom autonomijom, slovenačkim školama i slovenačkim nadleštvinama, a kad Jugoslavija bude ponovo uspostavljena, Prekmurje bi postalo deo države kojoj jedino pripada».

Prvih nedelja posle mađarske okupacije Prekmurja, KP je razvila znatnu aktivnost. Međutim, Prekmurski akademski klub je već 4. maja postavio okupacionoj vlasti zahteve formulisane u »Memorandumu« koji je delegacija od tri člana predala podsekretaru Predsedništva mađarske vlade dr Bala Palu u Budimpešti. U »Memorandumu«, koji su pored predstavnika Prekmurskog akademskog kluba potpisali i predstavnici katoličkog studentskog kluba »Zavednost«, zahtevana je potvrda izvesnih tekovina koje je prekmurski narod stekao za vreme bivše Jugoslavije. Te su bile: uzimanje u obzir delimične agrarne reforme, nastavljanje regulacionih radova na Muri, poštovanje rešenja seoskih dugova, uzimanje u obzir katastra prilikom odmeravanja seoskih poreza, dalja upotreba slovenačkog jezika u nadleštvinama, osnovnim školama i gimnaziji, učenje mađarskog jezika samo kao predmeta, dozvoljavanje izlaženja slovenačkog lista, čuvanje slovenačke knjige u novoformiranim bibliotekama i postavljanje slovenačkih službenika koji nisu rođeni u okupiranom Prekmurju. Zatim su zahtevali da se uredi studentsko pitanje, da im se priznaju dosadašnje studije i da im se omogući dalje školovanje.

Delegacija je odnela »Memorandum« u Budimpeštu početkom maja. Na »Memorandum«, međutim, nije dolazio nikakav odgovor iz Budimpešte.

Posle su se pojedini članovi Kluba uključili u rad Partije, dok su drugi priznali mađarsku okupaciju. Time se Klub diskreditovao, naročito u redovima đačke omladine, koja je u to vreme bila daleko revolucionarnija.

Slovenačku nacionalnu svest Mađari su gušili i na taj način što su već meseca maja sproveli veliku propagandnu agitaciju za slanje slovenačke školske dece i učitelja u Mađarsku, da bi za vreme ferija naučili mađarski jezik. U tome se u izvesnoj meri i uspelo.

*

Na desnoj strani Mure Nemci su počeli s hapšenjima već prvih dana okupacije. Čim su prešli radgonski most, u rano

jutro 6. aprila Nemci su u Gornjoj Radgoni uhapsili nekoliko civila, koji su se nalazili na spisku, ali su ih istog dana pustili. Ponovna hapšenja izvršena su 8. aprila. Već 19. aprila iz Gornje Radgone su iseljene prve porodice (oko 30 ljudi). U Ljutomeru su izvršili prva hapšenja noću 14/15. aprila. Uhapšene su zatvorili u građanskoj školi. Naterali su ih da potpišu izjave da će se dobrovoljno iseliti u Hrvatsku ili Srbiju.

Ponovo su hapsili 29. aprila. Tom prilikom su zatvorili i iselili 65 ljutomerskih građana. Drugom prilikom, 4 maja, Nemci su iselili iz Gornje Radgone 63 stanovnika. Velika preseljavanja su izvršili i 22. jula, kada su iz Gornje Radgone iselili 17 lica, a iz Ljutomera 23 porodice. Hapšenja i preseljavanja Nemci su vršili i po okolnim mestima. Ovo je prouzrokovalo veliku uzbunu među stanovništвом, osim, naravno, među kulturbundovcima. U strahu od preseljavanja mnogi su se upisali u »Štajeriše Hajmatbund«, naročito zbog toga što su se proširili glasovi da će biti iseljen svaki onaj ko se ne upiše u ovu organizaciju. Omladinu su počeli uključivati u »Hitlerjugend«. Obećali su im besplatna nova odela i druge beneficije.

Dok su s jedne strane iseljavali nacionalno svesnije Slovence kao i pristalice hegemonističke jugoslovenske buržoazije, među kojima je bila većina socijalno dobro situiranih, s druge strane su opljačkana dobra delili nekim Viničarima, kako bi ih podstakli na propagiranje ideja nacionalsocijalizma i time nacionalno razjedinili stanovništvo. Bila je to jedna od osnova za denacionalizaciju. Osim toga vršili su snažan pritisak na stanovništvo da uči nemački jezik.

Neki studenti i đaci s desne strane Mure, koji su se uoči rata vratili svojim kućama, otišli su u Ljubljani odmah posle nemačke okupacije i kasnije se uključili u NOB. To dokazuje da nisu našli partijsku organizaciju, zbog čega su, i pored želje da se bore protiv okupatora u svom kraju, otišli u Ljubljani, gde je ova bila jaka i uticajna. Na desnoj strani Mure partijska organizacija nije ni postojala, ali su pred kraj aprila bili na terenu neki članovi KPJ, veći broj simpatizera i dva skojevca.

Većina članova Partije nije bila kod kuće ni 27. marta, ni prilikom napada na Jugoslaviju, ni prvih dana okupacije. Po povratku najpre su uspostavljali međusobne kontakte. Nedostatak veze s višim partijskim forumima uticao je na aktivnost organizacije u Prekmurju i članove Partije na desnoj strani Mure.

Po nalogu sekretara Štefana Kovača u Ljubljani je 26. maja otpustovao Mirko Bager da bi se sastao sa organizacionim sekretarom CK KP Slovenije Tonetom Tomšičem i doneo prve direktive. Vratio se 4. juna. Skoro istovremeno Štefan Kovač je

uspostavio kontakte i sa Pokrajinskim komitetom u Mariboru. Partijska organizacija je u međuvremenu okupljala antifašistički nastojene ljude, one koji su inače bili bliski Partiji, i tražila kod poverljivih ljudi utočište za ilegalce u slučaju potrebe. Osim toga počela je da prikuplja oružje, sanitetski materijal i novac za porodice progonjenih. Prvomajski proglašenje KPJ razmnožen je 10. maja u Rankovcima.

Posle uspostavljanja veze sa Pokrajinskim komitetom u Mariboru, odakle su zatim dolazile direktive za rad, Prekmurje je bilo obavešteno o celokupnom zbivanju u Sloveniji. Vezu sa PK u Mariboru, a i sa ljutomerskim područjem i Medimurjem, održavao je Matija Golob u Prekopi. U blizini su bile kuće porodica Hetetovih, Kosejovih, Senčarovih, Ivana Kovača, kao i Špindlerovih u Železnoj gori, gde su našli bezbedna utočišta članovi KP i aktivisti. Kuća Matije Goloba bila je pored same mađarsko-nemačke granice i na nacionalnoj granici između Slovenaca i Hrvata. Veze su postojale i u Juršincima, gde je radio dr Metod Špindler, u Kogu kod Jože Kerenčića i u Novoj Vasi kod Ptuja kod Lacka (narodni heroj).

Rukovodstvo Partije u Prekmurju dobilo je zadatak da se poveže s mađarskom KP u Budimpešti radi zajedničkog rada. Kontakti su uspostavljeni, ali bez uspeha, jer je mađarska KP smatrala da još nije došlo vreme za akciju i da ona nije toliko jaka da bi se moglo računati na bilo kakve uspehe u borbi¹.

Štefan Kovač je održavao vezu i sa Stankom Zormanom, članom Mesnog komiteta u Čakovecu. Kovač je u Prekmurju organizovao razmnožavanje letaka za Medimurje, i oni su upućeni radnicima Čakoveca i okoline. Letke ie u Čakovec odneo Stanko Zorman. Zbog slabe konspiracije u Čakovecu je 25. jula uhapšeno nekoliko omladinaca koji su pisali parole, a posle devet dana uhapšena je i većina komunista, među kojima iz rukovodstva Partije Stanko Zorman, koji je otkrio vezu sa Prekmurjem. Pre toga uhapšeni su Mirko Bagar, Ali Kardoš, Gustav Lutar, Tone Šadl, Ludvik Vlaj i drugi, dok su se Štefan Kovač, Miško Kranjec i Jeno Kardoš povukli u ilegalstvo.

Još pre napada Nemačke na Sovjetski Savez, uskoro posle okupacije, u Pomurju se organizuje Osvobodilna fronta koja svoju aktivnost proširuje i na Prekmurje. Formiraju se njeni odbori na terenu. Radi se na antifašističkom mobilisanju stanovništva. Ono se lecima poziva na akcije sabotaže. U mnogim mestima formirane su grupe koje su sekle telefonske veze, rušile putokaze, pripremale miniranje mostova itd. Njih ima i u tvornicama i među omladinom.

¹ Prema izjavi M. Kranjeca.

Prve sabotaže su izvedene već početkom juna, noću 5/6. Presečene su telefonske linije između Lendave i Čakoveca u okolini Murske Sobote i na goričkom području. Razbijene su table sa mađarskim natpisima u nekim selima. Ove prve akcije su izveli članovi KP.

Na radgonskom području još od prvih dana okupacije postojala je grupa otpora kojom su rukovodili skojevci Jože Holc i Ivan Hojs. Jezgro ove grupe, koja je planski okupljala nove pristalice, sačinjavali su, pored pomenuta dva skojevca, bivši đaci profesora Joža Kerenčića. U toj grupi bili su i Jakob Vreče iz Črešnjeveca i Franček Pintarič Švaba iz Spodnje Ščavnice, prvi partizani sa radgonskog područja. Ovi omladinci su odmah posle okupacije počeli prikupljati oružje, municiju i sanitetski materijal. Već 20. aprila Franček Pintarič je izradio plakat koji je govorio da će Hitler propasti i da narod ne veruje Nemcima. Sa omladincima iz Spodnje Ščavnice izradio je već maja meseca bunker, za sakupljenou oružje, municiju i ostali vojni materijal. Mogao je biti sklonište i desetorici ljudi.

Druga samostalna grupa otpora nastala je na Kapeli. Nju je formirao skojevac Joško Talanji. Ona se početkom maja povezala s radgonskom, koja je proširila svoj uticaj na Radence i Turjance, gde je Janko Jurkovič formirao treću grupu. Dok su na području Gornje Radgone, Turjanca i Kapele grupe otpora formirali skojevci Holc, Hojs i Talanji, na ljutomerskom području antifašistički raspoložene građane okupljali su inž. Josip Nenad, član KP iz Razkriške Grabe, Janez Veroga, simpatizer KP u Ljutomeru i Jakob Babič, nacionalno svestan i antifašistički orientisan hrišćanski socijalista. U ovoj grupi, koja je već imala elemente OF jer je udruživala pripadnike raznih političkih grupa, veliki uticaj je imao Janez Veroga. U nju su bili uključeni Slavko Ivančić, Stane Červič, Andrej Novak i Alojz Korosec. Svi ovi bili su kasnije borci poznatog Pohorskog bataljona (poslednja dvojica su poginula u borbi u kojoj je tragično uništen deo bataljona). Ova grupa imala je uticaja u Kameničaku Cezanjevcima i na Moti, gde je radila Nada Rajh. Janez Veroga je u ovu grupu uveo Frančeka Šonaju i Janeza Topolnika, koji su već maja meseca premazali bojom nemačke napise i na tablama nacrtali srp i čekić. Neko je u to vreme zapalio na železničkoj stanici dva vagona slame upućene za potrebe nemačke vojske.

Ove ustaničke grupe u to vreme još nisu bile povezane sa KP. Ptujška partijska organizacija, koja je pre rata imala jak uticaj na ovo područje, sada nije pronalazila veze sa ovim terenom, nije čak imala kontakta ni sa inžinjerom Leopoldom Berjetom u Dravskom Središču, gde je formirao grupu otpora.

Vinko Megla (doknije proglašen za narodnog heroja) tražio je saradnike za organizovani otpor kod Kostanja. S njim su još radili i Branko Bokša, njegova sestra Milena, Gustek i Rudi Megla. Oni su posle napada Nemačke na Sovjetski Savez izveli prve akcije: sekli telefonske žice, obarali nemačke geografske natpise, a zaplenili su i jedan radio-aparat. Vinko Megla se povezao sa inžinjerom Josipom Hetetom iz Razkriške Grabe, a preko njega sa Štefanom Kovačem i partiskim organizacijama u Prekmurju i Međimurju.

PRVE CIKLOSTILNE TEHNIKE

Još pre povezivanja partiske organizacije u Prekmurju sa Pokrajinskim komitetom u Mariboru, rukovodstvo Partije je osetilo potrebu da osigura izvesna propagandna sredstva. U tadašnjim uslovima najbolje sredstvo bila je pisana reč — leci. Za ovaj posao najviše su odgovarali šapirografi. Prvo je već u maju kod inžinjera Cigita Kolomana u Rankovcima, i to na šapirografu KP Austrije, počelo umnožavanje proglaša KPJ »Narodima Jugoslavije«. Ovaj šapirograf je prenet u Trnje kod Stefana Horvata, gde je za vreme letnjih meseci umnoženo više letaka. U vinogradu Ivana Kovača u Banfiju organizovana je druga ciklostilna tehnika još u toku maja. I ovde je umnoženo više letaka. Taj posao su radili i za drugove u Međimurju. Materijalom su bili dobro snabdeveni. Tehnici u Trnju pomagali su hartijom i matricama. Tehnici je svojim znanjem i hemikalijama vidnu pomoć pružio apotekar Ivo Kovač, dok je finansijski pomagao trgovac Metod Senčar. Obojica su uhapšeni septembra 1941. godine.

Zbog stroge konspiracije na ovom poslu su radili gotovo isključivo članovi ili veoma poverljivi simpatizeri Partije. U Trnju su radili Štefan Kovač, Miško Kranjec, Ferdo Godina, Vinko Megla, Štefan Horvat, Martin Žalik i drugi, a u Banfiju Štefan Kovač, Ivo Kovač, Vinko Megla itd. Ova dva centra u znatnoj meri su razvijala i jačala antifašističko raspoloženje u Pomurju. Došta letaka i propagandnog materijala prenosili su i članovi KP iz Maribora i Ljubljane.

FORMIRANJE ODBORA OSVOBODILNE FRONTE

U Tivadarovoju kući u Murskoj Soboti održana je 18. juna proširena sednica Mesnog komiteta na kojoj su razmatrana organizaciona pitanja i podeljen rad na terenu. Za formiranje odbora OF u pojedinim krajevima Prekmurja zaduženi su naj-

uticajniji komunisti i aktivisti u tim krajevima. Bilo je povezano i nekoliko mlađih sveštenika evangelističke i katoličke crkve. Centri za formiranje za obližnju okolinu postojali su u Murskoj Soboti, Lendavi, Puconcima, Gornjem Petrovcima, Kuzmi, Ropoči, Gornju, Slaveči, Gradu, Pelanjcima, Rankovcima, Velikoj Polani, Nedelici, Trnju, Dolanskoj Bistrici, Štrigovi, Andrijancima, Šalovcima itd. U svakom od ovih centara obrazovana je grupa koja je oko sebe okupljala sve veći broj antifašista. Najaktivniji centri su bili u Murskoj Soboti, Lendavi, Velikoj Polani, Puconcima, Štrigovi, Nedelici — Trnju. Na ovom sastanku su, u stvari, osnovani odbori OF, dok su u nekim krajevima postojali još pre ovog sastanka, kao, na primer, u Rankovcima.

Za pomoć pri formiranju OF na desnoj strani Mure Mesi komitet i partijska organizacija u Prekmurju posle 22. juna poslali su studenta prava Štefana Kuhara Bojana. Grupe otpora koje su bile formirane u Gornjoj Radgoni i okolini nisu bile povezane i nisu ništa znale o formiranju OF, i pored toga što ih je posećivao Kerenčić.

U međuvremenu Ijutomersko područje napustio je Nedet, koji se zaposlio u upravi rudnika u Murskom Središču. Sa grupama otpora koje su formirane na desnoj strani Mure povezao se Štefan Kuhar Bojan. Objasnjavao je ulogu OF. Uskoro je uspeo da poveže sve ove grupe. One su prihvatile program OF.

* * *

U šumarku između Trnja i sela Odranci u Prekmurju održan je 29. juna zbor aktivista sa ovog terena. Zboru je prisustvovalo preko 30 aktivista. Konstituisan je Okružni odbor OF, koji je dobio ime NARODNOOSLOBODILAČKI ODBOR ZA PREKMURJE. U odboru su ušli Štefan Kovač, Miško Kranjec, Vinko Megla, Evgen Kardoš, Štefan Horvat, Martin Žalik i Anton Špolarič. Osim ovoga odbora, formiran je i specijalni akcioni komitet, čiji je zadatak bio da direktno rukovodi akcijama sabotaže u Prekmurju i daje uputstva rukovodiocima trojki. U akcionom odboru bili su Štefan Kovač, Vinko Megla, Štefan Horvat i Anton Špolarič.

Posle ovog zbora u celom Prekmurju su počele akcije sabotaže i rasturanje letaka.

Štefan Kovač i Ludvik Rapoša zapalili su najistaknutijem madaronu u Lendavi velike količine raži i pšenice. Za ovu akciju Mađari su osumnjičili Primorce, kolonizirane posle prvog svetskog rata na lendavskom području. Njih su Mađari iselili 1942. godine u logor Šarvat (668 stanovnika).

Širi sastanak ustaničke grupe u Ljutomeru održan je 12. jula kod Vekoslava Šturna. Sastankom je rukovodio Jože Kerenčič, a prisustvovali su Leopold Berce, Stane Čevrič, Nada Rajh, Andrej Novak, Alojz Korošec, Martin Vaupotić, Slavko Čeh i drugi. Na ovom sastanku za rukovodioca pokreta otpora izabran je Jakob Babič. U toku jula grupa je uspostavila vezu sa Štefanom Kuharom Bojanom.

Štefan Kuhar Bojan i Jože Kerenčič radili su i ne znajući jedan za drugoga, sve dok se nisu videli 10. avgusta kod inžinjera Leopolda Bercea u Dravskom Središću. Na ovom sastanku Kuhar je obrazložio program OF. Kerenčič se povezao sa organizacijom KP u Mariboru, sa kojom je bio u stalnom kontaktu prenoseći direktive na ovom područje, dok se Štefan Kuhar više nalazio na terenu.

Već u avgustu Kerenčić je uspostavio kontakte sa CK preko Prijateljevih u Polju.

* * *

Za oslobodilački pokret u Pomurju od velike je važnosti i sastanak koji je održan 29. jula u Moravcima kod Pepike Špindler. Sastanak je organizovao član CK KPS Slavko Šlander. Prisustvovali su Štefan Kovač, Vinko Megla, inženjer Josip Hedet, Štefan Kuhar Bojan i Dana Ročnik. Na sastanku je izvršena analiza celokupne političke situacije u Pomurju. Šlander je insistirao da se u selima organizuju odbori OF i da se pređe na akcije sabotaže, koje bi izvodile manje grupe (trojke). Zahtevao je da se prikupljaju oružje i sanitetski materijal i govorio o pomoći naroda. Predložio je da se formira ljutomersko-radgonsko područje. Istakao je i potrebu za tešnjom saradnjom između Maribora, Prekmurja i Međimurja.

Uskoro posle ovog sastanka, prvih dana avgusta, održan je osnivački sastanak OF za područje Videm-Trbegovci u Rankovcima. Sastanku je prisustvovao član PK KPS iz Maribora Blaž Biba Rek. Na sastanku je doneta odluka: »Ne čekati, već odmah početi sa akcijama.«

Sličan sastanak održan je 13. avgusta u Kapeli i 14. avgusta u Gornjoj Radgoni. Do formiranja odbora OF za Gornju Radgonu i područje Kapele došlo je 1. oktobra, kada je sekretar PK KPS za mariborsko područje Rado Iršič, održao sastanke sa drugovima u Gornjoj Radgoni. Istog dana prisustvovao je i široj konferenciji u Kapeli, dok je Štefan Kuhar rukovodio skojevskim sastankom u Gornjoj Radgoni. Rado Iršič je početkom oktobra rukovodio i sastankom u Kuplenovom mlinu u Žihlavi.

Početkom septembra održan je prvi sastanak skojevac kod Nade Rajh u Moti. Sastankom je rukovodio Vinko Megla. On je omladincima postavio zadatak da prikupljaju oružje, da kod seljaka podižu svest, pišu antifašističke parole i vrše sabotaže.

U Kostanju je krajem avgusta Vinko Megla ranio u desnu ruku jednog nemačkog žandara. Zbog toga su Nemci obećali nagradu od 5000 RM za njegovu glavu.

U septembru su izvedene veće akcije rasturanja letaka. Već 31. avgusta takve akcije su sprovedene u Lendavi, Bogojini i ostalim selima. 13. septembra su presečene telefonske žice u pravcu Martjanci — Fokovci i razbijeni putokazi na putu Puconci — Ropoča, a 20. septembra zapaljena je slama na veleposedu u Rakičanu. Ovu akciju izvela je trojka studenta Štefana Cvetka, koga su Mađari obesili 30. oktobra u Murskoj Soboti i Dane Šumenjak, đak iz Murske Sobote. Napad na mađarski notarijah u Turnišču izvršen je 25. septembra. Noću 25/26. septembra jedna grupa je tražila zakopano oružje kod Grada. U akciji je učestvovalo 15 već naoružanih ljudi, kojima je rukovodio Štefan Kovač. Oružje nisu našli. Na povratku su na više mesta presekli telefonske žice od Grada do Turnišča i razbili mađarske putokaze i razne natpise.

Akcioni komitet imao je u planu da sproveđe više akcija sabotaže u Prekmurju, ali do njih nije došlo zbog hapšenja.

PRVA MASOVNA HAPŠENJA I PROVALE

Narodnooslobodilački pokret se organizaciono prilično razvio sa obe strane Mure. I to već u septembru. To je omogućilo čvrstu povezanost organizacije na celom terenu Pomurja, kao i sa PK KPS u Mariboru. Već prve, mada neznatne akcije sabotaže i rasturanje letaka u Prlekiji, Prekmurju i Međimurju, pokazali su okupatoru da se priprema pokret otpora, te je znatno pojačao svoju budnost. Zbog toga je organizovana i saradnja između Gestapoa i mađarske policije u Murskoj Soboti, pa je u Prekmurju lako došlo do većih hapšenja 27. septembra.

Septembra meseca na desnoj strani Mure formirani su Okružni odbor OF i Okružni partijski komitet za Ijutomersko i radgonsko područje. Sekretar Okružnog odbora OF bio je Jože Kerenčič, a sekretar komiteta Štefan Kuhar Bojan. Kurirka obojice bila je Milena Bokša Boža.

Iz užeg partijskog rukovodstva 27. septembra još niko nije bio uhapšen, zahvaljujući najviše tome što su drugovi bili u ilegalnosti. Ali već 10. oktobra uhapšen je član užeg partijskog

rukovodstva u Brezovcima Evgen Kardoš. On je u ovom selu živeo u ilegalnosti. Bio je izdan.

Takođe su i na desnoj obali Mure izvršena mnoga hapšenja 15. avgusta. Izdajnik je bio agent Gestapoa u Ljutomeru Ferdinand Kikec, koji je imao vezu sa Jakobom Babićem. Izdaja se protezala i na radgonsko područje. Uhapšeni su strahovito mučeni u ljutomerskim zatvorima. Babić je ubijen prilikom bekstva 16. oktobra. Hapšenja i velika mučenja pripadnika OF potresla su i uzbudila stanovnike Ljutomera. Mladi Skojevci iz Cveta nekoliko dana kasnije rasturali su letke u kojima su upozorili na zverstva okupatora. Tom prilikom presekli su i telefonske žice.

Pod rukovodstvom Jože Kerenčića u Spodnjoj Ščavnici je održan sastanak 16. septembra, na kome je odlučeno da se preduzmu sve mere za sprečavanje novih hapšenja. Franček Pintarič i Jakob Vreče trebalo je tada da krenu u partizane, u Savinjsku dolinu.

NOVI TEŠKI UDARCI ZA NOB U POMURJU

Posle hapšenja Evgenija Kardoša, člana užeg rukovodstva, događaji su počeli da se razvijaju veoma nepovoljno po rukovodstvo Partije i NOB u Prekmurju.

Mađari su doveli Evgena Kardoša u Mursku Sobotu i strahovito ga mučili. Kod njega su našli notes u kome je bilo zaokruženo više datuma. Bio je zaokružen i 18. oktobar, dan kada je trebalo da se održi sastanak Mesnog, odnosno Okružnog komiteta za Prekmurje.

Kada je pala noć, tog dana, na dogovoren mesto prvi su došli Štefan Kovač i Vinko Megla. Štefan Horvat, Miško Kranjec i Martin Žalik su se približavali dogovorenom mestu u Gančanima. Čuli su zvižduvanje slovenačke narodne pesme »Na planincah«, što je bila lozinka za raspoznavanje. Zatim je odjeknulo »Aly!« (na mađarskom stoj), upaljeni su reflektori i prasnuli su pucnji. Štefan Kovač je pogoden i na mestu ostao mrtav. Vinko Megla, ranjen u ruku, uspeo je da pobegne.

Smrt Štefana Kovača predstavljala je najteži udarac za NOB u Pomurju i duboko je odjeknula među stanovništvom ovog kraja. Drugog dana Mađari su uhapsili još jednog člana komiteta, Štefana Horvata, malog seljaka iz Trnja. Ranjeni Vinko Megla posle ovih događaja povukao se izvesno vreme na područje Kostanja i тамо nastavio rad. Od celokupnog članstva nada je na terenu ostalo samo još nekoliko članova Partije.

Novi težak udarac doživila je NOB u Pomurju 27. oktobra. Pred specijalni sud (preki sud) mađarska okupaciona vlast, u saradnji sa Gestapom iz Maribora, izvela je 7 komunista iz Prekmurja. Bili su optuženi Štefan Cvetko, student iz Murske Sobote, Evgen Kardoš, trgovac iz Murske Sobote, Cigit Koloman, student iz Rankovaca, Bojan Gabrijelčič, student iz Murske Sobote, Rudi Zrinski, krojački pomoćnik iz Murske Sobote i Koloman Flisar, trgovacki pomoćnik iz Murske Sobote. Optuženi su zbog borbe protiv mađarskog režima.

Suđenje je završeno 30. oktobra. Presuda je izrečena u 15 časova. Na smrt vešanjem osuđeni su Štefan Cvetko, Koloman Cigit i Evgen Kardoš. Ostala četvorica osuđena su na 10 — 15 godina robije i gubitak građanskih prava. Kardošu je izrečena i kazna konfiskovanja imovine. U 15 časova 31. oktobra presuda je izvršena u dvorištu zamka u Murskoj Soboti nad Štefanom Cvetkom i Evgenom Kardošem, dok je Koloman Cigit bio pomilovan i osuđen na doživotnu robiju.

Štefan Cvetko je herojski stao ispod vešala i pre nego što mu je dželat natakao omču oko vrata, povikao: »Braće Slovenci, doći će sloboda. Živela ujedinjena Slovenija u slobodnoj Jugoslaviji!« Izvršenju presude prisustvovali su svi politički zatvorenici koji su se tada nalazili u zamku Murske Sobote.

Sličan proces bio je i u Čakovecu, gde su Mađari takođe obesili nekoliko komunista.

Ostale zatvorenike, kojih je tada bilo 16 (među njima i tri žene), Mađari su 1. novembra odveli u budimpeštanske zatvore, a zatim u Vac, u Mađarskoj, gde su bili osuđeni na 3 do 14 godina.

Izgledalo je da će NOB u severoistočnoj Sloveniji biti privremeno ugašena. Da bi se to sprečilo, 1. novembra je održana Pokrajinska konferencija za severoistočnu Štajersku i Prekmurje kod Kerenčičevih u Jastepcima. Konferenciji su prisustvovali sekretar PK za Štajersku (i Prekmurje) Rado Iršič, zatim Mima Kovač i Vinko Megla za Prekmurje, Štefan Kuhar i Jože Kerenčič za ljutomersko i radgonsko područje, Slavka Zemljič za Ptuj i inžinjer Leopold Berce za Međimurje. Na ovom sastanku proučena je politička situacija u severoistočnoj Sloveniji nastala posle hapšenja. Odlučeno je da se poveća aktivnost NOB. Jože Kerenčič je razdelio veći broj letaka, koji su zatim rasturani po terenu. Rado Iršič je poverio dužnost sekretara u Prekmurju Mimi Kovač, supruzi pokojnog Štefana Kovača.

Dalji razvoj NOP prekinula je nova izdaja. Početkom novembra kurirke PK KPS Greta Ranzinger i Sonja Omanova

postale su izdajice. Prouzrokovale su novi talas hapšenja u Mariboru, Prlekiji i drugim krajevima. Tako je 13. novembra pao u ruke mariborskom Gestapou Štefan Kuhar Bojan, koji je već 15. novembra streljan kao talac. Jože Kerenčič i Milena Bokša pokušavali su da ponovo uspostave kontakt sa PK u Mariboru. Prilikom povratka iz Maribora Kerenčič se zadržao u Pesnici kod svog strica, gde ga je Gestapo uhapsio 17. novembra, a već 25. decembra streljao u Mariboru kao taoca.

Posle izdaje Ranzingerove, 17. novembra je i u Gornjoj Radgoni došlo do novih hapšenja, koja su obuhvatila gotovo sve rukovodeće organizatore NOP. Uhapšeni su Jože Holc, Oto Jemc, Zora Kovačec itd.

Gestapo je zatim u Središču ob Dravi uhapsio 15. decembra inženjera Leopolda Berceta. Otkrio je 12. decembra i inženjera Rada Iršiča, koji je istog dana streljan.

Početkom oktobra u Prlekiju je došla Vera Šlandrova da bi uspostavila kontakt sa Štefanom Kuharom Bojanom. Vezu je dobila u Moti kod Nade Rajh.

Posle smrti Štefana Kovača na području Prekmurja i Međimurja delovala je u oktobru i novembru Mima Kovač. Pomagao joj je Vinko Megla, koji se više zadržavao u Prlekiji. Oni su organizovali prikupljanje sanitetskog materijala, oružja i hrane za pohorsku partizansku grupu. Mađari i Nemci su obećali veliku nagradu za glavu Vinka Megle, te mu je zbog toga kretanje bilo veoma otežano. Pred kraj novembra Mima Kovač je otišla u Zagorje, gde se sastala sa Tončkom Čečovom. S obzirom na situaciju u Prekmurju, dobila je uputstvo od CK KPS da ostane u Štajerskoj. Sergej Krajger ju je kasnije odredio da radi na ptujskom području.

Krajem 1941. godine okupatoru je uspelo da uništi gotovo sve istaknutije borce u severoistočnoj Sloveniji. Nemci i Mađari su postali još brutalniji, hteli su da pokret unište u korenju. Stanovništvo je bilo uplašeno i teško se moglo privući na saradnju. Ljudi su se mnogo plašili izdajnika. Sve veze sa PK i CK bile su prekinute. Tek u toku decembra 1941. Bokša je uspostavila vezu sa PK preko CK. Ona je s Vinkom Meglom pošla u Rogašku Slatinu, u blizini koje se tada nalazio PK. Na prolazu, u mestu Kostanju, došlo je 26. januara do oružanog sukoba. Vinko Megla je ubijen, pošto je prethodno ranio jednog nemačkog žandarma, a Milena Bokša je uhapšena.

Pogibijom Vinka Megle i hapšenjem Milene Bokše, NOP je izgubio još dvoje istaknutih aktivista. Na terenu su ostale pojedine nepovezane grupe: u Moti — Nada Rajh, u Gornjoj Radgoni — Milan Klemenčič, u Ljutomeru — Bojan Červič, Ivanšič i Vekoslav Šturm, u Tirbegovcima — Miha Vuk, Cyril

Mikl, u Murskoj Soboti — Talanji, u Velikoj Polani — Miško Kranjec i M. Žalik, u Lendavi — Ludvik Rapoša itd. Jedino je Nadi Rajh pošlo za rukom da preko Mime Kovač dobije vezu s ptujskim područjem, gde se početkom 1942. godine formirala Lackova četa.

Godine 1941., naročito avgusta i septembra, u Pomurju se NOP znatno proširio i organizaciono obuhvatio gotovo ceo teren. Posle represalija okupatora, koji se služio najdrastičnijim merama — masovnim iseljavanjem, hapšenjem, zatvorom i smrtnim kaznama, rukovodstvo NOP je bilo u svom jezgru uništeno. I pored toga, naročito među omladinom, slobodoljubive ideje i želje za aktivnom oružanom borbom protiv okupatora nisu ugušene.

Uslovi za oružanu borbu u Pomurju bili su neobično teški i zbog toga što je Pomurje veoma udaljeno i odsečeno od širokog zaleđa u Sloveniji, jer se na severu najviše uvlači u srednju Evropu. Osim toga, ceo teren je protkan gustom mrežom puteva. Nije bilo ni većih, međusobno povezanih šumskih kompleksa; Pomurje je najvećim delom ravničarski kraj. Reka Mura je predstavljala nemačko-mađarsku granicu. Stanovništvo je uglavnom seosko, radnika je bilo veoma malo. Strani uticaji (mađarski i nemački) bili su dosta jaki. Sve ovo otežalo je razvoj NOP u širu oružanu borbu. Zato se glavni zadatak NOP u Pomurju sastojao u vršenju sabotaža, podizanju nacionalne svesti među stanovništvom, prikupljanju oružja, municije i sanitetskog materijala, obezbeđivanju prenoćišta ilegalcima, omogućavanju njihove delatnosti i slanju ljudi u partizanske jedinice. Tako je još pre represalija nekoliko omladinaca otišlo u partizane i u Ljubljano (Branko Bokša). Za vreme represalija otišli su u Ljubljano Ferdo Godina, Dane Šumenjak i drugi.

Iz Gornje Radgone su u oktobru otišli u partizane — Franček Pintarič i Jakob Vreča. Iz Murske Sobote otišli su novembra 1941. godine Jože Kramar Juš i Franc Škoberne, a nešto kasnije i Jerko Novak. Oni su se uključili u Kalnički odred.

I mnogi drugi omladinci odlazili su u krajeve gde je NOP bio razvijeniji i tamo se uključivali u NOB, jer je pokret u samom Pomurju bio za više od godinu dana gotovo potpuno onemogućen. Posle su se ti omladinci, obogaćeni iskustvima, vraćali i tada je ponovo počeo rad na organizovanju revolucionarnog pokreta. Bilo je to sredinom 1943. godine.

Franc ŠKOBERNE